CEZAR
PETRESCU

•

ÎNTUNECARE

2

EDITURA MINERVA

P

SERIA

Patrimoniu

De același autor
în catalogul seriei :

Calea Victoriei
Nuvele

CEZAR PETRESCU

INTUNECARE

2

Ediţie îngrijită de
CORNELIU POPESCU

Repere istorico-literare alcătuite de
RODICA ROTARU

Coperta seriei: *Constantin Guluţă*

CEZAR PETRESCU

ÎNTUNECARE

2

EDITURA MINERVA
București — 1986

Capitolul III

PE CER S-A ARĂTAT UN SEMN MARE

1

Locotenentul Ghenea vorbea întins cu faţa în sus, cu miinile încrucişate sub cap.

Deasupra lui, sub bîrnele de stejar ale bordeiului subpămîntean, o gazorniţă ofticoasă afuma lemnul şi adunase un roi de musculiţe nocturne.

— Ceea ce nu poţi să scoţi din năravul soldatului e focul!... Cum îţi scapă din ochi, noaptea, îl şi vezi apărînd triumfal cu un braţ de vreascuri. Suflă în tăciune pînă îi plesneşte coşul pieptului şi, cînd au început să joace flăcările, se chinceşte roată, cu cea mai mare fericire... Dacă sînt mai mulţi, stau la cislă!... Dacă e singur, scormoneşte cu un găteј în cenuşă, pînă îl apucă miezul nopţii... Neam de ciobani şi de cărăuşi! Fără foc, i se pare că nu mai sfîrşeşte noaptea. Degeaba pedepse, ordine, şi degeaba-l iau la ţintă santinelele din tranşeele inamicului!... O zi-două, se astîmpără... Pe urmă iar începe!... Cel puţin acum s-au mai învăţat minte.... Il aprind la citeva sute de metri, după un adăpost, înăbuşit. Uite, Comşa, pariez că o să găsim un foc la „Casa Neamţului"! Ia-ţi casca şi să mergem. Nu pui pariu?... Ştiu! Eşti un om sobru, fără nici un viciu... Dar tot să mergem!

Locotenentul Ghenea sări în picioare, îmbumbîndu-şi nasturii şi luîndu-şi casca. Işi trecu pe sub bărbie cureluşa şi ieşi din bordei, plecîndu-se să nu atingă pragul de sus.

— Să le ducem şi puţină mahorcă băieţilor! se întoarse Comşa din uşă, alegînd de pe poliţă un pachet cubic, enorm,

de tutun rusesc, din rezerva depozitată înadins pentru soldaţi.

— Vă pregătim un ceai pe cînd vă întoarceţi, domnu locotenent? întrebă Omir, petrecîndu-i din urmă cîţiva paşi. Vă mai încălziţi oleacă înainte de culcare...

— Pregăteşte! Dar să nu dea dracul să-mi fabrici iar o limonadă, c-o torn toată în capul Elegiei. Înţelesu-m-ai, Omir?

— Şi pentru mine, Omir. Două! comandă locotenentul Ghenea. Dacă mai ai rom, două!... Dacă n-ai, să scoţi din pămînt!...

Noaptea era luminată şi înstelată. Lumina şi stelele clipeau însă numai sus. Aci, brazii ţineau umbra nepătrunsă lîngă pămînt. Picurase rouă pe frunzele late.

O clipă se opriră s-asculte spre linia tranşeelor.

Nu se auzea nici o suflare.

S-ar fi spus că pădurea e pustie, fără picior de om, că toţi au părăsit şanţurile să lase codrul numai cu sunetele dintotdeauna, care şi ele fac parte din tăcere: clătinarea frunzelor, răsufletul apelor, chemări singuratice de sălbăticiuni.

Dar aproape de tot, dintr-un capăt în altul, prelungite pînă la marginea mărilor, de la cercul polar pînă la tropice, ştiai că sînt şanţurile cu ţăruşi şi cu sîrme, unde unii pe alţii se aşteaptă cu ochii trezi şi unde gurile de foc au amuţit, numai ca să înceapă cu alte puteri odihnite.

— Mă gîndesc, spuse Ghenea ţinîndu-se de crengile joase de brad la coborîş, mă gîndesc că peste munţii aceştia am mai trecut acum cinci ani, într-o excursie, cu liceul... Veneam de la Slănic spre Mînăstirea Caşin. Aci, unde mergem acum, la „Casa Neamţului", era o gospodărie în miniatură. O căsuţă albă, acoperită cu olane roşii. Cîţiva stupi. O grădinuţă cu flori... Un pădurar, pesemne neamţ de neamul lui, un om de treabă, ne-a desfăcut doi faguri şi o fetiţă bălană ne-a dat să bem apă rece într-un pahar brumat... Era un zumzet de albină, ca într-o istorioară patriarhală!... Pe urmă am plecat mai departe. Acolo unde sînt *ei*, se află o stînă. Ne-a apucat o ploaie grozavă. Am ajuns leoarcă, dar eram cei mai fericiţi absolvenţi de liceu din cele cinci continente!... Făcusem un cor... De pe vîrf se vedea spre Ardeal, cînd s-a înseninat... Am dormit înveliţi cu pelerinele... Şi

acum îmi stă mirosul de lînă și de zăr în nări, cînd îmi aduc aminte... Parcă n-am mai trăit tot noi vreodată viața aceea!...

— N-am fost niciodată prin locurile acestea... Doar la Slănic, cîteva zile, acum doi ani...

Radu Comșa nu continuă.

Acum doi ani venise la Slănic cu automobilul lui Alexandru Vardaru, într-o excursie, cu el, cu Mihai și cu Luminița. Atunci a cunoscut-o el mai bine. De atunci poate a început, fără să-și lămurească bine, iubirea lor.

Astăzi vilele Slănicului sînt sub tunurile germane; figura Luminiței nu și-o mai poate aminti întreagă; apare numai șiragul dinților albi cînd hohotește, sau numai un gest: clătinarea părului tuns, mișcarea cînd se ridicase în vîrful picioarelor să-i ducă brațul după gît, la despărțire, în gara Iașilor, murdară și populată de o gloată lărmuitoare ca un azil de mizerie.

Iar el, cu mîinile sprijinite în scoarța brazilor care-i lasă în palmă urme cleioase de rășină, coboară priporul repede, în noaptea luminată numai de scînteierea măruntă a stelelor.

— Pășim mai încet, să-i surprindem asupra faptului..., șopti locotenentul Ghenea, oprindu-se și mirosind cîteva frunze de mentă mototolite între degete.

Din „Casa Neamțului", crescută acolo pe vremea cînd pădurile acestor munți hrăneau cherestelele din vale, mai rămăsese un perete pe jumătate surpat și hogeagurile în picioare, după luptele de astă-iarnă. Gospodăria în miniatură era numai movile de moloz, cărămidă, țiglă pisată și cenușa din gura sobelor.

Dar acolo unde a fost grădina cu flori, din rădăcinile și semințele scuturate de anul trecut, răsăriseră și în vara aceasta flori, pe jumătate sălbăticite, iar straturile de legume îmburuienite durau încă. Soldații se adunau după ruina pereților cu spatele întors spre linia frontului: astfel lumina focului era apărată și toți păstrau iluzia că se află lîngă amintirea unui locaș omenesc.

Flacăra juca pe zidul alb; umbrele se înălțau și scădeau diforme.

Erau șase soldați în jurul focului, pe scăunașe improvizate din pietre și cărămizi.

Vorbea numai unul și ceilalți priveau în cărbuni.

— Era unu la noi, unu moş Vasile Pohrib...

Cînd sunară paşii, toţi ochii se întoarseră cu tresărire, scormonind întunericul. în încruntarea cu care întotdeauna privirea orbită de lumină cearcă să pătrundă bezna.

— Care e acolo?...

Şi îndată, mai încet:

— Îs doi domni ofiţeri...

Săriră cu toţii în picioare.

— Ce-i, Morarule? făcu prietenos locotenentul Ghenea, înaintînd în bătaia luminii. Bună seara, băieţi!... Ei, ce-i cu moş Vasile Pohrib?...

— Ia, nişte istorii de-ale noastre, domnu locotenent!... Povestea Mucenicu ista, despre un semn care i s-a arătat lui, şi le spuneam şi eu că era în sat la noi, unu moş Vasile Pohrib, un solomonar...

— Ce? Şi tu eşti aici, Mucenicule?

— De, domnu locotenent... rosti moale soldatul.

— Atunci, după cum văd eu, e rost să visăm urît la noapte... Are să ne scoată Mucenicu aista din minţi cu arătările lui!... Ia să ne faceţi loc, băieţi, şi să ne spună întîi Mucenicu ce-i cu semnul care i s-a arătat lui?... Pe urmă, om afla şi întîmplările lui moş Vasile Pohrib, solomonarul... Staţi jos, băieţi!

Soldaţii făcură roată la loc, în jurul focului, după ce aşezară ofiţerii.

Unul răscoli cărbunii şi flacăra ţîşni împroşcînd scîntei şi aromind miros de răşină arsă.

— Ei, Mucenicule?...

Soldatul Mucenicu urmărea cu ochii plecaţi băţul camaradului înviind jeraticul.

Avea un fel de surîs fricos şi trist, uitat pe faţa smeadă, cu umerii obrajilor osoşi luminaţi de jos în sus, de flacăra galbenă.

— Îi vine greu să povestească, domnu locotenent! rosti soldatul cu băţul, aruncîndu-l în foc după ce-a isprăvit. Are şi dreptate... Cine să-l mai asculte, dacă n-are *omu* o ţigară de tiutiun?...

— Mă, Bocăneţ, mă! Cu obrăznicia ta, numai cei de colo, de peste drum, au să-ţi vină de hac! profeţi Ghenea.

— Eah! domnu locotenent!... Obraznicu tot mai trage din cînd în cînd cîte-un fum de tiutiun... Cumintele n-are decît s-aştepte să-i deie *itindenţa*, pînă i s-or lungi urechile...

Radu Comşa scoase pachetul de tutun şi îl întinse soldatului Mucenicu.

— Să trăiţi, domnu locotenent, nu fumez...

— Nu fumează, domnule locotenent!... se grăbi Bocăneţ să întărească, rîzînd cu toată figura lui de tătar şi apucînd pachetul. Nu fumează, nu bea, nu suduie!... El numai se roagă pentru noi, păcătoşii, care fumăm, suduim şi bem, şi are să ne aştepte muncile iadului pînă în vacul vacului...

Vorbind, Bocăneţ desfăcu pachetul, mirosi tutunul dînd din cap în semn de aprobare, îl trecu din mînă în mînă.

Toţi răsuciră cu sfinţenie, apăsînd cu arătătorul să iasă ţigara groasă şi îndesată.

— Ei, Mucenicule? întrebă a doua oară Ghenea. Ce-i cu năzdrăvăniile tale?

Soldatul Mucenicu ridică ochii negri şi lucioşi, mistuiţi de arşiţă, şi vorbi cu blîndeţe:

— Domnule locotenent, eu nu spun nici o năzdrăvănie... Eu am văzut un semn mare şi urît şi-am înţeles că de-acuma s-apropie capătul... Eu am mai tălmăcit semne de-aieste, dară mai slabe, în anu o mie nouă sute şapte, de eram atunci leat nou-nouţ. Le-am spus atunci unora şi altora, că ne-aşteaptă vărsare de sînge, şi vărsare de sînge a fost. Crezutu-m-a cineva? Ferit-a sfîntul! Au rîs şi m-au făcut de ocară, pînă ce semnele s-au adeverit. Aşa ş-acuma!... Aiştea stau şi rîd şi suduie şi beau tutun şi nici nu le pasă, fiindcă diavolul, cînd vrea să-l piardă pe om, întîi minţile i le ia... Da eu pot zice că de-acuma-i capătul şi să ne pregătim, dacă s-a arătat semnul despre care scrie şi-n carte...

— Bine, Mucenicule! îl îndemnă locotenentul Ghenea, trăgînd cu poftă din ţigară, ca unul care nu se prea sinchisea de judecata viitoare şi de muncile iadului. Nouă nu ni se arată semne, tocmai fiindcă fumăm, bem şi suduim!... Dumnezeu şi-a întors faţa de la noi şi ne lasă în ticăloşiile noastre şi-n pierzare... Dar de aceea mai mult, Mucenicule, ai datoria să-i îndrepţi pe cei rătăciţi de pe drumul cel rău şi să ne tălmăceşti semnele, care nouă nu ni se arată, măcar că Dumnezeu ne-a dat ochi să vedem şi nu le vedem...

— Domnule locotenent, eu știu că dumneavoastră rîdeți!... Sînteți tînăr și omului tînăr i se pare că se-ntinde viața înainte fără de sfîrșit, ca marea... Și atunci, își uită el sufletul, și în sufletul lui năpădesc buruienile și pălămida, ca în grădina neamțului istuia, săracu, rămasă de izbeliște.

Locotenentul Ghenea nu rîse, cu ochii îngîndurați privind, peste capete, în negrul pădurii.

Pe urmă făcu un semn cu mîna, alungînd un gînd supărător și trase mai adînc din țigară.

— Domnul locotenent Ghenea nu rîde. Vrea numai, ca și mine, să afle! interveni Comșa.

Soldatul Mucenicu împinse cu talpa bocancului un cărbune sărit alături de foc.

Vorbi cu alt glas:

— Domnu locotenent Ghenea și domnu locotenent Comșa, cele ce vorbesc eu oamenilor aistora sînt numai lucruri ieșite dintr-o minte proastă... Dumneavoastră aveți învățătură de școli nalte și n-aveți ce afla de la un netrebnic ca mine... Eu nu m-am învrednicit să capăt altă învățătură de carte decît atîta cît îi trebuie omului ca să afle învățătura cea bună din sfintele cărți... Dară și sfinții părinți au spus că Dumnezeu, atunci cînd vrea să vorbească oamenilor, își alege mai deseori gura celui mai păcătos dintre toți, fiindcă și învățăturile Domnului n-au fost scrise pe table de piatră, ci pe table de carne și anume pe inimi... Eu nu știu dacă am înțeles bine semnul, dară ochii mei l-au văzut!... Și de două zile și de două nopți mă tot gîndesc eu, și carnea pe mine se crîncenează, fiindcă văd că stă aproape sfîrșitul înfricoșat pe care l-au vestit cartea cu șapte peceți, iară sufletul meu se bucură cu toate aieste, fiindcă am înțeles eu că se apropie domnia lui Dumnezeu și a mielului...

— Bine, Mucenicule! vorbi cu nerăbdare locotenentul Ghenea, îndepărtîndu-și genunchii dogoriți. Aceste sînt tălmăcirile tale!... Ca să le înțelegem mai bine, spune-ne mai întîi cum a fost semnul...

— Domnu locotenent Ghenea și domnu locotenent Comșa, să vă spun... Alaltăieri seara, cînd am intrat pe sector, am căzut de santinelă. Știți dumneavoastră că ploua mărunt ca toamna... Stam eu și-mi trudeam ochii să văd încolo, spre șanțurile lor. Și-mi treceau fel de fel de gînduri prin mintea mea proastă... Că acasă a început al doilea prășit

de păpușoi... Că n-or fi avut pe cine să pună la coasă, fiindcă au rămas numai femeile și moșnegii becisnici... Îmi aduceam eu aminte de anul nouă sute șăpte, cînd eram răcrut și am primit poruncă să tragem cu arma în părinții noștri... Pe urmă, mă gîndeam eu cum are să sfîrșească toată năprazna asta nouă, de-a doua, să ne întoarcem odată pe la necazurile noastre. Și mă uitam înainte în ploaie și mi-a venit așa un gînd, ca un fel de jale, pentru atîta lume care în loc să-și caute de sărăcia ei și să se roage pentru izbăvirea sufletului, s-a încontrat și nu mai știe de casă, nici de nevastă și de copii, și nici de poruncile Domnului, numai stau în șanțuri și pîndesc să se ucidă unul pe altul... Drept să vorbesc, parcă nici pentru nemții aceia și pe unguri nu mai simțeam atîta dușmănie, nici pentru dînșii, nici pe toate semințiile care s-au ridicat cu gînd vrăjmaș împotriva legii noastre... N-au și dînșii casele lor? N-au și dînșii neveste și copii, n-au și ei necazuri, vai de mama lor?... Și mă gîndeam eu la cei de ne cad prizonieri, că-s slabi și jigăriți ca mîțele-n post, și dacă le dai o bucată de pîne, nu le vine să creadă și se uită cu niște ochi, așa, domnu locotenent Comșa și domnu locotenent Ghenea, de te prinde un fel de milă, că-i tot om și prizonierul... Și mă gîndeam că poate și la dînșii nu este cine să iasă la coasă și mulți au prunci pe care nu i-au văzut și i-au uitat, așa cum nu ni i-am mai văzut nici noi și ne-au uitat și pe noi copiii de-acasă... Și atunci am simțit eu așa o căldură și am înțeles că se întîmplă o minune! Ci numai s-a deschis peste șanțurile lor o lumină mare, și în lumină a răsărit o pasăre cît trei biserici una peste alta, cu un cap de lăcustă și cu gheare de fier și aripile erau deschise ca la un hultan care se repede; dară pasărea nu se răpezea, ci numai-sta împietrită pe marginea șanțului și ochii priveau de toate părțile, și pe frunte stătea scris nume de hulă și șapte coarne, cumu-s coarnele culbecilor, creșteau și scădeau, și în pliscul de oțel încîrjoiat spînzurau inimi de oameni și mîini de copii nevinovați, și curgea sîngele și ieșeau fulgere și fum negru de smoală... Iară mie-mi bătea inima să spargă coșul pieptului, că m-a ales Înalt prea bunul să văd asemenea semn!... Și lumina, după un timp, a început a se întuneca și-au rămas numai ochii de foc, și pe urmă s-a stins și aceea, și pasărea urîtă nu s-a mai văzut, dară am știut că nu s-a dus de acolo, că se uită cu ochii ei mulți

în toate părțile și din cioc îi spînzură inimi de om și mîini de copil neprihănit, și nimica din ce facem noi nu-i scapă ochilor, ci numai stă să-i vie alte inimi de oameni și alți copii... Și-am așteptat eu din ceruri un glas tare ca să strige oamenilor adevărul cel cumplit și chemarea la scaunul dreptului judecător, dar nici un glas n-a coborît și pe cer era numai întuneric ca în cel din urmă iad, și numai ploaie țîrîită de toamnă... Și-am înțeles eu că ceasul încă n-a venit, fiindcă nesățioasa pasăre mai cere sînge și inimi, dară că ceasul acela se apropie și n-are să mai treacă o vreme, vremi și jumătatea unei vremi, pînă cînd adevărul și judecata ziditorului are să răspundă în sămînța copiilor noștri și în toate făpturile vii... Și atunci are să se verse cele șapte potire cu mînia ziditorului pentru fărădelegile noastre, și răni mai grele ca cele de moarte au să lovească pe oameni, și marea are să se facă putredă ca sîngele de mort, și are să se verse un potir de mînie în soare și soarele are să se facă negru, cumu-i un ghem de lînă pîrlit, și au să se bată munții în capete și să se usuce izvoarele și peștii să se sfîrlogească pe uscat și din gura prorocilor mincinoși au să iasă duhurile necurate ca niște broaște... Și ploaia de sus curgea mocnit și m-a prins așa o scîrbă, care mi-a fiert inima cînd m-am gîndit că atîta amar de lume merge la peire ca turma de miei la înjunghiere fără să se pregăteacă la ceasul care s-apropie, și vai de atîția prunci care au să îndure pentru păcătoșenia noastră... Aceasta am văzut-o eu cu ochii mei și am gîndit-o eu cu mintea mea cea proastă, domnu locotenent Ghenea și domnu locotenent Comșa, alaltăieri noapte și iacă acum stăm și vorbim și oamenii aiștia rîd, dară pasărea cea cu nume de hulă scris pe frunte stă acolo cu ghearele pe marginea șanțurilor și ochii ei mulți cată la noi și ne văd și noi n-o vedem și dînsa ne-așteaptă și poate zice acum: „Iacă, Mucenicu aista prea multe spune vrute și nevrute, și mîine am să-i fac și lui capătul, că mult a fost păcătos în viață"...

Soldatul Mucenicu tăcu, uitîndu-se în focul acuma stins, numai cu cîteva scînteieri, ca în vis, sub spuza sură și fărămițată cum e părul de mort.

Ceilalți tăceau și ei, cu gîndul la arătarea de peste șanțuri, în care o clipă acum cu toții credeau, fiindcă sufletele

erau pregătite să creadă, iar de jur împrejur întunericul era negru, tainic şi plin de ameninţări.

Un vreasc cu dop de răşină trosni, împroşcînd cenuşa ca o castană coaptă.

Toţi au tresărit şi s-au scuturat de-un fior, fiindcă noaptea se făcuse rece şi umedă.

Apoi ochii se răsuciră la răsărit. O lumină albăstrie şi dulce oheamă privirile spre vîrful brazilor din marginea poienii. Nici unul nu spunea că se afla pregătit, fără mirare acum, să vadă semnul lui Mucenicu, urît şi cu nume de bulă scris pe frunte, dacă s-ar fi arătat aievea peste vîrfuri, ca o dihanie apocaliptică, întoarsă din veacul dintîi.

Dar lumina creştea peste brazi, lină şi rece, fără nici un semn înfricoşat...

— Răsare lună! vorbi unul cu uşurare şi toţi se mişcară din loc cu neastîmpăr, parcă scăpaseră dintr-o primejdie.

— La noi, la cîmp trebuie să fi răsărit de-un ceas de vreme! rosti altul. Cînd eram băietani, iaca la ceasu aista plecam noi la scăldat, pe lună...

Tăcu îndată, fiindcă îşi aminti că acolo, pe malul Siretului, acum e frontul; satul lui e sfărmat de rafalele tunurilor şi nimeni nu mai ştie unde s-au risipit oamenii.

— Parcă nici nu-ţi vine să crezi, domnu locotenent, că tot luna asta răsare acolo unde-s nemţii!... grăi soldatul Bocăneţ, a cărui gospodărie cu nevastă şi copii rămăsese dincolo, la inamic.

Şi altul, îndată, glăsui un gînd care-l muncea de mult:

— Spune că ar fi ieşit porunca să ne deie pămînt la noi toţi care-am luptat... Noi sîntem în duşmănie cu primarele şi ne-o scris femeia epistolă că ne-a luat pînă şi giuncanii, şi i-o dat o bucată de hîrtie galbenă pe dînşii; un belet... Ci, mă-ntreb, domnu locotenent, cum are să mai fie el o dreptate odată în ţară, chiar dac-ar ieşi porunci pe hîrtie de la cei care-s mari şi tari în fruntea bucatelor, cînd mare şi tare-i în comună primarele, care ştie el numai de dreptatea lui!... Pînă la Dumnezeu te mănîncă sfinţii!... Asta-i de cind lumea...

— Dacă ne-om întoarce acasă, care ne-om mai întoarce, n-om mai lăsa el să fie aşa cum a fost! hotărî soldatul Bocăneţ, trosnindu-şi degetele scurte şi privindu-şi pe urmă

mîinile tari, ca pe nişte unelte de luptă sigure, cu care ştie că are să-şi facă dreptate singur, cînd va fi nevoie.

— N-are să fie cum a fost, băieţi!... întări locotenentul Ghenea. Cînd s-or sfîrşi toate, dacă se va arăta nevoie, noi, ofiţerii, o să fim cei dintîi lîngă voi... De asta să nu vă îndoiţi nici o clipă! Jumătate dintre noi sîntem feciori ori nepoţi de clăcaşi. Am crescut în aceleaşi păsuri. Nu vorbesc, deci, numai pentru mine... Ştiu ce gîndesc toţi camarazii...

— Şi noi zicem, domnu locotenent! grăi soldatul cu juncanii rechiziţionaţi. Se cheamă că acuma la dumneavoastră ni-i toată nădejdea... Aţi îndurat cu noi toate năcazurile, ni ştiţi şi vă ştim. Dreptu-i că ne mai suduie un don'ofiţer, mai răcneşte la noi, că aşa cere, se cheamă, sărviciul!... Pînă nu-l întăreşti oleacă, omu nu sîmte!... Da dumneavoastră, domnii ofiţeri, ştiţi că ne-am făcut datoria fiecare cum ne-o agiutat puterile şi capul, iară cum or pierit unii or pierit şi ceilalţi... De aceea şi noi zicem, cînd ne-om întoarce şi-om întîmpina iar prigoană şi scîrbă, la dumneavoastră să venim ca la un părinte, să ne luminaţi şi să ne scăpaţi, ca pe unii care ne-aţi văzut la treabă, cînd alţii au stat de şi-au păzit osul...

— Eah! Măi Stîngaciule!... clătină cu neîncredere din capul mic şi rotund soldatul Bocăneţ. Aieste ni le spun domnii ofiţeri acuma, că-s lîngă noi şi îndură alăturea de noi.. Le spun şi le cred, că multe gînduri bune pune omul la inimă în ceasul cel de cumpănă! Nu tot asemeni fost-a el şi în 1907, despre care pomenise mai adineaori Mucenicu, fiindcă am fost atuncea tot în companie cu el? Ce nu ni s-o spus şi ce n-am crezut? Aşişderea ş-amu... Vorbim. Ascultăm. Credem... Pe urmă, ne-om risipi pe la casele noastre, fiecare, şi domnii ofiţeri pe la casele dumnealor... Şi-om uita cîte-or fost şi cîte-or îndurat fiecare şi domnii ofiţeri au să fie nişte *civili* pe la treburile lor, cu slujbele lor, şi noi, ia, nişte ţărani proşti pe la plugurile noastre, cum am mai fost... Tu, măi Stîngaciule, te-i întoarce iar la primarele tău, şi dacă te-o prigoni iară, cum te-au mai prigonit, te întreb eu pe tine, Stîngaciule, să-mi spui tu acuma îndată, unde ai să-l mai găseşti pe domnu locotenent Ghenea şi pe domnu locotenent Comşa? Cine ştie pe unde, pe la Bucureşti şi prin alte tîrguri mari, să-ţi ajuture

dumnealor ca să-ţi cîştigi tu dreptate?... Dreptatea, dacă nu eşti vrednic că ţi-o cauţi singur, slabă nădejde să vie şi să ţi-o deie alţii de-a gata!... Mie-n sat mi-i ieşit buhu că-s colţos şi obraznic. Bine, rămîi eu colţos şi obraznic!... Dară fiindcă-s colţos, jandarmul şi primarele mă lasă în plata Domnului, şi fiindcă-s obraznic, iaca, dacă am să îndrăznesc să cer lui domnu locotenent Comşa să mai scoată oleacă pacul cela de iarbă rusească, să mai duhănim o ţigară de tiutiun, domnu locotenent Comşa are să scoată frumos pacul din buzunaru dumisale şi ne-om înfrupta, măcar că spune: „Mare obraznic îi Bocăneţ aista, are dreptate domnu locotenent Ghenea!..." Şi m-oi înfrupta nu numai eu, care-s obraznic, dar şi voi de pe de lături, care se cheamă că nu sînteţi obraznici şi trageţi numai folos de la obrăznicia altuia!... Aiasta scrie şi în cele patru Evanghelii ale lui Mucenicu: „Cere şi ţi se va da".

Bocăneţ o luă înainte cu rîsul şi rîseră şi ceilalţi cu mare înveselire întinzînd mîinile negre, bătătorite şi zgîriate, după pachetul cu tutun.

Pe urmă, fumară cu toată luarea-aminte încordată la nesaţiul fumului sorbit pînă în adîncul plămînilor, cu o gravitate religioasă.

Doi ochi sclipiră verzi şi fosforescenţi, în întunericul tufelor de ferigă.

— Aiasta-i mîţa neamţului, săraca! spuse Bocăneţ. Pis-pis!... Na, pisica-pisica, pisss-pisss...

Pisica mieună slab şi se apropie cîţiva paşi, dar nu îndrăzni mai mult.

— Are şi pui acuma: patru... Nişte adevărate sălbăticiuni, domnule locotenent!... Mă întreb unde-o fi găsit lighioana motan, aici în pădurea asta!... se miră soldatul Stîngaciu.

— Aiasta să se-ntrebe Mucenicu, măi Stîngaciule, că el îi sfînt..., vorbi Bocăneţ. Mîţa, măi băiete, ca muierea... Parcă nevastă-ta, măcar că se plînge c-o rămas fără giuncani, dară dacă o văzut şi o văzut că tu de doi ani numai pe meleaguri umbli, crezi tu, măi băiete, că nu şi-o fi găsit şi dînsun motan?...

Toţi izbucniră în rîs la năzdrăvana închipuire a nevestei lui Stîngaciu, care şi-a găsit un motan.

Stingaciu scuipă amărît în foc, la un gînd care pînă acum nu-i venise.

Dar pisica nu se mişca. Sclipirile verzi priveau din întuneric la oameni, cu pornire să se apropie şi cu teamă de vietate pe jumătate sălbăticită. Cînd se dărîmase casa, pisica fugise. Pe urmă, în primăvară, apăruse din cine ştie ce rătăciri, credincioasă ruinelor. Avea culcuşul puilor într-o gură de sobă. Noaptea vîna păsările adormite în cuiburi şi dădea tîrcoale zidurilor, ca singurul duh paznic al gospodăriei părăginite.

Radu Comşa se ridică.

— Haidem, Ghenea... Noapte bună, băieţi!

— A fi ea bună noaptea, numai de ne-or lăsa boierii de peste drum în pace, domnule locotenent!... Pregătesc dînşii ceva, de tac de atîta timp de vreme!...

Locotenentul Ghenea urcă alături, pe poteca în care luna vărsase tremurate ochiuri de lumină. Aerul era jilav, mirosul răşinei aspru.

O pasăre deşteptată foşni din aripi şi piui somnoros.

— Ce zici, Comşa, de arătările lui Mucenicu? întrebă Ghenea într-un tîrziu, fără să mai surîdă a batjocură.

— Încă o dovadă, dragă Ghenea, că fiecare caută după înţelegerea lui să găsească o interpretare acestor vremi neînţelese!... Omul nu se resemnează numai să le suporte. Nici n-ar putea să le suporte... Mă întorc la ideea mea! Singura putere care ne ţine pe toţi aci e credinţa că ceva din lumea din care am plecat se va schimba cînd ne vom întoarce. Şi că are să fie şi în noi, înăuntru, ceva schimbat... Mucenicu vede izbăvirea lumii, după cîte-a înţeles el confuz din Apocalipsă. Bocăneţ ori Stîngaciu, puţină dreptate, pămînt şi sfîrşitul prigoanei din partea primarului; adică vechea obidă a plugarului român, care răsuflă în vreun 1907 oarecare. Eu, tu, Stelian Minea, Bogdan Cernegură, în alte imagini idealizate ale viitorului, după chipul şi asemănarea noastră... Dar nici unu nu se poate deprinde cu ideea că totul va fi cum a mai fost!...

Ghenea se opri să răsufle.

Undeva, porniră răzleţe focuri de armă. Se înteţiră un timp. Tăcură iar. Mai pocni departe un glonţ întîrziat

Cînd din nou fu linişte deplină, Ghenea vorbi urcînd:

— Avem de-acum o mare datorie faţă de oamenii aceştia!

— Într-adevăr, Gheneat... Poate datoria noastră cea mare are să înceapă numai după ce ne-om întoarce de aci... Dacă nu vom uita, cum se temea soldatul Bocăneț și cum au uitat alții, în 1907!

— Nu vom uita... a rostit Ghenea apăsat. Prea netrebnici am fi ca să uităm!...

— Nu vom uita!... întări Radu Comșa la rîndul său, ca un legămînt.

Și amîndoi urcară muntele în tăcerea ireală, cu vîrful negru al brazilor scăldat de lumina albastră și metalică a lunii, cu gîndurile împovărate de grele hotărîri.

2

Într-un loc, tranșeea e apropiată de șanțurile vrăjmașe numai cu o sută de metri, atît cît ține un gît de vale.

Pe urmă, gardurile de sîrmă se depărtează pe crestele culmilor, lăsînd o spintecătură lărgită la mijloc, unde curge o ață de pîrîu.

Din locuri apărate se poate zări de la unii la alții. Cu binoclul priveliștea se apropie ca pe o scenă fantastică de teatru.

Muntele din față e cu pădurea pe jumătate tăiată; a fost acolo un parchet; butucii răsturnați, roșii și yineți, putrezesc cu gloanțele înfip'e în lemn. Alături însă, codrul ascunde șanțurile; brazii se văd în piela albastră ca în bruma de pe pielița prunelor.

Ochiul ascuns privește încordat, să surprindă o mișcare.

E numai o mare tăcere, cum sînt furnicarele cu aparență de părăsire deasupra, neclintite și mute, unde știi că dedesubt mișună în galerii, fără istov, oștirea de furnici.

Plesnește rar un foc de armă: un cap s-a mișcat undeva. Dar tăcerea e după aceea încă mai nefirească.

Dimineața, o baterie reglează tirul. Munții se umplu de huitul prăbușirilor în văgăuni. Împroașcă undeva un snop de pămînt răscolit și așchii de stînci. Norii de fum se risipesc clătinați ușor de vînt, ca o pînză sură. În șanțuri, oamenii caută unii la alții, cu priviri neliniștite, cu urechea atentă. Gradații trec cu buzele strînse. Răspunde altă lovitură de

tun. Ghiuleaua a trecut pe deasupra, spintecînd aerul ca o bucată de postav sfîşiată.

Apoi iarăşi tăcerea se cască. Atacul nu e pentru astăzi.

Oamenii mocnesc în şanţuri cu spatele rezemat în pămînt şi cu genunchii la gură. Numără ceasurile lungi, pînă la mîncare.

— Mă camarade, tu de colo! Ia trece-mi şi mie capătul, să-i trag numai un fum...

Vestea vine de undeva — nu se ştie niciodată cine a adus-o întîi — obuzul a lovit doi de la companía a cincea. Aduceau apă... Unuia i-a scos maţele. Mitru a Vădanei, cel pe care-l chemau domnii ofiţeri să le cînte din frunză. Pe urmă, chiar unul care l-a dus pe targă povesteşte amănunte în vremea mîncării; ţine gamela numai cu o mînă, cealaltă e încă plină de sînge omenesc.

Dar nimeni nu se miră, nici nu se mai scîrbeşte. Moartea şi-a pierdut misterul. Pe unul l-a ucis glonţul într-un anume loc ruşinos, cînd îşi făcea nevoile. Totuşi şi acela murise pentru ţară.

Locotenentul Radu Comşa priveşte, de un sfert de oră, dincolo, cu lăcomie, din punctul cel mai apropiat, printre păienjenişul sîrmelor cu ghimpi.

Nu se vede nimic decît marginea de pămînt a şanţului din faţă, ţăruşii şi împletiturile sîrmei în care au rămas acăţate bucăţi de postav. Şi vine miros de excremente şi de putreziciune. Cîteodată parcă se aud glasuri. Cineva a rîs ori a răstit un ordin; nu se desluşeşte...

Din locul acela, în noaptea de Paştele ortodox, desigur că s-au auzit pînă în tranşeele germane cîntecele noastre pravoslavnice. N-a tras nimeni de la dînşii la noi. A fost un armistiţiu tacit, fiindcă tot aşa, din tranşeele noastre, n-a tras nimeni spre dînşii în noaptea Paştelui catolic.

Cîţiva de aici au aruncat pîini; nemţii au răspuns cu pachete de ţigări. Bocăneţ s-a ridicat în picioare pe muchea şanţului şi le-a strigat:

— Christos a înviat, bre, nemţilor!

— Adevărat, *Kamerad!* a răspuns de acolo un bavarez gros cît un ştiubei, înălţat şi el pe margine şi salutînd înainte, la dreapta şi la stînga, cu casca.

Pe urmă au intrat iar în borţile lor şi s-au aşteptat să se ucidă.

Pe bavarezul acela gros l-a recunoscut Bocăneţ mai tîrziu, mort de opt zile şi intrat în putrezire, între şanţuri, după nişte hărţuieli fără urmare.

Radu Comşa priveşte şi nu-şi poate desprinde ochii.

Aşa sînt acum milioane şi milioane. Pe mii şi mii de kilometri: Aşteptîndu-se. Pîndindu-se. Şi în alte locuri, de luni de zile n-a contenit focul, movilele de carne s-au grămădit pisate de tunuri, şi alţi oameni proaspeţi, dintr-o parte şi alta, n-au contenit să curgă din izvor nesecătuit.

În munte se văd cîţiva brazi rupţi de la mijloc. Spînzură fîşii albe de aşchii. Alţii, drepţi şi înalţi, despoiaţi de crengi, par colonade dintr-un templu prăbuşit.

Ceva s-a mişcat?

Parcă dintr-un punct, din ţărîna şanţului din faţă, alţi ochi îl privesc, tot aşa, ţintă. Şi dacă într-adevăr e un om, ce gîndeşte acela? Îl vede, şi ce gîndeşte? De ce nu trage?...

— Degeaba vă uitaţi, domnu locotenent!... Nu mişcă dînşii de-acolo, să-i picuri cu ceară... Numai noaptea îi auzim cum cară şi se schimbă şi suduie în limba lor. Este unul care cîntă din flaut!... Tăcem toţi şi-l ascultăm... Iară cînd sfîrşeşte, batem din palme şi strigăm: „Brava, neamţule!" Rîd şi ei acolo şi răcnesc vorbe de-ale lor, în nemţeasca lor! Cine să-i înţeleagă ce spun?... Pînă cînd într-o zi s-o sfîrşi şi cu flautul lui, şi l-om arde c-o moacă la cap, că dacă-i inamic tot inamic rămîne!...

— Domnu locotenent, vă cheamă la telefon.

În pîlnia telefonului se aude numai o sfîrîitură continuă şi pocnituri metalice: sfrrr-sfrrr-pac-pac — sfrrr-sfrrr-pac-pac...

Atît a înţeles, întrerupt, printre bîzîitul firelor atinse:

—Mihai Vardaru... un ceas... alo! Un ceas... Aci Mihai Vardaru... Nu se aude? Alo... aşteaptă un ceas...

Radu Comşa a aşteptat şi într-adevăr peste un ceas, Mihai Vardaru a apărut în bordei, cu casca pe ochi.

— Am venit să te văd... Să-ţi aflu impresiile!... rosti punînd casca pe capătul patului. Sectorul nostru e aproape, trei kilometri în linie dreaptă, prin pădure... Am avut inspecţie de la corp, un colonel francez. Am ieşit minunat. Două zile n-a mai urlat Mugilă şi Orăcăilă al nostru!... Aveţi un bordei foarte

bun, văd că există şi cineva amator de gazete umoristice!... îşi exprimă mirarea, plimbîndu-şi ochii pe perete, unde Omir, o dată purces pe cultul zeiţelor mitologice, bătuse în ţinte, ca o supremă rafinare artistică, foi ilustrate dintr-o revistă müncheneză aruncată de peste şanţuri.

Mihai Vardaru vorbea repede, se ridica şi se aşeza iarăşi, întrebînd fără să aştepte răspuns, aproape tot aşa cum vorbea Alexandru Vardaru.

Dar sub graba cuvintelor, se ghicea uşor un neastîmpăr, ca un gînd alungat şi revenit.

— Vrei să mergem puţin? Să ieşim de aci... E prea întuneric... Mi se pare, de la un timp, că niciodată, că nicăieri nu mai este destulă lumină!...

Radu Comşa coborî cu Mihai la „Casa Neamţului", unde ziua era linişte şi soarele lumina poiana pînă tîrziu.

Pe pajiştea verde, măruntă şi deasă, încinsă de hora brazilor, două urme, de-un lemn care-a fost tîrît, păreau dungi lucioase, trase cu o unghie uriaşă pe-o catifea fină.

Felia de perete rămasă în picioare, cu orbitele ferestrelor goale, arăta ca o faţă crispată în aşteptarea celor ce-avea să mai vadă încă, după cele ce mai văzuse.

Se aşezară pe-o treaptă de piatră, înaintea grădinii cu flori sălbătăcite, între buruieni şi spini.

Pisica îşi scosese puii la soare.

Unul alb se juca, urmărind delicat cu laba mică pe pămînt, umbra unei albine. O furnică roşie tîra de-a-ndăratele cadavrul unei insecte de trei ori mai mare decît ea.

Mihai Vardaru o împinse cu o crenguţă subţire, dar furnica reveni încăpăţînată să-şi reia prada.

— Totul în natură e numai carnagiu! rosti încet Mihai, aruncînd creanga şi prinzîndu-şi bărbia în pumni. Te apleci să priveşti cu o lupă deasupra unei palme de pămînt, acolo unde ţi s-a spus că e calmul măreţ al naturii, şi vezi numai distrugere!... O insectă o pîndeşte pe alta, o larvă atacă pe alta; totul e numai un continuu asasinat. Lumea e un cimitir nesăţios!...

Se ridică în picioare, ştergîndu-şi fruntea albă şi înaltă cu batista.

Rosti, privind într-o parte:

— Ştii că am ucis un om?...

Îndreptă îndată ochii în ochii lui Radu Comşa, lacom să-i citească o tresărire.

Radu bănui ceva din gîndurile lui Mihai Vardaru şi spuse, ridicînd din umeri, cu un gest care voia să arate că el nu găseşte nimic de mirare:

— Dragă Mihai, acesta e războiul!

Şi mai tîrziu:

— Probabil ai să fii propus pentru decoraţie.

Mihai repetă, cu aceeaşi intonaţie ca a lui Radu Comşa, parcă pentru a se familiariza cu o consolare, pe care îndată cugetul i-o respinse:

— Acesta e războiul!... Nu!

Făcu doi paşi, se întoarse şi, aşezîndu-se alături de Comşa, vorbi dintr-o suflare, fără să mai ridice ochii la el:

— Am omorît un om!... Nu-l cunoşteam. Nu-mi făcuse nici un rău. Nici n-avea de ce să-mi dorească un rău... Purta numai altă uniformă. Era ca şi mine, tînăr; purta, ca şi mine, uniforma de elev plutonier. Poate venise exact cu aceleaşi gînduri ca mine. Şi eu am întins revolverul şi-am tras!... În două minute, omul acela tînăr, cum sînt eu aci, n-a mai fost decît un stîrv... Un ochi îi ieşise din orbită, fiindcă am tras un glonţ în cap. Părea că priveşte însîngerat şi cu spaimă la mine... L-au îngropat!... Îl chema Kadar István; din scrisorile aflate în buzunarul lui, am văzut că era student în litere, pregătea o teză despre Petőfi, se gîndea cu îngrijorare la sărăcia lui care n-are să-i îngăduie să-şi ia un doctorat la Iena, cînd va fi pace... Acestea le scria către o soră a sa, şi altă scrisoare, de la sora lui, cine ştie ce fată nevoiaşă, care-i trimitea un pachet cu lucruri femeieşti, nişte batiste, lenjuri, o cutie cu erzaţ de cafea, zahăr, pachete de ciocolată... Îl întreba dacă poartă destulă grijă să nu răcească, adăuga alte amănunte familiare: un unchi care a fost pe la ei, ce fac bătrînii, o verişoară care întreabă de el şi îl aşteaptă... Mi le-a tradus toate un camarad ardelean... Era o viaţă acolo care se pregătea şi eu am curmat-o!... Cu ce drept? Ceea ce nu mai are întoarcere! Nu se mai poate plăti! Nici repara... nimic... un stîrv!... Şi m-am ascuns după aceea şi am plîns. Ofiţerii m-au felicitat, şi maiorul... M-a chemat colonelul la telefon!... Toţi se bucurau că am ucis un om!... Acum îţi pot spune, fiindcă nu-mi mai e ruşine: după ce s-au sfîrşit toate, m-am ascuns şi am plîns. Pentru el şi pentru mine... Acesta

este războiul? Eroismul?... Ah! Cum aş fi dorit să fiu şi să rămîn un laş!...

Radu Comşa îi prinse mijlocul şi îl strînse lîngă pieptul lui ca pe-un copil, fiindcă într-adevăr, acum, buza de jos a lui Mihai tremura ca buza unui copil care-şi biruie un scîncet.

— Dragă Mihai, dacă nu trăgeai tu, trăgea el! Nu ştiu cum au fost împrejurările, nu mi le închipui, dar aceasta este cert; dacă l-ai împuşcat tu, înseamnă că altfel nu se putea... Te omora el!...

— Tocmai aceasta e mai îngrozitor! vorbi Mihai. Tocmai aceasta el... Ne-am întîlnit în patrulă. La noi este într-un loc distanţă de doi kilometri între tranşee, nişte viroage... Acolo ne-am întîlnit în mijlocul nopţii, parcă ne-am fi căutat. Eu singur am cerut să fiu trimis... Altfel mergea un sergent cu trei oameni. Poate şi el a cerut să fie trimis, ca şi mine! Numai ca să-şi dovedească lui singur că nu tremură... Veneau spre noi şi i-am aşteptat. Cînd le-am ieşit înainte, soldaţii lui au ridicat mîinile, să se predea. Dar el le-a strigat în ungureşte o comandă şi a întins mîna să tragă!... Era cît mine de înalt, se profila extraordinar de precis, teribil de precis, între doi copaci. Din două capete de lume am venit amîndoi ca să ne căutăm acolo!... Am tras două gloanţe, unul după altul; a tras şi el unul, mi-a şuierat pe la ureche. Cînd s-a prăvălit cu mîinile întinse, am simţit o mare bucurie, tot sîngele din trup mi se ridicase în cap şi în inimă. Înţelegi grozăvia?... Am simţit o mare bucurie, fiindcă ucisesem un om, eu, care nu puteam strivi o furnică... Două gloanţe, unul în cap, unul în plămîn...

— Vezi, Mihai, singur recunoşti că nu se putea altfel!... Ţi-a trecut glonţul pe la ureche, puteai să cazi tu în locul lui!... stărui Comşa, dar fără convingere. Nu spuneai tu că în război nu există ucidere?

— Spuneam... spuneam! Ce spuneam erau lucruri înainte de *aceasta*. N-aveam de unde să ştiu. Nimeni nu poate să ştie de departe! Toţi raţionează, discută, expun teorii, exaltă!... Cînd eşti departe, e uşor să crezi că numai tu deţii adevărul... Mai ales cînd acest adevăr e măsluit cu dibăcie de profitorii războiului, exploatat în numele patriotismului... Acum am înţeles însă că războiul e o singură realitate: *toţi care-au ucis n-au să uite aceasta niciodată!*... Poate numai de aci mai e

cu putință să vie o scăpare, aci stă singurul bun al grozăviei acesteia pe care o săvîrșim cu toții. Cînd fiecare va avea mortul lui și amintirea aceasta va fi mereu prezentă în fiecare act al vieții, are să răstoarne toate minciunile, înțelegi? Toate!... Cînd am să mă întîlnesc peste un an, doi, zece, cu un imbecil care să-mi debiteze palavrele vechi de cînd lumea, am să-l întreb numai atît: Dumneata ai ucis un om? Dacă nu, te rog să nu-mi vorbești! Ești un impostor! Dumneata nu poți înțelege!... Dar ce să ți le spun acestea?... Nu mai interesează acum pe nimeni. Poate altădată!... Acum vreau numai să te rog ceva...

— Spune, Mihai! îl îndemnă cu blîndețe Radu Comșa.

— Iată ce vreau să te rog..., șovăi Mihai. De atunci am o presimțire... Nu e așa că-ți vine să rîzi? ... Dacă se întîmplă ceva, uite, sînt aci două scrisori... Una pentru toți, pentru tanti Laura, Cora și Ralu... Cum vezi, un testament general!... Poate o să rîdem toți mai tîrziu, cînd vom scăpa de aci și cînd am să te rog să nu spui la nimeni!... Și mai este încă o scrisoare... Ai să mă ierți că nu-ți spun acum pentru cine. De va fi dat să afli, ai să afli atunci... În plicul alb se află alt plic, cu adresa... Dacă se întîmplă ceva, rupi plicul alb, iar scrisoarea dinăuntru, te rog să o faci să ajungă la adresă... Nu te superi, nici că te rog atîtea, nici că sînt atît de misterios?... Aici nu mai am pe nimeni...

Radu Comșa strînse scrisoarea cu adresa ascunsă, gîndindu-se la Măgduța Dobreanu, fetița cu genele frizate și gura cît o caligrafie.

Mihai dădu capul pe spate și respiră ca un om care-a urcat în fugă peretele unei prăpăstii.

Sub ochi avea două dungi vinete, pe care nimeni nu i le mai văzuse pînă acum. Obrazul tînăr, de copil, era supt; nările palide.

Încercă să surîdă, dar zîmbetul fu ca al unui copil după plîns.

Se smuci de jos și strînse brusc mîna lui Radu Comșa.

Făcu un gest neisprăvit de îmbrățișare. Porni repede de-a curmezișul poienii; pe urmă, printre trunchiurile drepte.

— Mihai! Mihai!...

Radu Comșa se ridică să alerge după el, întrebîndu-se: „Unde pleacă așa? Unde aleargă copilul acesta?"

— Mihai!...

Dar Mihai Vardaru era acum departe. Din cînd în cînd, numai tunica apărea și dispărea sub crengile joase.

Pisica adăpostită în ruini își tîra puii mici, în gură, la adăpostul lor ascuns. Lumina apusului se retrăgea oblică peste munți.

Albinele se scufundau amețite în cupa florilor, cu picioarele pline de polen. Și ele, în locul stupilor sfărîmați, își duraseră undeva, în vreo scorbură, o gospodărie de mizerie. Fiindcă oamenii se ucid, aceasta nu înseamnă doar că viața nu trebuie să dăinuie mai departe!

3

La ceasul cînd se împart scrisorile, toate mîinile strîng peticul de hîrtie avar.

Se ascunde fiecare, să rămînă numai cu veștile lui.

Unii silabisesc cu greu slovele șterse de atîta drum, acoperite de atîtea peceți. De pe frunți curg boabe de sudoare ca după cumplita trudă. Un om care, cînd împinge cu umărul, mișcă tunul în joacă, acum luptă cu litere întortocheate cu neputința unui becisnic copil.

Alții, cei care nu înțeleg deloc semnele misterioase, așteaptă să sfîrșească fericiții știutori de slovă, ca să se roage:

— Domnu caporal, fă bunătatea și citește-mi și mie... Am primit oleacă de scrisoare de-acasă!...

Există un soldat în plutonul lui Comșa, care păstrează necitită o scrisoare de două luni.

O scoate din cînd în cînd, o răsucește pe-o parte și pe alta: hîrtia s-a tăiat în patru bucăți, cum a fost împăturită. Cerneala e muiată de sudoare, într-un loc e arsă de țigară. Nu îndrăznește ori nu vrea să lase să-i fie citită?!... Nimeni n-a înțeles! Cînd se uită la dînsa poate vede atîtea de acasă cîte n-ar putea încăpea în nici o scrisoare din lume. Epistola lui e în fiecare zi alta. În ea se găsește răspuns la toate întrebările.

— Ce, măi Ghermănuță? Iar îți citești corespondența? rîde a batjocură un sergent trecînd pe lîngă el după treburi.

Ghermănuță ține scrisoarea pe dos.

O strînge. Pe azi e destul!...

Ceilalți, care știu carte, n-așteaptă de-acolo prea multe bucurii.

Frunțile se posomorăsc pentru o jumătate de zi.

Într-un sat, e molimă. Aiurea, jandarmii au ridicat fînul și nu l-au plătit. Altuia, i-au luat și vaca. Vine și vestea că a murit un copil.

Omul privește undeva, în peretele de pămînt. Nu glăsuiește nimic; numai privește, fără să vadă înainte. Oftează și se răzlețește de toți. Și n-are măcar o țigară.

Sînt unii care nu primesc niciodată nimic. Toți ai lor au rămas dincolo. Cînd se împart scrisorile, își caută de lucru aiurea. Se întorc mai tîrziu, cu o liniște silită, întrebînd pe unul și pe altul:

— Ei, ce-ți scrie de-acasă nevasta, Vițălarule? Au început să strîngă și pe la voi fînul?... Și copilul, a dat Dumnezeu de s-a făcut sănătos?...

Fiindcă nu au pe nimeni, îndură pentru necazurile tuturor și se bucură pentru bucuriile tuturor.

Sublocotenentul Stelian Minea și sublocotenentul Bogdan Cernegură nu mai au nici ei de ce să aștepte cu neastîmpăr sacul cu vești.

Cer numai un ziar și citesc atent, dintr-un capăt în altul: listele de prețuri, anunțurile de morți, ordonanțele, accidentele și comunicatele de pe fronturile străine. Radu Comșa, cînd se întîmplă să se afle cu scrisoarea în mînă, înaintea lor, se simte jenat. Nu vrea să-și arate nerăbdarea. Deși a recunoscut scrisul și plicul Luminiței, strînge răvașul în buzunar, cu indiferență prefăcută.

Sublocotenentul Stelian Minea înalță fruntea bombată și ochii miopi de pe foaia gazetei cu cerneala mirosind a catran.

— Ce mai scrie în ziar, Minea?

— Nimic de seamă... Aceleași povești! De ce nu-ți citești scrisoarea?... Crezi că mai simt ceva? Crezi că n-am văzut cum ai strîns-o?... Acum m-am deprins.

Radu Comșa se așează pe-un butuc răsturnat, ochii aleargă lacom pe rîndurile subțiri și înalte. Bogdan Cernegură, în celălalt capăt al butucului, a lăsat ziarul să-i cadă.

E cu obrazul în palmă; privește în iarba călcată de picioare, în mușchiul unde fuge o gînganie verde cu aripi metalice.

În bordei, un capăt de luminare își pilpție sîmburele ofilit de lumină.

Radu Comșa, întins pe patul de cetină, urmărește umbrele lingînd pereții de grinzi.

Un greier țîrîie stăruitor și continuu.

A pus cartea la cap; una din cele trei, nedespărțite. Dar n-o deschide. Locotenentul Ghenea lipsește. E la camarazii din altă companie, într-un bordei, unde unul și-a adus o damigeană de vin. Radu Comșa îl așteaptă. Gîndurile multe s-au materializat parcă, îl apasă, e sătulat de ele, are nevoia altui om căruia să-i spună... Se simte mai bun, înțelege parcă lucruri pe care nu le-a înțeles niciodată pînă acum... Să stai așa, cu ochii închiși, și să lași gîndul să curgă cu toate ezitările lui, cu dibuirile din care se limpezește, și să știi că cineva ascultă!...

Peste un ceas, Ghenea sosește vesel, prea vesel.

Dezbracă tunica. O zvîrle într-un ungher. Se oprește în fața lui Comșa, crăcănat, cu mîinile în buzunările pantalonilor, clătinîndu-se puțin.

— Păcat că n-ai fost, dragă Comșa!... Un vin d-ăla grozavul! Damigeana toată ziua ținută în pîrîu... Rece ca gheața! Pe onoarea mea: gheață! Și tata Pleșea ne-a făcut o cafea de-a lui teribilă, dragă Comșa!... Pe onoarea mea: teribilă!... Ce voiam să-ți spun? Asta e nostim... Voiam să-ți spun ceva și s-a dus... În sfîrșit, înțelegi: o cafea pe cinste... Tata Pleșea, săracul!... Mai era și Bogdan Cernegură... Îl roade și pe acela ceva... Poate dorul de nevasta care a rămas dincolo, de copilul pe care încă nu l-a văzut niciodată... Pe toți ne roade ceva...

Aprinde o țigară. Mîna cu chibritul joacă nesigur înaintea gurii și nasului, pînă să poată da foc.

Se trîntește în patul îngust, cu țigara între degete, fredonînd: *A fost odată un mic copilaș... a fost odată...*

După două minute, e aproape adormit. Restul țigării a căzut jos dintre degete, dar el tot mai murmură agonia cîntecului: *Dar după una... două... trei... patru.. cin'... șa...*

Radu Comșa suflă în luminare. Privește cu ochii deschiși în întunericul de păcură.

E numai el și glasul monoton al greierului, ca un mecanism de ceasornic în gaura lui ascunsă din pămînt.

A doua zi, locotenentul Ghenea are dînsul nevoie să simtă alături înțelegerea unui om:

— Dragă Comșa, mi se pare cîteodată că vorbele sînt făcute pentru a ne disimula gîndurile, nu pentru a le exprima... S-au uzat! Le-am prostituat numai pentru trebuințele noastre vulgare și mediocre de toată ziua... Pe urmă, cînd vrei să spui ceva care există în tine, mai subtil, mai intim cu ființa ta, cuvîntul te trădează! Te trezești cu el, după ce l-ai rostit, paralizînd tot ce-ți stătea pe buze... Ți se pare, uite, crezi că ar fi foarte simplu să explici ceva unui prieten, să-i spui ce ai pe suflet... Ai tot aici, gata, lămurit, ca plicul unei scrisori pe care trebuie numai să-l deschizi și să citești... Și cînd dai ochii, ți-a înghețat toată pornirea, fiindcă nu ai la îndemînă decît cuvintele uzate care au trecut prin toate gurile. Astfel eu, dragă Comșa...

Dar acum, Radu Comșa, el e cel care nu ascultă. Fluieră, fără să-și dea seama cînd a început, melodia obsedantă: *Dar după una, două, trei, patru... săptămîni...*

Ghenea s-a oprit.

Se uită lung, cu plictiseală, la pereții de bîrne, unde se află lipite ilustrațiile artistico-decorative ale lui Omir.

Întinde mîna pe poliță și apucă teancul de cărți sleite și cu colțurile rotunjite de atîtea mîini prin cîte-au trecut:

— Hai mai bine, atunci, să te fac un ecarté!

4

Pe urmă, într-o noapte, batalionul a pornit iar la vale, pe drumul prăvălatic de cară.

A rămas sus numai o parte din regiment. Odihna se face din bucăți. E unul din puținele regimente care n-au cunoscut refacerea...

— Scăparăm și de data asta de Friț!... se bucură Bocăneț, pocnind dintr-o frunză. Iar om trece la baia noastră și ne-om spăla jăgul c-oleacă de sopon care miroase a său, și-om mai auzi iar glas de muiere... Ce zici, sfinte Mucenicule! Și tu te-i duce iar la biserică și-i trage iar nouăzeci și nouă de mătănii pentru sufletele păcătoase!... Numai de nu ne-ar fi a rău atîtea plimbări, c-am început să uităm crîșcarea de astă-iarnă.

La casa mătuşii Ilinca şi-a găsit şi Radu Comşa ulcica cu flori ţărăneşti, şi ochii verzi ai lui Catrinel, şi muza de piatră albă, Erato, adusă dis-de-dimineaţă de Omir, de la deal.

În faţa ferestrei, firele lungi de nalbă pînă în streaşină au înflorit: flori galbene, bătute şi moi.

Privind, cu obrazul dezmierdat de perdeluţa subţire clătinată de vînt, Radu Comşa se întrebă cu ce se aseamănă mai mult, aşa pufoase cum sînt?... Cu miezul de cozonac proaspăt, ori cu puii de găină abia ieşiţi din găoace?

Înspre el vine Catrinel, cu altă cămaşă de zăpadă cu flori sinilii pe umeri, pe care nu i-a cunoscut-o şi cu catrinţa scurtă, despicată, lăsînd să i se vadă, goale şi rotunjite ca fusul, pulpele pînă sus.

Îi zîmbeşte, rupînd o floare de nalbă şi ţinînd-o în colţul gurii.

— Ce mai spun catanele nemţeşti de sus? arătă cu capul spre munte.

— Ce să spună, Catrinuţo, Catrinel? Se pregătesc să vină într-acoace, fiindcă au auzit şi ei că baba Ilinca are un drac şi jumătate cu ochii verzi... de mîţă! îşi aduse aminte şi adăogă.

— De mîţă? Biiine!... Dară ştii dumneata că mîţa scoate unghiile cînd e la o adică?

Catrinel îşi arătă unghiile care n-au cunoscut niciodată manichiura domnişoarei Betty.

— Şi ce ai făcut în vremea asta, Catrinel?

— Am strîns fînul... Nu vezi?

Arătă spre stoguşorul de fîn, clădit proaspăt şi netezit c o jucărie, lîngă şură.

— Am mai lucrat oleacă!... Am mai tors!... M-am mai gîndit!...

— Te-ai mai gîndit? se miră Comşa. Şi la ce, mă rog, dacă se poate să ştiu?

— Aiasta nu-i treaba dumitale.

— Cam ştiu eu la ce... sau mai bine zis: cam ştiu eu la cine, Catrinel.

— Ba nu-i mai şti dumneata, măcar că multe mai crezi a şti!...

Catrinuţa ciuli urechile, fiindcă i se păru că se aude mătuşa Ilinca deretecînd pe undeva, pe-aproape.

— Fug. că mă vede mămuca și-mi trage-o papară ca aceea.

— Va să zică, dacă nu te-ar vedea, n-ai fugi, Catrinel?... întreabă Comșa cu o căldură de care s-a mirat singur, uitîndu-se prea lung la sînii ridicînd în sfîrcuri pieptul cămășii...

Catrinel e cu obrajii învăpăiați, își acoperă pieptul cu mîna, răsturnînd cu piciorul cățelul cu blană fumurie. Cățelul se ridică și mîrîie, iar se rostogolește... Roșeața din obrazul lui Catrinel s-a risipit.

— Ți-i drag tare puiul ăsta de urs, cum văd?... arătă Comșa spre cățel.

— Dacă zici că știi atîtea, mă miră ce tot mai întrebi!...

S-a răsucit pe călcîie și-a fugit.

Cățelul aleargă după ea împleticindu-se, căzînd și lătrînd.

Radu Comșa bate prea tare, cu încheieturile degetelor strînse pumn, în muchea pervazului. Durerea îi face bine. Așa! Încă, încă!...

La popotă au apărut fețe noi.

Mai întîi, soția domnului colonel.

A venit numai pentru trei zile, ca să aibă ce povesti apoi trei luni, ce și cîte-a văzut ea pe front.

Colonelul e cu barba pieptănată și mătăsoasă, cu ceva sărbătoresc în mișcările june și galante, așa cum vor fi fost cînd era sublocotenent.

Dar doamna colonel are buzele prea văpsite; la colțul ochilor, crețuri ca o gutapercă boțită; întrebuințează o pudră viorie care-i face o mască de cantatrice pensionară. Rîsul îi dezvelește gingiile vinete de deasupra pînă sus; niciodată Radu Comșa n-a putut suporta rîsul femeilor care-și arată gingiile.

— Dumneata, domnule locotenent, ești totuna cu avocatul Radu Comșa care ia pe nepoata colonelului Pavel Vardaru? glăsuiește subțire doamna colonel, tocmai din capul mesei, tipărindu-și cu mîinile de o parte și de alta a tîmplelor părul, care e mai negru spre vîrf și mai decolorat spre rădăcină.

Radu Comșa simte roșeața din obraz.

Toți ochii îl examinează atent.

Ghenea îl atinge pe sub masă cu vîrful piciorului, șoptindu-i înăbușit, ca o tusă, în șervet:

— Treci la raport, locotenent Comșa!

— Da, doamnă colonel!... răspunse cu politeță rece Radu.

— Am văzut-o de cîteva ori! O ţigăncuşă foarte nostimă... A fost colegă cu una din fiicele mele. Luminărica, Candeluţa? Cum îi spune, domnule locotenent?... Are un nume cam fistichiu....

Cincisprezece perechi de ochi s-au întors iarăşi curioşi spre locotenentul Comşa, a cărui logodnică se numeşte Luminărica ori Candeluţa, dacă nu cumva domnişoara Opaiţ.

Radu Comşa priveşte cu mare atenţie faţa de masă: a observat o pată de sos şi, alături, cum pînza arsă de ţigară a fost ţesută savant cu aţă albă.

— Se numeşte Luminiţa, doamnă colonel! răspunde Comşa respirînd greu, ca şi cum ar fi răsturnat un sac de pe umeri.

— Da, da, Luminiţa! se bucură doamna colonel, trecîndu-şi limba pe buze. Ştiam eu bine că are un nume absurd!... Vardarii au însă avere şi deputatul e un tip cu foarte mare trecere... Mă mir că nu e încă ministru.

Radu Comşa a mozolit cinci cocoloaşe de pîine, pe care le clădeşte în piramide, le înşiră în figuri geometrice. S-a hotărît: pînă pleacă doamna colonel are să se dea bolnav, nu mai mănîncă la popotă.

Colonelul a înţeles indiscreţia acestei anchete şi schimbă vorba:

— Să lăsăm aceasta, Sofi!... Ştiţi, copii, că guvernul Kerenski începe ofensiva în Galiţia? Se apropie şi rîndul nostru, una la mînă! În curînd vom avea şi o vizită de la marele cartier... Încep să ne viziteze domnii... Două la mînă! Aceasta înseamnă că se apropie, domnilor, una la mînă...

Căpitanul Ionescu e gata să-întrebe: „Ce e aia una la mînă?", dar se reţine şi surîde cu dispreţ: „Ce e aia inspecţie? Ce e aia ofensivă? Să poftească aci!"...

A doua zi, colonelul a apărut singur la masă. E posomorît; barba şi-a pierdut strălucirea. S-a certat cu Sofi, care a cerut să fie trimis la trupă Ion, fiindcă s-a purtat obraznic cu ea, şi în consecinţă Ion va fi trimis la trupă.

Iar Sofi pleacă mîine dis-de-dimineaţă la gară, cu o zi mai curînd decît proiectase.

Colonelul fumează nervos, aprinde o ţigară printre feluri, trage cîteva fumuri, o aruncă, aprinde alta.

Toţi tac la masă şi sublocotenentul Minea a scăpat de astă dată de supliciu.

La un moment dat, pe neaşteptate, colonelul face o declaraţie neadresată nimănui:

— Ostaşul care se însoară e un măgar! Una la mînă!

Talpa lui Ghenea striveşte pe sub masă piciorul lui Radu Comşa.

— E un măgar, Tomaziule! Ai înţeles?...

— Am înţeles, domnule colonel! afirmă aghiotantul.

— Ce ai înţeles? Să-mi trimiţi un soldat în locul lui Ion! Două la mînă... Pe Oţelaru. Oţelaru-i gospodărit. Un soldat însurat cunoaşte altfel rînduiala lucrurilor într-o casă, nu-i, una la mînă, un bezmetic şi un zevzec... Pe Oţelaru să mi-l trimiţi!

— Pe Oţelaru, domnule colonel!

Se aude un muscoi albastru bîzîind. Apoi aterizează ca o aeronavă pe mîna păroasă a colonelului, atras de cine ştie ce capriciu sau cine ştie ce iluzie optică.

Colonelul încercă să-l prindă cu cealaltă mînă făcută cupă; dar muscoiul cu reflexe de métal oxidat a zvîcnit şi acum descrie bezmetic zigzaguri deasupra capetelor.

— Ce scandal e ăsta? explodează colonelul E popotă aci, ori grajd? Ce caută muştele astea aci? Poate să fie infectată, o... una la mînă, o muscă de cadavru!

Căpitanul Ionescu se uită după musca de sus: „Ce e aia muscă de cadavru? Am mai văzut noi d-astea!"

Dar întrebarea o rosteşte în gînd, pe figură se citeşte numai aceeaşi indignare nedumerită ca a colonelului: „Ce e aceasta, popotă ori grajd?"

Locotenentul Ghenea profită că atenţia generală e îndreptată la virajele muscoiului de cadavru şi face semn soldatului să schimbe sticla de vin deşartă, cu alta plină.

Astfel soldatul Ion, prin voinţa doamnei Sofi şi cu aprobarea celui mai paşnic şi omenesc colonel de pe frontul armatei-a doua, a fost trimis la trupă, direct la compania lui din tranşee.

5

După trei zile, un general, doi colonei de stat-major, un ofiţer francez şi unul rus au vizitat trupa, abătîndu-se de la regula de pînă atunci, care era să descindă numai la comandamentele de brigăzi, divizii şi corpuri.

Au sosit la vremea mesei, în trecere.

Colonelul n-a lăsat să-i scape această fericită împrejurare. Bucătarul s-a întrecut pe sine însuşi, deşi nici pe departe rafinamentele sale culinare, limitate la o gamă strict autohtonă, nu se asemuiau cu acele de la popota colonelului Paul Vardaru.

Dar tot era ceva.

Cu altă dispoziţie văd ochii care inspectează, după o masă îmbelşugată.

Cînd Radu Comşa şi Ghenea au intrat în baraca-popotei, oaspeţii se aflau dinainte instalaţi la locurile de cinste. Generalul, în capul mesei. Colonelul la dreapta, pe urmă cei doi ofiţeri străini şi coloneii de stat-major.

Crengile de brad, schimbate proaspăt, miroseau a răşină. Un steag românesc, unul rus şi unul francez îşi amestecau culorile... Apăruseră trei portrete mari încadrate de benzi tricolore: regele, generalul comandant de armată şi generalul Berthelot.

Colonelul îmbrăcase tunica nouă care-l strîngea la gît, silindu-l să vîre din cînd în cînd arătătorul între guler şi omuşor, pe sub barbă. În dreptul inimii, cînd se pleca să asculte glasul generalului, se clătinau uşor două şiraguri de decoraţii, fiindcă colonelul era ostaş ales şi luptase întotdeauna brav. Ofiţerul francez, în tunica albastră de coloarea mării, întorcea tot timpul faţa spre general; şi către ceilalţi ofiţeri, din celălalt capăt al mesei, numai ceafa congestionată, pe care se vedeau deasupra gulerului cicatrici albe de furuncule. Fuma dintr-o pipă scurtă. Spunea cu răceală, verde, tot ce credea că a constatat pînă aci nemulţumitor: iar generalul român şi ceilalţi doi ofiţeri superiori se grăbeau să zimbească amabil, aprobînd şi căutînd scuze.

Glasul colonelului Una-la-mînă se îneca emoţionat. Mîna cu păr roşu pipăia mereu sponcile gulerului să dea drumul cuvintelor.

Francezul distribuia brevete de bravură:

— Soldatul român e brav. Luptă la baionetă ca senegalezii!... Acum, cînd nu avem numai bastoane pentru luptă şi cînd ofiţerii români au învăţat, cu o dureroasă experienţă, că războiul nu e o manevră cu focuri oarbe, trebuie, scumpii mei domni...

Colonelul asculta iritat, dîndu-şi toate silinţele să pară încîntat şi de perfect acord cu tot ceea ce aude. Francezul era el însuşi un militar priceput şi viteaz, luptase pe Somme şi la Verdun; toată misiunea franceză făcuse servicii netăgăduite armatei româneşti, ajutînd-o să învie din cenuşă, chiar în acest regiment murise în luptă un ofiţer francez, şi celălalt, care-l înlocuise, era acum la spital, rănit, dar de ce-i comparau cu senegalezii?

Generalul din capul mesei răsucea cuţitul privind încruntat în tăiuş.

Tăcuse aproape tot timpul, ascultînd: ştia că două lucruri nu-şi găsesc împăcare.

Francezul era preocupat de victoria lui. Tot ce se întîmpla pe orice front, aci sau aiurea, avea importanţă numai în măsura în care putea ori nu să aibă o urmare pe frontul de la Aisne, Verdun, Craonne, sau Chemin des Dames.

Românii aveau ochii şi gîndurile adunate numai la ţara pierdută. Ei nu puteau fi ca senegalezii; acum îndeosebi, în deznădejdea cu care se pregăteau să-şi ia ţara înapoi.

Cînd se ridică generalul, păru absurd de scurt pe picioare, fiindcă avea trupul spătos şi voinic; iar cît stătuse pe scaun, arăta să fie peste înălţimea normală.

— Acum mergem să vedeţi... senegalezii! hotărî, zîmbind cu intenţie, în mustăţile mari.

Francezul pricepu, făcu un gest, ca şi cum ar fi voit să dea o explicare, dar scutură numai scrumul din pipă, lovind mîna dreaptă cu pumnul stîng.

Rosti, în locul cuvintelor ce voise să spună şi-i păreau prea complicate:

— Trupele de culoare sînt dintre cele mai preţuite pe frontul occidental, fiindcă sînt dintre cele mai brave.

Generalul rus venea în urmă, ciugulindu-şi fărîmiturile de pe tunică. El n-avusese cuvînt, fiindcă revoluţia din patria sa nu era pe placul aliaţilor din apus. Una-la-mînă numai din ochi expedie, în dreapta şi-n stînga, ordine mute printre ofiţeri.

— Ţi-am spus, Comşa, că vorbele sînt create numai să ne trădeze gîndurile, nu să le exprime? rosti Ghenea, mergînd repede spre platoul unde era trupa. Toţi avem pentru francezi dragoste şi recunoştinţă, ca să vorbesc cum se spune în toasturi... Iar cînd încep o discuţie, ai văzut? Ai văzut ceva mai

stupid?... Bietul nostru tătuc! Am crezut că se sufocă în gulerul lui!...

Tăcură, fiindcă se apropiau de soldații aliniați, în tunici noi de doc albastru-cenușiu, voioși și gravi. Gradații dădeau cele din urmă ordine răgușite...

Seara, masa la popotă a fost mai lungă. Inspecția ieșise bine, aci în rezervă și pe sectoare.

Acum, se știa că toată armata întîia a părăsit zonele de refacere și se afla gata pe frontul Siretului.

Iar în flancul sting al armatei întîia, spre Limpejoara, Mărăști și Mînăstirea, se pregătea o luptă grea.

— Pentru acest lucru, am să vă dau eu un banc numărul unu, la tata Pleșea! declară locotenentul Ghenea. Și avem să mai uscăm și damigeana pe care mi-a adus-o leatul meu de-acasă! Mîine ne zgrepțănăm la gropile noastre... De astă dată nu mai știm cînd ne vom întoarce și cine!... De bani și de damigeană nu mai avem, așadar, deocamdată nevoie...; Și mai bine să scăpăm de grija lor, decît să le lăsăm moștenire... zis și făcut!...

Locotenentul Ghenea zise și făcu.

Dădu un banc numărul unu și se scutură de bani numărul doi. Eliberat de-o grijă, rămase numai cu a damigenei. Făcu semn unui soldat cam brunet să se alăture și să-i scîrțîie din scripcă toate cîntecele frontului: românești și rusești și chiar *Madelon*, dar cu deosebire *La Bacău, la Bacău* și istoria pruncului care, după mai multe săptămîni, a învățat a da din mîini...

— Eu, dragă Comșa, sînt un netrebnic! descoperi la un moment dat cu mîhnire Ghenea, privind cu ochii bulbucați în fundul paharului gol, unde aflase că e un mare netrebnic. Eu am ceva aici pe suflet și nimeni nu știe!... Eu am văzut de multe ori că vorbele nu ne folosesc, decît să ne facă pe lume mai singuri... Dar tot am să încerc eu odată să-ți spun ție ceva. Pînă atunci să ne cînte brunetul acesta ceva de jale, un cîntec rusesc!... Eu mor după cîntecele rusești. Ne miroase ei, rușii, de la distanță, a votcă, a mahorcă, a ceai și a iuft, dar cîntecele lor sînt divine... Am zis divine? Acesta e adevărul! Divine, dragă Comșa!.... Și-de Stelian Minea acesta mi-e milă, și pe el îl iubesc!... El e ca un pui pierdut de cloșcă; trebuie să-l stringem și să-l apărăm și să-l ducem înapoi la

mama lui!... Eu, pentru dînsul, și cu căpitanul Ionescu m-am certat; i-am spus numai două vorbe și m-a înțeles. Și el mă dușmănește acuma și mă paște, dar mie nici nu-mi pasă!... Stelian, puiule! Vino să bei un pahar de vin cu taică-tu și să te pup pe frunte, ca pe un fiu cuminte și ascultător ce-mi ești!...

Stelian Minea își scoase ochelarii primejduiți și se lăsă sărutat pe frunte; gustă, oțerindu-se, un deget de vin din pahar.

— El nu știe să bea, că-i mic și necăjit! Il compătimi Ghenea netezindu-l pe cap, ca pe-un copil adoptat într-adevăr. El numai cu Bergsonul lui! Eu i-am dat dracului pe toți Bergsonii!... Nu-i așa, prietene Bogdan Cernegură? Te mai gîndești tu la doctoratul tău, la Paris, la toate cîte au rămas în altă lume?... Acum sîntem toți niște brute și nici nu mai putem crede că am mai citit și noi cărți!... Tată Pleșea, și pe tine am să te sărut!...

L-a sărutat și pe tata Pleșea, care a venit cu lingurița cu care amesteca în cafea, să bea și el un pahar de vin și să se lase sărutat pe tîmpla căruntă, fiindcă Ghenea e pupăcios la chef și nu se cuvine să-i fie stricat gustul unui om la petrecere.

Tata Pleșea a trecut astăzi printr-o cumpănă mare. Colonelul francez, fiindcă i-a văzut pe piept semnul decorației franceze, i s-a adresat de două ori, foarte afabil, în graiul lui Corneille.

Iar tata Pleșea, care are numai vagi noțiuni de graiul lui Corneille, a răspuns, de amîndouă ori, gîtuit de emoție, un „*Oui, mon capten*“, retrogradare care l-a surprins foarte pe colonel.

Pe urmă a înțeles că tata Pleșea poate fi foarte bine un ofițer brav, cu toate aceste insuficiențe lingvistice; i-a strîns mîna și l-a bătut pe umăr, ca pe-un viteaz senegalez.

— Mă întreabă nu știu ce dracu, în franțuzeasca lui „*Mon capten!*“ și tututu și tatata și *chescăvu* și *comsi-comsa!*... Eu răspund ca un tîmpit: *Ui, mon capten!*“, parcă dracu mi-a luat mințile să uit că-i colonel... El face niște ochi de idiot! Eu mă uit la el tot ca un idiot! Să-l ia dracul cu *chescăvuul* și *comsicomsaul* lui, că mi-a dat cafeaua în foc!...

Apoi, în încăperea căpitanului Pleșea a fost numai fum de tutun și scîrțîiala scripcii, și glasuri amestecate, povestind

tot ce se poate povesti de către oamenii care de mult sînt despărțiți de ceilalți oameni.

6

Radu Comșa a plecat mai devreme acasă. N-a observat cînd începuse ploaia.

Acum noaptea e plină de fulgere. Și apa potopește de sus gîrlă. Pe prispă, sub streașina lată, o pată albă, neclintită. Se pleacă să deslușească ce e.

— Tu ești, Catrinel? întrebă cu mirare. Ce faci aci?

— Nimic... Ascult cum plouă... șoptește fata ferindu-și fără voie, cu o tresărire, capul îndărăt, fiindcă s-a aprins brusc un fulger.

— Ai să răcești aci, drace! Du-te la culcare! vorbește tot în șoaptă Comșa, fiindcă în șoaptă vorbise și ea.

— Nu pot dormi... În casă e cald și mămuca horăie...

Comșa pune mîna pe zăvor să intre: „În definitiv, treaba ei! O fi așteptînd pe cineva... Ce m-amestec eu?"

— Plecați mîine? întrebă într-o suflare ușoară Catrinel.

Radu a lăsat încuietoarea ușii:

— Da, Catrinel, plecăm mîine!... Și de astă dată o să rămînem acolo mai mult.

Catrinel îl privește în sus la lumina albastră a altui fulger.

O scutură frigul.

— Am auzit că începe iar de-acuma... Au trecut tunuri noi, multe și mari. Începe iar...

— Aceasta n-o știe nimeni, Catrinel!...

Tăcere.

Ploaia curge potop și din streașină sar stropi mărunți ca o pulbere rece.

— Bună seara, Catrinel!

— Dacă te duci, bună seara...

Radu Comșa a intrat.

În tindă, Omir doarme cu mantaua în cap, la pămînt. Locotenentul începe să-și descingă curelele, pe gînduri, fără să aprindă lumina... Ce naiba o fi așteptînd mîța cu ochii verzi a babei Ilinca? „Nimic... Nu pot să dorm. Ascult ploaia... Dacă te duci, bună seara." „Cum dacă mă duc?..." Se

apropie, fără zgomot, s-o privească, plecîndu-se pe fereastra deschisă.

Catrinel stă cu picioarele sub ea, cu mîinile încrucişate pe sîni, cu creştetul rezemat în perete tocmai sub pervaz. Afară ploaia neagră e brăzdată de lumini întrerupte.

Firele de nalbă ude se clatină sub potop şi, în flacăra fulgerelor cînd se aprind, par cu florile lor lumînări înalte şi împodobite de cununie.

Radu Comşa s-a lipit cu braţul şi cu pieptul de marginea ferestrei, s-a înclinat deasupra creştetului rezemat dincolo de perete, sub pervaz. Părul lui Catrinel miroase a fîn plouat. S-a aplecat mai tare. Mîna a atins obrazul, care e neted şi rece ca pieliţa mărului.

Catrinel nu s-a ferit; numai degetele ei îi apăsa tremurînd mîna lui pe obraz. Acum obrazul s-a învăpăiat. Mirosul părului e de fîn copt în soare. Capetele s-au apropiat. Radu îi ridică bărbia; în luminile sfîşiate, îi vede, de sus în jos, un început de surîs fricos de vietate sălbatică, nedeprinsă cu dezmierdarea. Nu ştie, el a ridicat-o sau Catrinel s-a răsucit în picioare?... Gurile lor s-au găsit. I-a prins mijlocul. Are sînii pietroşi, ca fructele, şi cămaşa e jilavă şi rece de praful ud al ploii. Dar unde s-a încleştat mîna, în sîni, e cald ca în miezul unei pîini coapte. Şi atingerea obrazului e netedă cum nu şi-a închipuit, şi acum nu mai e rece: dogoreşte.

Ce stranie noapte cu fulgere mute! Nu tresare nici o bubuitură de tunet. Parcă e o noapte văzută de-un surd.

A ridicat-o în braţele tari. S-a zbătut, dar ce e zbaterea unei copile în două braţe tari care vor? A ridicat-o şi o trece uşoară peste fereastră, înlăuntru.

— N-ai să... N-ai să... geme încet Catrinel.

Radu îi astupă gura cu gura. Catrinel e moale în braţele lui, cu ochii închişi, de moartă, Radu se împleticeşte şi, cu mîna liberă, trage perdeaua să acopere fulgerele.

— N-ai să... N-ai să...

— De ce plîngi, Catrinel? îi simte obrazul ud de lacrimi. Nu trebuie să plîngi. Nu vreau să plîngi!...

A doua zi, Catrinel nu s-a văzut toată ziua în ogradă. Căţelul fumuriu scotoceşte la uşi, o caută împleticindu-se pe potecă dintre troscot, la poartă şi la fîntînă.

— Ha? Că n-aud bine, măicuţă! răcneşte mătuşa Ilinca. Întrebi de Catrinuţa?... Că mai avem oleacă de fin peste vale... Nu ştiu ce-a pălit-o tuma az, să vadă de nu l-o mîlit ploaia!...

Radu a început de două ori să scrie Luminiţei. Rîndurile s-au împleticit de la început. Foile de hîrtie au mers sub musamaua neagră să ţină tovărăşie altei scrisori, începută de altă mînă: *„Dragă Elviro, sînt două săptămîni de cînd...“*

Florile s-au veştejit în oala de lut smălţuit. Spînzură cu vîrfurile plecate, şi unele s-au scuturat.

7

Noaptea, picioarele încărcate de noroi se tîriie greu, prin întuneric, spre înălţimile de acolo. Şi Radu Comşa păşeşte cu fruntea în jos, nu numai din această pricină.

Răsuflările urcuşului se amestecă întrerupte cu sunetul bidoanelor atinse şi cu ciocnirea armelor. Din crengi se scutură apa în pale; Comşa ridică faţa să-i cadă stropi în ochi. Îi face bine această baie şi nu scoate batista să şteargă obrazul ud.

În casa mătuşii Ilinca, în odaia cu statuia Elegiei pe masă, sub privirea indiferentă a muzei Erato împietrită cu mîna pe liră, Catrinel, la flacăra luminării, cu un ac străpunge ochii de pe fotografia Luminiţei şi cu cerneală îi zgîrie o pereche de mustăţi.

Cu mîna proptită în pămînt, Radu Comşa ridică ochii peste butucul putred.

Încă nu se vede nimic; abia e mai puţin întuneric decît adineaori...

Nasturii tunicii îi intră în piept. A pus din nou bărbia pe cotul întors, înfundat în lemnul descompus şi ud, care se fărămiţează sub apăsare. Mirosul iute de putreziciune şi bureţi îl ameţeşte. A aţipit şi tresare... I s-a părut că doarme de mult, de la începutul lumii.

Dar ceasul cu fosfor de la brăţară arată că au trecut numai două minute.

Şi întunericul abia e mai puţin opac.

Acum se desluşesc trunchiurile verticale dinainte şi umbrele de crengi, fantastic de neclintite. Cu ce are să biruie

oare arşiţa aceasta din gîtlej? Mai adineaori, cînd a ajuns aci, a călcat într-o apă la doi paşi. Are să-şi moaie buzele acolo, cînd va începe să se lumineze. Iar minutarul fosforescent abia înaintează... Mai este o jumătate de ceas pînă cînd vor sări cu toţii să zvîcnească în atac.

Un om a tuşit şi o umbră plecată a trecut pe dinainte, mutîndu-se dintr-un loc în alt loc. Verzui s-a aprins un licurici în muşchi; clipeşte neclintit şi s-a stins.

Întunericul însă se mai destramă. Dimineaţa abia se încruntă vînătă din nori. Într-o pînză de păianjen tremură suspendate cîteva boabe diamantine de rouă. Şi frunzele crestate de ferigă se văd acum brumate uşor de aceeaşi sudoare a nopţii... Cît de uşor, cît de simplu, ce minuni divine ar fi toate, dacă n-ar şti că acolo!... Şi setea aceasta de bolnav...

La stînga, departe, au început tunurile.

Numără loviturile. Îşi spune în gînd: „Acesta obuzier, acesta de munte, acesta de la noi, acesta de la dînşii".

Iar *dînşii* unde sînt? Aşteaptă?

S-a ridicat într-un genunchi, pe urmă în picioare. Nu recunoaşte locul. N-a mai ajuns niciodată pînă aci. De patru zile, de cînd înaintează şi se retrag, smulgîndu-şi şi pierzînd poziţii, au mers oblic.

Soldaţii se mişcă şi ei; umbrele se confundă cu trunchiurile arborilor, dar tunicile foşnesc la fiecare mişcare, aspru, fiindcă de patru zile, de cînd se înmoaie prin noroaie şi iar se usucă pe dînşii, s-au întărit scoarţă, şi dacă unul s-ar dezbrăca s-o arunce, haina ar sta singură în sus.

Încă zece minute.

Zorile tulburi s-au răsfirat. Noaptea spînzură numai în crengile negre.

Comşa înconjură ochiul de apă stătută. Nu e o apă din care să poţi bea! Apă verzuie şi neagră, cu vegetaţie flocoasă plutind şi cu broaşte care au sărit speriate. Acum scot din mătreaţă numai ochii ficşi şi gurile lor rotunde şi dezgustătoare. Şi e un om care a căzut cu faţa în jos, cu capul pe jumătate înfundat în nămol.

Un mort.

A crezut la început că e un soldat întins, aşteptînd. Casca e răsturnată în apă, pe-o coastă.

Dar e un mort. Uniforma e românească și e de sublocotenent. Lucește nou firul de metal alb pe umăr și insigna regimentului.

Radu Comșa a pus genunchiul în pămînt și s-a plecat să-l întoarcă.

Cînd trupul cu mîna țapănă s-a rostogolit cu pieptul în sus, atunci, din mîl, cu scame de mătreață vegetală, cu un singur ochi alb, fiindcă celălalt era scurs și din el spînzura o lipitoare și fugeau gîngănii de apă, l-a privit stîrvul copilului Mihai Vardaru.

Lipitoarea s-a desprins cu un spasm în trupul lucios, gras și vîscos.

Hm!... o mînă nevăzută i-a gîtuit răsuflarea.

S-a rezemat de-un brad, acoperindu-și privirea cu bratul.

Mai tîrziu, Radu Comșa avea să-și spună întotdeauna că dacă mintea nu i s-a clătinat atunci, cum s-a temut, a fost numai fiindcă în clipa aceea au irupt brusc toate tunurile de la spate și toți soldații au sărit în picioare.

Minutarul se oprise pe secunda cînd două mii de oameni, pe tot sectorul, porneau în năvală. Cea dintîi mitralieră germană clempăni. Pe urmă salvele gloanțelor. Pe urmă grenade. Iar pe deasupra, încrucișîndu-se cu șuier, cu chiot, cu zbîrnîit și cu prăbușit, obuzele dintr-o parte și alta. Un brad retezat la jumătate se clatină cu așchii sfîșiate, ca o jucărie de carton; vîrful zvîrlit a rămas suspendat între alte vîrfuri.

— Haideți, băieți!... Haideți, băieți!

În dosul unui trunchi, cînd un om s-a adăpostit înainte de a zvîcni în alt salt, îndată se adună toți turmă. Așa se simt mai puțin singuri și au iluzia că-s mai apărați.

— Haideți, băieți!.... Haideți, băieți!

Gloanțele se înfig în lemn cu un sunet ciudat, iar unul a intrat în capul unui soldat de alături de tot, ca o piatră aruncată în lut moale.

Radu Comșa nu-și mai amintește cum se numește soldatul. E din plutonul lui; ieri a știut cum îl cheamă... Și altul, necunoscut, din alt pluton, aleargă cu mișcări stranii, se împleticește, a scăpat arma și caută să prindă cu mîinile întinse aerul; din gura căscată nu iese nici un sunet, numai sînge ca o panglică de catifea roșie, cînd s-a prăbușit și mai încercă să se ridice în coate... L-a izbit cineva cu călcîiul. Dar pe celă-

Ialt, cum îl chema?... Cum îl chema? Radu Comşa aleargă, absurd torturat numai de această întrebare.

— Haideţi, băieţi!...

Radu Comşa îl vede şi pe soldatul Bocăneţ fugind pe lîngă el cu paşi răşchiraţi peste măsură; şi pe Mucenicu, cumpănind arma în mînă fără să tragă, absent, mergînd numai, fiindcă merg toţi. Obrajii palizi şi uzi de sudoare rece s-au înverzit în lumina de plumb... Radu Comşa îşi spune că acum toate inimile sînt golite de sînge, toată carnea e încrîncenată pe oase şi în toţi se cască nu frică, ci altceva, necunoscut, o spaimă în afară de tot ce e omenesc.

Au dat într-un gol.

Copacii au fost retezaţi aci. Gloanţele mătură în plin. Au mai trecut alţii pe-aci, astă-noapte ori ieri. Sînt morţi neridicaţi. Gloanţele îi mai ucid o dată. De pe celălalt clin, înaintează altă companie.... Căpitanul Ionescu păşeşte calm, cu ţigara în gură, întorcîndu-se din cînd în cînd spre soldaţii lui, de-a-ndăratelea... Cum a putut să-l urască? De ce-l urăsc toţi? Ei merg cu toţii într-acelaşi gînd, şi iată-l! Nu se ascunde, nu arată teamă, fumează şi păşeşte cu linişte nefirească. Poate surîde cu dispreţul lui care acum nu i-ar părea lui Comşa, nici lui Ghenea, nici nimănui imbecil: „Ce e aia glonţ? Ce e aia moarte?"

— Haideţi, băieţi!... Haideţi, băieţi!....

A ţistuit un roi de gloanţe. Oamenii sar peste căzuţi, îi ocolesc. Dar nimeni n-aude ce strigă celălalt de alături. Un rănit îl apucă de picior şi Radu Comşa se smulge răcnindu-i ceva.

Pînza mitralierei a trecut pe deasupra şi oamenii au zvîcnit mai departe.

A călcat o mînă; se întoarce din mers. Nu era mort. Mîna mişca. I-a rămas în talpă senzaţia cărnii strivite.

Sublocotenentul Stelian Minea, între oamenii lui, cu obrazul plin de noroi şi de fum, strigă cu glas subţire; e cu fruntea enormă descoperită; mîna flutură goală.

Şi dincolo nu vezi ce e la dreapta, la stînga; numai ştii că alţii se zgreapţănă pe alte pripoare şi cad sub altă răpăială de gloanţe, şi aceasta se întinde pînă la Siret şi pînă la Dunăre.

S-au trîntit toţi. Pînza morţii a trecut pe deasupra.

Un cap se ridică şi se retrage îndată după o rădăcină, ca un melc în găoace. A lovit aproape un obuz, care-a detu-

nat urechile. Din pîlnia de țărînă și pietre, înecată de fum, au împroșcat picioare și mațe. Radu Comșa își șterge gura de sînge, scuipă, i-a intrat în gură sînge de om; își privește mîna, a fost stropit de ceva vîscos și alb, poate creieri de om. Se tîrîie unul numai în mîini, cu gura oribil sfărîmată. Cînd a trecut pe lîngă el, Radu Comșa l-a recunoscut. Soldatul Ion, care slujea de șanuri vii pentru cizmele prea strîmte ale domnului colonel și acum nu mai are picioare; care-a fost trimis la trupă fiindcă așa a cerut doamna colonel, găsindu-l prea rău de gură, și acum nu mai poate striga, fiindcă nu mai are gură.

În marginea golului, cu ramuri împroșcate de gloanțe, atacul se clatină o clipă. Carabinele răspund de aproape. Trosnesc cu flăcări scurte, grenade. Acum sar peste trupuri cu uniforma germană și mîinile se întind ferindu-și fața:

— *Kamerad*, *Kamerad!*

Alții se văd în poala poienii din față. Se văd și dispar.

— Haideți, băieți... Baioneta, băieți!...

Au intrat din nou în pădure, unde adineaori erau inamicii, și soarele s-a deschis deodată în lumini paralele printre vîrfuri, ca într-un vitraliu. Soarele și cerul, și tot, sînt impasibile la tot ce fac oamenii aceștia, halucinații aceștia.

Mitraliera a tăcut.

— Fug! răcnește Bocăneț, întorcînd capul spre locotenent.

— Ce este? strigă Comșa ca un surd, fiindcă n-a înțeles.

— Fug! Fuge Fritz! își încarcă pușca din fugă soldatul. Fug de baionetă!...

Dar altă mitralieră a început mai departe, metodic. Doi răniți trec rezemați, în clătinări stranii, ca doi oameni beți, împleticindu-se și rezemîndu-se de copaci.

Perdeaua de pădure a fost subțire. Din nou luminiș și din nou gloanțele bîzîind ascuțit ca viespile.

În spate nu mai e nimic: răniți tîrîndu-se și strigăte în urmă de tot:

— Bran-car-dier! Bran-car-dier!

Ordinul trece din gură în gură.

— Măști!... Săpați măști...

Și gloanțele se înfig în țărînă, retează crenguțe, sar azvîrlite din piatră; capetele cad în piept, unghiile se înfig în

pămîntul care a fost odată darnic şi bun. Peste capete, focuri de baraj opresc rezervele.

Radu Comşa îşi aprinde ţigara, cît oamenii scobesc măşti, şi e preocupat de o singură grijă: să nu-i tremure mîna.

Dar mîna are mişcări sacadate de păpuşă mecanică.

8

Seara au fost iar îndărăt. Încă o dată atacul s-a frînt.

Printre soldaţi, s-au amestecat soldaţi necunoscuţi din alt regiment. Artileria românească trage cu puteri îndoite. Peste un ceas trebuie să pornească din nou. Ultima oară, să nu mai vină nici un om îndărăt!

Colonelul îşi netezeşte nervos barba cu mîna stîngă, fiindcă dreapta e strînsă într-un bandaj. Maiorul, deşirat şi cu nasul lung, ascultă ordinele fără să înţeleagă nimic. Tot timpul a fost undeva unde nu l-a văzut nimeni. Acum a apărut, îşi freacă nasul şi începe vorbe neisprăvite. Colonelul îl priveşte de jos în sus, îi întoarce spatele.

— Domnule colonel...

— Am zis! Una la mînă... N-ascult nimic! Ai înţeles, domnule maior? N-ascult nimic!

— Domnule colonel...

Maiorul păşeşte răşchirat în urma colonelului, gesticulînd cu braţele lungi.

Colonelul nu-l ascultă. Se opreşte înaintea căpitanului Pleşea, care-şi numără oamenii, îi pune mîna bandajată pe umăr:

— Iubite Pleşea...

— De ce, domnule colonel?... Datoria!... Nimic decît datoria...

Se întoarce la numărătoarea lui: prezent!... prezent!... mort!... rănit!... mort!... mort...! mort!... prezent!... dispărut!... rănit!... rănit!...

Cînd a sfîrşit, se duce şi îl ia pe Radu Comşa de braţ:

— Să mergem acum la Ghenea!... Înainte de a-l ridica...

Păşesc peste o movilă de cartuşe răsturnate, de unde un sergent împarte alte muniţii. Aproape s-a întunecat.

Ghenea e întins pe o brancardă. Alături, căpitanul Ionescu, mort, cu pieptul spart, cu tunica descheiată, lăsînd să se

vadă sîngele care-a udat toată cămaşa şi a început să se înnegrească. Dar pe obrazul alb, neatins, golit de sînge, stă scrisă o nedumerire: „Ce e aia moarte? Ce e aia obuz? Am mai văzut noi d-aşte..."

Ghenea deschise ochii. Vrea să surîdă, dar nici un muşchi nu se supune. O schijă i-a trecut prin osul capului, la ceafă.

— Tată Pleşea... vorbeşte încet şi greu, împleticind cuvintele. Eşti şi tu aci... Comşa?

Tace.

Amîndoi s-au aplecat s-asculte, fiindcă glasul abia se aude, acoperit de canonadă şi de vaietele altor răniţi.

Un vîrf de creangă, o cruciuliţă de brad, cade de sus.

Ghenea încearcă să întoarcă ochii bulbucaţi spre dreapta, unde e întins trupul căpitanului Ionescu, aşa cum a fost adus de sanitari. Nu poate. Jos nu se vede. Capul cade îndărăt.

— Nu te mişca, Ghenea. Spune-ne nouă... Ce vrei tu, Ghenea?... întreabă amîndoi, aşezîndu-i mai sus ceafa udă de sînge cleios.

— E Ionescu? Acolo e el?...

Amîndoi dau din cap.

— Da... De ce?

Ghenea priveşte în sus bradul care, văzut de la poale spre vîrf, pare nemăsurat de înalt, în cerul înserării de ireală albăstrime.

— Nu vorbeam cu el... Ştiţi că eram certaţi!... Acum aş vrea... dar e imposibil. Acum imposibil...

Căpitanul Pleşea îi mîngîie postavul tunicii. Mustaţa sură îi tremură.

— Trebuie să taci... Ghenea!... Nici o oboseală... Numai linişte... Acuşi vin să te ridice! Vei avea linişte şi, cînd ai să te întorci sănătos, bem iarăşi din cafeaua noastră... Am să păstrez anume pentru tine... Cafea, ca în vremurile bune!...

Ghenea vrea să surîdă la amintirea cafelei lui tata Pleşea; dar surîsul e numai în ochii albaştri şi dilataţi. Muşchii obrazului refuză.

— E curios... tată Pleşea... Comşa. Auziţi? E curios... tată Pleşea... Comşa, auziţi? E curios... nu simt nimic... absolut nimic... fără durere... Numai mîinile nu le pot mişca... nici picioarele... nimic! Uite, vreau să strîng...

— Ghenea, te-am rugat să taci! vorbeşte cu asprime căpitanul Pleşea, punîndu-i mîna care spînzura pe marginea brancardei la loc, pe piept.

— Să tac? Ascultaţi? Vreau să vă rog ceva... Pe tine, tată Pleşea, şi Comşa, pe tine... Am mai vrut o dată... Ascultaţi? Dacă nu scap...

Ghenea închide ochii. Ce vede el acolo nu e în puterea nimănui să mai vadă.

— Dacă nu scap, am să vă rog pe voi... Ascultaţi?... Eu am un copil. Am avut odată o dragoste... Ascultaţi? Nu ştie nimeni... Ea n-are să spună niciodată... N-are să îndrăznească... Săracii nu îndrăznesc... Ascultaţi? Comşa, auzi?... E o fată săracă... nu trebuia... Am un copil. Şi voi, dacă nu scap, am să vă rog pe voi... Ce spuneam?... Da! Ea n-are să spună. Înţelegi, tată Pleşea?... Comşa, m-ascultaţi?... Ce-au să facă de-acum, singuri? Am fost o canalie... Nu trebuia... Comşa!... Eu am un... Ce spuneam?... *A fost odată un mic copilaş!...* Nu asta... E cîntec ăsta... Ce spuneam? Să-i scrişi voi, să vă duceţi voi la dînsa... Ascultaţi?... Imposibil. Ce spuneam?... *A fost odată un mic copilaş...* Imposibil! Nu-mi amintesc... Pleşea, Comşa, de ce-au tăcut tunurile?... Au tăcut acum...

Ochii căpitanului Pleşea şi ai lui Radu s-au întîlnit cu acelaşi gînd. „Tunurile n-au tăcut, bat încă mai tare. Dacă nu le aude, înseamnă... Şi dacă moare, n-are să ştie niciodată nimeni unde să *le* scrie, unde *să-i* caute..."

Plecaţi deasupra, aproape în genunchi, aşteaptă. Dar locotenentul Ghenea nu mai clipeşte, întins acolo cu faţa în sus. Numai din ochi îi curg lacrimi mari, care se rostogolesc încet de o parte şi de alta, pînă acolo unde e sîngele baltă.

— Ghenea... Auzi? Ghenea!

Îl scutură amîndoi, dar capul se clatină moale pe căpătîiul brancardei.

Numai lacrimile continuă, mari, mute.

Căpitanul Pleşea îi desface tunica. Ascultă. Casca i-a căzut jos, şi căpitanul cu tîmplele sure ascultă inima, care era tînără şi s-a oprit. Nu mai respiră şi totuşi plînge, regretul ireparabil, dus dincolo de moarte.

Cînd s-a ridicat, căpitanul Pleşea păşeşte undeva spre întunericul de sub brazi, smulgîndu-şi un nasture de cît îl

răsuceşte. Radu Comşa fărîmiţează în dinţi o bucată de scoarţă de brad. Nu ştie cînd a luat-o şi de unde.

Dar peste cadavrul căpitanului Ionescu nimeni nu s-a plecat. Se urcă numai furnicile roşii. Şi noaptea i-a împresurat acum pe toţi; iar o creangă lată de brad se clatină încet, ca o apărătoare pentru somn lung.

— Bran-car-dier! Bran-car-dier!

Cînd au pornit din nou în noaptea pădurii de unde n-au fost strînse încă leşurile, un reflector îi primeşte orbindu-i cu lumină verzuie. Radu Comşa a văzut o clipă deşirîndu-se peste păduri, peste gropi, peste oameni, tîrîndu-se pe brînci, peste tot ce e ireal şi totuşi aievea, a văzut deşirîndu-se halucinaţia lui Mucenicu, pasărea înălţată în cîrligele ghearelor de fier, să caşte ochii fără număr şi fără îndurare, sticloşi, de vis rău.

În lumina rece, erau însă numai alţi şi mereu alţi viermi tîrîndu-se unul lîngă altul; mereu luneeînd şi mereu căţărîndu-se.

Lumina s-a mutat încet...

Toţi bîjbîie iarăşi numai în întuneric, dar ochii se întorc hipnotizaţi acolo unde proiectorul tremură deasupra unui punct şi caută ca un deget într-o rană. Coboară de sus candela unei rachete. Din nou se distinge în flacăra sulfuroasă, ireal de aproape, fiecare spinare încovoiată şi fiecare armă. O mitralieră şi-a slobozit clănţănitul metalic, neaşteptat, de alături; cu tăişuri de aşchii grenade se sparg.

Radu Comşa aleargă de la trunchiul unui copac la altul, răcnind oamenilor cuvinte fără legătură, strigăte care nu înseamnă nimic.

Şi în clipa cînd îşi spune că o putere ascunsă şi bună, printr-o minune, îl apără încă, ceva i-a trosnit în obraz şi în piept, un vid s-a deschis sorbindu-i suflarea, iar mîinile au bătut deodată întunericul gol.

Capitolul IV

ÎN ÎNTUNERIC SE AFLĂ LUMINĂ

Ca să cînte privighetoarea mai frumos, scoate-i ochii! Va crede că întotdeauna e noapte...
(Sfatul păsărarului)

1

Îi conducea un sanitar fără capelă, cu obrazul roșcat și stropit de pistrui, îmbumbîndu-și din mers nasturii bluzei.

Din cînd în cînd se oprea să măture cu vîrful bocancului, din praf spre șanț, resturi de bandaje murdare de sînge, de iod, de puroi.

Alexandru Vardaru mergea alături, inspectînd cu ochii severi așezările. În urmă, Laura Vardaru și Luminița în haine cernite, doliul lui Mihai.

Barăcile de scînduri crescute în jurul spitalului erau spoite cu var. În alb fusese turnat ceva verzui; culoarea ostilă rănea privirea.

Dar și fără aceasta, privirea se posomora îndată ce drumețul întîmpina aci mirosul de medicamente, de carne putrezită și de murdărie omenească, după ce străbătuse cîmpul cu fîneață și copaci, unde totul era încă simplu și însorit, iar războiul părea la celălalt capăt al lumii.

Acolo zbura o ciocîrlie în lumină, brazdele retezate de iarbă răsfirau mireasma dintotdeauna a fînului cosit. Se afla un lan verde de trifoi, așternut pînă la marginea unei dumbrăvi, și verdele acela, crud, neted și sănătos, dădea întregului șes înfățișare de prosperitate bucolică. Stropise un ropot de ploaie numai pînă aproape, în șosea. Norii se lăsau spre miazăzi negri, iar peste toată întinderea se arcuise un curcubeu ireal: miracol de sub care așteptai să răsară în zbor albul porumbel cu ramura de finic.

Sufla adiere răcoroasă; în trifoiul ud luceau de cleştar boabele ploii.

Omul uita că aproape se petrecea ceva dureros şi ireparabil. Călca fluierînd, smulgînd un fir de iarbă înspicat, gîndind la lucruri plăcute şi la nimicurile din care se înfiripă bucuria de a trăi.

Ajuns la adunarea aceasta de construcţii precare, de corturi vinete şi de căruţe cu crucea roşie pe pînze, ochii se tulburau deodată şi un pumn de unghii ascuţite strîngea să înăbuşe inima. De ce toate acestea? Cînd au să sfîrşească?...

Şi zborul ciocîrliei, şi mirosul de fîn, şi lanul de trifoi, şi curcubeul ireal, şi toată lumina şi gîndurile de adineauri se înecau lipsite de sens. Şi lipsite de realitate. Realitatea era numai aci, singură, alta!

Iar paşii se tîrau greoi şi silnici, ca mersul ocnaşilor spre un capăt de drum unde nu aşteaptă nimic alt decît aceeaşi şi aceeaşi resignare posomorîtă.

Trei barăci de privăţi, cu uşile date în lături, lăsau să se vadă murdăria hidoasă, gurile circulare şi negre.

De sub o camionetă sanitară, fără o roată, lăsată într-o rînă, un mecanic vîrît cu faţa în sus, numai cu picioarele afară, cerea răstit o piesă ajutorului îngenuncheat pe o foaie de cort.

— Nu aia, idiotule! Ţi-am spus, nu aia! Franţuzul, boule!

Boul îşi şterse cu mîna unsă obrazul asudat şi căută într-o cutie de scînduri franţuzul.

Pe împrejmuirea de arbuşti tunşi, cămăşile şi izmenele de pînză groasă întinse la uscat arătau pete dezgustătoare. Cîţiva convalescenţi desculţi, cu mantăi între umeri, se soreau tolăniţi pe un taluz, vorbind încet între ei. Nu se mirau că se află aci şi nu găseau nefiresc. Scăpaseră, şi acum uitau de unde scăpaseră, povestind amintiri care-i făceau să rîdă.

Şi rîsul suna scîrţîit şi absurd, ca hohotele din balamuc.

Unul scria pe genunchi o scrisoare, muind după fiecare cuvînt un capăt de creion în gură şi privind îngîndurat în gol.

Le tăie drumul o găină, fugărită de altele, tîrînd în plisc un tampon ud de sînge.

Alexandru Vardaru clătină din cap cu nemulţumire. Ce ordine e aceasta? Cum pot tolera atîta necurăţenie?

În ușa unui pavilion, un medic în halat apăru cu mînecile sumese, se uită iritat la civilii necunoscuți, le întoarse spatele vociferînd la cineva, dinlăuntru:

— Am spus că nu e permis! Pînă cînd porcăria aceasta? Ce face santinela la poartă?

Trecură printre două șire de saltele întinse în praf, unde alți soldați, numai în cămașă, schimbau paiele dintr-o claie proaspătă. Toți se întrerupseră din lucru, cu gura coșului de pînză vînătă într-o mînă și cu smocul de paie în cealaltă, să privească personajele care sosiseră cu un automobil. Erau goi, păroși și murdari.

Mîna Luminiței tremură sub brațul Laurei Vardaru. Tanti Laura îi căută în ochi. Trivialitatea acestei mizerii o ofensa.

— De ce n-ai fi ascultat tu oare, Luminițo? Cuminte era să ne lași numai pe noi întîi...

Vorbind, duse la nări un flacon destupat.

Luminița, palidă, cu buzele strînse, scutură din cap, cu mișcarea de nerăbdare care altădată îi flutura părul tuns, acum adunat sub pălăria mică, neagră.

Întîlniră un alt sanitar, cu un lighean de tablă, în care se afla un picior tăiat de sub genunchi; alb ca o piesă anatomică, dar la încheietura labei cu lip uscat; picior de biet soldat, purtînd încă și în moarte umilitoarea mizerie a tranșeelor.

Degetele Luminiței se înfipseră cu unghiile în brațul Laurei Vardaru.

Tanti Laura simțea că are și ea nevoie acum de un braț să o sprijine.

Soldatul cu obrazul stropit de pistrui se opri:

— Aici este! Numai, vă rog să vorbiți întîi cu domnu maior... Altfel nu e voie! Nu e permis decît după ora patru. Ordin!...

Arătă cu mîna spre avizul bătut în ușă.

Alexandru Vardaru scoase cartea de vizită, cu chenar negru:

— Dă-o domnului maior!... Spune-i că vreau să-i vorbesc. Corectîndu-se: Că îl rog să poftească să-i vorbesc... Aștept aci sau să mă cheme înlăuntru!...

Sanitarul intră, tipărindu-și bluza pe trup și părul roșcat pe frunte.

Alexandru Vardaru făcu cîţiva paşi. Se opri înaintea avizului din uşă, scris cu mîna, cu cerneală violetă palidă şi atît de ştearsă, încît nu se mai puteau citi decît semnăturile şi sigiliul. Un colţ se desprinsese din cui şi flutura. Alexandru Vardaru acăţă colţul hîrtiei la loc, ca să restabilească ordinea. Se întoarse. Privi lung la Luminiţa, îi dezmierdă bărbia cu stîngăcie de om nedeprins să mîngîie:

— Ce e, fetiţa tatii? Ce e, fetiţa tatii?

Luminiţa surîse trist:

— Vezi că sînt tare, papà! Trebuie să fiu tare... Radu...

Cuvintele i se înecară în gîtlej. Privi înainte pereţele care-i tremura în lacrimi.

Era acolo iscălitura unui soldat, scrijilată complet, cu numele, comuna, judeţul, contingentul şi regimentul, ca o adresă minuţioasă de răvaş; ca un apel desperat şi naiv al unui anonim din marea mulţime, să-şi cerşească partea lui de eternitate.

Îi ajunse, gîfîind, Neculai şoferul, cu mănunchiul de flori şi pachetele de hîrtii albe; tot ce socotise Luminiţa şi tanti Laura că pot aduce puţină alinare unui rănit.

Luminiţa luă mănunchiul pe braţ, ca pe-un copil apropiat de sîn. Aşeză frunzele între trandafirii învolţi şi garoafe, ca să fie un mănunchi corect. Florile miroseau proaspăt şi pur, ca orice flori crescute să înfrumuseţeze viaţa oamenilor. Ele, pentru muribunzi şi pentru iubire, erau aceleaşi flori, dăruindu-se cu egală nevinovăţie în acelaşi parfum. Dar oamenii găsesc o dată că sînt triste şi altă dată că la o fericire mai pot adăoga încă ceva; iar unei dureri că-i aduc îmbunare. Luminiţa înţelese întîia oară că nimic în viaţă, nici flori, nici oameni nu participă într-adevăr la ceea ce rămîne aci, închis, singur şi inexprimabil în suflete.

Iar florile apăsară grele pe braţ, ca trupul unui copil mort.

Lumina soarelui se cernea decolorată prin nori subţiri, sfărîmăturile cereşti ale furtunii îndepărtate. Un stol de vrăbii zbură sfîrîind ca un pumn de plumbi, din frunzele unui salcîm în frunzele altui salcîm.

Asemeni superstiţioşilor jucători de cărţi, Luminiţa gîndi: „Dacă se întorc îndărăt, atunci Radu scapă; dacă se întorc înainte de a trece un minut, rănile n-au să-i lase nici o urmă grea. Dacă nu zboară pînă vine doctorul, atunci... atunci..."

Dar alungă gîndul, cu frică să nu provoace astfel destinul.

Maiorul apăru şi vrăbiile nu se clintiră din salcîm. Lucrase în spital de la şapte, era cu ochii injectaţi de oboseală, isprăvise abia acum; şi ca să-şi alunge leşiala din stomac, ceruse un pahar de lapte fierbinte. Sanitarul îi dăduse biletul deputatului Vardaru tocmai în clipa cînd deşerta paharul. Uitase să se şteargă la gură în grabă, şi pe mustăţile rare şi zbîrlite, de pisoi, rămăsese o dungă de caimac.

Alexandru Vardaru îi vorbea, neputînd să-şi desprindă ochii de la pata de pe mustăţi.

Maiorul răspundea cu privirea la cele două femei în haine cernite. Cunoştea numele lui Alexandru Vardaru din ziare şi din dezbaterile parlamentare, ştia că este un personaj puternic, se grăbi să se arate cît se poate de îndatoritor; dar cum avea printre camarazi faimă de Don Juan, nu putea lăsa, fără obligatoriile ocheade admirative, frumuseţea şi distincţia doamnelor în doliu.

Alexandru Vardaru îl luă de braţ, ducîndu-l cîţiva paşi, să-i ceară fără înconjur, departe de urechile femeilor, ştire sigură, dacă rana ori rănile locotenentului Radu Comşa sînt grave şi în ce măsură.

Înainte de a răspunde, maiorul purtă o mînă la mustaţă, gînditor, privindu-şi vîrful cizmelor. Mîna atinsese pata de lapte, tresări, maiorul se uită la degete, îşi aminti, roşi şi scoase îndată batista, frecîndu-se apăsat şi cerîndu-şi scuze, cu un surîs care-i zbîrli mustăţile înainte, ca la pisoi cînd cască:

— Ne abrutizăm aci, domnule deputat!... De cu noapte, tăiem, pansăm, operăm... Adevăraţi măcelari! Îngrijind de alţii, uităm de noi, domnule deputat!

Dar Alexandru Vardaru respiră uşurat; de la început îl persecuta gîndul cum să-i spună că nu şi-a şters mustăţile de lapte şi nu găsise momentul. Scăpase în sfîrşit de obsesie. Totul îi păru de acum înainte mai simplu.

Medicul povesti. Rănile erau grave, desigur, dar nu de moarte. Trei, de grenadă: la piept, la gură şi la ochi... Ochii, probabil să scape intacţi; acum sînt înfăşuraţi complet să nu străbată lumina. La buze va rămîne o cicatrice fără importanţă. Complicată e doar rana de la piept: plămînul perforat, două operaţii una după alta abia i-au scos aşchiile

din coastă, dar criza a trecut, a fost bine îngrijit la ambulanță înainte de a ajunge aci. Și este un organism robust, un om tare!

— Singele lucrează mai sigur decît biata noastră știință! încheie cu modestie maiorul, continuînd să-și șteargă în răspăr cu batista mustățile rare, deși acum nu mai avea ce șterge. Să vă conduc!... Doamnelor, dacă permiteți...

Maiorul o luă înainte. Luminița își auzea zvîcnelile inimii.

Toate privirile din paturi se întoarseră lacome, fiindcă orice vizită era un eveniment. Mîini golite de singe trăgeau repede păturile deasupra. Unul îndreptă ochii deznădăjduiți și rugători spre un infirmier să-l învelească, în locul mîinilor avea două bonturi înfășurate în bandaje groase, prin care pătrundea serul gălbui.

2

Luminița trecu în revistă rîndurile de paturi: nici aci!... nici aci!... nici aci!...

Radu se afla în colțul cel mai întunecos, dar să fi fost în cel dintîi pat și tot nu l-ar fi recunoscut. A înțeles numai fiindcă acolo s-a oprit maiorul.

Locotenentul Comșa era numai o momîie de vată.

Luminița își închipuisă clipa aceasta astfel: avea să-l găsească dormind ori citind, ori privind cu ochii în tavan. Avea să vină tiptil lîngă el, în vîrful picioarelor, să-și apropie buzele de buzele lui, de frunte, de ochi.

Capul întreg înfășurat în bandaje. Atît: în dreptul nărilor și într-un colț al buzelor, două tăieturi circulare în vată și în tifon lăsau aerul să străbată.

Soldatul Omir, în picioare, la căpătîiul patului, îi pîndea fiecare mișcare, cu ochi credincioși de cîine. Pierduse altă dată un stăpîn. Era hotărît, pe acesta, să-l apere cu toată îndîrjirea. Făcu un pas înainte cînd se apropiară, ca și cum aveau să i-l ia.

La sunetul pașilor, mîinile lui Radu Comșa pipăiră marginea păturii. Auzea surd prin fîșiile încrucișate peste urechi. Aștepta! Știa că pașii se opresc întotdeauna sau înainte de a ajunge la el, sau după ce au trecut dincolo. Nu era ora pansamentelor, ca să se oprească un pas și la patul său.

Luminița îi prinse mîna, nu știa ce să facă cu ea, o duse la buze. Laura își descheie și își încheie nasturii mănușilor. Alexandru Vardaru citi cu o exagerată atenție inscripțiile foii de observație. Medicul avu deodată altceva de făcut, la patul bolnavului de alături.

Soldatul Omir întinse gîtul într-o încordare gata-gata să-i plesnească vinele.

Luminița se plecase asupra vălătucului de vată, acolo unde trebuia să se afle dedesubt ochii. Străbătea un miros farmaceutic. Șopti înecată:

— Sînt eu, Radule... Eu, Luminița!

Se mișcară numai mîinile pachetului fără figură.

Cu amîndouă, bolnavul duse la gură, într-o convulsie, pumnul Luminiței; dar sărutarea fu numai o atingere uscată și moale, de pînză.

Soldatul Omir ascunse sub pat vasul de sticlă cu lichid gălbui.

Cînd a pășit aci, Luminița știa că are să-i spună atîtea și atîtea, cîte a gîndit de două zile de cînd a aflat, și cîte nu s-ar sfîrși într-o noapte. Din toate nu găsi însă acum decît dezmierdarea mută a mîinilor cu sudoare rece și numai un cuvînt repetat:

— Radu... Radu...

Pe dosul palmelor căzu caldă o picătură, două, mai multe. În feșile albe, Radu Comșa murmura și el un singur cuvînt indistinct. Poate numele Luminiței, poate altceva.

Bolnavul din patul de alături se întoarse cu fața la perete.

— E și papà!... Și tanti Laura...

Degetele lui Radu Comșa căutară în gol; cuvintele erau numai bolboroseli.

Ochii dinlăuntru nu vedeau decît întunericul în care se aprindeau și se stingeau constelații ca dintr-un adînc de hrubă.

Alexandru Vardaru îi puse palma pe umăr, o retrase îndată, fiindcă dăduse peste alte feșe și își aminti spusele medicului, că rana de la piept e cea mai grea. Glasul îi tremură un moment numai, nesigur. Pe Radu Comșa îl iubea, iar de la moartea lui Mihai, ceva din toată asprimea se mlădia cîteodată.

— Radule!... Dacă sînt aci... dacă sîntem aci, nu e pentru vorbe. N-are sens să-ţi spun ceea ce se repetă de obicei: curaj, ţară, recunoştinţă!... O singură grijă există acum pentru toţi: să te avem sănătos mai curînd. Pentru aceasta, voinţa face cît cel mai miraculos medicament. Am venit să-ţi întărim această voinţă şi această încredere!... Să înţelegi că la cele ce suferi tu, participăm şi noi. Nu eşti singur!... Aceasta e tot ce-am venit să-ţi spunem...

Mîna cu degete scurte şi tari strînse mîna lui Radu Comşa.

Deputatul Alexandru Vardaru îşi şterse obrazul cu batista. Mai multe nu ştia să spună.

Nu era om pentru condoleanţe şi tandre gingăşii. Şi observă că unghiile lui Radu Comşa nu sînt tăiate şi că sînt murdare. Îi făcu semn mut lui Omir: degetele mişcate foarfece în jurul unghiei arătătorului indicau cum trebuie să le reteze numaidecît.

Laura Vardaru îl dădu uşor la o parte. Ea ştia să vorbească altfel cu răniţii; nu călca întîia dată într-un spital.

Se aşeză pe marginea patului.

Mîna grăsulie dar lină atinse bandajul. Îi aşeză altfel capul pe pernă, aşa că îndată greutatea de plumb se destinse şi respiraţia fu mai liberă. Îi spuse, plecată peste obrazul ascuns, cuvinte fără însemnătate şi simple, dar care aduceau lumină în ochii astupaţi, fiindcă deşteptau interes pentru măruntele gesturi ale vieţii. Amănuntele cele mai vulgare: pansamente, mîncare, băutură care răcoreşte, spălat, toate luau importanţă neasemuită şi încetau a mai fi vulgare.

Îi pipăi dedesubt feşele de la piept; spuse că vor aduce a doua oară, cînd vor veni, cearşafuri, saltea, alte perne mai moi. Dădu desluşiri lui Omir ce se cuvine să facă.

Ştia că bolnavul redevine un copil, cu toate poftele şi mulţumirile inocente ale unui copil.

Luminiţa, de cealaltă parte a patului, cu un foarfece de pansamente, galant oferit de maior, îi tăia unghiile rotunjindu-le şi îi strîngea într-un tremur degetele deşertate de sînge. Întorcea ochii de la butucul de bandaje; nu mai putea să-şi închipuie cum e dedesubt figura lui Radu, cum a fost altădată, cum o păstrase în închipuire, pînă ce-a intrat aci.

Nici ochii, nici buzele, despre care unchiul Pol spunea că sînt de cadînă; nici privirea care-o înfăşura ca o îmbră-

țișare fluidă; nici surîsul dezvelind dinții albi. Nimic. Nu mai zărea, nu-și mai amintea, nu mai putea reconstitui nimic. Era numai un pachet de pansamente, cu două găuri oribile la gură și la nări, ca într-o mască de scafandru. O mumie neclintită, exaltînd miros de dezinfectante și onguente.

Iar Radu Comșa, strîngînd degetele logodnicei, ascultîndu-i glasul surd, nu-și mai putea chema nici el în întunericul din ochi, populat de constelații negre, și roșii, și verzi, chipul cel adevărat al Luminiței.

O dată, în mijlocul unei fraze, Laura Vardaru pomeni numele lui Mihai. Se opri.

Miinile lui Radu Comșa se zgîrciră așteptînd: Știau? Nu?... N-avea cum să cunoască din hainele cernite că aflaseră, fiindcă el nu putea vedea aceste veșminte de doliu. Și în ochii care nu izbuteau să reconstituie figura Luminiței atît de apropiată și totuși pentru el indecisă ca o fantomă în crepusoul se căsca monstruos de amănunțit toată oroarea clipei cînd l-a întors pe Mihai cu fața în sus, cu fața lui tînără putrezită de apa stătută și cu lipitoarea spînzurînd în orbită.

Figura Luminiței, alături, nu mai avea pentru el ființă aievea. Dar capul lui Mihai cu mîna țeapănă deasupra, așa cum părea că se ferește de lumină, cu singurul ochi alb privindu-l înspăimîntat și cu celălalt supt de viermele dezgustător, îi era atît de aproape și atît de întreg prezent, încît s-ar fi crezut că feșele bandajului le-au împreunat capetele alături, unul în fața celuilalt, să se alipească, să se îngemăneze, să se contopească și să nu se mai poată părăsi.

— Cînd ne-a scris ultima oară, bietul Mihai! reluă tanti Laura cu un suspin.

Așadar, știau! Nu va fi nevoit niciodată să le spună că el l-a găsit și cum l-a găsit, în mîlul muced cu viermi.

Pentru toți ceilalți, va rămîne numai amintirea copilului; cînd roșind cu sfiiciune de fată, cînd neliniștit de atîta viață cît îi înfierbînta vinele de-sevă. Numai el singur are să știe în această lume că ochii aceia au putut să fie altfel, spăimîntător de cum pot să fie altfel aceiași ochi care au rîs, au privit și cu atîta sete se pregăteau să se bucure de minunea de a trăi.

Își aminti scrisorile. Le avea aci, undeva, strînse de Omir.

— Omir!...

Soldatul se apleacă lungindu-şi gîtul. El doar mai înţelegea ce bolboroseşte locotenentul în legăturile lui de vată.

A înţeles şi de astă dată, şi a scos cutia în care se aflau toate scrisorile. Luminiţa recunoscu plicurile lunguieţe, cu scrisul ei. Radu Comşa pipăi cu mîinile oarbe, pînă găsi cele două scrisori ale lui Mihai.

Încercă să explice; dar cuvintele lui nu izbuteau.

Scrise cu un creion, pe nevăzute, tremurat şi stîngaci, ca literele unui începător, pentru Luminiţa: plicul alb să-l deschidă ea singură! Să-l dea la adresa dinlăuntru! E dorinţa cea din urmă a lui Mihai...

Ca şi Radu Comşa, fără să ştie ce nume stă scris pe adresa cu atîta grijă ascunsă înlăuntrul plicului, Luminiţa se gîndi îndată la ochii cu gene frizate şi la obrazul de miniatură al Măgduţei Dobreanu. Şi toată dimineaţa de astă-iarnă îi răsări în cuget, şi toată zăpada neclintită în depărtări, şi drumul cu sania spre Chioaia cu arborii ninşi ca giganţi madrepori albi, şi nebuniile lui Mihai, şi nebuniile ei; atîta viaţă care părea eternă, stinsă în scrum!... Numai atîta timp a trecut şi atîta noapte s-a lăsat acum peste toate! Erau adunaţi aci, gîndeau cu toţii la aceasta, dar gîndul rămînea înlăuntru, deşi a-l rosti ar fi însemnat singura alinare a durerii uscate în fiecare. Iar cînd tăcerea se rupea, cuvintele sunau indiferente şi străine, ca să exprime deşertăciuni.

Alexandru Vardaru îşi cercetase de cîteva ori ceasul cu nerăbdare.

Luă iarăşi la braţ pe maior, ducîndu-l pînă în fundul sălii. Ceea ce voia el — şi voia cu un ton care îndată îl convinse că nici nu s-ar putea altfel! — era ca locotenentul Comşa să fie mutat imediat din sala aceasta comună, într-o cameră mai mică, şi singur. Aceasta pînă cînd va suporta drumul să fie adus la Iaşi. Va veni iarăşi peste cîteva zile. Va trimite pînă atunci pe cineva cu cele trebuincioase bolnavului. Nu se îndoia că rănitul va avea tot timpul o îngrijire specială. Apăsă pe cuvîntul „specială", cu un drept care nu admitea replică. Se punea la dispoziţie, în schimb, să facă tot ce se poate face pentru spital. Şi-a dat seama că sînt lipsuri, ştie că nimic nu se înfăptuieşte niciodată în ierarhia administrativă dacă nu e cineva să forţeze uşile. Lui îi erau deschise toate.

Să fi vrut Alexandru Vardaru, n-ar fi nimerit mai bine slăbiciunea maiorului.

Medicul îngrijea eroic de bolnavi, era un chirurg priceput şi neobosit, dincolo de faima lui de Don Juan; dar cu o pasiune de maniac, tot timpul liber şi-l petrecea expunînd în dreapta şi-n stînga cum înţelege el să fie organizat un spital în apropierea frontului.

Era celebru cu aceste proiecte. Înainta cereri, devize, planuri, memorii, care călătoreau de la un birou la altul cu numere, rezoluţii, parafe şi peceţi; pînă cînd adormeau într-un dosar. Nu scăpa nici o inspecţie fără să ceară îmbunătăţiri după o listă întotdeauna la îndemînă, modificată, adnotată, completată în fiecare zi cu alte observaţii.

În aşteptarea acestor modificări ipotetice şi îndepărtate, gospodăria spitalului suferea îndestule lipsuri, care s-ar fi putut îndrepta fără nici un raport şi fără nici un memoriu.

Medicul însă nu le vedea; el avea ideile sale!

Alexandru Vardaru nu scăpă de el pînă la uşa automobilului:

— Am să vă trimit numărul memoriului, domnule deputat!... Şi o copie. Am păstrat o copie... Să poftească domnii aci, să constate la faţa locului!... Toată speranţa, domnule deputat, e în dumneavoastră. Vă trimit o copie bătută la maşină...

Alexandru Vardaru privi lung, cu dezaprobare, găinile care trăgeau din două capete de bandaj pline de sînge. Maiorul îi urmări privirea. Înţelese şi tăcu deodată, smulgîndu-şi mustăţile de pisoi.

Luminiţa se ghemui între Alexandru şi Laura Vardaru, cu palmele desfăcute în sus, pe genunchi. Cu ochii goi.

Nu! Nu era aceasta!... Altfel îşi închipuise. I-a strîns mîinile mult, să-i simtă sîngele pulsînd viu şi fierbinte în artere; i-a ţinut capul enorm lîngă pieptul ei... I-a tăiat unghiile, ridicolă mărturie de iubire! Nu putea fi aceasta tot!... Nu i-a rostit nimic din cîte şi le spusese atît de limpede şi cald, astă-noapte, şi în cealaltă noapte, de cînd a aflat; şi tot ce-a gîndit în drumul pînă aci... Iar el numai a bolborosit nelămurit. Ceilalţi răniţi au figura liberă, ochii... În ochi atîtea se pot citi!... De ce tocmai el?

Închise pleoapele să-şi amintească cum sînt ochii lui Radu şi buzele.

O scutură un fior.

— Ce e, Luminiţa? o strînse mîna caldă a Laurei Vardaru pe după mijloc.

— Nu ştiu, tanti... Nu mi-am închipuit aşa!... o podidiră lacrimile repezi.

Automobilul intră în dumbrava rară unde se sfîrşea cîmpul de trifoi cu verdele jilav, care dădea şesului înfăţişare de prosperitate bucolică. Neculai ţinu dreapta de tot, alături de şanţ, ca să treacă pe lîngă un convoi de camioane sanitare.

Pe urmă, scăpată la drum liber, maşina se avîntă într-un uragan de praf.

3

„Nu e aceasta. Nu aceasta am aşteptat!" gîndea şi Radu Comşa în mormanul lui de vată.

Era acum deznădăjduit de singur în întunericul bandajelor. Ar fi vrut să doarmă, să nu gîndească nimic, să uite ca într-un început de moarte.

Alături se afla un rănit, a înţeles de la început, din vorbele medicilor, că e ofiţer de artilerie; un rănit care doarme tot timpul. Cînd se trezeşte, nu găseşte nimic mai interesant decît să povestească ce a visat. Absurd, uită realitatea, pentru a trăi incoherenţa vedeniilor din somn. Are desigur o rană grea; de trei ori l-au dus la masa de operaţie.

Despre aceasta nu pomeneşte nimic. Nici nu se vaită.

Acum două zile i-au tăiat un picior. A tăcut toată după-amiaza, copleşit de amorţeala cloroformului care ajungea pînă la el, miros fad, prin căptuşeala de vată. Pe urmă, cînd s-a deşteptat, a început să povestească imediat, cuiva care îl asculta:

— Să vezi ce nostim!... Am visat că eram pe marginea unei ape foarte mari, într-o pădure cu vegetaţie necunoscută. O pădure ecuatorială... Am mers mult pînă să găsesc un loc bun de coborît, fiindcă malul era înalt şi rîpos... M-am dezbrăcat, am intrat în apă; era o apă caldă şi plăcută, cum e apa de vară... Am început a înota spre o insulă de la mijloc, unde se vedea un şir de palmieri cu smocuri ciu-

date de frunze în vîrf... Deodată, apare o femeie înotînd lingă mine și începe să rîdă...

Rănitul se oprea să rîdă și el la amintirea rîsului cu care l-a întîmpinat femeia din apă. Nenorocitul nu mai are un picior, nu poate merge, se va tîrî toată viața într-o cîrjă, nu poate înota, și el visează că merge și înoată, și acestea sînt singurele lucruri care îl interesează. Realitatea teribilă o uită.

De ce a spus: „nenorocitul"? E întotdeauna o fericire să poți reface, după fantezia ta, realitatea, măcar dormind. Și el visa altădată!... Acum somnul e gol. Viața suspendată. Dar chiar atunci cînd visa, nu era o evadare din realitate, era o prelungire chinuită a tot ce-l nemulțumea peste zi, o conștiință monstruos diformată, o justiție a umbrelor.

Radu Comșa mișcă mîinile deasupra păturii. Degetele atinseră ceva străin.

Pipăi.

Și soldatul Omir se plecă, rostind:

— Sînt flori, domnule locotenent!... Un buchet care nu se mai află de frumos... Le-o adus cucoanele...

Erau florile Luminiței, rămase acolo, abandonate, fiindcă socotise de prisos să le mai dea cu mîna ei așa cum își imaginase scena, cînd a știut că ochii astupați nu puteau să le mai vadă și nările nu mai puteau să miroasă.

Degetele rănitului continuară să pipăie: căuta să ghicească florile prin atingere.

Aceștia sînt trandafiri; acestea garoafe...

Frecă între degete foile răsucite și netede ale unui trandafir, era un trandafir roșu și învolt, acestea nu le putea ști, învăța numai să le simtă. Iar atingerea din vîrful degetelor era netedă și rece, ca obrazul lui Catrinel, în noaptea cu fulgere. De ce să-și mai amintească noaptea aceea? Și încă tocmai acum!

Împinse florile:

— Ia-le!

Omir ridică mănunchiul cu luare-aminte, ca să nu tulbure savanta rînduială a florilor și frunzelor care nu mai erau de fineață, ca pentru mormîntul sublocotenentului Ion Vîntu; plecă să caute un vas cu apă, pășind în vîrful bocancilor lustruiți oglindă, cu grijă să nu trezească odihna celor din paturi.

Radu Comşa, trunchi diform de vată, numai cu mîinile libere de-a lungul păturii aspre, ar fi părut în neclintirea lui că doarme acum.

Dar în întunericul ochilor astupaţi, sub maldărul de cîrpe, se ridicau, ca ochiurile de apă din adînc, gînduri cum nu cunoscuse niciodată, fiindcă niciodată ca în acest pat de spital, n-a fost atît de îndelung singur, numai cu el; fiindcă ochii nu mai puteau să-şi risipească privirea în afară, căutau numai în el.

— Ascultă, ce vis curios!... sună, încă nedezmorţit de somn, glasul artileristului amputat. Se făcea că eram copil şi plecasem în excursie, cu o bicicletă mică, ştii, cum sînt bicicletele pentru copii...

4

— Stimabile Comşa, îţi pot spune că salcîmul nostru de la fereastră s-a pregătit de toamnă! Şi îţi mai pot spune, că la poartă văd intrînd pe doamna doctor Probotă... Ceea ce înseamnă că peste o jumătate de oră va fi aci şi că din prag ne va face o morală severă, fiindcă am infectat camera cu fum de tutun şi fiindcă iarăşi am aruncat capetele de ţigări pe jos, mişălie care se întîmplă numai în cele mai ticăloase cafenele de suburbie!... Morala vei suporta-o şi tu, măcar că nu fumezi, *ergo* nu poţi arunca chiştocurile în dreapta şi-n stînga... Această supremă eleganţă aparţine numai subsemnatului! Dar doamna doctor Probotă va trece peste aceste regretabile lapsusuri din educaţia mea scandalos neglijată şi se va aşeza iarăşi pe marginea patului tău, ca să rămînă mai mult decît e decent lîngă un bolnav cu aceleaşi drepturi şi datorii ca oricare altul... Constatare care din nou va contraria spiritul meu democratic şi egalitar, ostil oricărui privilegiu de clasă şi altor asemenea mofturi... Deocamdată, să ne tragem cu unghiile prin păr şi să ne aşezăm pocăiţi sub cerga noastră cea de toate zilele; să fim ca întotdeauna doi bolnavi exemplari.

Bolnavul exemplar păşi de la fereastră rezemîndu-se cu palmele de perete.

Cămaşa lungă era desfăcută pe pieptul foarte păros, picioarele goale în papuci erau tot atît de păroase. Cînd ajunse

la pat, își lepădă papucii, scuturîndu-i pe ciment. Înainte de a pune capul pe pernă, repetă o tentativă neizbutită să aducă oarecare rînduială în părul cîlţos şi rebel.

Orînduiala rămase ca întotdeauna o iluzie. Vîlvoiul își strămută doar direcţia, dinspre ochii unde făcuse pînă atunci streaşină spre creştet, liberînd fruntea cilindrică.

Dar omul își trase pătura pînă la bărbie cu un surîs de satisfacție: se vedea în închipuire un bolnav exemplar.

Radu Comşa nu-i putea zări surîsul.

Nu-i cunoştea nici faţa. Nu ştia cum arată acest tovarăş în necurmată agitare.

Ştia numai că rana aproape de vindecare îngrijorează doctorii, dar că îndată ce scapă de sub supraveghere, tovarăşul se tîrîie sprijinindu-se de pereţi pînă la fereastră şi nu tace decît prin somn. Ba nici atunci încă!

Sforăie şi, cînd se opreşte din sforăit, glăsuieşte.

De aceea, la început îl exaspera. N-a putut dormi cîteva nopţi, fiindcă tovarăşul de cameră dormea patetic. Sforăiturile se dezlănţuiau în cicloruri, se opreau să se prefacă în fluier subţire de piculină, irupeau în note profunde de bas, apoi omul lupta prin somn cu braţele, începea să cuvînte şi sfîrşea întotdeauna cu o singură exclamaţie:

— Moft!

Iar dimineaţa, cum se deştepta, dacă nu apuca o carte în mînă să rămînă furat pînă la ultima pagină în lectură, vorbele curgeau inepuizabile ca apa dintr-un robinet uitat deschis.

Acum îl iubeşte. Cînd tace, îi lipseşte.

Tovarăşul de cameră e pasionat de cel mai mic amănunt al vieţii, e în continuă răzvrătire, gata să se războiască pentru nimic cu tot spitalul şi e, mai ales, pitoresc. E în acelaşi timp trivial şi subtil, cinic şi plin de candoare, brutal şi cu delicateţe neaşteptată: ascensiunile în cele mai pure înălţimi ale ideii le încheie coborînd brusc într-o comparaţie la al cărei auz roşesc şi urechile zidurilor.

— Comşa?

— Da...

— Observ că au cam rărit-o musafirii tăi! Familia deputatului Vardaru, cea cu atît de fine ţigări, coşuri de fructe, flori, cărţi şi atîtea alte multe şi apetisante mofturi.

— De ce-au rărit-o?... N-au fost joi?

Comşa se grăbi să-i apere, deşi avusese acelaşi gînd: a început să-l uite familia Vardaru!

Spunea:, familia Vardaru, dar gîndea la Luminiţa.

Bolnavul exemplar numără pe degete:

— Joi, vineri, sîmbătă, astăzi duminică. Patru zile!... Nouăzeci şi şase de ore!... Altădată veneau de şapte ori pe săptămînă şi citeodată de două ori pe zi... Încep să-mi pierd răbdarea! M-am învăţat cu ţigări bune, cu fructe, cu pesmeţi la ceai, cu belşug... Eu, pînă n-am căzut rănit şi pînă nu m-a adus providenţa care se numeşte doamna Maria Probotă în camera ta, n-am ştiut ce e aceea huzur... Şi e ignobil, stimabile Comşa, să înveţi un om cu ţigări fine şi la timp, cu pesmeţi şi flori, şi pe urmă să-l laşi numai cu năravul! Înseamnă că ai fost filantrop, numai aşa, de-un moft!...

Pauză.

Radu Comşa s-a răsucit şi a gemut, fiindcă în ochi i-au trecut fulgere roşii.

Tovarăşul s-a ridicat într-un cot. Îl priveşte cu îngrijorare şi cu atîta bunătate, cîtă ar putea arăta celor ce văd faţa-i păroasă şi aspră. Adică o bunătate încruntată şi o îngrijorare răstită.

— Ce e, Comşa?... Te doare?... Vrei ceva?...

Iar pauză.

Omul şi-a pus capul pe pernă cu mîinile sub ceafă. Vorbeşte, privind în tavanul unde patrulează fără odihnă o muscă.

— Am întrebat dacă te doare şi m-am ruşinat, Comşa! Eu care nu mă ruşinez uşor, m-am ruşinat fiindcă inima mea e făţarnică... Te-am întrebat un moft! Dacă mi-ai fi răspuns: da! mă întreb cu ce te puteam ajuta?... Cum pot să iau parte într-adevăr la durerea altuia? Află de la mine, Comşa, că durerea ta e întotdeauna numai a ta!...

— Radu Comşa, în bandajul lui, pare că n-a auzit. Acum feşele i-au lăsat gura şi nările libere: acopăr numai ochii şi partea din obraz, cusută.

Dar în pansamentul său, Radu Comşa a auzit şi gîndeşte că într-adevăr în durerea morală ca şi în cea fizică, omul e osîndit să se mistuie singur. Acei care un timp au cercat să ţi-o pătrundă încep a obosi, te ocolesc, nu se mai pleacă deasupra să le simţi respiraţia caldă de unde şi tu sorbi căldură de viaţă.

— Comşa?

— Da...

— Cînd te-ai plictisit de palavrele mele, spune-mi ce să-ţi citesc... Mai avem încă două cărţi minunate! Mă mir că am putut trăi pînă acum, fără să le fi cunoscut... Ca şi cum aş fi fost mai sărac, dacă se poate, şi nu o ştiam... Dar înainte de toate, să te rog ceva!...

— Zi!

— Cere amicilor tăi să ne mai slăbească pe viitor cu marfa acestui anost Bourget!... Bourget... De ce ne tot îmbuibă cu Bourget?

— Nu pricep mirarea... Sînt doar cărţi alese de femei!

— Ştii, Comşa, cu ce compar eu romanele acestui domn Bourget?

— Nu ştiu cu ce compari romanele acestui domn Bourget...

— Cu nişte căţei împanglicaţi de salon, cu aceasta le compar. Ştii de ce, Comşa?...

— Nu ştiu de ce le compari cu nişte căţei de salon...

— Să-ţi spun eu de ce, Comşa! Ai văzut căţei de ăia dezgustători, care te ling, au tremurici, dansează pe picioarele subţiri de păianjen şi nu mai sfîrşesc fandosindu-se?... Cînd li s-au înnodat intestinele, fiindcă s-au îmbuibat, se tîrîie constipaţi pe covor de ţi-e scîrbă. Şi ai crede că s-a întîmplat o catastrofă, atîta agitaţie e în casă: „Vai, ce-o fi mîncat Pusi? Şi-a stricat stomacul Pusi... Fuga la telefon! Cheamă doctorul! ...Imediat, că moare Pusi!" Ştii ce fac eu, Comşa, cu asemenea javre?

— Nu ştiu ce faci cu asemenea javre...

— Le înşfac de ceafă şi le azvîrl de trei ori peste cap, pe fereastră afară... Aceasta fac eu cu asemenea javre! Aşa cum aş arunca şi volumele acestea de indigestie psihologică ale domnului Bourget, dacă n-ar fi aduse cu gingaşe intenţii de Vardarii tăi!...

Şi aceasta durează douăsprezece ore pe zi, cînd sînt singuri.

Radu Comşa regretă că nu-i poate vedea indignarea pe figură şi că e silit să o reconstituie numai din accentul cuvintelor.

Acum tovarăşul lui Radu Comşa tace şi desigur fumează, fiindcă Radu a auzit chibritul şi simte mirosul de tutun.

S-a deschis uşa. A apărut în prag Maria Probotă.

Se uită mustrător, cu ochii obosiţi, la aţele de fum şi la tapiseria de mucuri lărgită pe ciment, pe o rază de doi metri, în jurul patului unde zace bolnavul exemplar. Mustrarea e mută, numai în privire. Dar tovarăşul lui Radu Comşa e cu atît mai sensibil.

— Nu vă uitaţi la mine, doamnă Probotă... Comşa e de vină, vă spun pe onoare! Dacă prietenii lui, ori ca să fiu mai exact dacă prietenele lui tot aduc ţigări, ce putem face?... Sîntem recunoscători şi fumăm.

— Am să vi le confisc! ameninţă Maria Probotă cu o bănuială de surîs pe buzele împietrite.

Tovarăşul lui Radu Comşa turteşte ţigara de perete şi aruncă jos mucul, cu figura sa pocăită de bolnav exemplar.

Maria Probotă cercetează foaia de observaţie, temperatura: nu le desface însă pansamentele, căci nu e ora pansamentelor, iar bolnavii nu sînt în secţia ei.

— Dacă ai sta liniştit, domnule sublocotenent, dacă ai fuma mai puţin şi ai vorbi şi mai puţin, ai fi acum pe picioare!...

— Dar mă simt foarte bine aci, doamnă Probotă!,... Abia m-am deprins să trăiesc ca un rentier. Cînd am să înţeleg că vreţi să mă daţi afară, rup singur pansamentele... Sînt şi rămîn aci!... Am jurat să nu mă despart de locotenentul Comşa! Eu am întotdeauna convingerea vanitoasă că tot ce se întîmplă e cu intenţii ale providenţei pentru mine. Dacă m-a pus alături de Comşa, înseamnă că providenţa are vreo socoteală cu mine şi cu el!...

Maria Probotă îşi astupă urechile, exagerat înspăimîntată de avalanşa care ameninţa ca întotdeauna să nu mai sfîrşească.

Se apropie de patul lui Comşa.

Rănitul vorbăreţ tace brusc. Deschide o carte şi, întors pe o coastă, cu spatele, se cufundă în lectură cu ostentativă indiferenţă la tot ce se petrece împrejur, care pe Maria Probotă o stînjeneşte.

Atinge mîna lui Radu:

— Azi ce ne spui?... Cînd dăm drumul luminii?

Radu Comşa nu-i vede privirea în care totul e stins, dar cuvintele şi atingerea mîinii îi fac bine.

— N-aş fi crezut niciodată că trei săptămîni înseamnă atît de nesfîrşit timp!... Dinu ce face?

— Am să-l aduc într-o zi... Nu-i mai ajunge timpul. I-a născocit unchiu-său altceva: zmeu! Abia îl pot aduce seara la culcare... Nu mai vorbeşte decît de zbîrnîitori, cumpănă, coadă, zmeie de una şi de două coli... Copiii sînt fericiţi!... Nu înţeleg înfricoşarea timpului în care trăim şi au să uite îndată...

A fost o scurtă însufleţire numai cînd a vorbit de copil; acum s-a stins.

Vorbele au căzut în urechea lui Radu Comşa ca pietrele care deschid cercuri concentrice în apă, mult după ce au ajuns la fund; acum toate cuvintele sună în întunericul lui mai adînc.

Purtînd mîna la fruntea acoperită să-şi aşeze bandajul mişcat, spune încet:

— Nu numai copiii au să uite... Tot omul uită! Aci e poate şi singura noastră putere de a trăi. Omul uită un adevăr, îl caută din nou... Îl descoperă. Nenorocirea şi durerea ne învaţă sensul vieţii; dar ar fi teribil ca învăţătura aceasta să ne rămînă veşnic prezentă aci, să ne paralizeze!... O uităm, ca să avem voluptatea de a o mai căuta şi a o mai găsi încă o dată. Aceasta e de altfel toată povestea omenirii...

Bolnavul exemplar se răsuceşte din pat, dovedind aşa, imprudent, că n-a citit, ci a ascultat.

— Nu, Comşa! N-ai drept să spui aceasta!... Deşi urăsc războiul, îi sînt recunoscător... E singura împrejurare cînd durerea ta egoistă poate lua un caracter universal. E o consolare să ştii că suferinţa ta individuală, de astă dată, nu se pierde meschin şi izolată, ca un moft fără importanţă pentru restul lumii, ci se confundă cu o catastrofă universală... Fiecare om, de la o vîrstă înainte, e o ruină păcătoasă în care nu s-a petrecut nimic. Acum vor fi toţi ruini grandioase în care s-a petrecut ceva teribil!... Fatalitatea înainte de război era într-adevăr făcută din nimicuri... Îţi cădea un burlan în cap, ori te însurai cu o balcîză, care-ţi amăra zilele... Existau şi înainte de război martiri, dar nimeni nu-i băga în seamă.

Martiriul lor era urît şi mediocru! Nici ei nu ştiau că sînt martiri... Experienţa lor era pierdută, pentru dînşii şi pentru umanitate!... Dar acum, fatalitatea nu mai e o sumă de nimicuri: e o realitate precisă şi formidabilă, dominînd cîteva zeci de milioane de oameni; iar martirii au conştiinţă că sînt martiri, se văd, se ştiu, se numără, sînt şi ei milioane care vor face o categorie aparte în omenire... N-o să mai avem ruşinea elanului; n-au să ne mai sperie toate stîrpiturile şi n-au să ne mai conducă toate larvele, care se intimidează înaintea a tot ce e mare, dezinteresat şi curajos... Zici că o să uităm? Dar aceasta de aci?

Îşi dezveli pîntecul înfăşat, unde se vindecau spărturile gloanţelor şi îl acoperi îndată, cînd îşi adusese aminte că e o femeie de faţă şi că Radu Comşa nu poate vedea.

— Aceasta de aci şi ochii tăi, şi pieptul din care ţi-au scos chirurgii atît de complete şi curioase colecţii de aşchii, acestea sînt mofturi? Se pot uita?... Acestea au să fie ruini în care nu s-a petrecut nimic?... Sînt răni care nu trebuie să se închidă niciodată. Dacă ai să le poţi uita şi dacă ai să le uiţi, şi dacă am să le pot uita, şi dacă am să le uit, atunci, stimabile Comşa, ne putem întoarce spatele de pe acum! Sîntem nişte mofturi!... Atunci ar însemna că războiul a fost într-adevăr numai un asasinat... Iar eu, care am culcat atîţia oameni cu mitraliera cîţi n-a ucis cel mai celebru ocnaş din cei cu craniul măsurat la serviciul antropometric, merit nu tinicheluţe, nu panglici, nu mofturi, prăjiturele, ţigări şi îngrijire de prunc răsfăţat; ci merit o pedeapsă mai grea decît ştreangul, o tortură care încă n-a fost născocită...

Maria Probotă îşi astupă urechile îngrozite de vertiginoasa peroraţie.

Tovarăşul lui Radu Comşa tăcu, nemulţumit că din nou nu şi-a stăpînit neastîmpărul.

Deschise cartea de pe piept la semn şi, întorcîndu-se cu băgare de seamă şi încruntări de durere, începu iar să citească.

E tăcere. O frunză roşie a intrat uşor pe fereastră, a părut că-şi caută întîi plutind un loc; s-a refugiat cu un foşnet de ameninţarea toamnei de afară.

Radu Comşa a săltat capul orb, să prindă ce înseamnă acest fîşîit pe ciment.

— Nimic... O frunză... Încă o toamnă...

Pe figura Mariei Probotă nu s-a clintit nici o linie și obrazul e totuși încă mai dureros împietrit. Ceva s-a destins înăuntru, un simțămînt purificat alături de omul pentru care într-ascuns suferise.

Acum, Radu Comșa e numai un prieten în durere.

Maria tace. Făptură firavă în haină albă de pînză, încovoiată pe marginea patului, e numai o femeie lîngă un bolnav, ridicîndu-i capul mai sus pe pernă, privindu-i bărbia descoperită, și învăluit sub pansament obrazul, pe care îl știe pentru totdeauna desfigurat. Ceva rău, neștiut de nimeni, era în sfîrșit mort. Viața ei se elibera.

Nu mai simțea nici ură pentru el, ura care nu era decît altă voluptate, acră, a iubirii; nici teamă; nici neliniștea de care fugea și pe care o căuta. Nimic de astă dată nu mai era vinovat în îndemnul ce-o purta în fiecare zi aci. Plecîndu-se peste figura orb înăbușită, atît de aproape, încît Radu Comșa îi aude bătăile inimii în pieptul strîmt; cînd îi vîră mîna sub trupul rupt de așchii să-l îndrepte, e numai femeia alinînd un soldat căzut: mamă ori soră, așa cum au îngenuncheat întotdeauna, de cînd oamenii se întreucid, să pună balsam pe răni de război... De cînd a așteptat ea eliberarea aceasta, și iată că nu-i aduce acum nici o bucurie!

— Radule... — de-acum îl poate chema fără nici o teamă pe nume — Radule, nu mi-ai spus ce să-i scriu lui Virgil?

E încă o biruință asupra ta însăți să amesteci amîndouă numele, fără nimic vinovat, fără ezitarea secretă; să nu mai simți rușinea și umilința tăinuită în tine.

— Radule, ce să-i scriu lui Virgil?... întrebă a doua oară.

Radu Comșa își pipăi pansamentul pe ochi. Zîmbi, așa cum zîmbea acum, cu mușchii buzei crispați dureros și urît:

— Scrie-i că am ajuns, în sfîrșit, așa cum spune camaradul meu de aci!... O ruină grandioasă în care s-a petrecut ceva... Și dacă îi pare aceasta sibilic, spune că îl aștept să capete lămuriri de la prietenul meu, Vasile Mogrea.

Rănitul din celălalt pat, dovedind încă o dată că era mai atent la ce se petrece în jur decît voia să pară, se întoarse ținînd semnul foii din carte între degete.

— Comșa, în ironie stă adesea plăcerea să insulți ceea ce iubești mai mult... Tu ai pudoarea gîndurilor și a celor ce simți. Crezi că a le mărturisi e o slăbiciune... Și că a le batjocori e o bravură!... Ești ca acele izvoare care, atunci cînd

sînt aproape să fie captate, fug... Dar izvorul, dacă există, tot trebuie să iasă odată la lumină... Sînt curios să-ți văd ochii, cînd doamna Probotă și colegii domniei-sale îți vor scoate, în sfîrșit, această mizerie de cîrpă... Sînt sigur că arată așa cum mi-i închipuiesc!...

Bolnavul exemplar deschise iarăși cartea la semn. Își aminti și surîse în mustățile aspre:

— Vă jur că de-acum tac! Mi-am consumat debitul verbal pe două ceasuri.

Se întoarse cu spatele, trăgîndu-și și pătura peste umeri.

Maria Probotă privea deasupra lui Radu Comșa ca deasupra unui obiect.

Privirile lor se încrucișau prin pînze și vată, dar nu se vedeau.

Radu Comșa simțea umilire că se află astfel înaintea ființei care uitase și iertase. Dar Maria Probotă, cu spaimă, descoperea că acum, cînd tot ce era rău și înăbușit în ea fusese definitiv biruit, în loc de bucuria așteptată, i se desfășura înainte numai un deșert uscat. Își spusese că atunci cînd va veni ceasul acesta, va afla că viața ei se mai poate încălzi la o lumină blîndă. Lumina era acum numai peste ruini devastate și infertile, așa cum rostise omul păros de alături: ruini în care nu s-a petrecut nimic.

Iar figura cu fruntea rotundă, ochii castanii cu firișoare de aur, gura cu frăgezime încă de copil, între cele două paranteze de cute săpate sub nările subțiri, erau de un calm neomenesc, o rigiditate sub care totul a fost pustiit. Tot așa cum sînt inerte chipurile morților după ce s-au răcit.

— Ce să-ți mai aduc, Radule? Fructe, flori?... Astea nu... Știu că domnișoara Vardaru...

— N-au venit de patru zile! se răsuci iar din pat tovarășul lui Comșa, cu promptitudinea unui școlar pîrîtor.

— N-au venit de patru zile? repetă încet, cu mirare, Maria Probotă.

Și tăcerea care dură îi păru atît de goală lui Radu Comșa, încît îi apără îndată:

— Desigur, s-a întîmplat ceva... Vor fi fiind la țară... Se va fi întîmplat ceva colonelului Pol Vardaru!...

Ca să alunge gîndul care rodea în el, schimbă altceva:

— Ce voiam să te rog?... Da! Cărți, dacă se poate să ne aduci; cărți, mai bine decît flori şi...

— Orice cărţi, doamnă Probotă, orice poate să fie! O chimie, un dicționar ori un almanah de la patruzeci şi opt, numai Bourget nu!... se grăbi să adaoge bolnavul exemplar, apărîndu-se cu amîndouă mîinile, ca şi cum îi răsturna cineva chiar acum pe piept, să-l sufoce, toată opera completă a lui Bourget, în ediție definitivă şi revăzută.

— Tot nu v-aţi împăcat cu Bourget, domnule Mogrea?

— O!

Tovarăşul lui Radu Comşa înlocui cuvintele cu un gest care arăta că între el şi autorul *Cosmopolis*-ului nici o reconciliere nu e posibilă.

Maria Probotă se ridică:

— Să-mi fiţi liniştiţi, vă rog!... Şi, domnule Mogrea, te-am rugat, mai rar cu ţigările... Am să vi le confisc.

Mai vru să adauge ceva, cu mîna rezemată de fierul patului unde se afla Radu.

Dar şterse gîndul, ca un fir de funigel păienjenind înaintea ochilor.

Cînd deschise uşa, frunza uscată, tîrîtă de curent, fugi să se ascundă într-alt ungher mai păzit de suflarea rece a toamnei.

Tovarăşul lui Comşa aşteptă pînă cînd paşii din sală se depărtară. Întinse mîna şi alese o ţigară. Aprinse aruncînd în sus inele de fum, privindu-le cum trec unul prin altul.

— Comşa?

— Da...

— Pe doamna Probotă o cunoşti de mult?

— De cînd eram şi eu şi dînsa la universitate... De ce?

— Nimic! O întrebare ca oricare alta. Şi cu Probotă eşti prieten? Prieten vechi?...

— Ce întrebare? Cel mai vechi şi mai bun... Colegi din clasa întîi de internat.

Tovarăşul lui Comşa aruncă trei inele de fum unul prin altul, le risipeşte cu mîna.

— Îl cunosc şi eu puţin... Am suplinit o catedră şi ne-am cunoscut într-o cancelarie... Un tip cam pedant, cu chelie precoce, roşcat şi fără gene...

Alte trei inele de fum, şi mîna păroasă iar risipindu-le.

Apoi o reflecţie, aşa, fără nici o legătură:

— Soarta unor femei e cîteodată stupidă! Nu e cel mai uşor lucru să te resemnezi sărutului conjugal, onest ca o recompensă... În fine, moft! Viaţa e uneori un moft trist, Comşa... Ce trist?... Sinistru, Comşa! Cel mai sinistru moft!...

Radu Comşa nu înţelege. Camaradul lui are nevastă şi copil în Bucureşti. I-a vorbit întotdeauna despre dînşii cu suflet, suferă pentru soarta lor: au rămas singuri şi fără bani acolo, sub stăpînire străină. Sînt săraci. S-au luat numai fiindcă s-au iubit. S-au unit două sărăcii. Nimic nu-l îndreptăţeşte să vorbească astfel.

Dar tovarăşul lui Radu Comşa a schimbat cartea pe care o citea singur; a luat alta să urmeze cu glas tare, pentru amîndoi.

Zvîrli ţigara, fireşte jos, şi începu:

— „În uşă, apăru Nataşa. Toată lumina soarelui năvăli învăluind-o în irizaţii tremurătoare, ca o eşarfă. Orbit, Stolnicov închise o clipă ochii. Cînd îi deschise, figura Nataşei tot nu se distingea, dar razele făceau în jurul capului, în păr, o aureolă..."

Radu Comşa, care vedea acum, în ochii închişi, imaginile luminoase mai vii decît întotdeauna, o zări pe Nataşa în prag, plutind aerian în explozia de soare, cu tremurul razelor în păr.

Figura indistinctă era a Luminiţei, a Zoei Vesbianu, a Mariei Probotă, a lui Catrinel... Toate confundate, conciliate, topite în una singură, ireală. Dar painjenişul de raze palpitînd în păr îl orbi acolo, în întunericul lui, de atît de iradiantă şi nepămîntească lumină.

6

Tristă Luminiţă,

Tu ştii că pentru mine începutul unei scrisori e întotdeauna dificil şi rece, ca cele dintîi cuvinte cu care încep o conversaţie într-un salon; vremea, servitoarele, jurnalele de modă — sau acum: comunicatele, ruşii, Verdun, Salonic etc. Şi cum rodeam vîrful tocului în dinţi (obicei urît, dar incorigibil), mi-am adus deodată aminte că tot aşa, după miezul nopţii, la aceeaşi masă şi tot cu fereastra deschisă, acum un an, îţi scriam la Bucureşti

un răvaş tot aşa de lung, cum sînt sigură că va fi şi acesta... Am măsurat aşa mai bine timpul. Un an! Am fugit repede la oglindă să cercetez dacă nu mi-au dat fire albe, aşa cum e mama astăzi, albită cu totul.

Cîte prostii ţi-am scris atunci, Luminiţo! Ni se păreau toate simple şi nu ne îndoiam nici o clipă că vor sfîrşi repede şi patetic. Aveam chiar un fel de mîndrie, evident, nemărturisită, fiindcă nu se spun toate prostiile cîte-ţi dau în gînd; aveam mîndria că începe şi pentru noi o vreme eroică, aşa cum au trăit contemporanii lui Napoleon. Că vom fi în acelaşi timp actorii şi spectatorii unei grandioase epopei.

Pe urmă, abia, am văzut că tot ce se pare epic şi glorios în perspectiva timpului, cînd bunicii povestesc nepoţilor, e de fapt numai un nesfîrşit lanţ de urîţenii. Suferinţa nu este grandioasă decît cînd e evocată mai tîrziu în amintire şi a fost curăţată de tot ce era meschin.

Ce să-ţi spun?... Acum ştiu că toţi contemporanii lui Napoleon nu erau oameni supranaturali, aşa cum mi-i arătau cărţile: erau numai nişte oameni necăjiţi care suportau vremurile, nu le creau şi nu le conduceau. (Cred că-ţi place introducerea, Luminiţo, e după ritual: o consideraţie generală, înainte de a trece la amănunt). Acum am să urmez numai sfatul lui M-lle Roche, care ne rezuma lecţia de stil şi compoziţie într-o singură concluzie: „Enfin, bavardez, la plume aux doigts"!

Ai ghicit! Aş vrea să fiu iarăşi lîngă tine, Luminiţo, nu atît fiindcă eu mă simt aşa de singură şi aş vrea atîtea să te întreb, căci se petrece în mine ceva necunoscut şi nou, dar mai ales fiindcă te ştiu pe tine atît de încercată de mîhniri. Bietul Mihai! Cînd am citit scrisoarea ta, nu-mi venea să cred. Poate e o eroare, se fac atîtea confuzii în listele de pierderi!

Dar am văzut că nu avem dreptul să ne mai îndoim. Şi mă gîndesc cum într-o vară ca aceasta, cu atîta soare, poate să fie un copil pus în cutia aceea oribilă de lemn şi îngropat cu pămîntul pe piept. Toate nebuniile lui de astă-iarnă, şi dimineaţa aceea cînd s-a înfuriat şi a rupt fotografia lui la Chioaia! Tu spui că ai acum mustrări pentru că îl zeflemeai tot timpul, dar cine şi-ar fi închipuit, Luminiţo? Şi mă gîndesc la Măgduţa Dobreanu, la Cora şi Ralu... Cum s-ar putea să nu urăsc războiul?

De aceea cred, Luminiţo, că e un noroc pentru Radu Comşa că a fost rănit.

O rană oricît de grea e unica siguranță pentru tine că nu se mai poate întîmpla altceva mai oribil. E cel puțin pentru multă vreme la adăpost, așa cum ne-am bucurat noi cînd am aflat că bărbatul Emiliei a căzut prizonier. E o bucurie egoistă și poate lașă, dar de ce să nu fim sinceri și să n-o spunem?

Un rănit se vindecă și un prizonier se întoarce, dar acei care nu se vor întoarce niciodată?

Nu înțeleg din scrisoarea ta un lucru. E poate numai o părere... Zici că e penibil cînd te afli lîngă el și, în loc de cuvinte bune pe care le aveai pe buze cu un ceas înainte, taci numai, și privești bandajul care-i ascunde fața și ochii. Și scrii că te simți așa lîngă el, străină, parcă ceva s-a îndepărtat.

Vezi, de aceasta mai cu seamă regret că nu sînt lîngă tine!... Ai înțelege mai bine, Luminițo, că nu trebuie să spui aceasta, nici pentru tine, nici pentru el! Ar fi într-adevăr oribil! Dar nu e așa că nu se poate? Sînt sigură că astăzi chiar ai să te duci la el să-l dezmierzi pe obraz și pe ochii acoperiți, și ai să-i spui cuvintele pe care le gîndești și nu le spui. Cugetă cîtă nevoie are el acum de cuvintele acelea pe care le înăbuși avară în tine!...

A fost pe aci domnul Paul Vardaru, cu nu știu ce misiune urgentă la comandamentul rus. A trecut numai ca o vijelie pe la noi, tîrît de papà, care l-a întîlnit, furios pe toate comandamentele din lume. Era periat, netezit, bărbierit și tînăr, parcă n-ar fi venit direct de pe front, unde regimentul lui a fost iarăși decimat și scos din luptă. A stat la masă la noi, a animat puțin casa noastră care e atît de tristă de la un timp. A speriat-o pe biata maman cu rețetele de mîncăruri, ceea ce numește dînsul „l'art de la gueule", *pe care românii au pierdut-o. I-a interzis să utilizeze vreodată fasolea verde, mazărea, cartofii de primăvară, morcovii, decît imediat ce sînt culeși din grădini; după cîteva ore își pierd toată savoarea. Puiul să fie fript numai la frigare sau într-o coală de hîrtie albă, puiul la tavă e o crimă! În sfîrșit, le știi toate, mai bine decît mine. Privea biata maman cu niște ochi la acest colonel cu două rînduri de decorații pe piept, venit direct de pe front, și vorbind cu pasiune numai de mîncări, băuturi, de Brillat-Savarin, Grimond de la Reynère, marchizul de Cussy, nu mai țin eu minte ce gurmanzi celebri! La sfîrșit a povestit cîteva anecdote atît de picante, încît a trebuit să-mi caut de lucru prin*

*alte camere pînă a sfîrşit, simţeam cum îmi ard urechile. Iar la plecare nu s-a lăsat pînă ce maman n-a primit o sticlă de coniac Martel***, pe care o avea nu ştiu unde în maşină, plîngîndu-ne pe noi românii că n-am învăţat nici pînă acum cum trebuie băut coniacul: numai în pahare speciale foarte largi, balonate, cu gura îngustă, ca să poţi aspira toată aroma. Dar cînd şi-a adus aminte de Mihai, l-am văzut privind în altă parte, ţintă, pînă cînd i s-au limpezit ochii...*

După plecare, în casa noastră s-a făcut iarăşi liniştea care mă apasă; parcă a fost scos un mort de aci.

Maman iar a început să se strecoare albă şi îmbătrînită printre uşi; slugile să păşească în vîrful picioarelor.

Papà s-a închis în birou, unde citeşte Montaigne ori nu ştiu ce enciclopedişti, ca să fie cît mai departe de tot ce se petrece pe lume. Cum ştii şi tu, toate ne-au mers şi acum rău. Recolta a fost rechiziţionată, ca şi vitele toate de muncă; în schimb, în sertar s-au adunat bonuri galbene pe care nu dă nimeni un ban. Trăim ca săracii — nu înţeleg cum pentru alţii războiul e un prilej de îmbogăţire — şi îl admir pe domnul Vardaru, că atît de bine ştie să-şi apere interesele, rămînînd totodată şi un bun român, fiindcă dă mai mult decît dau alţii îndoit de bogaţi şi care acum se plimbă pe la Paris, Tokio, Stockholm etc. Dar el dă, numai ce ştie că trebuie dat!...

La papà, vin toţi, încarcă, lasă bonuri şi pleacă!... Iar bonurile rămîn să ţină signet *în volumele lui Montaigne...*

Am mai avut o singură zi de bucurie, cînd ne-a venit, prin Elveţia, o scrisoare de la bărbatul Emiliei, prizonier la nemţi.

S-a întîmplat ca tocmai în lagărul lor din Germania să fie anunţată o vizită a unor gazetari elveţieni, olandezi, danezi, spanioli, suedezi, în sfîrşit din ţările neutre. Emil a scris atunci o scrisoare din ajun şi a înmînat-o pe furiş unui gazetar la întîmplare, rugîndu-l s-o trimită prin legaţie şi lăsînd-o deschisă să vadă că nu scrie decît lucruri familiare. Aşa ne-am trezit într-o zi, pe neaşteptate, cu scrisoarea foarte gentilă a elveţianului, care nu-l cunoştea nici pe bărbatul Emiliei, nici pe noi; şi în plic, scrisoarea cealaltă... E o mîngîiere să vezi că în mizeria în care se zbate toată omenirea acum mai întîlneşti oameni care, de la adăpostul neutralităţii lor foarte confortabile, tot au îndestul suflet să înţeleagă suferinţele celorlalţi, care-şi ispăşesc neutralitatea de doi ani, cum a fost a noastră, numai risipă şi dezmăţ.

A fost cîteva zile și fratele cel mai mic, Toderiță, după o rană fără importanță la Mărășești. Dar a plecat lăsîndu-ne bucurie mai puțină, ai să vezi mai departe de ce.

Și acum, Luminițo, să trec la partea cea mai delicată, pentru care aș vrea să fiu lîngă tine și să comunicăm altfel decît printr-o scrisoare, chiar cînd atinge dimensiuni kilomerice ca toate răvașele mele.

Cînd spuneai în glumă că roșesc cum nu se cuvine unei fete în fața lui Scarlat Măinescu, nu-ți puteai imagina cît de aproape erai de adevăr. Nici eu nu știam atunci. N-aș putea să-ți spun cum a fost și de ce... Poate era hotărîrea unei puteri mai mari decît noi, căreia nu ne putem împotrivi...

Îți amintești că acum un an, cînd nimic nu mă îndreptățise să cred că o să-l cunosc vreodată, îți scrisesem că l-am văzut la brațul lui Radu Comșa, pe Calea Victoriei?

El e domnul acela cu privirea elegiacă și absent de pe planetă, despre care îți scriam. A trebuit multă vreme să-mi amintesc de unde-i cunosc figura; altfel aș fi crezut că o știu din altă viață. Și cînd mi-a vorbit întîia oară, am simțit că roșesc: nu voiam să roșesc și, cu cît gîndeam că nu trebuie să roșesc, cu atît simțeam sîngele zvîcnindu-mi în obraz... Pe urmă, ne-am cunoscut de aproape; era prieten, nu știu de unde, cu Camil și în această calitate l-au invitat papă și maman. Am simțit ceva necunoscut cînd mă privea insistent și ochii lui spuneau altceva decît vorbele indiferente pe care le rostea întotdeauna cu un ton de ironie, ca un om blazat de toate nimicurile omenești.

În fine, Luminițo, e prea lung și complicat să-ți povestesc toate. Ai înțeles că eu, aceea totdeauna rece și care spuneam că voi împleti cosiță albă fiindcă nu vreau să se repete ceea ce vedeam împrejurul meu pretutindeni, voi fi peste puține zile logodnica domnului Scarlat Măinescu.

Papà e încîntat, Scarlat (vezi că nu mă pot opri să-i spun pe nume), Scarlat l-a cucerit. Maman e bucuroasă că mi-au ieșit ideile absurde, cum spunea ea, din cap. Dar toate nu se pot povesti într-o scrisoare. Aș vrea să ți le murmur la ureche.

Am fost acum două zile cu Scarlat la moșie. Imediat a observat că toată gospodăria se părăginește.

Din cîteva cifre a dovedit lui papă toată risipa și, împotriva impresiei pe care mi-a făcut-o că ar fi elogiac și absent de pe planetă, Scarlat dă dovadă de spirit întreprinzător; l-a convins pe papă că un om energic ar putea scoate venituri întreite decît

drată scriptele din anii trecuți. În sfîrșit, nu e numai un bărbat spiritual, inteligent și umblat în lume (observi ce banală am devenit cu epitetele?), dar pare să fie și un om activ și cu inițiativă, ceea ce ar aduce puțină ordine în gospodăria noastră de moldoveni prea pasivi.

Și aci ajung la întîmplarea cu Toderiță!

Cînd a sosit în permisia lui de cîteva zile și a aflat de la maman, în loc să vină și să mă îmbrățișeze cum mă așteptam, s-a arătat foarte rezervat. A început, spunînd că tocmai faptul că e prieten cu Camil e destul de proastă recomandație. Pe urmă, cînd s-au cunoscut, tot timpul a stat morocănos și l-a cercetat cum cercetează vameșii pașapoartele pasagerilor. În seara aceea, Scarlat a fost mai cu vervă decît oricînd. Fiecare frază era o jerbă de scîntei... Îl priveam cu adevărată recunoștință că aduce puțină viață în casa noastră atît de posomorîtă și că maman se luminează la figură și mai uită tristețile ei. Toderiță răspundea sec la întrebări, ca la un interogatoriu, nu rîdea, cînd abia începusem să ne veselim și noi puțin; în sfîrșit, a stat între noi ca o bufniță cobind a rău.

Scarlat a observat și numai delicatețea l-a făcut să nu remarce altfel lucrul, decît neglijîndu-l complet și vorbind mai departe ca și cum Toderiță nici nu exista. Cînd a plecat, am avut o scenă cu Toderiță: m-a pufnit plînsul. El și-a permis să spună că un om care, în loc să fie pe front ori măcar altfel util țării, își petrece timpul la mesele de cărți, în tovărășia unei „secături" cum e Camil, nu poate să fie decît o secătură de aceeași speță. Destul că avem un exemplar în familie! Iar după aceasta, o sumă de lucruri urîte și rele, așa cum vorbesc mulți din cei întorși de pe front, cu o intransigență de oameni care nu mai înțeleg și au uitat viața de oameni.

E adevărat că Toderiță e singurul dintre copii care aproape n-a cerut niciodată nimic de acasă; deși cel mai mic, a fost bursier la liceu și e bursier la școala lui de inginerie — mă mir cum a putut scoate acte de paupertate, cînd avem moșie în județ! — dar aceste lucruri foarte frumoase nu-l îndreptățesc să se amestece cu atîta brutalitate în viața altora. M-am convins încă o dată, dragă Luminițo, că oamenii cei mai insuportabili sînt virtuoșii: rigiditatea nu le permite să înțeleagă nimic din viață și nici să admită că omul e un fragil aparat de carne, suflet și nervi, nu un mecanism pe care să-l învîrți cu o cheie de ceasornic.

Cele cîteva zile cît a mai stat acasă, de abia ne-am mai vorbit. Ne-am despărțit numai cu o atingere de buze.

Și fiindcă n-am rezistat și am început să plîng, pe o canapea a noastră, unde plîngeam toți cînd eram copii și primeam pedepse, s-a întors din prag să-mi spună:

— Să fii bucuroasă dacă peste trei ani are să-ți rămînă măcar canapeaua aceasta, ca să ai pe ce plînge!...

Monstruos!

Scarlat a întrebat, numai după ce a plecat, de ce e atît de morocănos Mr. St.-Vertu? *— așa l-a numit el — și cu aceasta s-a sfîrșit.*

Și mă întreb, dragă Luminițo, ce cruzime au oamenii, chiar cînd sînt frații cei mai apropiați și se iubesc, să-și sfîșie unul altuia inimile cu unghiile? Toderiță a plecat, dar ceva a picurat în sufletul meu, ca să n-am bucuria întreagă.

Mă surprind cîteodată privindu-l pe Scarlat cu alți ochi decît ar trebui. Mă neliniștesc ochii lui, care capătă o răceală cenușie de metal, cînd vorbește despre unele lucruri

Dar îndată ce-mi întîlnește privirea, ochii lui sînt buni și calzi, și îmi spun că nimic din cele ce cobea Toderiță nu poate fi adevărat. De altfel, știu că Scarlat are un rînd de case și o moșioară în teritoriul ocupat; e un om de energie care și-a făcut singur averea, exact cum ar trebui să compenseze temperamentul unei fete romanțioase ca mine, și că dacă își pierde din cînd în cînd timpul la mesele de cărți, e numai fiindcă încearcă să se înșele uitînd ceasurile grele prin care trecem și situația lui de refugiat.

Am sfîrșit, Luminițo, și, încheind, simt o rușine față de mine însămi.

Toată lumea suferă, toți din jurul meu poartă haină neagră, sau măcar altfel de dureri, la voi sînt tristeți grele; iar eu, în mijlocul acestor catastrofe, sînt absorbită numai de acest sentiment nou.

Mi se pare că sînt pasărea ceea despre care am citit că începuse să-și facă cuib în gura unui tun. Nu știu de ce mi-e frică. De ce tocmai eu să fiu aleasă pentru puțină fericire?

Mă ierți că fericirea aceasta mă face egoistă? Am vorbit numai de mine. Aș vrea, Luminițo, să fiu lîngă voi, tu și Radu Comșa, căci nu se poate să nu vă rezerve și vouă aceeași fericire.

Dacă viața ne trimite cîte o încercare, e numai ca să prețuim mai mult ceea ce am fi putut pierde.

Doresc însănătoșire repede lui Radu Comșa și ție altfel de gînduri. Cum aș dori să fie toți fericiți în jurul meu!

Te îmbrățișează.

Elena

7

După cinci zile de ploaie mocnită, un vînt cald a mînat norii spre miazănoapte, dezvelind cerul adînc.

Soarele, obosit și tomnatic, cerca să împrăștie o timidă amăgire de primăvară.

Radu Comșa îi simți dezmierdarea bună pe obraz. Înălță capul, încins acum peste ochi cu o singură fîșie îngustă și neagră, să primească în plin această baie caldă de viață. La fereastră, pe un scaun, cu mîinile pe genunchi, ca bătrînii cînd ies să se soarecă în april, respira cu lăcomie aerul încă jilav.

Vasile Mogrea se plimba dintr-un capăt în altul pe cimentul sonor, se oprea să-l privească o clipă, ridica ochii afară, la salcîmul cu frunze ovale de ceară.

Își mușcă mustățile aspre:

— Acum, iubite Comșa, îți pot mărturisi că simt un regret fiindcă ne vedem aproape vindecați... Ne despărțim, și mă tem că tot ce-am vorbit și-am hotărît în camera aceasta de spital se prea poate să rămînă un moft! Ne întoarcem iar la viața care ne depărtează definitiv. Poate o să ne ocolim cînd vom da ochii. O să ne fie rușine de atîtea mofturi! Și de aceea, Comșa, simt mîhnire...

Radu Comșa își îndreptă fața spre el, ca și cum ar fi putut să-l privească prin cingătoarea opacă:

— Nu te-nțeleg, prietene!... Eu, acum nu mă mai tem. Cît am adunat în întunericul acesta de două luni, e destul să renască un om. De ce crezi că avem să ne ocolim? Ne vom căuta, dimpotrivă, unii pe alții, căci nu sîntem numai doi. Presimt că se află sute acum, care se caută! Poate chiar în spitalul acesta!... Avem să ne căutăm și să ne găsim....

Celălalt se rezemă de pervazul ferestrei, privind pe gînduri o vrabie zburlită într-un ram.

Cînd vrabia zbură, se întoarse:

— Aceasta o știu, Comșa, și totuși mi-e frică. Mi-e frică de viață... Aici e ușor să hotărăști! Pe urmă, viața ne silește la tocmeli. În sfîrșit, moft!...

Privi din nou la lumina de afară.

Alungîndu-și temerile, vorbi cu bucurie:

— Poți spune, dragă Comșa, că și soarele s-a arătat astăzi bun cu tine!... Peste cîteva ceasuri, cînd vor veni să-ți scoată, în sfîrșit, mizeria aceasta, ai să dai cu ochii în lumină. Dacă s-ar fi întîmplat ieri, ai fi deschis ochii noi la o lumină urîtă și veche... Era un cer mucegăit de-ai fi zis: „Moft!" și-ai fi cerut îndată bandajul înapoi, să nu-l mai vezi. Astăzi e un soare lustruit ca un samovar rusesc și un cer spălat și muiat în sineală, într-adevăr festiv... Te invidiez de două ori! Întîi, fiindcă mă conving astfel că te bucuri de o atenție specială a providenței; pe urmă, pentru senzația unică, atunci cînd vor cădea cîrpele acestea ca să renaști; cum drept ai spus... Deocamdată e ceasul unsprezece. Se apropie vizita înaltelor personagii. Dă mîna să te conduc pînă la pat!... E ultima oară cînd îți mai pot sluji cu ceva...

Radu Comșa căută cu mîna liberă înainte, în gol, pînă ajunse lîngă pat.

Tovarășul îi împături haina, o așeză pe scaun, îl înveli pînă la bărbie.

Apoi, cu îndemînarea unui licean deprins să fugă noaptea din dormitor, se dezbrăcă și își mistui uniforma, întinzîndu-se în poziția lui de bolnav exemplar. Era bărbierit proaspăt, cu mustața tunsă și țepoasă ca o perie de dinți, cu părul pentru moment domesticit de foarfece și pomadă, numai cîteva fire indisciplinate îndrăzneau întoarcerea la vechea libertate, care făcea întotdeauna coafura lui Vasile Mogrea să amintească sîrmele de frecat parchetul.

În tăcere, cu fața în sus, cu mîinile paralele de-a lungul trupului, începură să aștepte vizita înaltelor personagii.

Iar în vremea aceasta, înaltele personagii treceau de la pat la pat, în sălile mari cu soldați.

Era o vizită de trei ori anunțată și mereu amînată.

Două zile spitalul fusese spălat, măturat, fețuit, dezinfectat, pavoazat. La intrare, deasupra porții boltite, crengi verzi încrucișate și drapele aliate urau bun sosit înaltelor

personagii. Bolnavii, mutați, categorisiți din nou, îmbrăcați în cămăși curate, săpuniți și periați, așteptau în păturile aliniate cu o emoție molipsită de la tot personalul agitat.

Ciudat!

Pentru moment uitaseră rănile, brațele și picioarele amputate, ochii orbi și durerile crunte. Chiar cei în delir se opriseră și simțeau cu toții grandoarea evenimentului; orgoliul că fac parte dintr-un spital onorat cu o atît de însemnată atenție.

Misiunea era numeroasă.

Un general obez, stacojiu ca un rac fiert, cu părul și mustățile albe, se încrunta, icnea, mormăia și gîfîia în tunica prea strînsă, cu ochii convulsionați ca de spaima unei explozii apropiate. Fiecare pas era însoțit de un complex de scîrțîituri. Scîrțîiau ghetele de piele de bizon, scîrțîiau jambierele roșii care gîtuiau pe pulpă pantalonii cu lampas, scîrțîiau curelele încrucișate pe piept și pe mijloc; în întregime mirosea a piele și scîrțîia ca un geamantan nou.

Alt general, scund și grozav de spătos, în uniformă cu buzunări numeroase și enorme, încît ar fi putut cuprinde toată arhiva marelui stat-major, părea, dimpotrivă, foarte încîntat de tot ce întîlnea, deși nu s-ar fi putut spune de ce, și nici n-ar fi avut de ce.

Rămînea în urma tuturor, ridicînd sprîncenele îmbinate și imense cît o pereche de mustăți, să adaoge după inima sa milostivă cuvinte de îmbărbătare bolnavilor:

— La Mărășești? Bravo! Amîndoi ochii? Regretabil, dar nu e nimic... Bravo! La Poiana Mărului, ai zis? Interesant!... Se poate trăi foarte bine și numai cu o mînă... Bravo, îmi placi, băiatule! Îți spun că-mi placi!...

Strîngea mîinile cîte nu erau ciungite, dezvelea păturile să vadă resturile picioarelor sfîrșite în bonturi de bandaje... Bolnavii cereau să se ridice pe-o coastă, înălțau gîturile slabe, îngăimau începuturi de vorbe.

— Stai liniștit!... Bravo! Nu e nimic... Țara! Minunat!...

Se aflau încă două doamne și o fată blondă, în haină albastră de culoarea viorelei, înaltă și fragilă, cu umerii slabi și înguști, cu părul imaterial ca un abur.

Toată silința și-o adunase să-și rețină lacrimile.

Împărțea timidă cîte o floare din mănunchiul răsfirat pe braț și țigări dintr-un coș, purtat respectuos de un infirmier...

Nu ştia cu ce cuvinte să-şi însoţească darul; cu obrajii învăpăiaţi de emoţie, punea floarea şi cele cîteva ţigări pe marginea păturii şi pleca repede, ca după o faptă ruşinoasă. Dar ochii bolnavilor o urmăreau recunoscători; simţeau că într-devăr aceasta singură suferă cu adevărat pentru suferinţa lor.

Una din doamne, înaltă şi pieptoasă ca un jandarm călare, într-o manta de mătase cafenie, o doamnă venerabilă cu mustăţi sure privea paturile printr-un lorgnon ţinut în mîna cu numeroase inele şi brăţări. Se apleca pe jumătate, ca înaintea unor vitrine cu obiecte curioase, adresîndu-se răniţilor cu interjecţii franceze, împestriţînd frazele româneşti:

— *Quoi?* Ţara n-are să vă uite niciodată *que je te dis!* Au să ne sosească peste cîteva luni un transport de aparate ortopedice perfecţionate... *Voilà!* Creaţie englezească! Are să fie o plăcere să uzaţi de ele... Lasă capul în jos, pe pernă... *Quoi?* O să facem şcoli şi pentru orbi. Puţină răbdare. *Et puis!...* Te doare? Curaj! *Eh oui! Je comprends bien...* Curaj! ... Are să treacă... *Allons!...* Toate au să treacă, *grace au ciel...* De ce să gemi? *Quoi?* Să aduci mulţumiri lui Dumnezeu că te-a ales să suferi martiriul pentru scumpa noastră ţară... *Ah! il ne faut pas* să plîngi... *Allez!* Dacă se sfîrşeşte războiul? *Ah! grand dieu, non!...* Întîi să-i învingem, să sufere şi ei, să sufere teribil, *ce que j'en dis!...*

Din cînd în cînd se întorcea spre un domn civil, cu bărbiţă şi ochelari cu şnur, cu picioarele moi şi nesigure, adus de umeri. Un personaj mai important între toate, care-a rostit o scurtă şi simţită cuvîntare cînd a descins din automobil şi a împărţit, cu degetele gelatinoase, decoraţii.

— *Mon ami,* sînt splendizi de curaj şi de abnegare. *Parbleu!..*

— *Parbleu!* confirmă personajul important între toate, zîmbind ca un om care-şi asumă cu modestie jumătate numai din secretul acestui curaj şi acestei abnegaţii.

Colonelul medic-şef al spitalului, gros cît un hipopotam şi fin ca o insectă, ameninţa să fie atins de strabism din pricina sforţărilor cu care se căznea să privească în acelaşi timp la personajul foarte important între toate, la doamna cu lorgnon şi la cei doi generali. Îşi iubeşte bolnavii şi spitalul, îşi spune că e inutilă această odioasă comedie: vizitarea unui spital ca un muzeu de mizerie şi distribuţia de consolări clişeu; dar nu-şi poate înfrînge precipitarea mai tare ca el,

să previe fiecare întrebare, să surîdă cînd surîde personajul important între toate și să dea din cap a confirmare cînd generalul, scund și grozav de spătos, încurajează un amputat de amîndouă picioarele, cu obrajii scobiți de suferință, cu buzele uscate și albe și cu ochii de păcură în fundul orbitelor:

— Bravo! La Oituz! Nu e nimic!... Se poate trăi foarte bine și fără picioare... Țara, băiatule!...

În urmă, alți medici în șorțuri albe, și doamne de caritate, și infirmiere purtînd coșurile de țigări, și infirmieri cu condici, cu flori și cu pachete de șocolată...

Convoiul înaintează doi pași, se oprește, bolnavul face sforțări să se ridice într-un cot și încearcă printre crispațiile de durere să surîdă, rușinat că se află culcat înaintea atîtor persoane înalte...

Iar bolnavii inspectați, după ce convoiul a trecut, își caută cu degetele cîte le-au mai rămas, pe marginea păturii, cele cîteva țigări, pachetul de șocolată și floarea lăsată de fata subțire și bălană, cu ochii umezi și cu buza de jos tremurînd. Ea singură presimțea că acestor dureri altă alinare li se cuvine; nu exclamațiile doamnei cu lorgnon și îmbărbătările generalului scund: „Nu face nimic... La Oituz? Bravo!"

Camera lui Radu Comșa și Vasile Mogrea s-a umplut, abia izbutind să primească atît de numeroși oaspeți.

Radu Comșa își mușcă buza; tovarășul său mototolește marginea păturii între degete.

Colonelul medic șoptește ceva personajului important între toate. Răniții aud numai numele lui Alexandru Vardaru.

Personajul înaintează, ridică mîna tremurătoare, cu vinele ca sforile:

— Patrie... niciodată... recunoștința țării... Am să-l felicit pe Vardaru.

— *Comment?* îl privește doamna cu lorgnon, ca într-un panoptic unde se vede agonia lui Osman Pașa. Trei răni și vindecat? *C'est prodigieux! Mais quoi!* am spus întotdeauna că Vardaru... *ce n'est déja pas si mal!...*

— Bravo! Ochii? Se poate trăi foarte bine și fără ochi. Vindecat?... Chiar astăzi scoateți pansamentul? Ei, bravo! Cu atît mai bine... Curaj...

Generalul scund şi spătos îi scutură neaşteptat mîna atît de zdravăn şi entuziast, încît patul s-a mişcat pe ciment şi în ochii lui Comşa au trecut fulgere negre.

Se întoarce la celălalt pat:

— Şi dumneata?...

Dar ochii lui Vasile Mogrea l-au pironit îndrăzneţ şi drept, încît s-a citit în ei, ca şi cum ar fi fost scris cu litere de-o palmă, gîndul batjocoritor: „Ce, şi eu? Bravo, nu? Se poate trăi foarte bine ciung sau orb!"

Generalul s-a oprit, s-a pipăit deasupra nasului unde se îmbinau sprincenele groase, de teamă parcă să nu se fi desprins ca o pereche de sprincene postişe, şi ducînd apoi amîndouă mîinile la spate, privi indiferent pe pereţi.

— Sublocotenentul Mogrea!... lămureşte colonelul medic, ca întotdeauna mîndru de bolnavii lui. Rezervist. Profesor. Un adevărat brav! Citat în ordin de zi pe corp de armată... singur cu mitraliera... menţinut poziţia...

Ochii sublocotenentului Mogrea se încrucişează cu ochii colonelului într-o mustrare: „De ce, ce importă?"

Dar personajul important între toate şi-a şters cu o mînă mătreaţa de pe umeri şi s-a aplecat peste pat, rostind:

— Patrie... niciodată... recunoştinţa ţării... pregătim viitorul...

— Pregătim? Cine „pregătim"? Eu şi dumneata? sunară sec vorbele sublocotenentului Mogrea, care privea părînd că a descoperit ceva foarte curios în tavan.

În tăcere a scîrţîit numai pielăria generalului, ca un geamantan strîns în curele, înainte de a fi coborît la trăsură.

Personajul important între toate şi-a retras mîna ca la o atingere de reptilă. Îşi şterge mătreaţa şi zîmbeşte, cu milă complice, către doamna cu mustăţi sure şi cu lorgnon, clătinînd din cap.

— Hm! făcu personajul important.

— Hm! făcu doamna cu mustăţi sure.

— Hm! făcu generalul scurt şi spătos.

— Hm! făcu celălalt general, ameninţat de apoplexie, care nu rostise nimic pînă acum.

Dar în ochii fetei cu haina albastră trecea întîia dată un început de surîs trist; iar colonelul medic îl priveşte cu indignare îngăduitoare, ca pe-un copil care s-a purtat necuviincios la masă.

Personajul important își șterge bărbița cu batista și se îndreaptă demn spre ușă, urmat de întreg convoiul.

Copila înaltă, în haină albastră, a rămas să pună cele din urmă flori pe patul bolnavilor.

— Acestea nu supără... Nu e așa? îndrăznește să întrebe cu glas care amintește ecoul clavirului după ce cîntecul a încetat.

— De ce să supere, domnișoară? Pe acestea le păstrăm aci... pentru totdeauna! arătă cartea în care va strivi florile, cînd vor începe să se vestejească.

Copila mulțumește cu obrajii învăpăiați.

A observat că rănitul citește aceeași carte pe care o citește și dînsa acasă. Este acolo un capitol... Dar ar roși mai tare, să spună ce capitol...

Cînd s-a închis ușa după toți, tovarășul lui Radu Comșa s-a ridicat pe marginea patului; își zburlește părul în semn de independență și protest:

— Comșa!

— Da...

Imitînd glasurile de adineauri:

— Patrie... recunoștință... Am să-l felicit pe Vardaru... *Comment?* Trei răni și vindecat?... *C'est prodigieux!* Am spus întotdeauna că Vardaru... *Quoi?*... Ai crede că acest domn Vardaru e rănit și că el de două luni n-a văzut lumina, cum n-ai văzut-o tu de două luni: lumina, Luminița și alte luminății și mofturi... Comșa, asculți?...

— Da...

— Știi ce fac eu cu asemenea personaje, care vizitează spitalele ca grajdurile de curse?

— Nu știu ce faci cu asemenea personaje.

Omul cu părul zburlit ca sîrmele de frecat parchetul spuse atunci ce-ar face el cu asemenea personaje care vizitează spitalele ca grajdurile de curse, dar tiparul nu va putea niciodată să reproducă textual.

Sublocotenentul Mogrea începu să-și îmbrace din nou uniforma cu înfrigurarea școlarilor cînd se pregătesc să fugă pe fereastra dormitorului.

Își încheie nasturii. Împinge chipiul pe ochi.

— Comșa, eu m-am dus!... Pînă la cinci sînt îndărăt... Regret că nu pot asista la evenimentul resurecției tale... Dar am să te găsesc înviat... Bună...

E a treia oară de cînd camaradul lui Comșa dispare la întîlniri misterioase.

8

Radu Comșa a rămas singur.

Ultima dată privește în el, înainte de a fi iarăși întors la lumina celorlalți.

Ascultă sunetele confuze din jurul său, le descifrează, s-a deprins să înțeleagă din ceea ce ar trebui să vadă ochii.

Peste cîteva ceasuri, cînd îi va fi îngăduit să vadă într-adevăr, vor fi oare toate tot așa de purificate și limpezi, cum le proiectează acum lumina lui ireală dinlăuntru?

Au trecut pași sub fereastră; s-au auzit strivind nisipul sub talpă. Pe urmă, alți pași în sală. Au sunat prin fața ușii.

Nu sînt pentru el; i-a cunoscut de departe. Erau pași de femeie: tocuri înalte bătînd mărunt și ritmic cimentul.

Dar nu erau pentru el.

Luminița n-a fost de două zile; a spus că vine și n-a venit. Iar Maria Probotă n-a venit de două săptămîni.. „În durerea fizică, ca și în cea morală, omul e întotdeauna singur..." Va vedea în sfîrșit și ochii acestui prieten care l-a ajutat în întunericul de două luni să privească în el și să găsească lumină. Va recunoaște și atîtea figuri pînă acum fantomatice, de două luni plecîndu-se peste patul lui, unele cu blîndețe, altele cu indiferență, le-a simțit din glasuri, le-a ghicit imperceptibil numai din prezența lor.

A foșnit ramura din fereastră. Acuși va fi altceva decît o ramură *auzită*.

Ce adîncă tăcere cîteodată!... Nu s-ar spune că deasupra și alături și pretutindeni de jur împrejur, într-aceste ziduri, sînt o mie de oameni cu o mie de alte suferinți, fiecare închisă în fiecare... Pe urmă, iar pornesc goarnele de automobil, se aud din nou pe culoare duruind paturile spre sălile de operație, glasuri și tusete, gemete, și — bizar! — între ele, cîteodată, un cîntec țărănesc, monoton și interminabil... Niciodată, ca în această încăpere, n-a presimțit în jurul lui atîtea mistere, și iremediabila solitudine a oamenilor în suferință nu l-a potopit niciodată cu atîta milă pentru umanitate.

Prin mila de el, a învățat mila de alții.

Durerea nu l-a strîns avar numai în carapacea lui de vată. Pacificat, a putut asculta gemînd lumea. Fiindcă de

două luni n-a mai putut vedea cu ochii lumea cea de aievea, a ascultat ceea ce e invizibil în lume. L-au împresurat gînduri pe care oricînd altădată le-ar fi alungat sau n-ar fi avut timp să le asculte. Întins în nemișcare letargică a stat două luni, să gîndească și să simtă pentru toată umanitatea. I-ar fi rușine să o mărturisească aceasta. Are să-i fie rușine mai ales mîine... Omul, cînd pune în mîna unui sărac o pomană, o face pe ascuns, cum ar săvîrși o faptă rea.

Acum se simte ca un trunchi dezmorțit în primăvară, plin de sevă. Și de toate hotărîrile îi este cu toate acestea teamă; fiindcă se teme să nu-l reia viața, să nu-l desprindă de tot ce-a adunat aci, să nu le risipească în toate vînturile.

Știe că în orice bolnav dormitează ingratitudinea cu care va dezerta de la toate gîndurile bune, îndată ce-i este îngăduit să se ridice din pat și să se întoarcă la viață.

Astfel, vindecarea lui Radu Comșa începe prin regretul după suferința pe care o părăsește.

Pînă ieri era bucurie și nerăbdare. De ce i-a tulburat-o? „Ne despărțim și tot ce-am vorbit și am hotărît în camera aceasta de spital se poate să rămînă pierdut..." A răspuns că n-are teamă. Și acum se îndoiește! Îi e teamă de ceea ce trebuia să înceapă de acum și, ciudat, în neliniștea aceasta, se amestecă părerea de rău pentru acest Radu Comșa orb de două luni, de care se desparte. Tot astfel la judecata de apoi, cînd noroadele de morți vor porni din mormintele vechi, cu o absurdă înduioșare vor întoarce privirile spre groapa cu întunericul ei muced, pe care o părăsesc.

Radu Comșa ridică între perne capul.

Se auzeau foarte departe pași, dincolo de colțul culoarului, dar prin ziduri știa că acești pași sînt pentru el. Iar pentru acest început de instinct nou, pe care îl va pierde mîine, cînd nu-i va mai fi trebuincios, simte părere de rău.

Pașii s-au oprit înaintea ușii.

Cineva a tușit. Altul a rîs. Glasuri. Le recunoaște pe toate.

Au intrat. Au făcut cerc în jurul patului. Poate spune acum după scîrțîitul ghetelor, unde se află fiecare.

Colonelul e lîngă el, plecat; îi simte pe frunte respirația caldă, care miroase a tutun.

— Locotenente, a sosit ceasul execuției!... Ți-ai făcut rugăciunea? glumește cu o mare oboseală în vorbă, fiindcă a repe-

tat aceleași cuvinte, la alți bolnavi, de sute și sute de ori. Lasă storul jos, Petrăchesculel... Să-i dăm lumina în doze mici... Și scaunul, trage-l acil...

Se aude storul desfășurat. Zgomotul rece al scaunului mutat pe ciment. Îl ajută să se ridice din pat; infirmierul îi pune papucii în picioare; cînd i-au rezemat ceafa de spătar, l-a atins cu o tresărire mînerul unui instrument de metal.

Colonelul i-a prins fruntea în degetele scurte și grase, i-o răsucește ca un manechin, îi pipăie banda de pînză.

— Lumină a zis și lumină s-a făcut! sună, obosită, gluma.

Au crănțănit foarfecele. Atît de simplu era tot? În fața lui Radu Comșa s-a ales din noaptea de opt săptămîni, ca o lună plină, fața rotundă și bună a colonelului.

Radu Comșa a adus palmele la ochii inundați de erupția albă, în care jucau curcubee.

— Ne, nel... îi apucă mîinile colonelul, punîndu-i-le imediat pe genunchi și plecîndu-se să-i cerceteze de aproape pupilele. Ne, nel... Atît de repede și te-ai săturat, locotenente?...

Se îndreptă de mijloc, aruncă jos fîșiile din mînă. Ochii albaștri și fini cătară în ochii lui Comșa cu o bunătate acum tristă. Îi puse amîndouă palmele pe umeri:

— Cum ne simțim? Ai căpătat ochii și, zi, acum pierduși glasul?...

Radu Comșa privea cu o ușoară amețeală oamenii care-i apăreau întîia dată aievea: colonelul vast în halatul rotunjit pe burtă, medicul ajutor cu mîinile în buzunările șorțului, infirmierul cu cap de galinaceu.

Toți surîdeau ca unui copil trezit din somn.

Infirmierul își șterse nasul cu arătătorul.

— Ei?

Ar fi vrut să rostească vorbe rare de mulțumire, așa cum îi dicta inima. Nu rosti decît:

— Domnule colonel, domnule căpitan...

— Ssst!... amenință colonelul cu degetul gras și galben de tutun. Acum, peste o săptămînă scoatem și p-asta!... bătu cu degetul corsetul de bandaje care-i înfășura încă pieptul. Pe urmă, ne spui la revedere! Faci loc altuia...

— Domnule colonel, ceea ce...

— Ssst! îl opriră ochii albaștri. Ai să uiți mîine! Toate sînt fleacuri! Acum liniște; nu ridici deocamdată storul...

Şi cred că n-ai să te apuci să citeşti! răsuci o carte pe măsuţă, să-i descifreze titlul.

O aruncă la loc, cu indiferenţă, fiindcă de mult se dezvăţase să mai citească o carte.

— Te-am lăsat, locotenente! Aşteaptă şi alţii.

Toţi trei s-au îndreptat spre uşă. Trecînd, infirmierul a cules de pe ciment o bucată de vată.

Radu Comşa e parcă dezamăgit. „Evenimentul resurecţiei" s-a petrecut prea repede şi altfel de cum îl aştepta de două luni.

Rămas singur, măsură cu privirea camera.

O crezuse mai mare, paturile mai depărtate. De ce-şi închipuise că peretele era alb, cînd e de culoarea cafelei cu lapte? Lumina prin storul dens e de culoarea chihlimbarului. Totuşi îl oboseşte; trebuie să reînveţe a clipi. Şi să-şi procure o pereche de ochelari negri, fumurii, albaştri. Străbate o singură bandă îngustă de soare, între marginea storului şi pervaz. În ea joacă praf aproape invizibil. Şi tremurul razelor e cald, deşi nu-l atinge.

Nu poate rezista chemării de afară.

Păşind spre fereastră — curioasă senzaţie să vezi unde pui talpa şi să nu mai pipăi — zvîrli cu vîrful piciorului legătoarea lepădată jos, care-i astupase ochii. Dădu întîi numai un colţ într-o parte, cum ar privi pe furiş, într-un loc interzis. Apoi, cu hotărîrea bruscă a înotătorului cînd se aruncă într-o apă necunoscută şi rece, smuci storul să dezvelească cerul.

9

Soarele, cerul, copacii, drumurile cu prund, cum au năvălit toate ca o explozie!...

L-au ameţit şi se reazemă cu ochii închişi.

Ce repede se refugiază în întunericul lui!

Aşa, acum numai în doze mici, cum a recomandat doctorul!... A redeschis ochii numai pe jumătate; în tremurul pleoapelor îi joacă lacrimi. Poate e imprudent... Dar cum poţi lăsa soarele atît de aproape, cînd l-ai aşteptat cu lăcomie de două luni? Abia acum emoţia i-a înăbuşit respiraţia...

Creanga salcîmului cu frunze ovale de ceară e chiar sub fereastră, o poate atinge. Şi departe alte tufişuri cu arbuşti, cu frunze sfîrlogite de brumă. Vîrful-ierbii e ars.

La poartă, soldaţi şi bolnavi.

Unul pleacă, desigur; e cu o legătură albă sub braţ, sub celălalt cu o cîrjă. În jurul lui, cei care rămîn îi urează drum bun. Sînt cu mîinile în bandaje, cu obrazul acoperit de faşe. Flutură din mîini... Cel care pleacă s-a întors repede, trece pe lîngă zăbrelele de fier cu mersul lui încă nedeprins, infirm; piciorul de lemn şi cîrja sună în pietre, legătura albă se balansează la fiecare pas, dar în mers are o stranie sprinteneală voioasă, de om pe care îl mai poate aştepta undeva o fericire.

Cînd nu se mai zăreşte, ceilalţi s-au întors muţi, privind în ţărna drumului, tîrîndu-se ca larvele. Ca să vadă *aceasta* i-au dat ochii?

Radu Comşa a ridicat privirea mai sus de la pămînt, spre zarea albastră. Spre cerul de deasupra. Ce odihnitor e, şi lin! Nori plutesc absorbiţi de adînc, luînd forme fantastice de zei şi de monştri fabuloşi. Nu-şi poate desprinde ochii de la misteriosul lor joc. Suflă un vînt abia simţit. Îi tremură fire de păr pe tîmplele în sfîrşit libere.

Radu Comşa simte o înduioşare de copil. Poate înduioşare de el; poate de cerul care mai ştie încă să fie calm.

Norii şi-au schimbat conturul. Mai înainte era o femeie plecînd mîna spre o ramură de flori. Acum e o fregată cu pînze întinse pe-o mare cu creste mărunte de valuri. Şi iarăşi e o femeie cu fruntea în pumni, cu coatele rezemate pe genunchi: gîndind sau privind într-o depărtare nevăzută?

Cum a tresărit! Adineaori, adunat în el, simţea de departe paşii şi îi recunoştea. Acum, risipit în afară, nu i-a mai auzit decît cînd s-a izbit uşa în perete.

S-a întors; din prag, l-a privit un om cu chipiul pe ceafă, cu ochiul drept micşorat, să-l ferească de fumul ţigării. Mai tîrziu, n-avea să-l mai poată vedea altfel ochiul acela decît aşa, pe jumătate închis, fiindcă ţigara e veşnic nelipsită acolo, în colţul gurii.

Dar pe om l-ar fi cunoscut, chiar dacă nu i-ar fi auzit glasul.

Au avut amîndoi o pornire de îmbrăţişare şi amîndoi s-au oprit ruşinaţi. Şi-au întins numai mîinile, care abia se

încleştară mai cald decît între doi cunoscuţi indiferenţi. Se privesc. Îşi surîd. Nu ştiu ce să facă cu braţele.

Radu Comşa îşi spune că tovarăşul lui e aproape aşa cum l-a închipuit: zburlit, cu fruntea înaltă şi cu toată înfăţişarea rebelă, de la nasturii aproape smulşi din încheotori pînă la privirea care nu e calmă, pe suprafaţa lucrurilor, ci scormoneşte, ca un vîrf de baston brutal, ridicînd pietrele. Prin ce previziune l-a ştiut aşa cum era, fără să-l fi văzut vreodată?

Sublocotenentul Vasile Mogrea nu-i mai înfruntă privirea. Se uită în jos. Radu Comşa e încă mai desfigurat de cum şi-l închipuia. Cicatricea roşie-vînătă din colţul gurii şi aceea care boţit ridică pielea din colţul ochiului fac jumătatea de obraz să pară opărită. Ce bună inspiraţie să ascundă oglinda!... Desigur că nu s-a văzut, poate nici nu s-a gîndit la aceasta. Nu bănuieşte. Va trebui să-l deprindă pe încetul cu gîndul.

Vorbele însă se legau greu! Acum, cînd îşi văd ochii, se simt mai îndepărtaţi. Au presimţirea că fiecare vorbea numai să-şi spună sieşi gîndul, din această clipă înainte vor trebui să pîndească pe figura celuilalt ecoul.

Sublocotenentul Mogrea îşi aruncă pe pat chipiul; trage cu zgomot celălalt scaun; aprinde, de la ţigara sfîrşită, altă ţigară.

Arată cu mîna spre geam:

— Cred că am avut dreptate, Comşa! Cerul şi soarele te-au primit sărbătoreşte...

Privesc amîndoi norii, care acum au scobit în cer o grotă în care se vede un catafalc.

Omul cu părul ca sîrma de frecat parchetul a întors ochii la pămînt.

S-a hotărît. Glăsuieşte fără să ridice fruntea, zgîriind cu unghia o pată de noroi uscată, pe postavul genunchiului.

— Îmi pare rău, Comşa, că trebuie să-ţi mîhnesc cea dintîi zi a ta de lumină...

Radu Comşa s-a mişcat pe scaun.

Caută la ochii prietenului, care se ascund. Abia i-a fost redată privirea şi el citeşte cu teamă în ochii altuia o dibăcită pregătire de veste rea.

— Nu înţeleg, Mogrea...

Mogrea continuă să frece cu unghia locul unde a fost pata.

— Ai întrebat de cîteva ori de ce nu mai vine Maria Probotă...

Radu Comşa nu observă că prietenul nu mai spune, ca întotdeauna, „doamna" Maria Probotă.

— Tot nu înţeleg!...

Mogrea descoperi altă pată mai mică. Începu să o curăţe şi pe aceea, cu duşmănie.

Schimbă altfel:

— Tifosul e o boală grea, Comşa!... Mai cu seamă cînd dă peste un organism fără rezistenţă morală... obosit... detaşat mai dinainte de viaţă... Mi s-a părut întotdeauna, cînd Maria Probotă surîdea, că avea ceva imperceptibil în surîs. Ştiu eu? Poate dintele acela albăstrui în toată dantura intactă, în fine ceva care nelinişte... ca un avertisment al morţii. Sînt unele fructe în care roade un vierme ascuns, deşi fructul părea intact... Cînd viermele morţii a ajuns la inimă, fructul se desprinde şi cade... fără suflarea vîntului... singur...

Vorbind, Vasile Mogrea freca pata atît de preocupat de ea, încît părea că numai din pricina aceasta îşi dibuieşte vorbele.

Radu Comşa de astă dată a înţeles:

— Şi?...

— Acum vin de acolo... S-a sfîrşit!...

Omul termină de frecat pata, şterse tot genunchiul cu mîneca şi se ridică de pe scaun, ocolind ochii lui Radu Comşa, ca ochii unui om căruia i-ai pricinuit un rău de moarte. Se rezemă cu coatele pe pervaz şi începu să privească la norii albi, în care peştera se surpase pe catafalc.

Stătu mult aşa, muşcînd cartonul ţigării.

Cînd se întoarse, Radu Comşa era tot pe scaun, cu mîinile pe genunchi, aşa cum fusese deprins cînd era încă orb.

Dar în ochii goi nu izvorîse nici o lacrimă să îmblînzească obrazul rupt de fier. Îl împresurau numai morţii: Dan Şcheianu, bătrîna, Mihai, Ghenea... Şi acum, încă...

Sublocotenentul Mogrea îl luă de braţ, aşa cum îl sprijinea cînd mai avea încă nevoie să fie dus de cineva.

— Te întinzi pe pat, dragă Comşa!... Şi coborîm storul.

Radu Comşa se lăsă dus. Cînd se aşeză pe marginea patului, iarăşi cu mîinile pe genunchi, ochii întîlniră, deasupra cărţii de pe măsuţă, o cutie de seringă nichelată cu luciul capacului ca o oglindă.

Întinse mîna poate fără să gîndească, amintindu-şi că nu şi-a mai văzut ochii, că nu-şi mai ştie chipul, cicatricea numai a pipăit-o.

Dar n-avu cînd să-şi apropie oglinda metalică de ochi. Celălalt i-o smulse:

— Lasă acum!... Pentru o singură zi e prea mult!...

Capitolul V

CA SĂ FII TARE, FII SINGUR

1

Se ridică din jilţ. Merse cîţiva paşi. Se întoarse la loc. Răsuci între degete scoica roză cu margini încovoiate de sidef, în a cărei pîlnie Luminiţa spusese odinioară că ascultă chemarea mării.

Din nou nu-şi găsi astîmpăr.

Oglinda îi atrăgea tiranic privirea, să-i arate obrazul cu cicatricea dezgustătoare: coada ochiului, cu pielea boţită şi arsă spre tîmplă, buza spintecată dezvelind, într-un rînjet continuu, doi dinţi şi gingia.

Întoarse jilţul cu spatele la oglindă.

Dincolo, se auzea în răstimpuri glasul lui Alexandru Vardaru, vociferînd.

A căpătat un obicei oribil: cînd e nerăbdător, îşi roade unghiile. Trebuie să se dezbare. Îşi vîrî mîinile în buzunarul tunicii.

Merse iarăşi pînă la fereastră.

În grădină, Core şi Ralu Vardaru, în veşmînt negru, se depărtau pe poteca potopită de frunze foşnitoare; strîns una în alta, cu umerii încovoiaţi, ca două bătrîne într-un cimitir. Grădina devastată de toamnă părea mai largă. În fund, se vedea spinarea unui zid cu tencuiala grunzuroasă şi fără nici o fereastră, perete geometric şi hîd, altădată ascuns de frunziş.

Cele două surori, căutînd în aleile deşarte fantoma invizibilă, măreau dezolarea grădinii, cu poteci tăiate pentru veselia şi încîntarea ochilor. Pantofii negri răscolcau sonor

frunzele metalice. Din cînd în cînd, se pleeau să ridice ori poate să smulgă ceva. Dar păreau că cercetează în nisipul mărunt urmele unor pași de copil numai de ochii lor știute.

Radu Comșa se înduioșă de această durere tenace. Mihai, și în moarte, trecuse cu indiferență peste sufletul lor.

Ceruse, în scrisoarea cea din urmă, să fie îngropat acolo unde avea să-l găsească glonțul și unde nimeni să nu-i „scurme" mormîntul.

Cora și Ralu nu puteau astfel să-și adune durerea lîngă un mormînt din cimitirul tîrgului bătrîn, la care să vină în fiecștece dimineață pășind în vîrful picioarelor, ca lîngă pătucul lui de copil, cînd nu se îndurau să-i deștepte somnul. L-ar fi avut aproape. Ar fi putut să-l cheme. Plivind o floare, mîinile lor l-ar fi vegheat, ca în viață. N-ar fi fost atît de desăvîrșit absent.

Acum, amintirea risipită o culegeau din fiecare ungher unde în aer a rămas nevăzut un gest al lui, unde îi mai aud glasul, unde îl simt cu o tresărire apropiindu-se lin cu surîsul din cealaltă lume: „Iată-mă, Cora! Iată-mă, Ralu! Totul a fost o glumă... Cum ați putut crede?"

Radu Comșa gîndi că o singură îndurare le-a cruțat: n-au să-l vadă niciodată decît intact și elastic, în adolescența lui plină de sănătate și de frumusețe. N-au să-l știe cum îi stă lui în ochi, în arătarea de spaimă din balta cu mîl de la cota 535, cu fruntea putredă și cu lipitoarea atîrnînd în orbita golită.

Se mișcă să-și rupă din ochi imaginea monstruos de clară. Călcase mai apăsat.

Alexandru Vardaru deschise ușa de la birou:

— A, tu erai, Radule?... Intră!...

— Aștept pînă...

Radu Comșa se gîndea la persoana necunoscută dinlăuntru, pe care o executa Vardaru cu glas atît de violent.

— Nu e nimic. Intră! Poți asista la execuția acestui onorabil!...

Radu Comșa intră și rămase surprins, constatînd că „acel onorabil" era Sofron Vesbianu!

În picioare, lîngă birou, bărbatul Zoei își ștergea cu batista sudoarea de pe chelia ovoidă.

Se uită dușmănos la martorul nepoftit.

Nu recunoscu în acest ofițer cu obrazul desfigurat pe prietenul Zoei. Numai cînd Radu Comșa se mută în lumină și fu cu partea neatinsă spre el, Sofron își puse batista în buzunar și se grăbi să-i întindă mîna bondoacă, zîmbind milog:

— Domnule Comșa, judecă și dumneata!...

Alexandru Vardaru își dădu drumul între brațele fotoliului.

— Vă cunoașteți?... Cu atît mai bine! Să te pun în curent. Acest domn — îl arătă ca pe-un animal împăiat — prin nu știu ce legături cu comandamentul rus, a obținut pe numele spitalelor rusești autorizația să taie lemne din pădurea statului, de lingă Chioaia. Taie și le transportă!... Bineînțeles, cu oameni și cai puși la dispoziție de comandamentul rus, iar alții, rechiziționați de la noi. Face două depozite aci, circa cinci sute vagoane. Evident, nimeni nu se atinge de ele, de bună-credință că sînt ale spitalelor rusești. Și fiindcă acest domn știe că a înghețat populația și bolnavii astă-iarnă, se pregătește să le speculeze. Îți imaginezi cu ce prețuri! Kilogramul de lemne, mai scump decît kilogramul de pîine!... Desigur, se roagă lui Dumnezeu să avem o iarnă mai teribilă ca iarna trecută... Întîmplarea face să prind de veste — tăia doar lîngă Chioaia! — intervin să se facă o anchetă, se dovedește potlogăria...

— Nu e nici o potlogărie! Pot face dovadă! protestă Sofron Vesbianu scotocindu-se în buzunarul stîng al vestei, pe urmă în cel drept, pe urmă în buzunarele hainei, și, în sfîrșit, în fiecare buzunar al pantalonilor, de unde nu scoase nici o dovadă.

— Lasă-mă să termin! Se dovedește potlogăria și se ordonă rechiziționarea lemnelor. Și acest domn, știi cu ce propunere îmi vine?... Îmi oferă o tranzacție pe care o socoate cea mai firească și onorabilă soluție! Treizeci de vagoane, mie, Vardaru, să mă dezinteresez de chestiune... Și nu e prima cu care îl surprind! Îți închipuiești ce operează de un an!... Acest individ și alții de aceeași speță: o bandă. Numai de pungășii, auzi...

— Domnule Vardaru, insulți în casa dumitale un om care... Domnule Comșa, vă fac martor! își agită Sofron Vesbianu mîinile scurte.

— Nu e pungășie? Și vagoanele de grîu sustrase rechiziției, astă-iarnă, nu-s pungășie?... Și zahărul cu care-ai îndrăznit să vii la mine să-mi propui, nu e pungășie?... Și vagoanele de ulei, de la Botoșani, nu sînt pungășii?...

Vorbind, Alexandru Vardaru se ridicase și, înaintînd în jurul biroului, se apropie de Sofron Vesbianu, care ridică brațul în dreptul obrazului ciupit și cu negi păroși, ca și cum Vardaru avea să-l lovească.

— Acestea nu sînt pungășii? Dacă te dau pe mîna Curții Marțiale? Dacă înfunzi pușcăria?... Mi-e milă numai de fața nenorocitului ăla de Racliș, altfel...

Alexandru Vardaru nu era cu mult mai înalt decît celălalt, dar îl stăpînea atît cu privirea, încît Sofron Vesbianu se condensase în colțul biroului, lepădînd toată apa prin pori.

Uitătura piezișă, ocolind ochii, nu făgăduia nimic bun.

— Ai să iscălești aci... Așteaptă!...

Vardaru continuă să poruncească răstit, ca unei slugi, fără să-l îmbie să ia loc pe scaun. Și Radu Comșa privi cu uimire la Sofron Vesbianu, multimilionar și un soi de satrap la el în casă, supunîndu-se acestor porunci. Vardaru scria atît de apăsat, încît penița scîrțîia.

Sofron Vesbianu, silindu-se să pară nepăsător, se apropie de Radu Comșa, cu mîinile la spate:

— Cînd ne faci plăcerea să vii pe la noi?... O pot anunța pe Zoe? Zoe Dimitrievna! făcu aluzie la discuția de astăiarnă.

Radu Comșa îngăimă o scuză oarecare; dar Vardaru îl scăpă de această corvoadă.

— Semnează, individule!...

Individul citi foaia de hîrtie; cu tocul în mînă, încercă o împotrivire, în care se vedea că nu-și pune prea multă nădejde.

— Domnule Vardaru, dar înseamnă cu aceasta să renunț și la capitalul meu!... Am plătit numai la...

— Iscălește!

Sofron Vesbianu muie penița în călimară și semnă. Pe urmă, se scărpină amărît în chelie și, cum era cu degetele unse de cerneală, lăsă pe creștet trei parafe.

Vardaru puse tamponul, împături coala trecînd cu unghiile pe muchii.

— Lăsaţi măcar să o prezint eu!... stărui Vesbianu, întinzînd mîna după hîrtie.

Alexandru Vardaru puse coala împăturită în buzunarul hainei, privindu-l cu scîrbă.

— Ca s-o dai cînd îţi convine? Aci e mai sigură! Şi acum nu mai am nimic cu dumneata...

Sofron Vesbianu întinse mîna lui Comşa, o îndreptă spre Vardaru, dar, văzînd că celălalt le ţine pe amîndouă în buzunar, isprăvi gestul ducînd degetele să-şi pipăie cravata.

La uşă, Alexandru Vardaru îi strigă din urmă:

— Vezi, sînt obiecte de preţ în sală!...

Sub insultă, Sofron Vesbianu se opri o clipă. Vru să rostească ceva din prag.

Apoi, reţinîndu-se, ieşi îndesîndu-şi pălăria pe chelia cu trei amprente digitale.

— Cum şi-a putut da nenorocitul ăla de Racliş fata după o asemenea bestie? se miră Vardaru, făcînd ordine pe birou, lăsînd capacul călimării de cristal şi ştergînd peniţa în părul aspru din cupa de porţelan.

Cînd sfîrşi, îşi ridică ochii cu totul îmblînziţi spre Radu.

— Să ne mutăm în grădină! Am pus să ne aducă acolo cafeaua şi fructe... Să profităm de cele din urmă zile cu soare!...

De fapt, Alexandru Vardaru ştia că schimbîndu-se dintr-un loc în altul, îşi schimbă desăvîrşit şi dispoziţia sufletească.

Aci, unde-a ţipat la Sofron Vesbianu, n-ar putea să păstreze calmul de care are nevoie.

O clipă se oprise, uitîndu-se la obrazul lui Radu Comşa. Arătînd cu mîna, cum indica pe teren, cînd hotăra o modificare, tăierea unui şanţ, ori alinierea unei grădini, rosti:

— Trebuie să reparăm acestea! Cînd se vor termina toate; la Paris ori la Viena, un chirurg poate să pună ordine în cîteva ceasuri...

Radu Comşa roşi, gîndind dureros că se afla acum înglobat în obiectele supuse ordinei şi modificărilor pentru care avea o deosebită vocaţie părintele Luminiţei.

Alexandru Vardaru observă că atunci cînd roşeşte, obrazul lui Comşa e şi mai respingător: cicatricele rămîn palide, fiindcă dedesubt nu mai circulă sîngele.

La masa de sub nuc, îi aştepta un coşuleţ împletit cu mere, piersici şi pere. Farfuriile şi cuţitele orînduite alături, cutia cu ţigări de foi.

Nucul nu-şi scuturase încă toate frunzele. Se desprindeau fără nici o suflare de vînt, descinzînd lin în spirale.

Pe scîndura neagră a mesei, se vedeau figuri scrijilate cu vîrful briceagului de Mihai.

Radu se aşezase în dreapta lui Vardaru.

— Treci, te rog, dincoace! îi arătă loc pe scaunul de paie, la stînga.

„Aceasta e ca să fiu cu obrazul neatins spre dînsul", gîndi cu tristeţe Radu.

Alexandru Vardaru alese un măr.

Descoperi lîngă el altul, atins, mutilat, asimetric pecingenit de cine ştie ce boală ascunsă. Îl puse pe masă; îl privi pe faţa boţită şi verde, îl întoarse cu cealaltă faţă netedă şi rumenă, care-i ascundea desăvîrşit meteahna. Privit aşa, părea un măr sănătos ca oricare altul. Îl lăsă cu partea aceasta în sus. „Nici unui fruct nu-i este îngăduit să strice armonia naturii", îşi spuse Comşa, înţelegînd ce-a gîndit Vardaru cînd a răsucit mărul, şi simţindu-se solidar, într-o nefericire comună, cu fructul infirm.

— Uite de ce te-am chemat, Radule!... începu Vardaru curăţînd mărul, minuţios, în spirale, cu metoda pe care o punea în tot ce făcea. A venit la mine, aseară, fostul tău tovarăş de spital... Cum se numeşte?

— Mogrea! Vasile Mogrea...

— Da, Vasile Mogrea! N-am înţeles exact ce voia. Îmi pare un cap dezorganizat. Ar face bine să-şi mai tundă părul!... Poţi fi brav, cum aud că a fost, fără să sperii lumea cu o coafură de sălbatic polinezian. La urmă, aceasta îl priveşte!... A venit, cum îţi spun, aseară. Mă căutase de două ori. Nici n-a vrut să ia loc pe scaun. Mi s-a părut agitat mai mult decît trebuia. Războiul a stricat multora nervii. Păcat!... Altfel, destul de inteligent, şi cu lectură; dar totul nedisciplinat, răsturnat ca o bibliotecă într-un camion, şi totul negativ!... A început prin a spune că pleacă peste două zile la unitate, că se desparte de tine; că înainte de a pleca şi fără ştirea ta — a subliniat-o de vreo două ori, dar n-avea nevoie să o facă — ţine să-şi împlinească o datorie. Nu înţelegeam unde vrea să ajungă!... „Domnule Vardaru! — îmi spune —

deşi prietenul Comşa n-a simţit niciodată nevoie să mă pună în curent cu chestiunile lui intime, am înţeles că e logodit cu domnişoara Vardaru!..." M-am uitat la el cu mirare; aceasta e o chestiune care ne priveşte numai pe noi; tu, Luminiţa şi eu... Aici se opreşte, îmi face o teorie a războiului pe care am suportat-o fără să clintesc. Nu ţi-o repet! Desigur, o cunoşti mai bine decît mine, de vreme ce v-aţi aflat două luni în aceeaşi cameră!... După ce a terminat-o, trece la un rechizitoriu al claselor conducătoare. Am început să-mi pierd răbdarea. L-am rugat să ajungă la chestiunea care l-a adus la mine, fiindcă îmi închipuiam că n-a venit să-mi ţină o conferinţă. Avem cu toţii altceva mai bun de făcut!... Atunci, mi-a spus că atitudinea noastră, adică a Luminiţei, a mea, a Laurei faţă de tine, e pur şi simplu ingrată. Te-am părăsit!... Ne interesăm mai puţin de tine. A adăogat siguranţa că această căsătorie n-are să se mai facă şi că e natural să sfîrşească astfel. El ştie că ţara e împărţită în două categorii: combatanţi şi cei dindărătul frontului. Două mentalităţi, care nu se pot reconcilia. În fine, altă teorie! Am suportat-o şi pe aceea... Toate, bineînţeles, mutînd obiectele de pe birou, întorcînd plicurile să citească adresele, schimbînd scaunele de la locul lor, lepădînd scrumul ţigării pe covor. L-am rugat să termine!... Mă chemase de două ori la masă: nu-mi place să mă fac aşteptat!... Atunci, fără nici un motiv, spune că regretă că am pierdut amîndoi timpul, că era mai bine să nu fi venit — lucru la care am căzut de acord — îşi ia chipiul şi pleacă, lăsînd uşile deschise în urmă...

Alexandru Vardaru aşeză cuţitul de-a curmezişul farfuriei, după ce l-a şters să nu coclească. Adunînd sîmburii mărului, tăcu, fiindcă venise servitoarea cu cafelele.

— Lasă-le aci! Pleacă!... Şi pentru oricine mă caută, nu sînt acasă...

Alese o ţigară din cutia de lemn; aprinse.

Se uită la Radu, care netezea cu unghia una din figurile lui Mihai săpate în lemnul moale; o clipă, cum nu i se vedea de fel celălalt obraz, părea Radu Comşa de altădată, sănătos la trup şi la minte, aşa cum îl alesese el pentru Luminiţa, lăsîndu-le iluzia că s-au găsit ei.

Alexandru Vardaru continuă:

— Aceasta e vizita prietenului tău, Radule! Nu ţi-aş fi spus-o, dacă nu m-aş fi gîndit mult după ce-a plecat... Tu ce găseşti de zis?

Radu ridică ochii. Îi părea rău că prietenul săvîrşise o nedelicateţe, faţă de el şi faţă de familia Vardaru.

Dar nu regreta cu totul.

— Mă surprinde! Nu-l îndreptăţea nimic să încerce a explica el ceea ce aveam datoria să explic şi să-mi explic eu...

Vardaru îl privea mirat:

— De ce explicaţie e vorba?

Radu întoarse mărul atins, punîndu-l alături de unul intact. Rosti, încet şi rar:

— Acesta nu mai e la fel cu acesta!

Cele două mere stăteau într-adevăr ca un om rumen şi robust lîngă un infirm.

Alexandru Vardaru le aruncă în coş, amestecîndu-le cu celelalte.

Vorbi cu o mîhnire pe care nu găsea nevoie s-o ascundă:

— E adevărat, Radu! Dar sperăm că aceasta are să se repare... Şi aci, singura care decide e Luminiţa. Nici eu, nici tu nu avem dreptul... De altfel, cum ai să rămîi la noi ca să-ţi reiei direcţia de la minister, Luminiţa are să se deprindă.

Radu Comşa puse amîndouă mîinile pe masă şi îşi privea atent degetele.

— Nu rămîn să-mi iau direcţia la minister!... Am cerut să fiu chemat la regiment.

De surprindere, Alexandru Vardaru uită tabieturile fumătorului de havană şi scutură scrumul ţigării.

— Acum am eu nevoie de o explicaţie, Radule!... Tocmai vorbisem cu ministrul... Credeam totul aranjat.

— Explicaţia e cum nu se poate mai simplă! Prefer să mă aflu acolo unde nimeni nu întoarce capul după mine cu surprindere ori cu dezgust... Şi unde oamenii n-au nevoie să *se deprindă* ca să mă suporte! Sînt deprinşi!...

Alexandru Vardaru îi puse palma pe mîna întinsă pe masă.

— Radule, începi să vorbeşti ca prietenul tău de aseară. Ştii că mie şi nouă, tuturor, n-ai drept să ne aduci această mîhnire. Şi ştii pentru ce!

Gîndi la Mihai, dar nu-i rosti numele.

— Am observat la voi toți această mentalitate curioasă... Vorbiți de spatele frontului, ca și cum n-ar fi alcătuit din părinții, soțiile, surorile, frații, copiii voștri.

— Ca de o pildă Sofron Vesbianu, de adineauri?...

— Sînt și de aceștia, dar ai văzut ce pat! Mi se pare ciudat că am ajuns aci... Credeam că ne cunoaștem îndestul; că sîntem lămuriți unul asupra altuia. Aveam satisfacția că îți cunosc gîndurile, cum mi le știi pe ale mele. Puteam spune dinainte cum ar proceda Radu Comșa în cutare ori cutare situație...

Radu Comșa rîse, cu rîsul care-i despica buza în rînjet:

— Aceasta, fiindcă adoptasem o anumită mentalitate de clasă...

— Ce înseamnă „mentalitate de clasă"? întrebă Alexandru Vardaru, retrăgîndu-și mîna și bătînd, în începutul de enervare, cu vîrful degetelor în scîndura mesei. Ce înseamnă mentalitate de clasă și cine te-a silit s-o adopți? Ai venit singur, te-au ridicat calitățile tale...

— Calitățile mele...

— Da, calitățile tale, atunci cînd nu-ți jucai fericirea individuală pe fraze.

Radu voi să-l întrerupă, dar Alexandru Vardaru nu-i îngădui.

— Mă surprinde trist, Radule, că te descopăr contaminat de boala aceasta nefastă... E mai gravă, pentru mine, decît semnul unei răni. Veniți de pe front cu teorii, în loc de o experiență de viață. Formulele vă maschează viața: în loc să vedeți realitatea, croiți un univers de sisteme rigide, la care ați vrea să se supună natura și, cînd natura nu se supune, vă mirați, vă lamentați și vă revoltați! Mă surprinde!... Te socoteam imun.

— Fiindcă eram o brută!

— Fiindcă erai moral și echilibrat. Cînd ai plecat pe front, acum cîteva luni, mă așteptam la orice. La aceasta nu!...

— Nici eu! surîse în cicatricea buzelor Radu Comșa. Nu mă cunoșteam încă. M-am descoperit acolo! Acum sîntem mulți care am învățat că am fi dezertori dacă după război nu ne-am întoarce să continuăm lupta aci, pe frontul intern.

Alexandru Vardaru se răsuci să-l privească mai cu luare-aminte. Nu-l credea atît de contaminat. Dar își stăpîni enervarea.

— Radule, să te întreb ceva... În tot ce cunoşti tu din viaţa mea, găseşti ceva de condamnat?

— Nu! răspunse repede Comşa, fiindcă într-adevăr viaţa lui Alexandru Vardaru era limpede. Dar nu e vorba de aceasta...

— Ba este, Radule! Este, fiindcă după criteriile tale, ale voastre — nici nu ştiu printre care să te socotesc — sînt totuşi de condamnat. Ai spus-o singur: am mentalitatea de clasă!... Adică reprezint pe frontul intern duşmanul împotriva căruia, dacă n-ai lupta, te-ai socoti dezertor. Mi-ai declarat-o răspicat!...

— Dacă luăm cuvintele în înţelesul strict...

— În înţelesul strict, Radule! Am oroare de exagerări, dar şi de subtilităţi. Realitatea nu se ascunde sub fraze...

— Nu rostesc fraze! E vorba de o dorinţă generoasă de sacrificiu, de un ideal.

— Şi aceasta nu e frază, Radule? Eu m-am socotit întotdeauna nedemn de aşa-zise marile idealuri. Viaţa mi s-a părut mai simplă... Omul nu se sacrifică idealurilor vagi. Nu iubesc o lume imaginară; o iubesc pe cea reală! Nu una viitoare; pe cea prezentă!... Ştiu că nu putem face miracole, nici în viaţa de toate zilele, nici în cea politică... Tot ce poţi face e să corectezi puţin şi treptat realitatea. Chiar patriot, sînt fără imaginaţie; n-aş făgădui o fericire idilică, fiindcă ştiu că nimeni n-ar putea-o realiza. Ideile generoase duc la dezordine, lirismul la catastrofe! Nu înţeleg o societate de nefericiţi egali în mizerie. Automat, societatea creează o diferenţiere şi o ierarhie.

— Acesta e argumentul invocat de toate feudalităţile...

— Ba e argumentul experienţei istorice, Radule! Ai numai datoria să nu accepţi cu braţele încrucişate această situaţie, ca un privilegiu căzut de sus; ai datoria să sacrifici din tine şi de la tine, atît cît îţi îngăduie instinctul propriu de conservare, pentru a face semenilor un bine real. Dar nu să-i tulburi cu himere.

— De cîte ori mulţimea îşi cere un drept la viaţă, i se spune că năzuieşte himere...

— Dragă Radule, de pasiunile mulţimii trebuie să te serveşti, nu să le serveşti! Să te serveşti ca să-i faci bine, adesea chiar împotriva voinţei sale! Eu nu pot crede că societatea, aşa cum e şi cum ne-a dat civilizaţia de care bene-

ficiem toți, nu pot crede că această societate e un complot al bogaților și al tiranilor, pentru a specula norodul. E soluția adoptată de oameni, după ce-au dibuit veacuri. Nu e ideală, firește! Dar e perfectibilă! Se poate retușa; nu se poate răsturna.

— Ai dreptate s-o aperi... rosti Radu Comșa, cu rîsul care-i strîmba buza. Nimeni nu renunță la un privilegiu, dacă nu e silit.

— Ta-ta-ta, Radule! Așadar, sîntem acum și pentru revoluție? În plină adolescență... Te știam de douăzeci și opt de ani împliniți.

Radu Comșa roși.

Numai semnul din coada ochiului și de la buze rămase alb, ca o arsură.

— Toată omenirea va fi după război într-o generală adolescență, dacă dorința de bine și altruismul sînt apanajul numai al adolescenței.

— Cunosc și această poveste, Radule! Numai că adolescența e o vîrstă ingrată și atît... Un om la începutul vieții găsește că totul merge rău; judecă aspru societatea, fiindcă n-are încă loc în ea. Toate înfrîngerile mediocre le explică prin stările dinafară, nu prin confuzia interioară unde încă nu s-a stabilit un echilibru... Dacă omenirea va trece după război printr-o asemenea criză de adolescență, cu atît mai trist pentru omenire! Copiii n-au făcut niciodată o revoluție și nici n-au putut cîștiga ceva prin amenințări. După ce bat puțin din picioare, se cumințesc, acceptă realitatea...

— Tocmai aceasta e lașitatea!... Se cumințesc și acceptă realitatea. Capitulează! Sînt pierduți! Cînd un om s-a cumințit, înseamnă că e un cimitir de renunțări...

Alexandru Vardaru privi consternat la Radu, care-și rodea unghiile. Îl enervau deopotrivă, atît ideile lui Comșa, cît și năravul acesta nou, care dovedea că nu se mai supraveghează. Radu Comșa abia sub această privire își dădu seama ce face; ca un copil surprins, își ascunse mîinile.

— Mi-e penibil, Radule, continuă Vardaru, să descopăr că ai această naivitate, bună pentru întrunirile de opoziție; speranța unei fericiri idilice de la căderea unui regim! Știm doar cu toții că o revoluție nu e utilă, justificată și durabilă, decît atunci cînd sancționează o evoluție împlinită. Și atunci nici n-are nevoie de violențe. E numai recunoașterea formală

a unei stări de fapt existente. Căci nu poţi distruge decît ceea ce e distrus!...

— Noi vom restaura ceea ce alţii au distrus! vorbi sec şi aproape duşmănos Radu.

— Cine„noi"? întrebă, cu un zîmbet de îngăduinţă, Alexandru Vardaru.

— Noi... toţi! roti mîna Radu Comşa, arătînd legiunile invizibile, presărate de-a lungul şi de-a curmezişul ţării; toţi cei din şanţuri, şi cei din spitale şi prezenţa celor morţi care-au nădăjduit miracolul.

Alexandru Vardaru vru să pună din nou mîna pe mîna lui Radu Comşa.

Avea cuvintele de pacificare pe buze. Îşi spunea că e numai o stare trecătoare, explicabilă la un om care-a stat atîtea luni în spital, atîtea în şanţuri şi a ieşit din toate cu carnea strivită.

Dar de deasupra, din creanga de nuc, un paianjen păros, cu picioare lungi, se lăsă pe-un fir de aţă, se balansă o clipă şi, rupîndu-şi firul nevăzut, începu să fugă pe scîndura mesei, cu mişcări epileptice.

Alexandru Vardaru putea înfrunta orice în viaţă, în afară de vederea unui păianjen. Omul tare în care izbeau fără să-l clintească toate pasiunile adversarilor şi toate potrivniciile realităţii îşi pierdea cumpătul, ca o femeie înaintea gîngăniei dezgustătoare.

Prinse cuţitul şi, cu tăiuşul, dintr-o singură lovitură, îl despărţi în două.

Picioarele paianjenului s-au strîns; jumătate de trup mai fugi dezordonat; apoi se ghemui într-un spasm, destinzînd din cînd în cînd cîte o labă, ca un fir de resort mecanic dezarticulat. Alexandru Vardaru mătură resturile cu cuţitul, şterse tăiuşul cu batista şi îl puse la loc.

Mîna îi tremura; toată stăpînirea de sine îi pierise.

Se ridică.

— Să mergem, Radule! Continuăm altădată...

— Eu n-am ce continua! Să sfîrşim astăzi... Peste două zile plec...

Vardaru se aşeză nemulţumit. Ştia că de acum discuţia nu mai poate decurge cum o voise el.

Ținuse să afle pînă unde a ajuns ceea ce numea „contaminarea lui Radu Comșa". Îi era destul. Mai rămînea nădejdea că tot ce rostise Radu e trecător.

Stărui să încheie pentru astăzi:

— Mi-ai mai spus o dată că pleci, Radule! Nu te oprește nimeni. Nădăjduiesc că ai să te întorci fără acești... fără aceste... În sfîrșit, cuminţit! Știi că ești liber.

— Liber, poate mai mult decît gîndesc? Trebuia să o înțeleg!... Să nu aștept să mi se spună. Nu? întrebă surd Radu.

— Ce sens au cuvintele tale, Comșa? Nu-mi vei fi făcînd ofensa să crezi că acum aș încerca eu... sau Luminița... fiindcă te-ai întors așa... că am putea...

Se opri.

El, cu vorba întotdeauna precisă, nu-și mai găsea cuvintele. Blestemat paing!

Strînse țigara de foi în dinți atît de încleștat, încît îi reteză vîrful.

O aruncă.

Se ridică în picioare și puse mîna pe umărul lui Comșa; dar fiindcă îi văzu fața în plin, cu amîndouă cicatricele, întoarse îndată privirea în lături:

— Dragă Radule, sîntem amîndoi nervoși astăzi!... Să amînăm...

„Îi e dezgust să mă privească în față, cum a ascuns adineaori mărul infirm printre celelalte. Și dacă i-aș sta în cale, m-ar suprima, așa cum a retezat paingul cu tăiușul cuțitului! gîndi Comșa amar. De la dînsul nu poți aștepta nici o îndurare. Totul e ordonat, precis, dinainte hotărît. Ideile generoase duc la dezordine, lirismul la catastrofe!... Nu poate bănui ce sete alta, de altceva, există aci..."

În colțul ochiului cu tăietura cicatrizată înotă o lacrimă.

Plecă privirea în pămînt. Umerii se încovoiară, ca la bătrînii atrași de chemarea pămîntului...

Se simțea acum, înaintea lui Vardaru, împuținat și fără putere de împotrivire; ca domnișoara Betty, cînd nu îndrăznea să răspundă; ca Marița, slujnica din București cu ochii de culoarea pelinului veșted; ca adineaori Sofron Vesbianu.

Fiindcă Alexandru Vardaru se afla în picioare, iar el jos, ca să rupă această senzație de dominare, se ridică de pe scaun.

Era, aşa, cu mult mai înalt decît Alexandru Vardaru. Celălalt fu silit să ridice ochii cînd Radu îi vorbi:

— Ocolim, mi se pare, o discuţie mai precisă. O discuţie aşa cum îţi place dumitale! Şi ca să nu plutim în vagi consideraţii generale, rezum!... M-am întors altul de cum m-ai cunoscut dumneata. Firesc să-ţi plac mai puţin!... Dar m-am întors altul şi pentru Luminiţa. Cu aceasta de aci!

Arătă semnele din obraz.

— Firesc e ca şi dînsa să-l prefere, ca şi dumneata, pe Radu Comşa cel de atunci, care nu mai există. În numele lui, am venit să-i ofer dezlegarea...

Făcu o pauză. Tăie deşertul dinainte cu mîna. Continuă:

— Mă doare!... Luminiţa a fost viaţa mea. Eram atît de sigur că am s-o fac fericită!... Dar cum să-i impun prezenţa unui om desfigurat fiziceşte? După dumneata, tot aşa de desfigurat sufleteşte! Şi cum s-o tîrîi în aventura grea care presimt că are să fie viaţa mea de-acum?

— Radule!

— Pe dumneata nu te pot asculta... N-ai să înţelegi niciodată! Dumneata măsori totul, tai, rotunjeşti, rectifici; consideri omul un material inert!... Mi-ai adormit de la început tot ce putea fi elan dezinteresat în mine; ai vrut să mă ţii aproape de pămînt, să mă legi aci...

— Radu, niciodată nu m-am aşteptat...

— Şi acum, dacă mai stărui încă şi nu mă mături din calea dumitale, cum ai făcut cu păianjenul de adineaori, e fiindcă mai crezi că ai să pui ordine, aci în obraz, şi ordine aci, în inimă!...

— Radu, n-aş permite altuia să îndrăznească...

— Te stimez, dar te urăsc! M-ai făcut să săvîrşesc laşităţi... Am stat într-un birou, cînd alţii mureau în gropi... Am lăsat odată un copil în ploaie, în drum, ca cea din urmă bestie. Cînd mă gîndesc îndărăt, mi-e dezgust de mine!... Parc-aş privi un vierme, care s-a îmbuibat... Aceasta ai făcut din mine...

— Comşa, ai fost ceea ce eşti!

— Acum îţi spui că după zece minute, cînd voi sfîrşi ca să începi dumneata, am să devin iarăşi supus, marionetă trasă de o sfoară... Nu!... Nu!... Nu!...

— Comşa! îi apucă Vardaru mîna.

— Nu! se răsuci Radu Comşa, pornind pe alee, fiindcă simţise că îi tremură glasul, că n-ar putea rosti un cuvînt mai departe şi că pentru Luminiţa, la o singură chemare, ar renunţa la tot.

Alexandru Vardaru izbi cu piciorul în scaun. Înfipse cuţitul într-un măr, atît de puternic, încît mărul se spintecă în două; jumătăţile se legănară o clipă. Vardaru le mătură cu tăiuşul cuţitului.

Pe urmă, îşi aduse aminte că se calmează numai cînd repetă acelaşi lucru de treizeci de ori, în gînd. Îşi puse mîinile în buzunări şi, privind în sus nucul aproape despuiat, constată: „Frunzele nucului au căzut, fiindcă e toamnă. Frunzele nucului au căzut, fiindcă..."

Sună izbită poarta de fier.

2

Radu Comşa porni pe stradă, cu ochii în pămînt, fără să vadă, cu umerii încovoiaţi, cu gînduri dureros haotice din care se alegea unul singur: „De-acum, s-a sfîrşit!... Nu m-a oprit... Atît aşteptam!"...

— Hep-hep! Păzeşte!...

Se dădu în lături. Trăsura cu roţi de cauciuc trecu în trap întins.

În fund, pe pernele albastre, picior peste picior, era răsturnată Zoe Vesbianu şi un căpitan francez care-i povestea, desigur, ceva de toată nostimada, căci în ochii amîndurora lucea rîsul.

Fără voie, Radu Comşa salută.

Zoe Vesbianu privi nedumerită, răsucindu-se peste coşul trăsurii, la acest ofiţer necunoscut, cu obrazul atît de oribil desfigurat.

„Nici dînsa nu mă mai recunoaşte. Ce sînt? Cine sînt acum?" se întrebă Radu, cu un gol în suflet, grăbind paşii pe strada cu trecători indiferenţi.

Merse mult.

Rătăci pe uliţi unde nu mai trecuse. Locuri străine. O cazarmă. Pe urmă o şcoală. O curte unde se plimbă convalescenţi cu mîinile în bandaje... De-acum rămîne singur. Numai el, faţă în faţă cu sine. S-a eliberat! Ar fi avut veşnic

o șovăială. Ar fi trebuit să aleagă. Așa s-au desfăcut toate, de la sine. Liber, dar ce lipsită de bucurie e această libertate!...

Se întoarse încotro vedea că se îndreaptă toți trecătorii, spre străzile cunoscute.

Într-un colț, îl zări pe Sofron Vesbianu, oprit din drum, ca să ademenească la el un cîine alb, jigărit, corcitură de toate rasele, cu blana murdară și coada flocăită.

Sofron Vesbianu pocnea din degete, înaintînd spre cîine:

— Na, sireacu!... Na, cuțu! Na, mă cuțule!...

Cîinele se apropia cîțiva pași, se retrăgea, privea îndărăt distanța pînă la gard, neîncrezător.

Scena părea ciudată și neverosimilă. Bărbatul odios al Zoei, cercînd să mîngîie un vagabond al străzilor, mai ales după cele ce îndurase în biroul lui Vardaru. Atît de ciudată și neverosimilă scenă, încît Radu Comșa crezu o clipă că, dintr-o cruzime monstruoasă, îl chema poate ca să experimenteze pe dînsul o tortură de el născocită, sau poate să-i arunce o otravă fulgerătoare.

Cîinele îndrăzni în sfîrșit să se apropie. Sofron Vesbianu îl dezmierdă pe blană, îi mîngîie botul, îl bătu pe spinare:

— Mă, sireacu!... Mă, cuțu, mă! Al cui ești, mă cuțu?... Cum te cheamă, mă sireacu!...

Cîinele se tolăni cu labele în sus, își frecă spinarea de trotuar, arătîndu-și bucuria acestei dezmierdări neașteptate. Sări în picioare, se gudură și strănută.

— Mă sireacu, mă!...

Pe obrazul lui Sofron Vesbianu, vînăt, cu ochii mici, se luminase o nobilă și omenească bucurie.

Radu Comșa îl văzuse întotdeauna altfel. Învăță că pe măsură ce străbați mai adînc în spăimîntătoarea realitate omenească, în aceeași măsură omul devine mai indescifrabil, iar binele și răul sînt împletite mai indisolubil.

Sofron Vesbianu se depărtă spre capătul străzii, întorcîndu-se din cînd în cînd și chemînd:

— Na, urîtule! Na, mă cuțule, mă!...

Cîinele îl urmă de la distanță, legănîndu-și coada flocăită, de bucurie poate că și-a găsit în sfîrșit un stăpîn.

Radu domoli pașii. Se apropia de casă. Nu-l aștepta acolo nici măcar un cîine cules de pe stradă.

Îl aștepta altcineva.

La poartă, mașina lui Alexandru Vardaru.

Şoferul salută, ducînd mîna la caschetă.

— Ce e, Neculai? se acăţă de speranţă, cu glas uscat în gîtlej.

— Am venit cu duduia Luminiţa, domnu locotenent. E în cameră la dumneavoastră. V-a căutat, şi-acum vă scrie un bilet.

Radu urcă scările din două salturi.

Luminiţa, cu spatele întors la fereastră, scria la birou. Cînd îl zări în prag, mototoli foaia şi se repezi să-l prindă cu amîndouă mîinile de gulerul tunicii.

— Radule!... Ce-a fost?... Radu, ce sînt acestea?

Dar Radu Comşa simţi că buzele Luminiţei au ocolit obrazul cel atins şi că buzele au căutat, instinctiv, pielea netedă. Iar toată bucuria îi fu o drojdie acră!

— Ce s-a întîmplat, Radule?... N-am înţeles nimic de la papă. Şi-a luat pălăria şi-a plecat... L-am auzit întîia oară blestemînd războiul... Adevărat, Radu, că tu?... Că tu ţi-ai închipuit?...

Radu Comşa strivea strîns pieptul Luminiţei la pieptul lui; îi dezmierda umărul mantăii de mătase, neîndrăznind să spere că totul nu s-a sfîrşit.

— Luminiţa!... Luminiţa mea!...

Numai bătăile inimii zvîcneau prin haină. Luminiţa nu ridica privirea la el. Păstra ochii închişi. Îl vedea aşa cum îl ştiuse; nu cum o strîngea lipită de trupul lui, plecînd obrazul în care cicatricile palide arseseră chipul îndrăgit de ea, ca un acid.

Radu vru să-i desfacă nasturii mănuşii, să-şi lipească îndelung, cu recunoştinţă, buzele de încheietura moale a mîinii.

Luminiţa se împotrivi.

— Nu, Radule... Am venit să te iau. Mergi cu mine.

— Unde?

— Mergi cu mine... N-ajunge atît?

Îi atinse obrazul cu buzele, proaspete ca un fulg de nea.

— Ia-ţi o manta, ceva!... Haide odată! bătu nerăbdătoare din picior.

Şi se întoarse abia acum să privească biroul lui Radu, în care intrase întîia oară.

— Ce bine e la tine!... Şi cărţi ai... Ce multe încă, şi nu mi-ai spus nimic!...

Răsfoi cîteva, citi titlurile. Se opri la una şi rîsei

— *Pauvre Fustel!*

Radu nu înţelegea.

Luminiţa răsuci volumul lui Fustel de Coulanges, aruncă ochii pe începutul unui capitol, pe altul.

— *Pauvre Coulanges!...* Există cineva care a murit cu ideea că e un imbecil fără pereche... Grand-papà! Mitu Arpăşeanu...

Radu Comşa, cu mantaua pe braţ, cu figura împietrită de pustiirea din el, aştepta. Luminiţa se arătase nerăbdătoare să meargă mai repede şi acum uitase... Nu-şi imagina ce vrea să-i spună.

Ea urmă, cu privirea sclipind a rîs, furată de amintirea prea veselă:

— Am o remuşcare, Radule, şi pentru Fustel de Coulanges, şi pentru grand-papà!... Nu ţi-am povestit? E nostim... Cînd eram mică, în clasa a treia de liceu, în vacanţă, grand-papà mă supunea la o tortură de două ori pe zi. Avea vederea slăbită de tot, nu putea citi. Şi căzuse păcatul pe mine, să-i citesc eu... De-ar fi fost măcar romane! Dar nu! Fustel de Coulanges, Taine, Michelet... Se punea în jilţ, eu alături la măsuţă: „Haide, Luminiţa, treizeci de pagini şi ai scăpat..." Începeam. După un sfert de oră, mi se părea că n-au să mai sfîrşească... Aruncam ochii la numărul paginilor: mai sînt douăzeci şi cinci, douăzeci şi două, douăzeci... Începeam să sar aliniate... *Pauvre grand-père* se silea să înţeleagă, dădea din cap: „Şi acesta se numeşte un cugetător mare, Luminiţo? Observi ce gîndire eliptică are şi cum îi lipseşte suita de idei? Am să revin la Tacit şi la Sueton... Ţie cine-ţi place, Luminiţo, Tacit sau Fustel de Coulanges?". „Nici unul, grand-papà!" „Ei, drăcoaico, drăcoaico, te-am înţeles. Fugi la porumbeii tăi..." Scăpam. Zut pentru Fustel de Coulanges, zut pentru Tacit!... *Pauvre grand-père, pauvre Fustel!...*

Luminiţa izbucni în rîs, aruncînd cartea pe masă.

Rîsul pătrunse în inima lui Radu, ca un vîrf de cuţit răsucit.

Lui i se juca viaţa, şi Luminiţa putea gîndi la altceva, putea rîde? Sînt două lumi, două lumi care nu se pot pătrunde. În ochi se adună atîta mustrare, încît o văzu şi Luminiţa.

Se opri mîhnită deodată, readusă la realitatea prezentă şi posomorîtă.

Îi cuprinse gîtul, dar nu-l privi în faţă:

— Mă ierţi? Uită-te în ochii mei... Mă ierţi, Radu?

— De ce să te iert, Luminiţo? Tu eşti Luminiţa dintotdeauna, numai eu sînt acum altul!...

— Cum vorbeşti, Radul... Mergem de-aci. Mă sufoc.

Îl tîrî de braţ.

La maşină, porunci lui Neculai să se aşeze în fund, ea trecu la volan, Radu alături.

Dădu drumul motorului. Un timp, merse atentă numai la trecătorii străzilor şi la viraje, schimbînd vitezele, frînînd, sunînd claxonul, pînă ajunseră între teii Copoului.

— Unde mergem, Luminiţo? întrebă Radu.

— Ce-ţi pasă?... Nu e destul că mergi cu mine?

Luminiţa acceleră. Vîntul îi flutura şuviţele de păr scăpate de sub urechile bonetei de piele cenuşie; spre dînşii venea vertiginos peisajul de toamnă, cu frunze metalice şi cu unduirile moi ale colinelor.

Şoseaua era în afară de calea armatelor; întîlneau numai convoaie răzleţe şi drumeţi ferindu-se, dincolo de şanţ, din vîrtejul de praf.

Pe linia zării, Ceahlăul ridică din pîclă forturile vinete, apoi, se nărui.

Luminiţa acceleră încă. De sub guma roţilor, pietrele mărunte împroşcau din praştii. Aerul vîjîia în urmă, spintecat de botul radiatorului.

Trecură printr-o dumbravă cu luminişuri în care se prefira blînd soarele toamnei ca într-o privelişte eternă, nepîngărită de toate zvîrcolirile omeneşti.

O casă cu acoperiş de şindrilă, cu streaşina lată şi pe alocuri înnegrită de muşchi, se pitise ascunsă la marginea poienii. Era un paltin în faţă, o cumpănă de fîntînă, un cîine ridicînd somnoros capul şi încolăcindu-şi botul la loc; o femeie cu furca în brîu, păşind în urma unei vaci cu viţel, cîteva mioare.

Luminiţa încetini.

— Aci aş vrea să trăiesc!... Departe de tot, de toţi... Ah, cum mă fac toţi să sufăr!... rosti întorcîndu-şi o clipă capul pe jumătate şi adunîndu-şi îndată atenţia la curba şoselei.

Radu tăcu. Luminița crezu că n-a auzit și repetă, cînd șoseaua fu din nou linie dreaptă:

— Acolo să fim!... Departe de toți care... Numai noi doi...

Radu Comșa vorbi:

— Fiindcă ți s-a părut de la distanță, Luminițo, că acolo ar putea fi o viață idilică, fără nimic care să învenineze... Dar dacă ne-am fi oprit și dacă am cerceta de aproape, ai vedea că și viața acelora, ca a tuturor, e roasă de nemulțumiri mediocre, că își blestemă soarta, că rîvnesc altceva... Își închipuie că toți, că oriunde, în afară de ei, sînt mai fericiți... Orice viață omenească e devorată de un rău ascuns în așezările lumii, așa strîmbe cum sînt...

Luminița acceleră din nou. Copacii de pe marginea șoselei galopau amețitor spre Iașii rămași undeva, în urmă. Acum Radu fu cel care crezu că Luminița n-a ascultat cu luare-aminte, încordată numai la mersul puternic și ritmic al motorului.

Dar tîrziu, Luminița, fără să-și schimbe privirea fixată înainte, vorbi poate numai pentru ea:

— Orice viață omenească e devorată de un rău ascuns, fiindcă oamenii n-au niciodată curaj să privească în ei și să se explice!... Să se explice lor și altora!...

— Lor și altora...

— Da! Lor și altora!... Să renunțe la mîndrie care ne închide în noi, ne pecetluiește pe fiecare într-o crustă, cum își închid melcii cutia lor de calcar, cînd dă frigul.

Mai vru să adauge ceva, dar își luă seama. Strînse buzele și acceleră. La capătul drumului se prăvălea, pe un clin, o pădure fumurie.

Cînd ajunse în margine, Luminița frînă și sări, trîntind portița:

— Neculai, ne aștepți aici!... Verifică motorul, nu-mi place cum bîzîie...

Apoi, cu o satisfacție pe care nu și-o putea ascunde, către Radu:

— Ți-a plăcut cum te-am adus? Dă-mi brațul!... Nu mă întrebi cînd am învățat să conduc?...

Radu privi praful șoselei. Ce se petrecea în el, și ce deșarte întrebări îi punea Luminița!... Desigur aceasta făcuse,

cînd el era întins în pat, orb, și cînd ea nu-și găsea timp să vină.

— Mergem pe-aici!... Îmi place cum foșnesc frunzele. Și mirosul lor mă amețește, ca un lichior foarte vechi...

Marginea pădurii era rară. Potecile, ascunse de noianul foilor. În adînc, întrecîndu-se cu ecoul, o pasăre ori o sălbăticiune repeta un sunet regulat și mecanic.

Luminița se strînse mai aproape la pieptul lui Radu. Își smulse mînușile ca să-și împletească degetele goale cu degetele lui.

— Luminița... începu Radu.

— Nu! Te rog nu, Radu!... Lasă așa... îngînă ea dureros.

Merseră tăcuți sub crengile despuiate. Foșnetul pașilor suna uscat și mortuar. Pasărea ori sălbăticiunea amuțise.

Toată pădurea era deșertată de viață. Frunzele cele din urmă coborau în cercuri line. Erau numai ei singuri acolo, într-o mare părăsire, strînși unul lîngă altul, să ocrotească o flacără muribundă, în larga dezolare a toamnei.

— Luminițo! începu iarăși Radu.

— Sînt obosită... Să stăm aci...

Era un trunchi răsturnat. Luminița ascunse ochii în palme.

Stătu mult așa; poate își ascundea ochii uzi, poate îl chema înainte, pe celălalt Radu...

Nu i se vedea decît ceafa cu pielița fină și brună, cîrlionții părului scăpați din boneta de piele gri; mică și fără putere, ghemuită, strivită în decorul înalt, vînjos și aerisit al codrului, care și în moarte păstra o grandoare solemnă. Cînd desfăcu palmele, nu ridică ochii; vorbi privind în cimitirul de frunze de la picioare:

— Am spus adineaori, Radule, că oamenii sînt nefericiți fiindcă n-au niciodată curajul să privească în ei și să se explice... Lor și altora!... Ne înăbușim în noi... Radule, îmi ajuți tu să mă explic, să lămuresc ce e aici?...

— Luminița!...

— Vreau să fiu sinceră și nu pot!... Ca să fii sinceră, trebuie să știi ce e în tine și eu nu știu. Astăzi sînt într-un fel și mîine nu mă recunosc... Care sînt eu, cea adevărată?

— Luminița!...

Scutură capul și, cu palmele împreunate între genunchi, după o pauză, surîse privind în gol:

— Observi ciudățenia?... Cer ajutor de la tine și nici nu te las să vorbești! Mi se pare că mă întrerupi mereu de la ceea ce mă privește numai pe mine, parcă tu ai fi aici numai ca să asculți... Altceva am vrut să vorbesc și altceva spun! Altceva am simțit și altceva este!... Există cineva străin în noi, care ne dă la o parte, se instalează în locul nostru, vorbește pentru noi... Exprimă ceva din noi, dar nu mai sîntem noi!...

— Luminița!...

— Te-am rugat, lasă!... Era atît de simplu înainte! Mi se părea că totul are să fie veșnic... Nu mă temeam de tine, nu mă îndoiam de mine. Îmi era dragă viața!... Credeam că n-are să ne refuze nimic. Și acum?... E oribil să te îndoiești de tine, să știi că se află pitit aci un dușman care te pîndește... Îți dictează el!... Radule, numai un an a trecut și sîntem atît de altfel!...

Acum Radu, el stătea cu capul în pumni, cu coatele pe genunchi.

Trecu o suflare de vînt și desprinse o plasă sonoră de frunze.

Luminița se îndreptă și îl privi. Ar fi vrut să-i cuprindă fruntea la piept; dar brațul era frînt. Să-i rostească vorbe bune cu care a alergat pînă aci; dar cuvintele muriseră, reci, pe buze. Să-i pună fruntea pe genunchi într-o dureroasă spovedanie; dar omul de alături îi era străin, atît de străin!...

Soarele îi scălda într-o lumină obosită, care nu mai putea încălzi nimic din ce se afla în ei obosit.

Cum a crezut că aceasta mai poate fi iubire? Era numai milă, remușcare; își mai spunea poate că-l iubește, din orgoliu... Și un gînd crud îi tresări: „Dacă ar fi murit ca Mihai, ca alții, l-aș fi iubit pentru totdeauna!" Îi fu spaimă de simplitatea cu care acceptase acest gînd. Îi fu ură pe ea!

— Mă ierți, Radule?... Dacă ai ști cîte gînduri!... Dar acestea nu se pot spune... Mor cu noi...

Radu Comșa ridică ochii. Luminița îi văzu cicatricele în plin, gura cu buzele, voluptos desenate, de altădată — buzele de cadînă, cum spunea Pol Vardaru — buzele strîmbate acum de rînjetul care dezvelea dinții; colțul ochiului lăcrimos.

Întoarse capul spre pădurea înaltă și impasibilă. Radu își prinse din nou obrazul în pumni. Ce mai sperase? Ce nebunie sperase?...

Acum gîndeau amîndoi că mai bine s-ar afla oriunde în altă parte, decît aci, împreună. Ce căutau? Ce gînd imposibil îi adusese?

Așteptau amîndoi să plece mai curînd, dar se pîndeau care va da semnalul întîi. Și așteptînd, nu se mișca nici unul, ascultîndu-și respirația.

O veveriță trecu din creangă în creangă, pe puntea aeriană, sprintenă și voioasă, lunecînd ca o întrupare a fără-de-grijii, deși își avea și dînsa grijile sale: mica provizie de iarnă pusă la adăpost. Părea că se joacă de-a v-ați ascunselea după ramuri. Se opri să ronțăie ceva, cu labele mici duse grațios la bot. Zvîcni spre vîrf și dispăru, înghițită parcă de cer, redată aerian aerului.

Amîndoi o urmăriseră cu privirea și, cînd nu mai fu, își îndreptară ochii goliți; Luminița spre fundul pădurii, el spre pămînt.

Dura încă nesfîrșită și multiplă viața: era încă plină de măreție natura și de mister pînă la răsufletul celei mai infime vietăți; numai ei stăteau acolo ca doi captivi, în mijlocul codrului, legați cu un blestem de-o vrăjitoare rea. Iar ce se afla în ei adînc nu-și puteau spune; era îngropat, ca apele subterane care n-au să vadă niciodată lumina și se pierd în nisipuri, fiindcă nu se află mîna îndurată să le libereze. Nu se mișcau. Cine să rupă tăcerea? Să se ridice întîi?

Îi dezlegă un pădurar, cu tolba subsuoară și cu pușca pe umăr, trecînd și poftindu-le ziua bună, cu mirare, fiindcă îi vedea tîrgoveți, în pustiul lui. Se ridicară amîndoi ușurați din vraja ruptă, îndreptîndu-se spre șosea.

Radu Comșa aprinse o țigară.

— Minunată pădurea, toamna...

— Da, minunată!

Mai merseră un timp:

— Cred că pe aci am venit.

— Da, pe aci!...

— Se cunosc urmele!

— Da, se cunosc urmele!

Gîndurile se încrucişau altfel: s-ar fi strîns cu deznădejde să implore amăgirea că nimic nu e adevărat, că nimic nu s-a sfîrşit.

Dar vorbele sunau spăimîntător de calme:

— E tîrziu?... Ceasul meu a stat...

Luminiţa ridicase ochii spre Comşa; îi venise pe buze numele lui, Radu, şi nu-l rostise.

Începea să nu-l mai poată rosti.

Radu Comşa îşi privi ceasul de la mînă:

— Şase... Şase şi cinci.

Şi urmări, mai departe, fumul albastru al ţigării risipindu-se în aerul străveziu-roz, de amurg tomnatic.

Şoferul se uită lung la figurile lor împietrite; îşi fixă pentru el o opinie, pe care avea s-o împărtăşească în aceeaşi seară întregului personal din casa Vardarilor.

— Nu mă lăsaţi pe mine să conduc, duduie? Sînteţi ostenită...

Luminiţa îi făcu numai din cap semn lui Neculai să rămînă îndărăt; îşi puse mănuşile şi se aşeză tot ea la volan.

Mînă maşina ca pe o fiară care trebuia dresată, căutînd inadins linia cea mai apropiată de marginea şanţului, năpustind-o la viraje unde derapau roţile în prund. „Un pom, un singur stîlp, şi se sfîrşeşte cu amîndoi!" gîndi, cu voluptate exagerată şi rea, Comşa.

Dar automobilul spintecа precis aerul, cu apusul în dreapta, învăpăiat, semn de toamnă vîntoasă şi lungă.

Lui Radu îi păru că Luminiţa se plecase prea mult pe volan. Se plecă şi el să-i vadă chipul.

Din ochii Luminiţei curgeau lacrimi, zvîntate de aerul vertiginos, fără să le şteargă. Se pleca numai să le ascundă. Şi bărbia îi tremura. Dar cu mîinile încleştate pe volan se arăta încă tare, cu toată îndărătnicia stăpînind fiara cu carapace metalică, aruncată ca un bolid de-a lungul şoselei.

În oraş, opri la poarta lui Comşa.

Radu îi sărută mîna.

Rosti ceva, indiferent ce, numai fiindcă asculta şoferul.

Intră, fără să privească îndărăt; pe cel dintîi scaun căzu cu mîna rezemată de spătar, cu ochii astupaţi de îndoitura cotului.

Dar îi ridică îndată. Luminiţa era lîngă el. Îi puse mîinile pe umeri, voise să-i ridice şi să-i strîngă tîmplele, dar

evitase atingerea semnului de rană pe care şi-l închipuia luciu şi rece, ca o piele străină, de mort.

— Radu... Nu poate să fie aşa! Cum să cred?...

Trase un scaun aproape de el, îi prinse o mînă:

— Nu pot să cred, Radu!... Înţeleg ce e în tine cînd taci. Dar n-ai drept!... Tot ce-am gîndit noi, tot ce-am spus, nu poate sfîrşi aşa... Cum să uităm?... Nu e nici un an de cînd... Tot trecutul acesta...

Radu îndreptă pieptul:

— Eu nu sînt un *trecut*, Luminiţo!

Însă ce mai voise să spună nu rosti.

— N-am înţeles aceasta! îşi apără Luminiţa cel din urmă spasm de chemare. Este ceva rău între noi. Are să treacă!... Vezi cum am alergat?... Am vrut să plec şi a fost cu neputinţă. M-au întors paşii din drum... Renunţ la toată mîndria mea. Mă arăt cum sînt, cu toate urîţeniile mele... Cum, desigur, mă condamni. Dar cum am putea să ne întîlnim aşa mîine? Să întoarcem ochii amîndoi?... De ce nu vrei să înţelegi ce se petrece în mine? Să mă ajuţi a înţelege...

Se opri să respire, cu bărbia ridicată în sus, cum înalţă păsările guşa cînd beau apă. Apoi, cu simţul prezent al realităţii, care nu părăseşte niciodată femeia, îsi aşeză rochia, prea ridicată, pînă la genunchi.

Radu Comşa observă gestul. Gîndi: „Vorbeşte, dar atenţia îi e mai degrabă îndreptată la rochie, la nasturii mănuşii".

— Viaţa nu e aşa cum am văzut-o! continuă Luminiţa. E mai crudă... A rupt ceea ce noi credeam veşnic, ca timpul... Îţi aduci aminte? Atîtea proiecte, Radu!... Atît de simple ni se păreau toate!... Vezi, pentru ele m-am întors. M-aş fi simţit vinovată faţă de viaţă, dacă n-aş fi făcut aceasta. N-am atîta orgoliu, să mă închid în el, ca tine. Învăţ că din viaţă trebuie să ne mulţumim cu ce ne poate da. Să ne facem o fericire a noastră din puţin .. din... din...

— Zi, Luminiţo! Spune cuvîntul: din resturi!

— Nu aceasta, Radu... Dar cum pot să mă fac înţeleasă?...

Luminiţa îşi apăsă ochii. Îi deschise iar, strîngîndu-se alături, într-adevăr, fiindcă seara coborîse şi fiindcă, în umbră, obrazul lui Radu nu mai păstra nimic din muşcătura cruntă a fierului. Părea iarăşi Radu pe care îl iubise ea, de care se agăţa încă. Cel de aici nu mai putea fi cel de aievea.

— Nu, Radu! se strînse lacomă de umerii lui, frecîndu-şi obrajii de haina aspră. Tot ce-a fost rău între noi şi nu ne-am spus în vremea aceasta din urmă avem să uităm... Rămînem numai aşa, cum ne-am ştiut! Radu, numai noi acei de atunci am fost cei adevăraţi... Spune că ai să mă ajuţi să fiu aşa... Vezi, vorbesc cum n-am vorbit niciodată. Mă umilesc! Radu, nu feri obrazul de mine...

În întuneric, Luminiţa îi căuta obrazul pe care să pună sărutul pentru celălalt Radu. I s-ar fi dat cu un elan de deznădejde, cu o ofrandă a fecioriei, să pună ireparabilul între dînşii, să ştie că niciodată n-ar mai avea drept să şovăie.

Dar mîna, prinzînd faţa lui Comşa, cuprinsese amîndouă cicatricele pe care le simţi lucioase şi moarte. Şi-o retrase mai repede decît a gîndit.

Se ridică, aşezîndu-şi părul sub bonetă, cu toată pornirea răcită.

Vorbi ca foarte de departe:

— Mă dor tîmplele, Radu... Sînt ameţită! Trebuie să plec acum... Ce-are să spună Neculai?... Dar te rog, Radu, să te gîndeşti la toate... Eu te aştept! Oriunde ai să fii, eu te aştept... Nu-mi dai mîna?

Radu apropie degetele mînuşii, fără să le atingă de buze.

Luminiţa se depărtă împleticindu-se. Se rezemă de uşă.

— E întuneric... Condu-mă pînă la poartă... Tu cunoşti scările acestea...

Îl prinse încet, cînd se apropie, de după gît şi, înălţîndu-se în vîrful picioarelor, îl sărută pe frunte, ca pe un defunct.

3

Radu o întovărăşi pînă la poartă, cu capul gol. Luminiţa se ghemui într-un colţ al maşinii, subţire şi fără contur, ca o manta aruncată.

Mai vru să întindă mîinile într-o chemare ultimă; dar altă putere i le ţinu cu pumnii înfipţi în perne. Automobilul urni.

Cînd Radu se întoarse, din întunericul zidului apăru Vasile Mogrea, cu chipiul tras pe ochiul pe jumătate închis, cu ţigara în colţul gurii:

— Zbură porumbița, Comșa! Ai?...

Radu îi întinse o mînă fără oase.

— Am văzut-o cînd a intrat după tine. Am așteptat aci...

Radu îi făcu loc înainte, dar celălalt continuă:

— Mă gîndeam întîi să vin ca din întîmplare. Să-mi iau rol de arbitru... I-aș fi arătat eu să țină minte pînă la judecata de-apoi. Colo, pe șleau. Nu ca în romanele lui Bourget, cu mofturi și mofturele... Dar cînd am văzut că nu aprinzi lumina, mi-am spus: „Haha! Astea nu-s mofturi!... A găsit singur el, Comșa, explicația cea mai directă și definitivă!... Argumentul la care nu rezistă nici o femeie." N-am avut dreptate?...

Radu încleștă dinții. Vorbele prietenului pîngăreau brutal, coborau trivial pe pămînt ce era pur și inalterat în toată suferința lui și a Luminiței.

Intrînd în cameră, după ce Comșa aprinse lumina, celălalt inspectă patul intact și ordinea în toate obiectele. Strîmbă disprețuitor din nas și aruncă țigara pe podea, călcînd-o cu piciorul.

Răspunse tot el:

— Constat că n-am avut dreptate, Comșa! Și regret... Ești mai naiv de cum te credeam... Ascultă-mă! Pe femeie o cucerești cum poți și cum se întîmplă. Adesea nici nu știi cu ce mofturi. Dar n-o păstrezi decît stăpînind-o. Acum văd scena. I-ai povestit, ce?... Moft!... Este un singur sistem, dragă Comșa, patentat de cînd străbunii noștri se aflau în grote. Nu dă greș niciodată! O înșfaci de mijloc și o îndoi cum vrei tu. Nu te uiți că-și ține genunchii strînși. Nu asculți nici un scîncet. Sînt numai prefăcătorii. Mofturi!... Dacă ai ascultat, ești pierdut. Dacă nu, e a ta! Cît vrei. Vine după tine. Vine, pînă cînd te silește pe tine s-o alungi... Dacă te-ai potrivit mofturilor, crezi că are să-ți mai calce vreodată pe aci?... Moft!...

Vorbind, Vasile Mogrea, cu chipiul pe cap, măsura camera dintr-un capăt în altul, acățînd cu vîrful bocancilor colțul covorului, răscolind cărțile, mutînd obiectele de pe birou.

Se opri înaintea lui Radu Comșa, îl privi cu compătimire, cu jumătatea ochiului drept închisă, fiindcă în colțul gurii fumega țigara.

— Comşa, îmi dai voie să-ţi spun prieteneşte? Eşti un mare imbecil! Un Ceahlău de imbecilitate!... Un Everest, un Gaurisankar de imbecilitate!... Aceasta e tot! Restul sînt mofturi!...

Radu îi vorbi, biruindu-se:

— Te rog, Mogrea! Dacă ţii să rămînem prieteni, te rog să nu-mi vorbeşti niciodată despre aceasta. Asculţi? Niciodată...

Celălalt slobozi două conuri de fum pe nări şi căscă ochiul închis.

— Niciodată?

Pufni, îmbrăţişîndu-l într-o privire de nemărginită milă:

— Bine. Am înţeles. De acord!... Dar ai să vii tu să-mi vorbeşti. Să nu-mi ceri atunci să te ascult... Acum poţi să deschizi fereastra. Să iasă mirosul de ciocoaică. Duhoarea aceasta de Coty!...

Pentru Vasile Mogrea, toate parfumurile erau Origan de Coty, supremul rafinament, Ceahlăul rafinamentului.

Şi, ca să-şi arate desăvîrşita indiferenţă, deschise cea dintîi carte care-i căzu sub ochi: volumul lui Fustel de Coulanges, şi începu să citească.

În cinci minute fu transfigurat, ca întotdeauna cînd citea.

Tot ce era aspru şi vulgar în înfăţişare dispăruse; uitase şi pe Radu Comşa, uită şi de ce venise şi tot ce vorbise. Era acum cu două mii de ani îndepărtat, printre coloanele albe ale cetăţii antice, în togă albă, în sandale şi cu fruntea încinsă de lauri. Întorcea foile cu degetul, uşor. Desigur, fără să-şi dea seama ce face, scoase chipiul şi îl aşeză somnambulic pe un teanc de cărţi.

Radu Comşa, pe marginea patului, îl privea, rozîndu-şi unghiile. Încă o dată un seamăn al lui îi părea enigmatic. Indescifrabil. Adineaori îi răscolise sentimentele duşmane, fiindcă ofensase brutal o suferinţă ascunsă ca un om care ar fi apucat cu mîini păroase şi impure o fragilă şi nepămîntească imagine. Nimic din ce se petrecea în el, într-adevăr, celălalt nu presimţise. Credea că n-are să-i ierte niciodată aceasta. Şi acum, înaintea lui, arăta altul; strămutat în alt veac.

Vasile Mogrea simţi privirea lui Comşa asupră-i. Ridică ochii zîmbind în mustăţile aspre ca peria de dinţi, cu gîndul

încă la lumea de două milenii stinsă, de care se desprindea cu părere de rău.

Închise cartea, cerîndu-şi scuze:

— Manie, Comşa!... Asta e opiul meu... Altfel aş turba, toată ziua dărîmînd, răsturnînd, înjurînd... Mergem?...

Venise să-l ia la întîlnirea unde fuseseră chemaţi de cîteva zile încă, înainte de a pleca din nou pe front.

Nu ştiau bine cîţi vor fi. Nici cine.

Ştiau doar de ce se caută.

4

Merseră fără să vorbească, urmărind fiecare alt gînd, tot aşa cum îşi tîrau în dreptul felinarelor după ei, fiecare, altă umbră.

La casa din capătul Păcurarilor, dibuiră prin ograda întunecoasă, călcînd pe o punte de scînduri îngustă, aruncată peste bălţi negre, care miroseau a grajd. Desigur, locuinţa unui birjar. Două trăsuri deshămate. Un cotiugar cu fîn, de unde ronţăia molcom un cal.

Un felinar de tablă, cu capătul de lumînare pe sfîrşite, lumina fumegos şi trist peretele galben, la intrarea cu trepte.

Din şură, se auzea cineva, vorbind, cu caii, ruseşte; omul îi văzu şi apăru balansînd alt felinar în mînă, strigîndu-le cu glas castrat:

— La dom ofiţer, mo roc?... Bateţi, mo roc, la uşa! Nu resturnaţi, mo roc, samovar...

Ocoliră samovarul cu lucirea metalică stinsă în ungherul scărilor.

Le deschise uşa un ofiţer necunoscut, cu mîna prinsă pe sub tunică în bandaj. Îi conduse printr-o sală cu hamuri noi, atîrnate în perete, zurgălăi şi zăbăli nichelate, cu mirosul special al magazinelor de pielărie. De aci, într-o încăpere dreptunghiulară, cu tavanul jos, de grinzi.

Se aflau adunaţi ofiţeri din toate armele, toţi tineri, fumînd pe scaune sau întinşi într-un cot pe trei paturi; unii nedezbrăcaţi de manta.

Radu Comşa, cu surprindere, recunoscu pe Onisfor Sachelarie, care se ridică grăbindu-se să-i strîngă mîna, cu privirea stăruitor fixată la semnele din obraz.

Cîteva figuri îi erau familiare, din stradă, sau din spital, sau din întîlnirile frontului. Un copilandru cu pieliță de domnișoară, dar cu numeroase și cele mai înalte insigne și decorații. Bogdan Cernegură, prietenul lui Ghenea și enigmaticul camarad de pe frontul Cașinului și Grozeștilor...

Vasile Mogrea cunoștea mai mulți. Îl părăsi, apropiindu-se de un domn cu ochelari, cu barbă de lipovean și cu lavaliera neagră, care-i dădea aer de artist; singurul civil între toți.

Au căzut în plină dezbatere. Intrarea lor întrerupse, fără îndoială, firul, căci, după ce se cunoscură toți, ofițerul cu mîna bandajată, desigur gazda, continuă:

— Eram doisprezece... Acum sîntem paisprezece. Toată comparația mea cu cei doisprezece apostoli a căzut, precum vedeți, prin prezența camarazilor Comșa și Mogrea... Dar știm că sîntem mai mulți! Poate sute, poate mii! Numai nu ne cunoaștem... Alexiuc, fă lampa mai mică, fumegă!

Alexiuc, sublocotenentul de artilerie cu obraz bălan de fată, făcu lampa mai mică. Își duse la nas degetele, să vadă dacă n-a rămas cumva miros de gaz, și se așeză la loc, pe marginea patului, să asculte cu atenția binevoitoare a unui elev la o inaugurare de curs.

— Nu ne cunoaștem, și de aceea am fost de idee cu cîțiva camarazi să ne căutăm, să ne descoperim, să ne adunăm! N-aveam nevoie să fim deocamdată mulți... Înainte de război, exista un sistem ingenios să te procopsești cu un ceasornic elvețian gratis... Trebuia numai să împarți la doisprezece prieteni douăsprezece bilete de cîte doi lei, care le dădeau drept să obțină la rîndul lor alte douăsprezece bilete... O dată acestea distribuite la alți doisprezece prieteni, el devenea posesorul unui cronometru elvețian gratis!... Vedeți dar că tot sînt buni la ceva prieteniii... Aceste prietenii, camarazi, să le folosim acum pentru a împrăștia din om în om dorința noastră de bine; tot ce-am meditat și am pornit să nădăjduim în tranșee. Să le dăm un început de înfăptuire!... Aproape toți ne aflăm aci trecători... Locul nostru este pe front. Acolo trăim de-un an. Știm ce e acolo... Alexiuc, iar filează lampa!...

Alexiuc micșoră lumina și se așeză docil pe marginea patului.

Radu Comşa privea cu pornire de prietenie la camaradul care vorbea, aşezat picior peste picior pe-un scaun în mijlocul camerei, însoţindu-şi cuvintele cu gesturile mîinii stîngi sănătoase. Avea figura virilă, părul ţepos, tuns scurt şi ridicat în sus perie, ochii cercetînd, în timp ce cuvînta, pe fiecare dintre ascultători în parte.

Vorbele sunau calde, fără pompă oratorică, povestind numai ceea ce ştiau şi gîndeau toţi:

— N-aş vrea să dăm acestei întîlniri de camarazi înfăţişarea unei conspiraţii. Avem cu toţii o datorie pentru moment. Să ne apărăm bucata de ţară cîtă ne-a mai rămas!... Dar acolo, printre oamenii noştri, am contractat o obligaţie... Ştiu şi soldaţii la care ne întoarcem, că atunci cînd se vor sfîrşi toate, ceva trebuie îndreptat. Făgăduieli se rostesc multe! Poate sincere!... Dar făgăduielile şi jurămintele se uită, după ce a trecut primejdia... Zic, prieteni, să vă găsească ceasul pregătiţi şi adunaţi! Să rezistăm.

Vorbind, privirea se opri la lampa care fumega; iar Alexiuc înţelese, nu mai aşteptă şi coborî fitilul în capsula de alamă.

Ofiţerul cu mîna în bandaj îi mulţumi din cap, urmînd:

— Aici, am văzut cu toţii că există cumplită şi felurită mizerie. Chiar am simţit unii, să mărturisim, un fel de remuşcare, fiindcă de pe front îi înglobam pe toţi laolaltă, parcă toţi ar trăi în huzur!... Dar se află aci şi multă lume pentru care războiul e numai un accident neplăcut, care durează prea mult. Se plimbă şi se plictisesc!... Vor să sfîrşească totul mai repede!... Chiar dacă am mai pierde ceva din ţară şi din vieţi, numai să sfîrşească!... Ca să înceapă *ei* iar... Aceasta să n-o mai îngăduim, camarazi. Să nu mai înceapă tot dinşii! Vă mulţumesc că aţi venit... Acum să vedem părerea fiecăruia, ca să hotărîm un plan de acţiune.

Ofiţerul cu dreapta bandajată lăsă scaunul gol. Toţi priviră unul la altul.

— Vorbeşte tu...

— Ba tu! Eu mai la urmă.

— De ce nu vorbeşti dumneata?...

Domnul cu ochelari şi lavalieră îşi netezi barba de lipovean, zîmbind.

— Ei, domnilor? îndemnă gazda.

— Să vorbească Simion! rostiră mai multe glasuri.

Cel care se numea Simion se apără, roşu ca un semnal de gară.

— Simion! Să vorbească Simion!

Fiindcă toţi strigau, se trezi şi Radu Comşa cerînd cu înverşunare să vorbească Simion, deşi nu ştia cine e Simion şi nici de ce e nevoie neapărat să vorbească Simion.

Căpitanul Simion, pătrat şi spătos, păşi incomodat parcă de musculatura care-i scurtase braţele şi picioarele şi îi plesnea uniforma pe el. Pieptul era acoperit de două rînduri de decoraţii. Abia atunci Radu Comşa îşi aminti numele; căpitanul Simion fusese citat în comunicatul oficial. De două ori capturase tunuri de la inamic şi, cu o singură companie, cîteva sute de prizonieri la cotele cele mai încercate.

Căpitanul Simion îşi şterse fruntea broboată cu batista. Vinele gîtului se umflaseră, sfori groase, se vedea că mai uşor i-ar fi fost să prăvale un tun cu umărul, sau să ridice cîte un inamic de ceafă în fiecare mînă, decît să dea examen de oratorie în faţa atîtor necunoscuţi.

Mototoli batista udă în pumni, ca şcolarii buretele de la tablă, cînd nu ştiu lecţia:

— Domnilor... camarazi... prieteni...

Se opri privind disperat lampa care încă o dată fumega.

Alexiuc împuţină lumina.

Aceasta îi mai dădu răgaz. Era cu picioarele răşchirate, plantat în duşumea, ca şi cum s-ar fi temut să nu-l smulgă o putere teribilă din loc. Dar operaţia lămpii sfîrşi, fiindcă toate au un sfîrşit pe lume. Căpitanul Simion îşi trecu iar ghemul batistei pe frunte:

— Camarazi... prieteni... domnilor... Eu nu ştiu să vorbesc. Eu sînt de felul meu silvicultor... Eu numai cu pădurarii vorbesc... Cu pădurarii şi cu soldaţii vorbesc... Camarazi, hotărîţi şi eu fac!... Domnilor, camarazi... Eu atît am de spus: hotărîţi şi eu fac!...

Strîngea batista în mînă, ca o piatră din care avea printr-o minune să stoarcă apă. Socoti că n-a spus destul, se mai întoarse către toţi:

— Camarazi.... prieteni... Eu sînt silvicultor... Atît ştiu să vă spun! Vă jur: hotărîţi şi eu fac!

Se aşeză la loc, inundat în sudoare. Pentru toţi fu o deziluzie. Eroii trebuie să tacă.

Domnul cu ochelari şi lavaliera de artist surîdea misterios, netezindu-şi barba rară.

— Mogrea! Să vorbească sublocotenentul Mogrea.

Vasile Mogrea se repezi cu ţigara în gură şi cu ochiul stîng închis pe jumătate.

Dădu scaunul la o parte, ca un obstacol suprimat. Scuipă ţigara şi deschise ochiul.

Privi roată, la toţi, parcă atunci îi descoperea.

— Camarazi, toţi sîntem veniţi de pe front şi ne întoarcem pe front!... Cred că o să mă înţelegeţi deci... Aţi constatat acolo că inamicul îşi pierde caracterul individual, se confundă cu forţele vrăjmaşe ale naturii: trăsnetul, focul şi cutremurele. Nu mai sînt oameni, sînt numai inamicul, unităţi, o trupă!.. Dar cînd omori, omori oameni! Eu am omorît oameni!... Nu-mi pare nici bine, nici rău. N-am remuşcare... Remuşcarea e un moft! Mă înţelegeţi, cu siguranţă. Toţi cîţi sîntem aci am omorît măcar cîte un om. În afară de dumneata! se adresă domnului civil şi cu ochelari şi lavalieră, care îl asculta zîmbind.

Domnul cu lavalieră plecă ochii intimidaţi; într-adevăr, el nu ucisese un om.

Vasile Mogrea îşi trecu mîna prin părul ca sîrmele de frecat parchetul, mută scaunul din dreapta la stînga:

— Am constatat, camarazi, că pe duşmanii aceştia pe care i-am omorît nu-i uram! Urăsc nedreptăţile lor faţă de fraţii cotropiţi, armata lor, dar pe ei nu-i urăsc. Am văzut după aceea cîţiva. Îi ştiţi cu toţii. Cu gura căscată, cu ochii holbaţi, sînge şi maţe. Mi-am spus: pe omul acesta eu l-am suprimat! Am săvîrşit o crimă împotriva naturii! Am desfiinţat un exemplar din umanitate, care n-are să mai apară niciodată pe planetă. Moft! Eu am tras şi l-am ucis... Ei bine, camarazi, am vrut să mă înduioşez, să-mi descopăr o remuşcare şi nu m-am înduioşat şi nu mi-am descoperit nici o remuşcare... Toate s-au petrecut în afară de mine. Nu sînt responsabil de nimic, nici de laşitate. În sfîrşit, moft! Voiam să ajung aici: se află un duşman mai apropiat decît acel de pe front... Cu neamţul ori cu ungurul, n-am avut nimic de răfuit de la individ la individ. Totuşi, pe acest om necunoscut şi cu care n-aveam nimic de împărţit l-am suprimat ca să-i las văduvă, orfani, surori şi alte mofturi... Vă repet că nu mă înduioşează. Nu-s umanitarist plîngăreţ. Ce? Ar fi fost el mai

generos cu mine?... Dar am constatat, camarazi, că duşmanii adevăraţi şi veşnici îi ai numai pe aceia de aci. Prin care sufăr eu şi sufăr alţii şi a suferit taică-meu şi bunicu-meu şi neam de neamul meu... Pe duşman trebuie să-l cunoşti! Eşti duşman cu vecinul din gard, nu cu mandarinul din China, nici cu Fritz Wolf, pe care nu l-ai văzut în viaţă. Camaradul nostru a vorbit de pregătire, dar n-a spus ce fel de pregătire! Şi n-a spus pentru ce pregătire!... A ocolit. S-o spun eu!... Camarazi, să ne pregătim pentru răfuiala cea mare. Să-i chemăm la răspundere... Să-i înjugăm la plug, dacă trebuie! Să nu avem nici o milă de muierile şi de copiii lor! Dacă va fi nevoie, le vom arde casele şi le vom spinteca pruncii. Ne-au trimis să luptăm, nu pentru Ardeal şi Bucovina, fiindcă puţin le păsa lor de aceasta; ci ca să le apărăm căţeii şi tîrfele lor pe care le-au tîrît după ei şi au umplut lumea pînă la Paris şi la Tokio! Şi acum tremură. Făgăduiesc tot, ca să uite mîine tot!... Să pregătim revoluţia, camarazi!...

Vasile Mogrea mută scaunul de la stînga la dreapta, trîntindu-l de tresăriră toţi, aşteptînd să-i vadă sărind ţăndările.

Pe urmă, se făcu tăcere şi nimeni nu îndrăzni să privească la nimeni.

Căpitanul Simion se ridică spătos şi pătrat, îşi şterse sudoarea abundentă şi rosti hotărît:

— Eu aceasta nu o fac!

Apoi se aşeză la loc şi îşi puse batista udă pe genunchi, să se usuce.

Tăcerea dură grea.

Domnul cu lavalieră continuă să zîmbească, răsucindu-şi vîrful bărbiţei de lipovean.

Din fundul unui pat, cineva glăsui fără să se ridice:

— Îmi dai voie şi mie?

Glasul era cald, iar ofiţerul către care se întoarseră toate privirile ar fi avut poate o figură impersonală, ca alte sute şi sute de oameni, dacă n-ar fi fost lumina bună şi albastră a ochilor.

Se uită peste oameni, cu fixitate de orb care vede dinlăuntru în afară.

— Îmi daţi voie?... Eu cred, prieteni, că sîntem toţi cu inimile obosite. Căutăm responsabili acolo unde responsabilă e numai viaţa.... Camaradul meu şi-a descoperit o stare

ciudată: nu-și urăște dușmanul în care totuși a tras și va mai trage, dar urăște oamenii de aci în care n-a tras, și sînt sigur că nici nu va trage!...

— Ba bine că nu! izbucni Vasile Mogrea, uitîndu-se la ofițerul care vorbea, ca la un dușman.

— Eu nu-i urăsc pe acești oameni pe care îi urăște sublocotenentul Mogrea!... Acum sîntem mulți care nu mai putem urî pe nimeni... Am auzit un cuvînt greu: revoluție!... Aceasta înseamnă iarăși măcel și dezlănțuirea urilor, pentru o fericire problematică. Știm cum încep revoluțiile, nu știm unde se sfîrșesc. N-avem nici problemele, nici organizarea și, mai ales, nici precursorii din Rusia. La o suferință prezentă, să adăogăm altele viitoare? Eu cred, prieteni, că revoluția s-a făcut.

— Aș vrea s-o mai văd și p-asta! se ridică Mogrea pășind apăsat prin cameră.

Celălalt îl așteptă să termine de plimbat și, cînd Mogrea se așeză la loc, continuă fără nici o iritare în glas:

— Revoluția s-a petrecut în noi, prieteni... Eram altfel de oameni și sîntem alții! Pînă mai ieri eram preocupați, abrutizați, împinși într-un angrenaj din care nu exista scăpare... Destul să fi privit într-o dimineață de lucru lumea de pe stradă; toți alergînd alungați de minutarele ceasului, pe figuri o îngrijorare de oameni în gară să nu piardă trenul. Și cînd sfîrșea seara, unde era bucuria muncii împlinite?... Unde era odihna aceea în care să găsești reculegere?... Care era răsplata acestei robii de oameni liberi?... N-am văzut-o! Nimeni n-avea vreme să rămînă o dată singur, în fața lui singur! Undeva, exista în noi, infirmă și părăsită ca o cenușăreasă, inima din noi pe care nu ne-o cunoșteam... Am descoperit-o atunci cînd ne aflam singuri în șanțuri, cu moartea înainte... Acest miracol îl datorim războiului. Are să creeze o religie nouă!... Mila de toată omenirea, fiindcă începe cu mila de noi. Eu cred, prieteni, că numai aceasta e revoluția cea adevărată... Să facem puțin bine, acolo unde putem îmbuna o asprime! Eu am avut un dușman pe care îl uram de moarte. Cînd m-am întors aci, l-am căutat și i-am întins mîna. S-a mirat! N-a înțeles! I-am citit în ochi. Un fel de teamă, în prezența unui act absurd... E un om care săvîrșise față de mine cel mai crud rău pe care un om îl poate face altui om!... M-a privit și a rămas uitîndu-se în palmă, cu frică parcă să nu-i

fi lăsat acolo o otravă ori un praf explozibil... Dar după ce am plecat, sînt sigur că a căutat să priceapă și că ceva în conștiința lui opacă s-a mișcat. Atît îmi e destul! Am pus un grăunte care va germina... Iar după aceea m-am simțit fericit și mă simt și acuma, parcă am smuls o ultimă rămășiță urîtă din mine.

— Moft! rosti Mogrea cu ochiul pe jumătate închis, aprinzînd de la o țigară o altă țigară.

Celălalt nu arătă că a auzit. În fundul patului, cu privirea țintuită în gol, părea acum că se dezinteresează de restul discuției.

— Moft, moft și moft! păși Vasile Mogrea în cameră, strămutînd scaunul și izbindu-l la loc.

Ofițerul de gazdă, văzînd că soarta scaunului e primejduită, i-l feri din cale. Mogrea trecu mîna pe frunte, să pună ordine iluzorie în părul rebel și vorbi răgușit:

— N-am venit aci să ne tînguim ca muierile, nici să ținem predici de amvon! Aceasta e treaba muierilor și a popilor... Am venit să hotărîm fapte, nu vorbe. Restul sînt mofturi!

Căpitanul Simion se ridică neașteptat, înaintă un pas, rostind cu cea mai mare energie:

— Hotărîți, și eu fac!

Își aduse aminte și preciză singura rezervă:

— Dar revoluție, nu! Camarazi, prieteni, revoluție nu!

Sublocotenentul de artilerie, bălan și copil, Alexiuc, nu-și putu stăpîni un chiot de rîs, ca o slujnicuță gîdilată.

Căpitanul Simion îl privi cu mirare, ceilalți cu dezaprobare.

Domnul cu lavalieră de artist surîdea discret.

Onisfor Sachelarie se alătură la părerea lui Mogrea.

Erau amîndoi păroși, cu figurile aspre, făcuți să se înțeleagă, deși unul era numai încăpățînat, iar celălalt amestec de subtilitate și trivialitate în continuă dispută interioară.

— Regatul, vorbi Onisfor Sachelarie, are trebuință de o revoluție!... Avem arme, avem oamenii cu noi! Cînd s-o găta războiul și se ordonă demobilizarea, mergem să tragem la răspundere fanarioții... Iancu și Ion Ursu Horea au făcut revoluție fără arme și numai cu țărani. Au să se adune mai mulți decît ne cugetăm. Avem aci unul, pe domnul locotenent Comșa! Era un foarte elegant și frumos regățean de București, pe care nu-l puteam îndrăgi... Acum războiul l-a

trecut la necaz şi, dacă l-a durut, ni l-a adus vremea la noi Să-mi dea voie să-i cer, pentru o judecată necugetată, iertare!...

Toţi întoarseră ochii la Radu Comşa, cu cicatricele lui teribile.

Radu plecă obrazul ascunzîndu-l în umbră, ca şi cum s-ar fi aflat deodată ruşinos de gol înaintea tuturor. În privirea aruncată o clipă spre Onisfor Sachelarie nu se afla nici o prietenie.

Domnul cu lavalieră continuă să surîdă răsucindu-şi vîrful bărbii din care făcuse un cîrlionţ ca o coadă de răţoi.

Un locotenent cu semnul de medic la guler se ridică timid, cu o mînă rezemată de capătul de metal al patului.

Cuvintele aprinse şi sacadate contrastară cu făptura bicisnică:

— Revoluţia e pretutindeni în aer... În Rusia e numai semnalul. Ceea ce nu spun comunicatele, ştim cu toţii... În Franţa, în Germania, în Austria se dezmeticeşte proletariatul... Temniţele gem şi curţile marţiale condamnă pe capete... Să ne bucurel Cu cît represiunile vor fi mai crude, cu atît mai repede se apropie domnia proletariatului... Popoarele vor pace... Omul e făcut pentru pace. Cine a fost într-un spital a văzut toată mizeria războiului, mai odioasă decît e pe front!... Am aci un manifest de la un prizonier german, rănit. Acolo Liebknecht, Roza Luxemburg... În Franţa, Romain Rolland... Sînt sute... Deschid drumurile. Se apropie revoluţia mondială... Nu putem rămîne în afară de ea...

— Moft, revoluţia mondială! întrerupse Vasile Mogrea, privindu-l cu singurul ochi deschis... Nu mă interesează ce se întîmplă în Franţa, în Germania şi în Rusia... Treaba lor! Răfuiala noastră e cu aceştia de aci. Încolo, moft! Îl priveşte pe fiecare personal!...

— Revoluţia noastră o cuget numai ca o revoluţie naţională! întări Onisfor Sachelarie. Revoluţia mondială e o maşinaţiune evreiască.

— Jidovească, spune jidovească! stărui Mogrea, scuipînd capătul de ţigară fără să-l atingă cu mîna şi cercînd să-l stingă cu un scuipat, ochit de la distanţă, printre dinţi.

Locotenentul medic privi dureros la amîndoi, cu tot sîngele fugit din obraz. Mîna rezemată de marginea patului

tremura imperceptibil. Peste ceea ce vedea el, cuvintele camarazilor căzură palme grele. Reluă:

— Și eu sînt evreu!... Aceasta nu mă împiedică să fiu bun român și să mă consider în același timp cetățean al umanității.

— Moft! Nu e vorba de dumneata! îi tăie vorba Vasile Mogrea. Dacă porți uniforma românească, trebuie să fii bun român. Cetățean al umanității, ce e aia? N-am văzut nici unul... Ai putea să-mi spui cu ce pașaport umblă? Baliverne și mofturi!...

Medicul cercă să urmeze:

— Dumneata singur ai recunoscut că nu urăști oamenii pe care i-ai ucis, măcar că erau nemți, unguri sau austrieci. Cine i-a văzut într-un spital fără uniformă, numai cu rănile lor, a descoperit că sînt numai oameni într-o suferință generală... Glonțul produce tot atîta durere în carnea unui german, ca și într-a unui român!... Cînd dumneata spui că ai tras, numai fiindcă așa ți-a dictat educația militaristă, nu o convingere personală, ai recunoscut, fără să știi, că te simți cetățean al umanității. Ești mai aproape de idealul meu, decît crezi...

— Nu mă învăța dumneata, domnule medic, ce sînt. Mă cunosc doar! Umblu cu mine de cînd eram mic! Moft! Umanitatea?... De unde o mai scoaserăți și p-asta?...

Locotenentul medic încovoie umerii sub apăsarea veche a osîndei la ostracizare, de care nu se lovea întîia oară. Avea fruntea înaltă, ochii neliniștiți de o suferință înăbușită acolo, fiindcă afară întîmpină batjocuri și prigoană. Era pipernicit, cu brațe subțiri, fără musculatură, cu obrazul fără sînge și numai cu pomeții prea roz, cu stigmatul ftiziei; firav exemplar al poporului care a îndurat toate prigoanele din țară în țară, de două mii de ani.

Radu Comșa îl compătimi, o clipă, cu simpatie de infirm pentru alt infirm.

Se gîndi că e dintre acei evrei, cărturari și himerici, care ispășesc aci și pretutindeni avuția arogantă a feluriților Rotschilzi...

Locotenentul evreu se lăsase să lunece încet pe marginea patului, rezemîndu-și capul mare în palma cu degetele osoase și privind pe podea restul din țigara lui Vasile Mogrea, care se sfîrșea de fumat singură.

Radu Comşa îşi rodea unghiile.

Domnul cu barbă surîdea uitîndu-se la lampa care, printr-un inexplicabil capriciu, încetase să mai fumege.

Bogdan Cernegură, prietenul lui Ghenea şi camaradul tăcut, singuratic, de pe frontul din munţii Bacăului, păstra şi aci aceeaşi absenţă care-l despărţea de oameni, deşi în ochii negri, profunzi lucea o fierbinte văpaie de mistuire lăuntrică.

Ofiţerul de gazdă rupse tăcerea, aducînd scaunul la loc, fiindcă socoti că nu mai e ameninţat de mînia lui Mogrea:

— Ne-am îndepărtat de la chestie!... Trece timpul, camarazi, şi încă n-am hotărît nimic!

Căpitanul Simion se mişcă din loc, se ridică pe jumătate şi se aşeză fără să pronunţe nimic. Dar toţi înţeleseseră ce voise să spună: „Hotărîţi, şi eu fac!"

Sublocotenentul Alexiuc, ca să-şi alunge rîsul, se gîndi la lucruri cumplite.

— Ca să ne hotărîm, trebuie să ne înţelegem! se plimbă Mogrea prin cameră.

Precaut, ofiţerul de gazdă îi retrase scaunul din cale.

— Trebuie să ne înţelegem, şi văd că fiecare vrem altceva!... Cîte capete, atîtea mofturi! În acest caz am venit aci să facem un moft şi o mie de mofturi!... Aceasta e!

Spunînd, apucase scaunul înainte ca ofiţerul de gazdă să-i fi putut prevedea intenţia, îl ridică la jumătate de metru şi îl trînti pe cele patru picioare atît de puternic, încît lampa se clătină pe masă şi începu iarăşi să fileze.

Dar scaunul era solid şi scăpă teafăr.

5

Se ridică un căpitan voluminos, cu încetineală calculată, scuturîndu-şi fire invizibile de pe tunică şi aranjîndu-şi manşetele.

De la prima mişcare, toţi înţeleseră că se pregăteşte să rostească o prelegere şi toţi ştiură, fără să fi putut spune dinainte de ce, că va fi o prelegere lungă şi plicticoasă.

De altfel, căpitanul era conferenţiar universitar, aştepta, de cînd a intrat, să-i vină rîndul. Era sigur că numai el va clarifica totul şi definitiv.

Își privi manșetele, nasturii; privi cu ochi de mulțumire bovină la toți dimprejur, la masă, la tavan, la pereți, la lampă. Își trecu delicat mîna prin părul dat pe spate. Se știa impunător. Tuși și își șterse mustățile corect retezate, cu o batistă albă, pe care o despături apucînd-o delicat de mijloc, scuturînd-o și pe urmă împăturind-o la loc.

— Domnilorrr!...

Privi din nou la toți împrejur, așteptînd să se facă liniște.

— Camarazi! Seneca, ilustrul discipol al lui Zenon, într-o scrisoare către Lucilius, condamnă războiul cu aceste cuvinte...

Radu Comșa pricepu că nu va puteá să urmărească nici o perioadă pînă la sfîrșit.

Ceilalți începură să privească în tavan, să-și curețe unghiile, să se așeze mai bine, ca pasagerii în vagon, cînd se pregătesc de dormit.

Ofițerul de gazdă deschise ușa și vorbi șoptit cu o ordonanță, revenind apoi în vîrful degetelor.

— Dacă privim în natură, scrie generalul Bernhardi, găsim că războiul e legea fundamentală a evoluției... continuă conferențiarul.

Comșa inspectă cu de-amănuntul pereții afumați, soba uriașă după moda rusească, portretele muscalului-proprietar: țarul Nicolae, împărăteasa, împărăteasa mamă, o fotografie înfățișînd o trăsură goală, nouă, cu roți de cauciuc și muscalul în caftan de catifea, atingînd cu vîrful cravașei spinările cailor cu părul țesălat lucios. Icoane rusești: sfîntul Gheorghe, sfîntul Spiridon, mucenica Pelaghia, vederi din Moscova, Kremlinul...

— Profesorul Grasset afirmă, pe de altă parte, că există o noțiune biologică a libertății, care recunoaște neuronilor psihici umani o activitate proprie...

Toți căpătaseră aerul absent al musafirilor siliți să asculte cu resemnare, cînd cîntă fata gazdei la clavir, același vals, în fiecare după-amiază de ceai.

Domnul cu lavalieră își netezea barba surîzînd cu bunăvoință egală și superioară, cum surisese la tot ce asistase pînă acum.

Singur căpitanul Simion, aplecat să soarbă cuvintele mai de aproape, cu vinele gîtului umflate, stacojiu și apoplectic, asculta cu religiozitate, admirație și respect un om care

putea să vorbească atît de mult, atît de repede și savant. Dar, pe figura cu toți porii deschiși să sugă înțelepciunea conferențiarului, se vedea lămurit că eroul căpitan Simion nu înțelegea despre ce era vorba; tot așa ar fi ascultat *Mahabarata* în limba sanscrită.

Vorbitorul însă, bucuros că a găsit un om să-l asculte cu atenția și religiozitatea cuvenită, se adresa acum îndeosebi căpitanului, direct, ca și cum ar fi fost vorba de o chestiune personală între ei doi:

— Asociațiile formînd clanuri și națiuni sînt bazate pe respectul reciproc al egalelor capacități egoiste, cum spune Le Dantec și e destul pentru aceasta să accentuăm...

Radu Comșa număra grinzile tavanului, pe urmă scîndurile văpsite verde. Vasile Mogrea găsise o carte și, întorcînd foile, mascat de domnul civil cu barbă și lavalieră, citea, ca un elev romanul, sub pupitru.

O mînă îl atinse pe Radu pe umăr. Un locotenent, care stătuse tot timpul nemișcat la dreapta și în spatele lui, încît îi simțise respirația caldă în ceafă, îi vorbi în șoaptă:

— Domnule Comșa, îmi dai voie să-mi spun încă o dată numele?... Poate că vă amintește ceva. Teodor Bilbor, frate cu Elena Bilbor, prietena domnișoarei Vardaru... Știu de la Elena că o cunoașteți... E poate deplasat ce o să vă cer, dar am observat că tot nu ascultați... Pe urmă, cine mai știe dacă ne mai întîlnim vreodată?... Acum, fiecare din noi poate că ne vedem ultima oară...

Se opri, fiindcă vorbitorul privi sever în colțul lor.

Cînd conferențiarul universitar se întoarse iarăși să încheie chestia personală cu căpitanul Simion, fratele Elenei Bilbor continuă:

— Știu că Elena e cea mai bună prietenă cu domnișoara Vardaru... De aceea numai mi-am permis... Iată ce voiam să vă rog: ce fel de individ e Scarlat Măinescu? Vă întreb, fiindcă e prieten cu dumneata.

— Eu, prieten cu Scarlat Măinescu?

— Cel puțin așa spunea dînsul...

— Cunoscut, da! Nu prieten!...

— Am înțeles atunci, domnule Comșa!... Vă mulțumesc.

Radu Comșa întoarse ochii mirat la tînărul care îi amintea acum deplin ochii și ovalul obrazului și toată înfățișarea Elenei Bilbor.

Ce voia să spună că a înțeles?

— Am înțeles, îi preveni întrebarea locotenentul Bilbor, după graba cu care dumneata te-ai apărat de bănuiala c' ați putea fi prieten cu indivizi de speța acestui domn Măinescu... Atît îmi ajunge! Întărește ce știam eu...

Comșa se gîndi la seara de astă-primăvară, cînd îl văzuse pe Scarlat Măinescu în casa Vardarilor, șoptind la urechea Elenei Bilbor.

Începu să înțeleagă și el tot ce nu era prea greu de înțeles, cu o adevărată mustrare. Se hotărîse atunci să atragă luarea-aminte a Luminiței și nu o făcuse. Era poate prea tîrziu; chiar atunci poate că ar fi fost prea tîrziu.

— Și de ce te interesează, domnule Bilbor, prietenia ori neprietenia mea cu Scarlat Măinescu?

Fratele Elenei Bilbor întîrzie să răspundă, răsucind capătul unei curele.

Numai tîrziu spuse, privind atent la Comșa:

— Elena e de două luni logodnica acestui domn Măinescu!

Citi în ochii lui Comșa impresia neplăcută și știu de ce s-a încruntat.

— Nu e așa, domnule Comșa?... Nu e așa că dumneata, dacă ai avea o soră, n-ai dori să devină nevasta unui individ ca acest domn Măinescu?...

Radu Comșa scutură din cap. El avea o soră; era nevasta unui soldat, a unui țăran pe care nu-l văzuse niciodată. Dar într-adevăr, oricine altul nu se putea asemui cu un asemenea specimen, ca acest Scarlat Măinescu.

— Biata Elena!... Merita altceva! murmură Teodor Bilbor, retrăgîndu-se în ungherul lui și lăsîndu-l pe Radu Comșa să-și roadă pînă la carne unghiile.

— Două secole mai tîrziu, Diderot scria: Războiul este un fruct al depravației omenești, e o maladie convulsivă și violentă a corpului politic!... se auzi ca prin vis glasul conferențiarului și toți se mișcau din loc, se răsuceau, își astupau căscatul cu palma și aveau lacrimi în ochi de cît li se dislocaseră fălcile.

Au venit aduși de dorința să precizeze ceea ce era confuz în ei, să să hotărască, să înfăptuiască ceva.

Cînd o înșiraseră pe străzi pînă aci, erau plini de nerăbdare, călcau cu emoție, spunîndu-și că vor asista poate la

un episod din viața lor care va deveni un eveniment hotărîtor pentru toate vremurile de mai tîrziu.

Acum doreau toți să plece mai repede, se simțeau străini, erau sătui de glasul monoton, de prezența lămpii fumegoase, de aerul mirosind a tutun, a gaz și a pielărie.

— La arienii din India, ca și la semiții din Palestina, am văzut că societățile monastice născînd din...

Toți priveau lampa cu fitilul ars și sticla afumată, dorind să se întîmple ceva neașteptat, să explodeze, să ia foc; orice catastrofă, care să-i scoată prin miracol din cleiul acestei plictiseli.

Unii se gîndeau că au renunțat la o întîlnire cu o femeie pe care poate n-au s-o mai vadă niciodată; alții că-i așteaptă familia, un prieten sau două ceasuri de somn într-un pat cu așternut omenesc, un bun pe care au să-l regrete peste cîteva zile, cînd vor fi din nou în bordeiele subpămîntene.

Toți priveau posomorîți.

Numai conferențiarul vorbea senin, ștergîndu-și din cînd în cînd grațios mustățile cu o atingere a batistei albe, pipăindu-și manșetele, destăinuindu-i cu un zîmbet dulce căpitanului Simion ce fac arienii din India și semiții din Palestina,' și ce-a scris Seneca, ilustrul discipol al lui Zenon, către Lucilius.

Destinul voi ca sublocotenentul Vasile Mogrea să sfîrșească de citit capitolul din cartea începută și să privească la ceas.

Aruncă volumul peste capul domnului cu barbă de lipovean și lavalieră și, ridicîndu-se, se apropie cu pași apăsați de scaunul de unde grăia căpitanul conferențiar.

Iar toți cei care priviseră pînă acum posac în gol răsuflară, înțelegînd că supliciul sfîrșește, dacă se amestecă Mogrea.

— Chiar dacă se întîmplă la unele moluște și la unii viermi ca elementul bărbat al unui individ să-și fecundeze ouăle, acest hermafrodism e o excepție; e necesar, în general, să fie o împreunare între doi indivizi distincți, de sexe distincte...

Vasile Mogrea îl privi cu mîinile în buzunările tunicii, cu ochiul stîng închis, cu țigara în colțul gurii, împroșcînd două spirale de fum pe nări.

— Moft!

Conferenţiarul ridică ochii bovini, mai mult mirat decît ofensat de întrerupere.

— Da, moft!... Crezi dumneata, domnule căpitan, că ne-am adunat aci ca să ne înveţi cum fac viermii copii şi cum să-i facem noi? Meşteşugul acesta l-am învăţat cam de multişor...

— Domnule sublocotenent!...

— Nu sînt nici sublocotenent, nici nesublocotenent! Ne-am adunat mai mulţi camarazi să ne spovedim păsurile şi să hotărîm ceva... Dumneata ne vorbeşti de Seneca, amaleciţi, Diderot, Zenon, mofturi şi alte moluşte...

— Vreau să expun idealul moral al omenirii în faţa războiului...

— Moft, domnule căpitan! E miezul nopţii şi n-avem timp să ascultăm ce-a fost cu amaleciţii. Concluzia! Aceasta ne interesează... Care e concluzia dumitale?

Căpitanul n-avea nici o concluzie.

Se ridică demn, îşi împături batista şi începu să se plimbe, cu un surîs de milă, pentru asemenea societate în care regretă că s-a amestecat. Toţi se sculară în picioare, tuşind, întinzîndu-şi braţele amorţite, scuturînd scrumul ţigărilor, tropăind să-şi aşeze hainele. Începură să-şi caute chipiurile, să se încheie la nasturi.

Căpitanul Simion privea, cu admiraţie amestecată de teroare, la sublocotenentul Mogrea, care se încumetase să reteze atît de scurt un orator care vorbea atît de mult, de repede şi savant.

Se ridică şi el, pătrat, mişcîndu-se ca un tanc printre ceilalţi, cu regretul vag că nu va afla niciodată ce legătură misterioasă e între idealul moral, războiul şi fecundarea ouălor de moluscă.

— Aşadar, n-am hotărît nimic!... rosti cu părere de rău şi cu o scuză în glas ofiţerul de gazdă, văzînd cum i se risipesc oaspeţii.

— Ce să hotărîm?... Unul vrea revoluţia mondială; altul crede că din război am învăţat mila şi trebuie să împărţim pomeni în dreapta şi în stînga, de sufletul morţilor; domnul căpitan ne trimite la Zenon... Moft! Vom pleca fiecare să facem ce ne taie capul. Restul, moft şi o mie de mofturi!

— Să ne mai întîlnim mîine sau poimîine!... stărui gazda.

— Să facem un comitet! își dădu părerea Onisfor Sachelarie, venit din patria precedenţiilor și comitetelor...

— Moft! își trufi chipiul pe ochi Vasile Mogrea. Acum de asta avem nevoie? De comitete și comiții?

Căpitanul Simion, cu chipiul care-i strîngea tîmplele ca un cerc prea îngust, călcă țeapăn, făcîndu-și loc și declarînd cu fermitate:

— Camarazi... prieteni... Eu nu mai fac! Eu înțeleg fapte!... Eu m-am hotărît!... Cînd sună demobilizarea, Românie mare, Românie mică, eu nu vreau să mai știu... Eu mă întorc la pădurile mele! Eu sînt silvicultor!... Eu nu știu să vorbesc. Mă scuzați, camarazi... prieteni... eu nu pot...

Își scoase chipiul și își sterse sudoarea, trecînd apoi batista și pe pielea dinlăuntrul chipiului.

— Camarazi... prieteni... Nu vă supărați!... Eu, dacă nu mor, mă întorc la pădurile mele! Eu nu pot să mă mai amestec... Eu sînt silvicultor...

Domnul cu barbă și lavalieră, care nu rostise toată vremea nici un cuvînt, continuînd să surîdă, își luă pălăria cu boruri imense și se strecură pe ușă. Nimeni n-ar fi putut să spună de ce venise, de ce surîsese tot timpul, de ce tăcuse și de ce pleca.

6

Afară coborîse ceață opacă.

Felinarul lumina bolnav, într-un manșon alburiu, fără să arate drumul. Călcară în echilibru pe scîndurile înguste, pînă la poartă, în ograda cu bălți duhnind fermentat a grajd. Calul ronțăia legat de căruța lui. Alți cai strănutau în grajd. În șură, lumina era stinsă.

Nu se vedea la doi pași înainte.

Se risipiră.

Ofițerul cu ochi albaștri și buni, care nu voia revoluția, ci o religie a milei, vorbi încet cu glas mîhnit, luîndu-și noapte bună de la Comșa:

— Încă mai avem nevoie de război... Nu ne-a învățat tot... Mai trebuie suferință, pentru ca oamenii să afle că răul nu e afară... e în noi... și că vindecare se află tot în noi.

Își rosti numele, de astă dată distinct.

Atunci Radu Comşa ştiu că e acelaşi nume de pe coperta uneia din cele trei cărţi pe care le purtase cu el în bordei. Dar celălalt plecase, înainte de a aştepta un cuvînt.

Îi prinse braţul Vasile Mogrea. Merseră pipăind cu piciorul bordura de granit, în ceaţa densă care asfixia felinarele în agonie.

Tăceau, cum tac întotdeauna oamenii după ce au vorbit prea mult, au auzit vorbind prea mult, au fost prea mulţi.

Oraşul tot era orb. Cu ferestrele stinse. Cu negura înfăşurîndu-l ca o seamă, acăţîndu-se lipicioasă pe haine, înăbuşind respiraţia.

Orbecăiau pe lîngă ziduri, împiedicîndu-se, întinzînd mîinile să nu izbească într-un perete, în stîlpi. S-ar fi spus că planeta s-a împotmolit în altă atmosferă irespirabilă, pentru altfel de vietăţi, de peşteră, unde n-are să mai străbată un soare niciodată.

Prin mijlocul străzii scîrţîiau însă roţi.

Oraşul dormea mocnit; dar poverile continuau să se tîrîie spre gări, spre bariere, spre cîmpurile în care războiul continua undeva. În amîndoi crescu dorinţa să se afle mai repede acolo. Aici nu aveau încă ce căuta!

Vasile Mogrea vru să-l întovărăşească pînă acasă.

— Nu... Noapte bună!

Îi strînse mîna. Se despărţiră. Lui Radu Comşa îi păru că prietenul a plecat prea repede. Desigur, atît aştepta. Voia adineaori să rămînă singur şi acum n-avea ce face cu singurătatea. Îi auzi paşii depărtîndu-se, repezi şi siguri. Pe urmă, nu se mai auzi nimic. Îşi tîrî picioarele pe asfaltul mat.

Ridică ochii spre cer.

Dar nu mai era cer deasupra.

Apoi şi luminile ofticoase se stinseră brusc de la uzină. Bîjbîi într-o cavernă cu hrube întortocheate, într-un mare întuneric. Ca întunericul lui, cînd era cu ochii legaţi. Atunci însă lumina lui era înlăuntru. Se temea ca de o bucurie prea mare de ceastălaltă, de afară!... Iar cînd venise această lumină, ce trist miracol!... Îşi muşcă unghiile şi îşi dădu seama că le roade. Vîrî mîinile în buzunarele mantăii. Îşi roade unghiile... Alexandru Vardaru decide soarta feţei lui, ca parcelarea unui teren. Lui Onisfor Sachelarie îi slujeşte argument... Ce-a ajuns? Şi Luminiţa... Doarme? Gîndeşte la el, la ei?... „Radule, ajută-mă să-mi explic... Să ne facem

fericirea noastră din puțin..." Din resturi. O fericire nu se cîrpește din resturi! Acum nu trebuie să mai gîndească la aceasta... La nimic din ceea ce nu va mai fi în curînd decît un trecut... Acum viața lui nu-i mai aparține: o datorește altcuiva... Cum și-au pierdut timpul! Vorbe; fiecare urmărește egoist o nălucire a lui, la care nu renunță. Au venit acolo, și fiecare a venit cu altă realitate, din el; cea dinafară nu există; realitatea e numai în noi. Și e inexprimabilă!... A spus-o Ghenea: „Cuvintele sînt prea tocite. Trădează gîndul..." A spus-o astăzi Luminița: „Altceva am voit să vorbesc și altceva spun". E o suferință generală a omenirii. Poate pricina tuturor celorlalte suferinți. Incomunicabilul care te izolează pentru totdeauna de ceilalți semeni... S-a rătăcit... Trebuia să apuce pe cea dintîi stradă... Ce noapte mucedă!... Iar își roade unghiile! Cînd nu-ți mai poți supraveghea nervii, semn rău!... Era stăpîn altădată pe fiecare gest. Prea stăpîn... Aproape ca Bogdan Cernegură, camaradul ceva mai tînăr, care nu-și destăinuia nimănui nimic din lumea sa interioară. Totuși, în astă-seară a făcut un gest, parcă ar fi voit să se apropie și să-i vorbească. Ar fi făcut-o, desigur, dacă nu începea căpitanul tocmai atunci... Ce imbecil căpitanul, cu toată conferința lui! Ce voia?... „Aștept concluzia!" Cu ce privire idioată s-a mirat! N-avea nici o concluzie!... Pentru concluzii nu compilezi din cărți: ți le dă viața! Le cauți ori le aștepți. Pentru el e limpede. De-acum e singur. Numai omul singur e tare!...

Cînd a dispărut ceața? S-a retras miraculos, ca un văl ridicat. Acum sînt stelele sus; cerul e înalt și pur.

Ridică ochii spre tremurul stelelor clare și eterne, diamantin prinse în catifeaua albastră a nopții. Merse înviorat. Sprinten, ca în ritmul unei melodii de Lully.

Orașul era scăldat în lumină ireală; lumină stelară. Și aerul ușor purificat; ca o fereastră care-a fost deschisă într-o cameră de convalescent și a lăsat să explodeze, hohotitoare, sănătatea.

Trase zăvorul portiței nerăbdător, ca la o întîlnire la care a întîrziat.

Urcă scările într-o suflare.

Aprinse lumina și, fără să-și dezbrace mantaua, scrise în picioare, pe un plic, adresa Luminiței, cu litere apăsate.

Își scoase verigheta din deget și o puse pe birou. Inelul fugi pînă la cadra de lemn a mesei, se ciocni de margine, se cumpăni o clipă și se întoarse îndărăt, împins de un deget nevăzut. Îl înfășură într-o foaie albă și închise plicul.

Zvîrli mantaua și chipiul. Întinse brațele ca un om liberat de cătușe.

Se culcă îmbrăcat, acoperindu-și ochii, să facă întunericul în care de două luni învățase să găsească lumină. Fără să-și dea seama, pipăia din cînd în cînd inelarul gol, de pe care lipsea veriga de aur.

Puse atunci amîndouă mîinile sub cap.

Cînd deschise ochii tîrziu, privirea s-a oprit în colțul de lîngă ușă. Cele două scaune erau apropiate, așa cum rămăseseră de astă-seară, cînd stătuse, el și Luminița, acolo. Păreau că, singure, continuă numai pentru ele ceea ce începuseră ei.

Radu Comșa se ridică și le despărți.

CARTEA A ŢREIA

Capitolul I

TRĂIASCĂ ROMÂNIA MARE!

1

La colţul bulevardului, o caterincă tînguia valsul din *Prinţesa dolarilor*.

Omul cu pălăria fără nici o formă şi fără nici o culoare răsucea fără nici un entuziasm manivela, măcinînd sacadat notele, ca grăunţele de cafea în rîşniţa cu melodii.

Papagalul moţăia cu penele prăfuite. Tresărea scîncind cu o privire bolnavă, de cîte ori lădiţa smucea prea tare, trezindu-l din visul pădurilor natale cu zbor de colibri, cu şerpi balansîndu-şi otgoanele din vîrful copacilor giganţi şi cu roiul de insecte multicolore, ca să-l întoarcă la realitatea mediocră şi monocromă a urbei cu zidurile fumurii.

O ordonanţă, cu o pereche de cizme atîrnate de urechi într-un singur deget, încetini paşii, acompaniind, cu fluier de virtuoz, valsul.

Se opri să scoată un planet.

Cînd căpătă hîrtia verde, îşi continuă drumul, renunţînd la fluierat, pentru ca să silabisească din mers profeţiile viitorului. Apoi, dintr-o curte ieşi o doamnă bătrînă, cu pelerină neagră şi capelă cu mărgele de sticlă, purtîndu-şi de mînă nepotul. Plăti un bilet pentru copil şi altul pentru dînsa.

— Observă, Comşa, cît de stupidă nevoie are omul să spere mereu ceva! vorbi Vasile Mogrea, fluturînd ziarul în mînă. Ce dracu o mai fi aşteptînd de la viitor o zgripţuroaică antediluviană ca aceasta?...

Vasile Mogrea tăcu îndată, devorînd cu lăcomia dintotdeauna ediția ziarului cu cerneală udă. Se rezemă de grilaj, căutînd umbra, fiindcă soarele începea să dogorească întîia oară în primăvara aceasta.

Cucoana bătrînă își puse ochelarii să citească destinul. Îl descifră cu nerăbdare întîi pe al ei, și numai după aceea biletul copilului.

Omul opri manivela. Își șterse sudoarea cu o cîrpă murdară. Începu să vorbească încet cu papagalul, cum vorbesc oamenii simpli și copiii cu dobitoacele, cînd rămîn singuri.

Papagalul exclamă disprețuitor și gutural:

„Moșneag țicnit!"

Pe urmă, schimbă piciorul și piroti iar.

Radu Comșa uită o clipă discuția cu Vasile Mogrea, întreruptă, căutînd să-și reconstituie din această exclamație viața de-acasă a omului cu papagalul și caterinca...

Desigur, o baracă de mahala, unde îi așteaptă pe amîndoi o cumătră cu nasul roș și cu mătură. Omul cu planetele sosește tîrziu, legănîndu-se. S-a oprit la cîrciumă. E vesel, dondăne ceva fără șir.

„Moșneag țicnit!" îl întîmpină baba cu mătură, cerîndu-i punga să vadă cît i-a adus.

„Moșneag țicnit!" repetă confirmînd pasărea cu profil semit.

Dar papagalul tresări încă o dată din somn, rostind de astă dată:

„*Hé, dis, vieux!... Vieux toqué!...*"

„În acest caz, își spuse Radu Comșa, am dat greș. Bătrînul țicnit nu poate fi împărțitorul de zodii. Cumătra de-acasă n-are cum să-l întîmpine în graiul în care se exprimă cumetrele lui Courteline. Trebuie să fie un altul, un *vieux toqué* din vreo familie ruinată, de unde, la desfacerea totală a moștenitorilor, pasărea albă cu gușa de culoarea trandafirie a asfințiturilor s-a declasat, ajungînd pe cutia ambulantă cu valsuri."

„*Vieux toqué!* Moșneag țicnit!" e, de bună seamă, revanșa păsării flecare, aruncată stăpînului de azi, în amintirea celuilalt, vreun bătrîn chefliu, cartofor și muieratic, un frate geamăn cu Pavel Vardaru; veșnica disperare a soației care, cu masa întinsă în sufragerie, își amăgea așteptarea citind un roman de Dumas-père... Pînă ce bătrînul țic-

nît a murit, sau a murit cucoana bătrînă, sau, din alte pricini obscure, lucrurile au fost scoase la mezat și pasărea a devenit, prin capriţiile hazardului, Pythie democratică cu tarif moderat, pentru toate pungile plebee.

Radu Comşa părăsi însă şi aceste ipoteze, prin care construia întotdeauna, din aspectele străzii, drame fictive ale vieții; căci dintre toate, se alese vie şi imediată amintirea lui Pol Vardaru... Şi îndată se întrebă dacă numele i-a răsărit fiindcă papagalul alb şi roşu de pe lădiţa caterincei i-a amintit papagalul verde al Laurei Vardaru, Jack, intonînd cu neostenită frenezie „*C'est un hartilleuur, maman...*"; sau fiindcă într-adevăr a presimţit, cu o clipă înainte, apariţia lui Pol Vardaru, venind acum în carne şi oase din capătul bulevardului. Se strădui, fără succes, să-şi rememoreze cum se numeşte în psihologie fenomenul acesta al previziunii: gîndul la o persoană cu cîteva minute înainte de a o întîlni

Generalul Pol Vardaru, în haine civile, cenuşii, cu ghetre albe şi cu pălărie de pai pe-o sprinceană, se apropia răsucind între degete morişti triumfale de baston.

Cînd îl recunoscu pe Comşa, traversă trotuarul:

— Ce devii?...

Ezită, fiindcă era deprins să-i spună: Radule!

— Ce devii, Comşa? Am auzit că te-ai făcut bolşevic...

Îşi scutură pantalonul cu mănuşile gri, îşi potrivi dunga pe picior.

Radu Comşa îşi prezentă prietenul.

Vasile Mogrea întinse mîna morocănos, continuînd să citească ziarul, rezemat de grilajul de fier.

— Şi cînd ne răstorni? Cînd proclami revoluţia?... Cînd ne împarţi casele şi cînd ne trimiţi în surghiun?... îl tachină surîzător generalul Pol Vardaru, cu o bunăvoie care dovedea că numai de aceste îndepărtate ameninţări nu-i păsa lui acum.

— Cît de curînd!... Puţină răbdare! răspunse pe acelaşi ton Radu Comşa, admirînd cît de tînăr se păstrează unchiul Luminiţei, cu tot părul alb pe care îl purta surîzător, ca o cochetărie mai mult.

— În orice caz, sper că o să mă ai în vedere... În amintirea trecutului, Comşa!...

Se feri în lături, salutînd pînă la pămînt o doamnă foarte elegantă, înveşmîntată în olandă albă şi mată, de la pălărie pînă la pantofi.

O privi din urmă, cu sprincenele ridicate în semn de nemărginită admiraţie:

— Dragă Comşa, cît timp ţara românească produce încă asemenea exemplare de rasă, nu înţeleg de ce s-ar plînge lumea!... Totul merge de minune şi viitorul ne surîde... Ai pune-o p-asta la tors şi la spălat rufe?

— Ba bine că nu! mormăi Vasile Mogrea de după ziar. La perforat bilete, în tramvai!... hotărî, fiindcă citea tocmai că personalul tramvaielor cere mărirea salariilor.

— Asta e nostimă! se bucură, în culmea fericirii, generalul Vardaru. La cea dintîi ocazie am să i-o spun... Şi am să adaog, bineînţeles, că în acest caz sînt gata să devin cel mai pasionat pasager al Se-Te-Be-ului! Mă rechiziţionaţi şi pe mine... Conductor! Nu-ţi spuneam, Comşa, că o să am nevoie de protecţie?...

Generalul Pol Vardaru îşi scoase monoclul să-l şteargă cu batista, zîmbind cu beatitudine acestor perspective încîntătoare, fără să ia seama la privirile asasine cu care îl onora prietenul lui Comşa.

— De ce nu treci odată pe la Laura? întrebă, aşezîndu-şi sticla rotundă în arcada sprincenei. Nu e un motiv fiindcă s-a întîmplat aşa, să ne ocoleşti acum şi pe noi. Ştii cît te simpatizează Laura!... De altfel *ei* sînt la Paris!... Nu rişti o întîlnire, oricum, neplăcută...

Generalul se încruntă unei amintiri, potrivindu-şi floarea albă de la butonieră.

— Acum să-ţi spun, între noi, Comşa... Mai bine poate că a fost aşa! Cine te obligă adică să renunţi de bunăvoie la libertate? Toate femeile din lume, s-o ştii de la mine, Comşa, sînt încîntătoare, cîtă vreme sînt nevestele altora... Cînd devine a ta, nu mai are nici un haz!... Uite, cu Laura chiar... Cunoşteai menajul nostru: ideal! Nu mă întreba cînd plec, cînd mă întorc, de unde vin, ce-am făcut!... Acum, de două săptămîni, numai scene. Şi ştii pentru ce? Să ţi-o spun, că e nostimă...

Pol Vardaru se opri.

Caterinca începuse aria *La donna e mobile.*

Generalul o acompanie: *„qual piuma al vento...“*

Suspină cu un gest larg de regret, pentru trecutul definitiv pierdut:

— Ah! Comșa, Comșa! Cînd au să se mai întoarcă vremurile acelea? Carusso, Maria Galvani, Titta Ruffo, Șaliapin, Grand' Opéra!... Cu mizeria aceasta a valutei, nici nu te mai poți mișca din țară. Prizonier, mă simt prizonier aici!... De o parte valuta, de alta exproprierea... Fiindcă îți închipui bine că Vardarii nu s-au eschivat de la expropriere cu tertipurile celorlalți! Și ce dobîndi, dragă Comșa, ce dobînzi nemaipomenite!...

Prîvi în gol. Își aduse aminte că începuse să povestească altceva:

— Ce spuneam? Da... Să vezi ce mi se întîmplă de două săptămîni... Într-o zi, îmi aduce un imbecil, fost sub comanda mea, două sticle de lichior. *Bols* olandez, autentic, dinainte de război. „De unde le găsiși, mă urîtule? întreb. Astea nu sînt de nasul tău!" Îmi răspunde că de la el, din garnizoană, la Caracal... La o cofetărie, unde nu le întreba nimeni, de zece ani. Adevărat! Cine să bea Bols la Caracal, și încă la o cofetărie? Și atunci îmi dă în cap: Stai, nenișorule! Am dat peste o sursă pe care n-o cunoaște nimeni. Mă urc în tren. Cobor la Caracal. Ai fost la Caracal? Nu mai călcasem pe-acolo de cînd eram locotenent... Îmi mîncase acest Caracal o jumătate de an din tinerețe, pînă ce-am pus toți sfinții la contribuție să obțin mutarea. Oraș tipic de provincie! O viață mocnită, să te sinucizi!... Caracalenii nu cunoșteau altă pasiune decît plăcintele. Se întorceau cu buzele grase, își făceau semn de pe celălalt trotuar, ridicînd două degete unsuroase și strigîndu-și: C!; alte două degete strigîndu-și B! Adică înțelegi? Au mîncat două plăcinte cu brînză și două cu carne... Aceasta era viața la Caracal, pe vremea aceea!... Acum îți imaginezi că nu m-a cuprins nici o înduioșare, amintiri etetera, etetera, cînd am descins din tren. M-am urcat în birjă, și mînă direct la cofetar!... Mă ținea minte. Cumpăr tot lichiorul. Nici nu știau ce aur au, idioții! De acolo mă duc la Vîlcea, la Slatina, la Tîrgu-Jiu. Cum ajungeam în oraș, spuneam birjarului să dea raită la toate cofetăriile. Vin acasă cu șase lădițe. După o săptămînă iau altă linie... Mi-am făcut rezerve pe zece ani, cu prețuri ridicole. Și ce lichior, Comșa, ce coniacuri! Unde mai găsești la București o singură sticlă dinainte de război? Nici

fabricile nu cred să mai aibă, decît pentru muzee și expoziții!... Dar ca să nu-mi fie mulțumirea întreagă, acasă mă așteptau scenele Laurei. Că bat drumurile cine știe pentru ce! Că am născocit chestia cu lichiorurile, numai să-mi creez un alibi... Că poate nici nu plec din București și mă ascund să comit cine știe ce grozăvenii!... În sfîrșit, cunoști pînă unde ajunge imaginația femeii, cînd o ia razna!... De aceea îți spun, Comșa: Mai bine așa! Liber ca pasărea cerului!... Aci înțeleg programul bolșevic și ader din toată inima la el. Jos căsătoria! Un contract: mă placi, îți plac? Poftim!... După o lună, o săptămînă ori o noapte, cînd descoperi că te-ai înșelat, adio și n-am cuvinte!...

Generalul Pol Vardaru văzu că doamna în haină de olandă se întoarce.

Își luă repede ziua bună:

— Ne-am înțeles, Comșa?... Mă ai în vedere! Dînsa perforatoare de bilete și eu conductor... Mă duc să-i spun... Și mă ofer să-i dau lecții de perforat, din vreme...

Ieși în calea doamnei, scoțîndu-și pălăria de pai cu un superb gest de conchistador.

„*Vieux toqué! Vieux toqué!* țipă pasărea albă-roșie, zburlindu-și creasta.

— Lichea bătrînă! pufni Vasile Mogrea, boțind ziarul în mînă.

— De ce, Mogrea? îl apără Radu Comșa. Toate acestea nu l-au împiedicat să fie un comandant brav, energic, iscusit, cum n-am avut cinci în tot războiul!...

— Moft! Citesc aci că s-au numărat zilele acestea altceva decît asemenea comandanți de vodevil. S-au numărat pînă acum cincizeci și unu de mii de orfani de război... Înțelegi? Copiii de care are să-și bată joc filantropia oficială și au să poarte grijă coconeturile cu baluri, tombole și toate mofturile... Iar individul acesta face razie de lichioruri! Poate mîine o să alergați după el, să-i oferiți un loc de frunte în partid... Numai o lichea ca el mai lipsea între atîția moftangii!...

Caterinca explodă neașteptat primele dezacorduri din *Sambre et Meuse.*

Radu Comșa fu silit să vorbească mai tare, pentru a acoperi împroșcarea notelor.

Era o guerilă care dura de o lună între dînşii, cu scurte armistiţii... Radu Comşa credea în partidul nou întemeiat cu deviza: „Vrem ca România Mare să devină România nouă!" Vasile Mogrea nu admitea nici o disciplină, era în război cu toată lumea, nu descoperea pretutindeni decît mofturi şi iar mofturi.

— Mogrea, vorbi Radu Comşa împăciuitor, să nu începem iar! Ştii bine că o discuţie nu e conflictul între două idei, ci între două temperamente... Tu ai vrea să distrugi tot, fiindcă ai voluptatea să loveşti brutal, să ofensezi... Nihilism curat! Eu cred că întîi trebuie să ţinem seamă că există o realitate, pe care n-o poţi suprima decît treptat, modificînd-o...

— Adică, iar compromisuri?... Mai lasă tu, mai las eu, pînă ce, din tocmeală în tocmeală, ne întoarcem de unde-am plecat!... Îmi pare rău, Comşa, dar trebuie să constat că începi şi tu să devii un moftangiu!

Vasile Mogrea îşi imblînzi constatarea severă, bătînd prietenul pe umăr:

— Glumesc, Comşa! Dar mă tem că experienţa ta are să-ţi aducă numai deziluzii... Oamenii, cînd se adună mai mulţi, devin turmă. Nu se mai pot conduce decît după legile psihologiei colective. Personalitatea îţi dispare, se nivelează, şi tu ştii că nivelare nu există decît în mediocritate. Tu speri că miracolul are să-l săvîrşească un partid?.. Dar partidul acesta al vostru, parodia voastră de partid e o adunătură de ambiţii, de vanităţi, de interese şi de o sumă de mofturi!... Are să conducă nu cel mai tare, ci cel mai viclean şi mai tenace!... Un partid vrea să guverneze. Şi cînd vrei să guvernezi fără revoluţie, fără să pui mîna pe topoipan, începi printr-un compromis. O capitulare azi, mîine alta... De altfel, ce să mai vorbim degeaba? Mîine o să-ţi vedem menajeria!...

Îi prinse braţul.

Partidul României mari care vrea să devină România nouă vestise, pentru a doua zi, o mare întrunire publică. Afişe albe, tăiate în diagonală de o bandă tricoloră, chemau pe toate zidurile Capitalei cetăţenii la cea dintîi manifestaţie care pregătea alegerile. Se anunţau vorbitori din pămînturile eliberate. Trenurile descărcau de două zile, în Gara de Nord, delegaţi din provincie. Ţărani în porturi simple şi albe; foşti ofiţeri demobilizaţi; invalizi sprijiniţi în cîrje şi

cu mînecile goale; mult tineret cărturăresc; popi și învățători, strecurîndu-se intimidați, cu legături pestrițe și geamantane jerpelite, printre automobilele dezlănțuite pe Calea Griviței spre miezul Bucureștilor.

Guvernul nu putuse împiedica revărsarea aceasta. Unul din guvernele de scurtă durată, perindate de doi ani, de la întoarcerea trupelor în București.

— Privește, dragă Mogrea, mulțimea aceasta proaspătă, cu care n-am fost deprinși încă!... vorbi Radu Comșa, neputîndu-și stăpîni agitarea lăuntrică și uitînd că el fusese acela care-și rugase prietenul să schimbe discuția. Cum o poți compara cu bandele de canalii, cu care ne-au obișnuit întrunirile politice, de cîte ori opoziția vrea să răstoarne guvernul? Este ceva nou! Există în aer...

— Moft! Să lăsăm!... De doi ani ne pierdem vremea să ne convingem unul pe altul...

Într-adevăr, de doi ani discuția se încingea între dînșii, pînă la cuvinte grele. Se despărțeau furioși, ca a doua zi să se caute cu nerăbdare, ca s-o înceapă din nou.

Lui Radu Comșa nu-i mai rămăsese decît acest tovarăș. Întîmplarea, în care văzuse un semn ascuns al destinului, făcuse ca în iarna cînd s-a întors din Moldova să-și găsească aproape toate amintirile fostei lui existențe dinaintea războiului, risipite.

Proprietarul casei murise, moștenitorii împărțiseră și vînduseră; mobila și cărțile din cele două camere ale lui fuseseră înfundate într-o șură, de unde fiecare furase ce-i căzuse la îndemînă. N-avea pe cine chema la răspundere. Astfel, se părăduise tot ce putea să-i amintească cealaltă viață: era mai liber, totul fusese șters, ca să-și poată reconstitui viața cea nouă, pe teren curățat. Și locuia acum într-o casă mărginașă, cu odăile întunecoase și respingătoare, cum se cuvenea unei existențe de abnegație și de renunțare.

Totul era șters, tot.

Și-a dat seama în ziua cînd s-a întîlnit față în față cu Luminița, la braț cu bărbatul ei, la ieșirea unui restaurant.

Nici o tresărire.

Se afla, ca și acum, împreună cu Vasile Mogrea.

El n-a întors capul, dar Vasile Mogrea nu l-a cruțat în ziua aceea. Îl cunoștea pe *celălalt*. Din școală îl cunoștea, și apoi din facultate. Și ca să-i răscolească bine sufletul,

pînă la sînge, așa ca vindecarea să-i fie mai întreagă, n-a contenit să-l zugrăvească pe celălalt, ca să înțeleagă deplin Radu Comșa cu cine a fost schimbat.

— Ce satisfacție, dragă Radule! își frecase mîinile păroase cu o bucurie barbară. Să fi căutat Alexandru Vardaru în toată țara românească, așa Românie mare și lată cum e acum, n-ar fi putut găsi altă mediocritate mai perfectă! Premiantul întîi la toate: zece la teză, zece la oral!... Destul să-ți spun atît, ca să înțelegi calitatea omului. Dobă de carte, fără un dram de personalitate. Corect, pantaloni pe dungă, dicțiune, bună creștere, toate mofturile! Un tenor în viață. N-are să supere niciodată pe nimeni. Sînt sigur că nici nu știe să înjure!... N-are nici o părere personală, e de părerea ultimei cărți citite. Admirabilă plămadă între degetele lui Alexandru Vardaru! Are să-l mozolească așa cum vrea el... Îi întrevăd un viitor strălucit: carieră politică, universitate, mai știu eu ce... Și uitam să-ți spun că, pe deasupra tuturor, se mai numește și Radu. Radu Șerban!... Așa încît domnișoarei Vardaru i-a fost desigur ușor să se deprindă cu această substituire de persoană, de vreme ce i-a rămas măcar jumătate din numele tău. Niște putori, femeile!... Mamă, sau soră, sau nevastă, sau logodnică, totuna! Fă-ți cruce! Ai scăpat de mare primejdie...

Radu Comșa s-a deprins acum și cu acest gînd. S-a deprins cu atîtea cîte-i păreau altădată ciudate și condamnabile!

Curios! Cum pășește pe aceleași străzi și nu se mai regăsește; întîlnește aceiași oameni și parcă nu i-a cunoscut niciodată!

Găsește o plăcere să petreacă ceasuri întregi în casa lui Vasile Mogrea, într-o încăpere scundă, întotdeauna cu miros de mîncare, în murdărie și dezordine, care i s-ar fi părut altădată de cea mai dezgustătoare trivialitate. Fetița lui Mogrea își șterge pe pantalonii lui degetele pline de dulceață. Amalia, nevasta lui Mogrea, duruie la mașina de cusut, încît trebuie să răcnească din răsputeri cuvintele, cînd vorbesc. Pășește peste ziare aruncate, cărți deschise și pline de sosuri, pe colțurile mesei sînt farfurii cu resturi de mîncare sleite; totul arată sărăcie lipsită de decență și el se simte bine acolo, se întoarce irezistibil atras.

În fața Teatrului Național, Radu Comșa se despărți, luînd seama că e în întîrziere.

Fixase întîlnire cu delegația organizației din Iași, unde centrul îi hotărîse o candidatură, deocamdată de încercare, și cum spunea Mogrea, rînjind: „de-un moft!".

De la hotel însă, delegația se risipise. Toți porniseră nerăbdători să hoinărească prin Capitală, să caște gura la vitrine, să facă tîrguieli pentru neveste și să se întîlnească în localurile de aperitive cu alți factori politici, din alte județe.

Îl întîmpină numai un domn roșcat, cu mutră vicleană de vulpe, familiar și vulgar, exprimîndu-se în dialect arhimoldovenesc:

— Ti-am recunoscut după sămnu din obraz. Ți-o spun fără intenții de suparari, puiule!... Aista-i un capital electoral cari nu trebui neglijat... Ai fost un viteaz pe front! Alegătoru-i bini să o știe și cu atîta mai bine, dacă ari dovadî scrisî pi fațî!... Aiasta rămîni lucru di preț, macar pentru o bucatî di vremi. Nu uita că, îndată după întruniri, mîni, plecăm! Să nu scapi din videri, puiule, echipamentu di campanie!... Manta di ploaie, galoșî șî cortel. Avem să umblăm pi undi ș-o înțărcat dracu copchiii... Acolo, să știi di la mini, drăguță, că n-avem trotuar ca pi Calea Victoriei!...

Domnul Lică Cartojan își ceru iertare, după aceste binevoitoare sfaturi, că trebuie să plece după prieteni, în explorarea magazinelor de noutăți, după cum cerea lungul pomelnic, împăturit în buzunarul vestei.

— Dacă m-aș potrivi nevestii, ar trebui sî cumpăr tăt tîrgu, puiule, tăt tîrgu!

Se depărtă, înarmat subsuoară cu umbrela uriașă, de care era inseparabil, chiar cînd umbla pe unde nu și-a înțărcat dracul copiii.

Radu Comșa îl privi din urmă, cu acreală.

Ciudate tovărășii îi impunea partidul grandioaselor reforme. Cu individul acesta, nu își simțea prin nimic, nici o apropiere. Iar familiaritatea lipicioasă: „Puiule!" îl indispunea, ca tonul prietenos al chelnerilor de la birturile de periferie.

Totuși, se îndreptă spre casă, să-și pregătească bagajele pentru a doua zi, și, bineînțeles, manta, galoși și cortel.

După un ceas, cînd fu îndărăt în Calea Victoriei, se văzu silit să recunoască umil că toată dreptatea fusese de partea domnului Lică Cartojan.

Nori păcurii se ridicaseră deasupra Capitalei.

Ploaia repede și neprevăzută, de primăvară, se dezlănțuia în cataracte, cu cele dintîi bubuituri de tunete și cele dintîi fulgere ale echinocțiului. Iar el își lăsase umbrela, galoșii și pardesiul de ploaie, gata de drum, pe divanul de la ușă, ca să se prelingă acum pe lîngă pereți, ferindu-se de șuroiala de pe acoperișuri!...

La „Café de la Paix", prin geamul aburit, i se păru că zărise la o masă pe căpitanul Pleșea, rezemat într-un colț, privind potopul de afară.

Se întoarse din drum.

Nu fusese o părere. Nu-l mai întîlnise de pe front și se îndreptă spre fostul camarad, cu un elan aproape frățesc.

Tata Pleșea îi întinse mîna fără să arate nici surprindere, nici bucurie. Radu Comșa observă pe umeri trese proaspete de maior.

— În sfîrșit, iată împlinit visul dumitale! rosti, trăgînd un scaun alături. Exact cum îl imaginai: o masă la fereastră de cafenea, afară plouă; nu lipsește nici pachetul de țigări și nici cafeaua... Ce spuneai dumneata că nu o să ne mai vedem niciodată?...

— Aceasta e cafea și acestea sînt țigări? se tîngui tata Pleșea, cu amară scîrbă pentru astfel de vremuri. Te-aș ruga să guști din amîndouă, ca să-mi dai dreptate. Ce-a fost nu se mai întoarce!...

Maiorul Pleșea se plecă peste masă, ștergînd cu dosul mîinii ceața de pe sticlă, ca să-i rămînă privirea liberă, în strada unde nu se aprinseseră încă becurile și luminau numai vitrinele și farurile automobilelor.

Trecătorii se încrucișau zgribuliți, surprinși de ploaie în haine subțiri.

Un băiat cu ziare, cu șapca pe ochi, traversa printre trăsuri și mașini, gheboșat, cu teancul de foi subsuoară, cu mîinile înfundate în buzunările pantalonilor. Maiorul Pleșea, cu uniforma ponosită, pe care străluceau noi numai treselele, avea înfățișarea tristă și timidă a săracilor intrați într-un local prea luminos.

— Decît atîta lumină — arătă şiragul de becuri şi candelabre — s-ar îngriji mai bine să servească o cafea mai omenească!... Ştii a ce miroase cafeaua aceasta, Comşa?... A ghindă prăjită! E întîia oară cînd beau ghindă prăjită... Mai rău ca pe vremea războiului!...

Pe masă, ceaşca era numai începută şi lăsată la o parte, rece.

— Ci mai spune şi altceva, domnule maior! îl îndemnă Comşa, privindu-i cu prietenie mustăţile cărunte şi ochii de om ignorant şi bun, cuprins de înduioşare pentru amintirile vechi dintre dînşii. Unde eşti acum?... Ce faci?...

— Fac ce facem toţi, Comşa!... Fiindcă n-am avut norocul să murim ca Ionescu sau Ghenea, colo, sus, la cotele pe care le ştii, ne chinuim să trăim. Ne întoarcem tunicile pe dos. Bem cafea de năut şi fumăm ţigări umplute cu sfori, cu paie, cu păr şi alte produse pe care se vede că a pus România Mare monopol... Îţi aminteşti colecţia mea de ţigări?

— Cum nu, domnule maior? Era doar celebră în tot sectorul! zîmbi Radu Comşa la amintirea cutiei în care tata Pleşea colecţionase cîte un exemplar din cele mai rare produse ale manufacturilor de tutun, aliate şi inamice.

— Mi-a furat-o, Comşa!... Închipuieşte-ţi că mi-a furat-o! anunţă cu dezolare maiorul. Soldatul, servitoarele din casele pe unde am fost încartiruiţi, ştiu eu?... Pe cine să bănuiesc?... Nu mai auzi decît de fraude şi de depozite arse. S-a ticăloşit lumea! Nu ştii în cine să mai ai încredere!... Într-o zi, desfac cutia, o păstram în fundul lăzii, într-un antreu. Zic: „Ia să vedem ce mai fac ţigările mele, sireacele, să nu dea umezeala peste ele.“ Cînd colo, în cutie nici urmă de ţigări. Să-mi vie ameţeală!... Un pachet de ziare, mototolit. Şi eu, care nu mă înduram să mă ating de una! Mă mulţumeam să le miros. Mai bine pierdeam leafa pe trei luni...

Radu Comşa îşi dădu toate silinţele să pară foarte mîhnit de această neconsolabilă pierdere. Dar, fără voie, făcea în vremea aceasta o neplăcută comparaţie între maiorul acesta cu manii ridicole, cu uniformă sărăcăcioasă şi cu înfăţişare abrutizată, şi între tata Pleşea cel de pe front, brav cu simplitate, sub aripa căruia se adunau cu toţii ca să capete îndată siguranţa şi sănătatea sufletească.

— Întrebam, domnule maior, unde se mai află regimentul? Ce face colonelul nostru Una-la-mînă?

— Colonelul ne-a lăsat... L-au înaintat și ne-au trimis un mușunachi de școală nouă, un reformator. Înainte de a pleca, în ultima luptă, a mai căpătat o rană... Acolo s-a pierdut și Cernegură. Bogdan Cernegură, de la întîia, prietenul lui Ghenea... Mort? Prizonier? Mort în prizonierat?... Cine să știe? Cine le mai ține acum răbojul?... Mai bine de dînșii. Au crezut într-o Românie Mare care era frumoasă și scumpă fiindcă așa o vedeam din România mică de-atunci... Iar eu cu batalionul am ajuns la Tîrgul-Babei! Ai auzit vreodată de Tîrgul-Babei? Te întreb, fiindcă acum e țara atît de mare, încît nu ne-o mai cunoaștem. Dacă n-ai auzit, te-aș invita însă să poftești pe la noi, la Tîrgul-Babei! Cînd plouă, trebuie să oprești o birjă, ca să te treacă de pe un trotuar pe altul. Altfel, înoți pînă la glezne! Și imaginează-ți, Comșa, dacă ai mai auzit vreodată aceasta!... Tîrg fără o cafenea! Scîrbos!

Încearcă să aprindă o țigară. Țigara era umedă și tare, nu scotea fum. O aruncă, scuipind cu dispreț:

— Scîrbos!

Epitetul se adresa în aceeași măsură tîrgurilor fără cafenea, ca și țigărilor incombustibile, pe care le punea în comerț Regia Monopolurilor din România Mare.

Pe urmă, tata Pleșea întrebă, cu mare interes:

— Cunoști Ardealul?

— Puțin!... făcu Radu Comșa un semn vag cu mîna.

— Te întreb, fiindcă am auzit că în Ardeal sînt niște cafenele, Comșa, niște cafenele! Cum n-am avut noi, nici în București, în vremurile bune... Dacă nu ne trimite în Ardeal pînă la anul, cînd ies la pensie, n-am să mai am parte să le văd. Toată lumea spune că ai ce vedea în Ardeal!... Am vrut să-mi cer și eu un concediu să aflu ce e cu acest Ardeal pentru care am stat doi ani în bordeie și șanțuri. Pe urmă m-au speriat băieții că e restaurantul scump, că nu găsești camere la hoteluri... Am renunțat!...

Maiorul Pleșea se opri, fiindcă nu mai avea ce spune. Aci se opreau toate preocupările și tot orizontul conversației sale.

Nu mai avea ce spune nici Comşa. Simţi o părere de rău că şi-a intilnit fostul comandant. Că a intrat, cînd l-a văzut pe fereastră. Ar fi păstrat pentru totdeauna altfel de amintire; numai aceea de „acolo".

Atinse distrat cu mîna un pachet de pe masa de marmură.

Obrazul maiorului Pleşea se lumină:

— A! Să-ţi arăt ce-am cumpărat, dragă Comşa! Îmi pare bine că poţi să-ţi dai şi tu o părere... Eşti poate mai priceptător în muzică decît mine... Douăsprezece plăci! Am un patefon, am uitat să-ţi spun... O ocazie! Şi mi-am zis: ia să nu trec eu pe la Bucureşti fără să nu mă aprovizionez. M-am privat de altele, dar am ales în schimb nişte plăci!...

Cu nerăbdare de copil care arată celorlalţi darurile, desfăcu plicurile cu discuri şi le trecu pe rînd lui Comşa, citindu-i cu ortografie proprie:

— *Ignace jan Paderewski, Nocturne en si bemol, Op. şaisprezece*. No. patru. Grozav, Paderevski, Comşa! *In the Heart Hawai*... Citeşte tu!... *My Honolulu Dream Girl*. Şi *Trovatorul*, Comşa, *Trovatorele!*...

Împachetă minuţios plăcile. Legă sfoara.

Radu Comşa se simţea jenat de privirile vecinilor, amuzaţi de acest ofiţer care-şi arată marfa ca un voiajor al unei fabrici de gramofoane.

Dar maiorul nu luă seama la aceasta; puţin îi păsa de ce pot gîndi şi spune necunoscuţii din jurul lui, nişte civili.

Era stăpînit acum de singura bucurie adevărată pe care i-o îngăduiau aceste vremuri generoase numai în decepţii:

— Aceasta, pot spune, dragă Comşa, că mi-a rămas singura mulţumire! Mă întorc la jerpeliţii mei concetăţeni din Tîrgul-Babei! După ce mi-am terminat serviciul, mă pun la papuci, aşez ibricul de cafea la spirt şi dau drumul... Atunci doar mai uit, şi spun că tot mai e bună la ceva România Mare!...

Privi din nou, pe geam, curgerea ploii. Necurmata goană a trecătorilor. Jocul luminilor în oglinzile lichide.

Întrebă cu indiferenţă, fără să întoarcă ochii, aşa, de mîntuială:

— Şi tu ce faci pe aici? Ai vreo slujbă, ceva?

— Avocatură...

— Aşa, că bine zici! Uitasem... Atunci trebuie s-o duci bine! Aud că avocatura rentează... Toţi fac afaceri, toţi au procese. Te-ai însurat?

Radu Comşa îşi aminti deodată că e grăbit şi se ridică.

— Mi-a făcut mare plăcere că te-am văzut, tată Pleşea!...

— Şi mie... La revedere!

Minţeau amîndoi.

Unul plecă dezamăgit. Celălalt rămase să privească, lîngă pachetul cu discuri şi cafea de ghindă prăjită, ploaia din stradă, care nici aicea nu merita să fie comparată cu ploile dinainte de război.

3

A doua zi, seara, după întrunire, Radu Comşa de-abia îşi găsi loc în trenul de Moldova, ticsit de prietenii domnului Lică Cartojan.

Toţi îşi schimbară peste capete ediţiile gazetelor cu fulminantele discursuri. Toţi îşi arătau o bucurie zgomotoasă şi nestăpînită. Manifestaţia întrecuse toate aşteptările. Acum erau siguri că „ceva" trebuie să se schimbe în ţară. Fiecare cuvîntare se încheiase în urale. Tulburătorii, angajaţi de poliţie, fuseseră îndată reduşi la tăcere.

Iar domnul Lică Cartojan, înconjurat de o gardă sigură şi credincioasă, desfăşura un aprig plan de campanie.

— Pot zîci, dragii mii, cî i-am răpus!... Alegirea de-acu îi numa în formî... Ai noştri, pi toată linia! Chestia ce gre i doarî sî nu s-amestici centru. Aiasta li-am spus-o! Acum sî văd dac-au înţăles-o... Dumnealor să ţinî cuvîntări, cît mai tari, ca s-ajungî şi la urechia lui vodî, o datî pentru totdeauna. Dar atîta!... Despri rest, să ni lasî pi noi, că ni cunoaştem meşteşugu şi oamenii mai bine!... Fiindcă drept sî vî spun, teoriile dumnealor în materie de alegeri, nu mi-or pre plăcut... Că sî nu întărîtăm lumea! Că sî nu făgăduieşti dicît ceia ce ştim cî sî poati faci şi aşa mai diparti!... Ci sînt fleacurile aieşti, mînjilor?... Apoi, dacă nu zgîndări oleacă rana alegătorului unde-l doari, digeaba ne mai prezintăm la alegeri!... Luptî nu sî poate da cu mînile în buzunar şi nici nu poţi faci scrob fărî sî spargi ouî!... Noi om lupta cum ştim şi noi şi cum am învăţat di douăzeci di ani, di cînd fa-

cim politicî... Pi urmă, cînd om cîştiga victoria, să poftească dumnealor şi să spuni că nu li-e plăcut că am cîştigat-o... Cred că eşti di aceeaşi păreri cu mine, domnule Comşa!...

Radu Comşa nu se încumetă să fie de altă părere, cel puţin deocamdată. Dar ghemuindu-se printre pachetele care umpleau compartimentul, îşi făgădui ca în campania alegerilor să lupte cu alte arme decît cele vechi, ruginite şi înveninate, ale domnului Cartojan.

Alegătorul va înţelege îndată că binele îi poate veni şi cu alt preţ; nu al minciunilor şi silniciilor.

Pînă la Iaşi, aţipi şi se trezi cu intermitenţă. La fiecare staţie capitală de judeţ, trenul se deşerta de grupuri care se despărţeau schimbîndu-şi urări de izbîndă şi dîndu-şi întîlnire, peste o lună, în Dealul Mitropoliei.

Se aflau printre dînşii şi mulţi oameni tăcuţi, cu hotărîri neclintite în ochi.

Lui Radu Comşa îi plăcea să şi-i închipuie risipindu-se în cîmpurile acestui început de primăvară, mergînd să arunce sămînţa cea nouă a vremii. Şi îi iubi, regretînd că a lăsat tot timpul să domine în vagon numai glasul piţigăiat al domnului Lică Cartojan, cel cu mutră ascuţită şi vicleană de vulpe, fără ca el să arate, cu tărie, cum lucrurile ar putea decurge altfel.

Domnul Cartojan părea a nu bănui nimic din aceste dezaprobări mute.

Dimpotrivă, îi arătă toată bunăvoinţa.

La Iaşi, îl conduse de la gară la hotel, poruncind portarului să dea camera cea mai bună pentru viitorul domn deputat. Portarul se execută, nu de hatîrul viitorului domn deputat, dar fiindcă domnul Lică Cartojan era un personaj bine cunoscut, a cărui bunăvoie preţuia mai mult decît cel mai generos bacşiş.

— Va să zicî ni-am înţăles, puiule! Mîni dimineaţă si fii gata. Trecim să te luăm... Ziua de azî tot îi pierdută! Ti hodineşti oleacî. Ti speli şi ti ferchezuieşti, iară dacî ai poftî si dai ochi cu băieţii la club, treci pi acolo... Tot si fixeazî lista definitivă. La revederi!

Radu Comşa încercă să doarmă. Nu izbuti.

Urmă sfatul domnului Lică Cartojan, coborî, colindă străzile cunoscute din anii de liceu, cînd, bursier, scăpa du-

minicile de la Internat; cunoscute încă mai viu şi dureros din timpul refugiului.

Trecu prin faţa casei unde a stat. Nici o schimbare. Liliecii negri şi uzi de ploaie. Prin faţa casei unde Ralu şi Cora Vardaru privegheau credincioase amintirea lui Mihai. Livada boierească părea pustie. Ferestrele casei, cu storuri groase, astupînd lumina. Poarta de fier ruginită, legată cu lanţ şi încuiată cu lacătul.

Oraşul era trist. Încruntat. S-ar fi spus că nu-l atinge dezmorţirea primăverii.

Îi păru mai sărac, golit de frămîntarea fără de care nu şi-l putuse închipui. Oamenii păşeau, somnolent şi indiferenţi, în ploaie. Peste tot străzi desfundate, casele cu împrejmuiri strîmbe, grădini inundate de ploaie, cu pomi bătrîni şi părăsiţi.

Nu descoperi nici un cunoscut. La club, mîinile se întinseră cu răceală.

Era un oaspe nepoftit, trimis de la centru. Nimeni nu-i cunoştea numele, nu auzise de nici o ispravă care să îndreptăţească pretenţia de a răpi dreptul unui localnic. Semnul din obraz indispunea privirile. Cînd se alcătui lista, cu înţelegere tacită, îl înscriseră undeva pe la coadă, şi toţi s-au strecurat din jurul său.

Radu Comşa înţelese astfel cîtă nevoie avea de buna prietenie a domnului Lică Cartojan şi cît de folositoare îi era încă experienţa sa încercată: „Eu sînt vulpi bătrîni, puiule!"

De aceea, a doua zi dimineaţă, cînd domnul Lică Cartojan bătu la uşă, îi ieşi în cale cu un început de simpatie, de care îi fu silă şi pe care, totuşi, nu o putea birui.

— Haide, puiule! Armele şi muniţiunile, cî plecîm la luptî pi viaţî şi pi moarti!...

Armele şi muniţiunile, adică: umbrela şi galoşii.

Domnul Lică Cartojan, cu pălăria în cap, păşi prin cameră inspectînd, din vechiul obicei de fost poliţai, tariful bătut în uşă. Dădu din cap cu dezaprobare la diferitele adaosuri pentru lumină, încălzit, serviciu, taxă comunală şi taxă de lux.

Pe urmă, ca şi cum şi-ar fi amintit o chestie de mică însemnătate, se opri înaintea lui Comşa şi îi puse amîndouă mîinile pe umeri:

— Îţi spun drept cî-mi pari tari rău, drăguţî, di celi ci s-o întîmplat!...

— Ce anume? întrebă Radu Comşa, cu o nedumerire măcar pe jumătate prefăcută.

— Ei, ci? Înţelegi bini ci vreau sî spun, şi apreţuiesc delicateţa... Chestia di ieri, mă rog, la fixarea candidaturilor! Ţi-au lucrat... Aista-i cuvîntul cel adivarat! Ţi-au lucrat şi-mi pari rău!... Nu m-aşteptam! Şi îţi spun drept, am şi eu partea me di vini... Fiindcă am lipsit! Dacă eram eu, altfel mergeau lucrurile... Numa dracu m-o pus să mă duc la vie!... Acu, chestia-i sî reparăm!... Să lucrăm din răsputeri şi ai să vezi cî mergi lista întreagî... N-ai idei ci rău îmi pari!...

Radu Comşa fu nevoit să-l consoleze el. De altfel nu lupta oare pentru principii, pentru partid? Scaunul de deputat îi era, aşadar, indiferent.

Nici nu-l ceruse, nici nu-l aştepta.

— Tocmai, puiule! Ceie ci spun eu... Aista-i partid nou. Nu-i partid di pricopsalî!... Îmi pari bini cî ne înţălegim, şi-ţi spun drept cî ieram sigur cî avem să ne înţălegim!...

Adevărul era că domnul Lică Cartojan nu se aflase străin de „lucrătura" de la club.

Lipsise, tocmai fiindcă această lipsă îi uşura orice eventuală explicaţie cu centrul, de unde primise cadou acest candidat fără noroc. Îl cîntărise pe Radu Comşa de la primele cuvinte şi înţelesese că era inofensiv: „Il cumpăr, măi minjilor, cu două parali", după cum declarase în timpul serii la club, cînd venise, după plecarea lui Comşa, să sărbătorească fixarea candidaturilor, cu a sa printre numele de frunte.

Acum rămînea doar grija să salveze aparenţele şi să-l utilizeze la alergătura prin sate, muncă obositoare şi cu pierdere de vreme, de unde cei mai mulţi dădeau bir cu fugiţii.

— Drăguţî, sî ni cam grăbim! Aşteaptî băieţii afarî... Sîntem numai băieţi buni, aleşi pi sprinceanî. Mergem cu trăsura! Prin satili pi unde avem noi di umblat, automobilul nu-l scoţi nici cu patru părechi de boi...

Radu Comşa descinsese, prevăzut cu arme şi muniţiuni: adică manta de ploaie, galoşi şi umbrelă.

În două trăsuri antediluviene, se afla încărcată toată garda din sectorul domnului Lică Cartojan. Îşi strînseră

mîinile, foarte încîntaţi de cunoştinţă, şi doi se înghesuiră să-i facă loc între dînşii.

— Eu zic să oprim puţin la barieră, la Avram Bucluc, să luăm o gustare!... propuse cel mai voluminos dintre cei şase electori, un uriaş care abia încăpea în trăsură şi fusese nevoit să se prăvale într-o rîlă, sub coşul de piele.

— Ci dracu, bre, aşa de dimineaţî? se împotrivi moale domnul Cartojan. Nici nu ni-am urnit încă din tîrg!...

Discuţia se încinse aprinsă, părerile fiind controversate dacă e oportun ori nu un mic popas la Avram Bucluc.

Birui majoritatea; deci, trăsurile se opriră la barieră.

Avram Bucluc, care-şi cunoştea oamenii, scoase din pivniţă un clondir respectabil de tămîios; servi mai întîi două rînduri de rachiuri cumplite, tăie felii subţiri de pastramă usturoiată, puse să frigă o serie de fleici. Toată trupa se însufleţi de porniri eroice.

Radu Comşa avu prilej să-şi cunoască mai de aproape tovarăşii. După cele două rachiuri înghiţite în silă, numai ca să nu apară năzuros şi cu opinii separate, simţi oarecare căldură în vine şi îşi spuse că începe să coboare la nivelul celorlalţi.

Domnul Avram Bucluc, o dată cu bateria primenită, strecură şi vestea că înainte au mai trecut două trăsuri, cu oamenii lui cuconu Costică, şeful de sector al celui mai primejdios dintre partidele adverse.

— Îi călcăm pi urmî!... se bucură Lică Cartojan. Cu atîta mai bini! Găsim oameni înfierbîntaţi şi avem ocazia sî ştim ci procopsalî le-o făgăduit el, ca să ştim cît să făgăduim noi mai mult, la licitaţie!...

Fleicile au fost, după părerea unanimă, divine. Cu puteri însutite, toţi urcară în trăsură şi caii se opintiră în ştreanguri, pe drumul desfundat de ploile primăverii.

Tovarăşii lui Radu Comşa, cu pofta de vorbă deschisă de băutură, începură să istorisească întîmplări pline de interes, în legătură cu tactica şi strategia electorală.

— Eu unul, povesti cel gros şi mîncău, n-am văzut una mai cu moţ decît cea de acum doi ani!... O născocise farfaraua de Naie Băluşanu şi n-a dat greş, în tot judeţul! Pot spune că numai Nae Băluşanu a salvat atunci situaţia partidului din judeţ. Lică Cartojan, din cealaltă trăsură, ar putea să ne mărturisească el singur cîtă fiere i-au adus alegerile acelea, acum

doi ani, că era atunci împotriva noastră şi se arăta sigur de reuşită, cum era sigur de ce are în buzunar... Ştiţi care a fost atunci toată giugărica? Semplu, ca oul lui Columb! Dă el, dinadins, sfoară în ţară: „Măi, aflaţi că banditii lui Naie Băluşanu au născocit o drăcovenie nouă şi parşivă! Cică au făcut cîte-un ochi cu sfredelul în bagdadie, deasupra fiecărei cabine de vot, unde are să stea unul la pîndă din pod şi să presare cenuşă în capul celor care nu votează cu el, ca să-i cunoască dǝlcăuşii şi să-i înhaţe la ciomăgeală, ca să pomenească şi ţîţa pe care-au supt-o de la mamele lor!"Apoi, aduceţi-vă voi aminte cum a mers treaba strună... De ochi făcut cu sfredelul în bagdadie, nici pomeneală. De oameni la pîndă, nici atîta... Dar care votase împotriva lui Naie Băluşanu şi se ştia cu musca pe căciulă, cum păşea pragul începea să se scuture pe cap şi se dădea singur de gol. Şi gata! Ajunge, dovada! Înşfacă-l, măi tată, şi moaie-i ciolanele, că de asta e votul secret şi garantat de Constituţie!... N-o mers treaba strună? Spuneţi şi voi... Numai că patenta s-a răsuflat. Au aflat oamenii!... Nu mai merge a doua oară! Trebuie născocit ceva nou. Şi, din păcate, n-avem în partid capul lui Naie Băluşanu. A rămas la liberali şi mă tem că a pregătit altă lovitură! Să luăm aminte, fraţilor!...

— Aţi auzit că era vorba să treacă la noi? vorbi omul pipernicit şi zgribulit, cu gulerul paltonului ridicat, care tot timpul istorisirii se muncise să-şi facă loc, de picioarele uriaşului, pe scăunaşul trăsurii. A vrut să treacă la noi şi s-a opus cuconu Jănică! Cică e om compromis. Parcă e vorba de compromis ori necompromis!... Vorba e dacă ai ori n-ai cap de politică. Vă spun drept, cu asemenea oameni aş merge pînă în pînzele albe. Ţi-e mai mare dragul să porneşti cu el la drum. Ai nădejde! Găseşte el întotdeauna ceva să te scoată din nevoie...

Cel gros mormăi aprobativ, răsucindu-şi butucii picioarelor.

Radu Comşa se simţi dator să amintească tovarăşilor că se aflau împreună tocmai pentru a pune capăt acestor triste năravuri vechi şi că partidul luase fiinţă din necesitatea acestei primeniri.

— Cinste faţă de alegători! Aceasta să urmărim. Nu e nevoie de supralicitaţie şi de pehlivănii! Să nu minţim şi să nu întărîtăm imaginaţiile... Toţi simt că este nevoie de o

schimbare. Şi noi înfăţişăm singurul partid care are să aducă această schimbare... De aceea vin la noi, fără să-i căutăm. Vin, fiindcă au credinţa că am rupt-o cu trecutul. Să nu-i înşelăm... Se pot face fapte mari. Ţara e bună, numai cei care au condus-o pînă acum au fost unii ticăloşi cu premeditare, alţii numai incapabili, ceilalţi lipsiţi de intuiţia istorică a momentului...

— Dumneata ai vorbit alaltăieri la Dacia? întrebă, cu vădită intenţie de ironie, pipernicitul din faţa lui Comşa.

— Nu! fu nevoit să recunoască Radu Comşa.

Omul pipernicit rîse cu satisfacţie, arătînd un dinte lipsă printre ceilalţi, negri de tutun, şi trimiţînd în obrazul lui Comşa o duhoare violentă de pastramă cu usturoi.

Pe urmă, după ce-şi privi ceilalţi doi tovarăşi din trăsură, cu o clipire din ochi — „Lăsaţi, fraţilor, să-l operez eu!" — îşi lămuri rostul întrebării.

— Rău ai făcut că n-ai vorbit la Dacia! Cele ce spui dumneata numai la Dacia se potrivesc. Discursuri, aşa ca să vorbim şi să aplaude lumea, să te ridice dălcăuşii în braţe şi să strige ura! La faţa locului, unde mergem noi, se mai schimbă lucrurile... Ţăranul n-are nevoie de istorii de acestea. Trebuie să ştii că războiul l-a făcut mai colţos... A învăţat să ceară şi să ştie ce să ceară! Pe el nu-l mai interesează chestii mărețe de prin discursuri, cîte-n lună şi-n soare!... Lui să-i vorbeşti despre lucruri pipăibile. Ce-l doare pe el! Adică jandarmul, notarul, pămîntul, birurile, prestaţia, o cooperativă, o bancă unde să găsească două-trei mii de lei cu camătă mai puţin deocheată. Aceasta îţi cere el!... Să-i spui că ai de gînd să rezolvi aceasta. S-a învăţat să ceară şi ştie să se tocmească!... Dacă îi vorba să-i spui palavre, măcar să-i spui palavrele care-l interesează pe el... Sau dacă nu te lasă programul, sau dacă nu vrei să-ţi iei angajamente şi dacă îţi dă mîna, atunci strînge-i şurubul! Închide-l, sechestrează-l acasă, poartă-l pe drumuri, să te voteze de frică, dacă n-o face din dragoste. La noi, slavă Domnului, nu e cazul... Aici ai dumneata singura dreptate. Vin ei la noi, măcar că îi ţin ceilalţi, prinşi cu minciuna sau cu frica... Dar nu-i nevoie să ne înveţi dumneata ce trebuie să facem şi ce să vorbim alegătorului. Cunoaştem meşteşugul acesta de cînd am făcut ochi...

Radu Comşa simţi un tiranic îndemn să oprească trăsura şi să coboare în ploaie. Ce căuta între oamenii aceştia? Unde

erau toți cei ce-și luaseră hotărîrile brave, de altădată? Cei din tranșee? Cei din bordeie? Cei din încăperea fumegîndă din Păcurarii Iașilor? Toți lipseau, și el se afla în asemenea tovărășie. Atît de repede se împlineau profețiile lui Vasile Mogrea?...

Gîndea și n-avea tărie să oprească și să coboare.

Rămase mai departe acolo unde se afla, sub burduful de piele unde bombănea ploaia, toropit de căldura animală și dezgustătoare a celor doi vecini, între care era captiv: uriașul pirotind de somn și un individ smîrcîind tot timpul pe nas și scuipînd printre dinți, la fiecare trei minute, în noroiul drumului. De pe scăunașul din față, pipernicitul îi arunca în nări duhoarea pastramei cu usturoi. Își înfipse cu îndărătnicie privirea în depărtările tăcute, împînzite de ploaie.

Cîmpurile erau posomorîte și negre, cu petice rare de grîu înverzit.

Într-un vîrf de deal, trăsurile poposiră.

Uriașul scoase din buzunarul paltonului o sticlă plată de coniac.

— Trage un gît și hai să ne împăcăm! Asta înfierbîntă! îl îndemnă și pe Comșa, oferindu-i sticla, după ce-a șters gîtul cu podul palmei.

Radu Comșa mulțumi și refuză. Coborî în ploaie să se dezmorțească.

De după un dîmb se apropia, cu cojocul întors, un moșneag care nu-și lepădase căciula de iarnă. Cum venea, în pîcla fumurie a ploii, cu pașii măsurați și rari, îi păru lui Radu Comșa că se apropie de undeva de departe, din peștera veacurilor. Acela era omul dintotdeauna al acestor locuri, crescut cu rădăcini vegetative, pe care nu le-a smuls nici una din urgiile vremelnice. Ceștialalți, el, tovarășii lui de drum erau numai trecătorii de-o zi, musafirii nepoftiți. Vin și se duc!

Moșneagul scoase căciula și le ură ziua bună.

Se opri să privească și să cerceteze cine sînt și unde merg, cu acea curiozitate liniștită a oamenilor simpli. Îl recunoscu pe domnul Lică Cartojan. Primi chiar o țigară de la dînsul — și oroare! — o hîrtie de cinci lei, pentru un rachiu.

Radu Comșa îl găsi lipsit de demnitate omenească, deși cu o clipă înainte regretase că n-are la el o țigară să-i dea și nu pusese mîna în pungă, numai fiindcă îi fusese jenă de tovarăși să nu mărească impresia de atît de stupid debutant

în materie de propagandă electorală, după cum se dovedise.

Moşneagul strînse ţigara cu îngrijire, s-o fumeze acasă, pe îndelete.

Le pofti spor la „claca minciunii" şi porni înainte, spre iazul de sub deal, unde i s-au rătăcit nişte „boale de gite".

— Recunoaşte, te rog, dumneata, domnule candidat, dacă la asemenea oameni trebuie să te prezinţi cu programe de reforme şi alte baliverne?... întrebă cu răutăcioasă curiozitate pipernicitul cu răsuflarea usturoiată. Îi arde lui de libertăţile constituţionale, cum îi arde lui Ştiubei, acuma, de îngheţată de vanilie!...

Ştiubei, uriaşul cu sticla de coniac în sfîrşit golită, protestă că este amestecat într-o chestiune de care se dezinteresează complet...

— De ceea ce-mi arde acum, vă spun drept, ar fi o jumătate de metru de cîrnat fript!... Mi-a deschis coniacul acesta o poftă teribilă! Bine că nu mai avem decît trei sferturi de ceas pînă la crîşma lui Hascăl.

Într-adevăr, distanţa era apreciată exact.

Ştiubei cunoştea toate cîrciumile din judeţ cu specialităţile respective şi se bucura din partea tuturor patronilor de o mare şi legitimă consideraţiune, cuvenită unui atît de excepţional şi activ consumator.

La Hascăl, în marginea comunei, încăperea era plină de oameni strînşi de la treburile cîmpului din pricina ploii. Toţi îl întîmpinară pe domnul Lică Cartojan ca pe o cunoştinţă veche. Iar domnul Lică Cartojan dovedi o memorie fenomenală a numelor, a necazurilor tuturor şi a unor imemorabile procese de loialitate sau de ingratitudine, de la alegerile precedente.

Cunoştea numele fiecăruia, numărul copiilor, termenele de judecată, dorinţele şi durerile tăinuite. Ştia al cui cuvînt merită încredere şi care e vîndut cu trup şi suflet partidelor adverse. Într-un sfert de oră, în odaia lipită cu lut pe jos, duhnind a fum de tutun prost şi a miros de suman plouat, vorbi cu fiecare în parte, tras într-un ungher, despre ceea ce ştia că îl doare, expeditiv şi misterios.

Pe urmă, pecetlui pacturile cu cîteva kilograme de vin, revenind la masa cu scîndurile nevăpsite şi cu un şervet întins pe colţ, unde Ştiubei şi tovarăşii săi îşi puneau provizoriu stomacurile la cale.

Radu Comşa se simţi inutil şi deplasat în această bucătărie şi ospătărie electorală, cu totul străine de gîndul cu care plecase din Bucureşti.

Domnul Lică Cartojan îmbucă hălci mari din cîrnatul fript, vorbea cu gura plină, adresîndu-se, după cum îi venea în amintire, cîte unuia dintre ţăranii de la masa din faţă. Apoi dădu cîteva lămuriri, cu glas mai încet, lui Radu Comşa:

— Aice, puiule, lucrurile merg pi roate!... Îi am pi tăţi în mîni... Comuna-i lucrată di oamenii mii. Nu sî mişcî nimica fărî ştirea me! Dincolo ari sî fii mai greu... Numa di nu m-a da di sminteali beţivu cela di Bîzdîgî!...

Îşi aminti de o îngrijorare care-l preocupa de astăzi dimineaţă şi se adresă ţăranilor de la masă:

— Măi băieţi, da pi Bîzdîgî din Ciolăneşti l-aţi văzut azi cariva? O fi trecut cumva, di la tîrg, acasî?

— Trecut, coane Lică! Amu două ceasuri a trecut... Dac-o ajuns, aiasta-i altă vorbă. Că multi crîşmi-s în drum! Era cam cu chef şi cînta în căruţă, di huia valea...

— Iar s-o îmbătat, ticălosul!... se văietă domnul Lică Cartojan. Să ştiţi cî n-a aranjat nimic! Batim drumu digiaba...

Ceilalţi tovarăşi erau de altă părere.

Beat sau treaz, Bîzdîgă e om pe care se poate conta. După el, trage jumătate de comună. În orice caz, au să-l întîlnească pe drum şi au să-l culeagă din cîrciuma unde se va fi oprit.

Şi, într-adevăr, l-au întîlnit.

Mai avea o sută de metri de la cîrciumă pînă acasă şi nu se încumetase să parcurgă această distanţă fabuloasă. Calul o luase singur, cu căruţa înainte, se oprise la poarta casei, nechezase să-i dea drumul în şură; dar Ion Bîzdîgă nu se îndura să se despartă de oamenii lui, cu care avea o socoteală.

4

Cînd îl văzu pe domnul Lică Cartojan intrînd în cîrciumă urmat de suită, zvîcni de pe scaun şi se repezi să-l sărute:

— Coane Lică, eşti omul nostru!...

Domnul Lică Cartojan, puţin entuziasmat de această sinceră declaraţie, îl respinse cu mare asprime.

— Aşa ni-a fost vorba, Bîzdîgî?... Îmi pari bini că ti găsesc aci, sî-ţi spun că nu mai am nevoi de sărviciile tali!...

Ion Bizdîgă se clătină la lovitura acestei dizgraţii.

Era un om înalt, voinic, să ducă în fiecare mînă cîte un Lică Cartojan; iar hainele curate, jumătate de tîrgoveţ, jumătate de ţăran, dovedeau prosperă bunăstare. Fusese zece ani factor poştal, pe urmă, în vremea cînd se dizlocau trupele ruseşti, învîrtise nişte afaceri nelămurite, după care îşi cumpărase douăzeci de hectare de pămînt, vie, livezi, îşi durase casa cea mai arătoasă din comună şi se împăcase cu conştiinţa, dăruind o sumă neobişnuită — o sută de mii de lei — pentru zidirea bisericii din sat, rămasă de multă vreme cu zidurile la jumătate. Acum îşi clădise şi o moară cu motor de benzină. De-o săptămînă bea inaugurarea.

Ameninţarea domnului Lică Cartojan rămînea astfel lipsită de seriozitate. Un partid, mai cu seamă în preziua alegerilor, nu se lipseşte atît de uşor de serviciile unui om cu autoritatea şi puterea bunăstării printre consăteni, chiar dacă această bunăstare n-a fost cîştigată la curata lumină a zilei. Era un adevăr de care şi-ar fi dat seama îndată şi Ion Bizdîgă, dacă spirtul şi vinul pritocit pe drum, la toate cîrciumile de la oraş pînă aci, nu i-ar fi întunecat limpedea judecată şi nu l-ar fi pregătit la cel mai amar pesimism.

— Asta-i ci vream să-ţi spun, Bizdîgi! Cu dumneata am terminat-o!...

Domnul Lică Cartojan se îndreptă cu umbrela subsuoară spre uşă, implacabil ca destinul, deşi ştia că n-are să treacă pragul, ci are să se întoarcă după ce vinovatul îşi va cere iertare, recunoscîndu-şi cu umilinţă în faţa publicului păcătoşenia.

Ion Bizdîgă îl chemă cu deznădejde:

— Cucoane Lică, să nu faci treaba asta! Stai şi mă ascultă ...

— N-ascult nimică!... Îmi pare rău ci la nevoie am pus gîtu pentru tini şi ti-am scăpat di la primejdie... Dari să ştii di la mini, ci păstrez asta la inimi şi am si ţi-o plătesc... Ni mai întîlnim noi!...

— Ce să ne mai întîlnim, coane Lică! Că doar sîntem întîlniţi gata!... încercă să o aducă pe calea glumei, Ion Bizdîgă.

Adevărul era că ameninţarea domnului Lică Cartojan cuprindea destule motive de îngrijorare, dacă n-ar fi fost să rămînă numai la vorbe. În afacerile tulburi ale fostului factor poştal, atunci cînd lucrurile luaseră o întorsătură urîtă

şi dăduseră material pentru un dosar la Curtea Marţială, domnul Lică Cartojan fusese acela care l-a scos la liman, cu faţa curată. Şi omul cu mutră ascuţită şi roşcată de vulpe ştia lucruri pe care nu le mai ştia nimeni.

Ceilalţi tovarăşi ai domnului Lică Cartojan interveniră să aducă pace:

— Hai, Lică, lasă-l să vedem ce spune!...

— Ci sî spunî, puilor? Cî doar îmi cunosc eu omu... Nu vedeţi cî nu poati lega douî vorbi?...

— Eu să nu pot lega două vorbe, coane Lică? Îmi pare rău... Iaca, vezi şi dumneata dacă pot spune ori nu: doisprezece cocostîrci pe casa lui Kogălniceanu!...

Ion Bîzdîgă rostise impecabil formula cu care, în partea locului, se pune la încercare încurcătura de limbă a beţivilor.

Toţi riseră cu bunăvoinţă şi încurajare. Gheaţa era ruptă...

Domnul Lică Cartojan se întoarse cu umbrela de la uşă. Acum avea siguranţă că vinovatul are să se facă luntre şi punte să-şi răscumpere iertarea.

Comuna era piatră grea de încercare. Amîndoi învăţătorii şi preotul, de douăzeci de ani, făceau politica partidului de la guvern.

Aveau legături vechi cu oamenii; o strămutare de voturi cerea muncă anevoioasă şi tenace. Toată puterea stătea în mîna fostului factor poştal, care-şi vedea puterea crescînd, pe măsură ce-i creşteau hotarele şi i se întindeau afacerile, conduse lucid, cu mare isteţime şi cruntă lăcomie de ban, cînd nu se afla sub stăpînirea vinului.

Ion Bîzdîgă pofti mosafirii la el acasă, o luă înainte pe jos, păşind din casă în casă, să adune gospodarii.

Deschise poarta larg să treacă trăsurile printre purceii şi raţele bălăcindu-se în noroiul ogrăzii.

Casa se arăta mai încăpătoare şi mai curată decît se aştepta Radu Comşa, şi gazda aştepta cu mîndrie mirarea oaspeţilor. Îi întîmpină, în cerdac, o femeie desculţă, fără vîrstă, cu ochii gălbui.

Domnul Lică Cartojan o luă înainte, făcînd prezentările:

— Madam Bîzdîgă! Domnu viitor deputat Comşa... Madam Bîzdîgă, domnu Ştiubei!...

„Madam Bîzdîgă", emoţionată şi flatată de rangul de mare doamnă la care fusese ridicată, îşi ceru iertare că a prins-o vremea aşa desculţă şi nepieptănată!

— Înţelegim! Lasă, nu ni mai spuni nouă aieste, că-nţelegim! veni într-ajutor domnu Lică Cartojan. Gospodăria!... Aiasta-i partida dumitale, după cum partida lui Ion îi drojdia şi Nicoreştiul!...

Madam Bîzdîgă luă apărarea soţului, din simţ de solidaritate conjugală:

— Că nu-i chiar aşa cum spune lumea!... Ia, se mai ia şi el, cînd îl grămădesc necazurile... Că, Doamne iartă-mă, nu din drojdie şi din Nicoreşti s-o învrednicit să agonisească ce-a agonisit...

Domnul Lică Cartojan nu crezu oportun să mai aprofundeze această chestiune şi dădu să înţeleagă gazdei că tuturor le-ar prinde teribil de bine un borş de găină, dres cu smîntînă, fierbinte şi cu mămăligă.

— Apoi, asta nu era nevoie să ni-o spui! N-aţi intrat doar în casă pustie!... se simţi ofensată în demnitatea sa ospitalieră madam Bîzdîgă.

Dădu fuga să-şi schimbe îmbrăcămintea şi să se încalţe.

În vremea aceasta, toţi începură să scotocească prin cele două odăi cu uşile deschise în lături, unde fantezia soţilor Bîzdîgă adunase cel mai bizar muzeu de obiecte eteroclite. Scoarţe de lînă şi macaturi de bilci, cărţi poştale bătute în perete şi şifonier cu oglindă, ulcioare smălţuite şi tablale de carton presat, căni de sticlă colorată şi broboade de borangic: cel mai lipsit de gust amestec de mahala şi de lucruri curat ţărăneşti, cu frumuseţea pierdută din vecinătatea tinichelelor de dugheană proastă.

Încolo, curăţenie şi miros de busuioc, mai tare decît al parfumului din sticla pusă la vedere, sub oglindă.

Ion Bîzdîgă se înfăţişă cu amîndouă mîinile ocupate; în fiecare ţinea cîte două clondire şi subsuoară alte două. După ce le orîndui, prezentă raportul.

El se simţea în stare să tragă măcar două treimi din voturi, dacă...

Dacă îndată ce s-ar schimba guvernul, domnul Lică Cartojan îşi ia angajamentul să mute jandarmul şef de post; dacă au să-l pună pe Ciubotaru preşedintele comisiei interimare, măcar că Ciubotaru a scăpat de puşcărie numai datorită amnistiei; dacă domnul Lică Cartojan va obţine pe lîngă

toate cîrciumile din comună drept să se deschidă alte două, lui Timofti și lui Petrachi Surdu; dacă ridică opreliștea de pășune în pădurea statului; dacă își dau cuvîntul că are să exproprieze și cele două sute de hectare ale lui Ionică Pastia; dacă stăruie să se facă o anchetă severă la cooperativă și, vinovați-nevinovați, să-i scoată de acolo pe Strîmbeanu și pe Ilincă, ca să pună „oamenii noștri"; în sfîrșit, o sută și unu de „dacă"...

De altfel, oamenii au să se adune, pleacă el să-i cheme, și domnu Lică Cartojan are să audă cu propriile sale urechi și să vadă cu propriii săi ochi.

Pînă atunci, lăsă mosafirilor clondirele de vin să se încălzească și pe madam Bîzdîgă să pregătească masa.

Aprinse lampa și porni să bată cu un baltag în porțile gospodarilor, ca să-i adune la sfat.

Madam Bîzdîgă, cu ciuboțele cu scîrț și cu toc înalt, îmbrăcată în haine tîrgovețe și mirosind ca o drogherie de la Piața Halelor, a colonie și a pudră, întinse pe masa din mijloc fața albă, farfurii și tacîmuri noi.

Știubei se interesă foarte de alcătuirea meniului și consilie oarecare modificări.

Peste un ceas, mămăliga și oala cu borș abureau în mijlocul mesei. Limbile se dezlegaseră, Ion Bîzdîgă se întorsese, se pusese la curent înghițind de dușcă o jumătate de duzină de rachiu și toți se simțiră în cele mai optimiste dispozițiuni.

Gospodarii au prins să se adune.

Intrau în odaie, după ce-și ștergeau cu îngrijire opincile de prag, se înșirau lîngă pereți în picioare, privind cum mănîncă tîrgoveții și așteptîndu-i să termine. Înghițeau în sec, ștergîndu-și mustățile cu dosul mîinii și arătau mare admirație și respect pentru capacitatea de ingurgitare a lui Știubei și pentru belșugul din casa lui Ion Bîzdîgă, care rîdea zgomotos, se întrecuse cu numărul paharelor, privea cu ochii păienjeniți și lucitori, nu scăpă prilej s-o apuce de gușă pe madam Bîzdîgă și s-o ciupească de sînii moi și osteniți, de cîte ori trecea să schimbe farfuriile.

Madam Bîzdîgă îl lovea rușinată peste mînă, pe urmă se întorcea să dea aminte țăranilor din picioare că nu-i locul să se reazime de perete cu sumanul ud.

Oamenii se fereau, supuși, fără să se simtă jigniți de glasul oțărît și poruncitor al gazdei. Își socoteau consăteanul trecut

într-un rang deasupra lor şi acceptau această nouă orînduială, găsind-o firească.

Chiar dacă scrîşneau şi încleştau pumnii, n-o făceau aci. Ci pe ascuns, acasă.

Radu Comşa fu de părere că masa se prelungeşte peste măsură. Neomenos spectacol sub ochii celor ţinuţi să postească în picioare!

— De asta te îngrijeşti dumneata? se miră Ion Bîzdîgă, aruncînd o privire ceţoasă, de milă şi de dispreţ, la oamenii mobilizaţi de el de pe la gospodăriile lor. De asta îţi pasă dumitale? Nu-i vezi cum stau?... Stau ca nişte boi!...

Boii, ofensaţi de astă dată, după un schimb de semne şi de şoapte, se strecurară, unul cîte altul, pe uşă afară.

Domnul Lică Cartojan fu cuprins de mare îngrijorare:

— Ci dracu, eşti nebun, bre? Ti apuci s-alungi oamenii cu ticăloşiili tali?... Numa di prostii ti ţii!...

Ion Bîzdîgă nu acordă însă atîta gravitate faptului.

Făcu un semn spre uşă de superior dispreţ:

— Lăsaţi că eu îi supăr şi tot eu îi împac! Îi am aici...

Arătă palma unde îi avea.

Astfel, lanţul era înverigat solid: pe el îl avea în mînă domnul Lică Cartojan; el îi avea pe cei de afară; iar pe domnul Lică Cartojan îl ţinea strîns, desigur, altă putere de mai sus.

Radu Comşa simţi înecîndu-se într-o ceaţă foarte îndepărtată hotărîrile brave, naive şi inoperante din serile de demult. Cuvintele locotenentului Ghenea, în drum de la „Casa Neamului"; altele; adunările din casa birjarului din strada Păcurari, în Iaşi; noaptea fără sfîrşit, din patul spitalului, cînd, cu ochii legaţi, crezuse că descoperă în el lumina... Toate se împotmoleau trivial, strivite, apăsate afund de o lege de fier împotriva căreia nici o putere omenească părea că nu există.

Ieşi în cerdac să se răcorească.

În ploaie, gospodarii aşteptau, umbre întunecate.

Radu Comşa încercă să-şi pună toată blîndeţea în glas, cînd îi întrebă:

— Ce? N-aţi plecat, oameni buni?...

— Facem şi noi adunarea boilor! răspunse un glas gros în întuneric, şi ceilalţi începură să rîdă, gata să se întoarcă la cea dintîi chemare.

Lui Radu Comşa îi fu ciudă de atîta lipsă de mîndrie. I-ar fi plăcut mai degrabă să-i ştie plecaţi şi pentru totdeauna duşmani.

Dar domnul Lică Cartojan, după ce-şi încălţă galoşii, cobori cu Ion Bîzdîgă în mijlocul oamenilor şi, după un sfert de oră, îi aduse pe toţi sus, boi dezmeticiţi şi gata să se supună jugului.

Pînă tîrziu după miezul nopţii, Radu Comşa se răsuci pe patul tare, fără somn. Un sforăit inuman, formidabil şi întrerupt de gemete, umplea odaia.

Ştiubei lupta cu visuri cumplite, după atîtea mese cîte înghiţise de astăzi dimineaţă.

Uşa la tindă era deschisă.

Acolo se aflau culcaţi jos, pe un mindir, ca să facă loc musafirilor, Ion Bîzdîgă şi nevastă-sa. Fostul factor rural, înfierbîntat de vin, nu-şi găsea nici el, se vede, somnul. Radu Comşa a înţeles aceasta, după dialogul ascultat fără voie.

— Da şăzi ghinişor, măi omule! se apără, şoptit, glasul lui madam Bîzdîgă. Ci naiba, nu ţi-i ruşine? Ne-aud oamenii ăştia!...

Pauză. După un timp:

— Ţţîţţ!... Să ştii că-mi ieu ţolu şi mă duc afară, în cerdac..

Mai tîrziu, îmblînzită:

— Parcă eşti chior, di nu mai ştii...

Şi glasul lui Ion Bîzdîgă, sigur de sine:

— Lasă, nu te mai fasoli! Ce, poate vrei să zici că nu-ţi convine?

5

După trei zile, Radu Comşa se întorcea pe acelaşi drum în trăsurile cu caii vlăguiţi şi cu tovarăşii răguşiţi de vorbă şi de băutură.

Tăcea duşmănos, între Ştiubei, uriaşul care făcuse ravagii la toate mesele, şi între pipernicitul zgribulit în palton.

O hotărîre neclintită crescuse în el.

Cum ajunge la Iaşi, se urcă în tren să nu-se mai întoarcă sub nici un cuvînt. Pentru ceilalţi, izbînda alegerilor era neîndoioasă. Dar cu ce preţ!

Pe dealul popasului, în negura ploii, acelaşi plugar în suman, sau poate altul, se depărta cu mers sigur, măsurat, fără grabă, venind din ceaţă şi întorcîndu-se în ceaţă.

Din nou îi păru că e singurul om al acestor locuri pe care nu-l atinge vremelnicia. Dintr-un veac trece în alt veac, abia mai schimbat, imperceptibil, de cum va fi fost în vîrsta necunoscută a neamului getic.

Zădarnic voi să şi-l reconstituie, cu chipul cel real al moşneagului care-a primit fără demnitate ţigara şi cinci lei de rachiu de la domnul Lică Cartojan.

Cealaltă imagine, a închipuirii, biruia mai puternică; fiindcă era poate singura, într-adevăr, cea îndeaievea şi eternă.

Capitolul II

FIERUL, FONTA ŞI OŢELUL

1

„Nu există animal mai feroce decît o femeie în dosul unui ghişeu", gîndi Radu Comşa şi rosti gîndul tare, către un domn cu blană, tovarăş de aşteptare.

Domnul se întoarse cu un surîs de aprobare. Dar deveni deodată indiferent şi distant, cînd văzu că cel care vorbise are obrazul crestat de tăieturi: poate un individ scandalagiu cu suvenirul unei lovituri de sifon.

Domnişoara din dosul ghişeului părea că ignoră cu desăvîrşire existenţa celor zece oameni rezemaţi de gratii, făcînd coadă şi schimbînd picioarele pe cimentul ud de zăpada topită a încălţărilor. Discuta foarte aprins cu cineva dinlăuntru, care nu se vedea, căci în afară de gura ghişeului, zăbrelele despărţirii erau înfundate:

— Am găsit o ocazie... Stofă foarte drăguţă, englezească... verde cu raieuri. Eu îmi lucrez rochiile singură, după tiparele din *La femme de France!...*

Persoana invizibilă rostise ceva foarte cu haz, căci domnişoara hohoti, arătînd dinţii mărunţi de rozătoare.

— Se poartă iar garnitură de blană!... Ai văzut rochia lui madam Olmazu?...

Domnişoara nu mai rîdea.

Privi încruntată în vid, cu invidie, la gîndul rochiei cu blană a doamnei Olmazu.

Cînd îşi recăpătă glasul, dinţii mărunţi arătară acum ca dinţii rozătoarelor care trebuie să lucreze întruna ca să nu crească peste măsură... Spuse în şoaptă ceva pe socoteala lui madam Olmazu.

Persoanei invizibile se pare că nu-i venea să creadă, căci domnişoara exclamă ofensată:

— Parol! Cum aş putea altfel să colportez asemenea lucruri, dacă n-aş fi văzut cu ochii mei? Am văzut-o marţi seara, ieşind... După cinci minute a apărut şi tipul, răsucind bastonul şi apucînd în cealaltă direcţie. Fără nici o ruşine, dragă, îţi spun, fără nici o ruşine!... A ajuns ca una d-alea...

Domnişoara îşi aşeză părul gălbui la tîmple, strîmbînd buzele cu dezgust la constatarea că madam Olmazu a ajuns „una d-alea".

Făcu ordine minuţioasă pe masă.

Deschise un sertar şi căută într-o cutie, pe urmă în alta. Îşi puse mîneci de lustrin peste mînecile hainei. Căscă cu repetiţie, ducînd delicat la gură vîrful degetelor cu unghiile lăcuite. Scrise ceva.

Domnul cu blană îşi pierdu răbdarea. Bătu în geam:

— Domnişoară!...

Atinsă de surzenie totală, domnişoara îşi curăţi unghiile cu un colţ de hîrtie îndoit triunghiular.

— Domnişoară!

Domnişoara aruncă, în sfîrşit, o privire încruntată la fereastră.

Ridică geamul în jumătate:

— Te-aş ruga, domnule, să citeşti întîi avizul şi pe urmă să-ţi manifestezi impacienţa... Nu sîntem la prăvălie!...

Lăsă scurt geamul la loc şi continuă să-şi cureţe unghiile celeilalte mîini.

Avizul prevenea: *Recomandatele se primesc de la orele 8—12 a.m. şi 2—7 p.m.* Ceasul arăta două fără două minute. Deci domnişoara se afla în dreptul său să-şi urmeze toaleta unghiilor.

La două fix deschise, vorbind cu duşmănie, încît s-ar fi spus că are de mult ceva de împărţit cu domnul cu blană, care poate e rudă ori măcar prieten cu madam Olmazu:

— Poftim şi deprindeţi-vă să fiţi ceva mai politicoşi!...

Aruncă scrisoarea pe cîntar. Începu să caute timbre. Schimbă peniţa. Puse întîi numere de ordine pe cotoarele unei pagini întregi din condica de recipise. Pe urmă, nu găsi sugativă. Mai descoperi că cerneala violetă e pe sfîrşite şi

începu o laborioasă operație, pritocind un rest dintr-o sticlă în călimară.

Domnul cu blană, după ce așteptă docil recipisa, își făcu loc cu coatele să treacă, în sfîrșit, eliberat.

Cînd îi veni rîndul lui Radu Comșa, înaintea sa se înfipse un funcționar comercial cu un teanc de plicuri albastre. Radu Comșa le dădu la o parte cu latul palmei.

— Pardon!

— Lasă-mă, domnule! se răsti pițigăiat funcționarul comercial. Ce?... Nu știu eu cînd ai venit?

Radu Comșa îl privi in creștet. Cu o mînă l-ar fi smuls de guler, să-l treacă pachet peste gratii. Funcționarul pipernicit îi dădea înainte din coate. Radu Comșa îi puse mîna grea pe teancul de scrisori.

— Umplu sala cu ele!...

— Ce e, domnule, ce? pițigăi glasul. Ce ești dumneata aci? Se cunoaște după mutră că ai stofă de scandalagiu. Numai că acilea nu merge pă scandal!...

Cei care așteptau se despărțiră spontan în două tabere, după legile misterioase care conduc psihologia colectivităților. Unii văzuseră cu ochii lor că domnul cu semnul la buze a sosit întîi. Alții, tot cu ochii lor, văzuseră că aștepta dinainte funcționarul comercial.

Domnișoara dădu sec drumul ghilotinei.

— Cînd sfîrșiți, să mă anunțați, vă rog, și pe mine!

Ca să nu piardă timpul, începu să completeze coloanele unui tablou, așteptînd pînă se va aplana controversa de-afară.

Mulțimea de la spatele lui Comșa mormăi:

— Crescuți în pădure, domnule!... Ce sîntem noi de vină, dacă?... Tot soiul de tipi... Haide, domnilor! N-o să stăm aci o mie de ani!

Radu Comșa fierbea de mînie și de umilință. Își birui prima pornire, să-l scoată pe celălalt la loc liber, în palme și în lovituri de picioare. Pe urmă, se gîndi că a devenit într-adevăr o brută. Rosti calm:

— Treci, domnule! Poftim, sfîrșește!...

— Puteai să faci așa de la început! triumfă funcționarul comercial, răsfirîndu-și plicurile pe pupitrul ghișeului, convins acum că într-adevăr el avusese dreptate, de vreme ce celălalt ceda. Domnișoară!...

Domnișoara nu ridică ochii pînă nu sfîrși coloana tabloului,

Coborînd scările largi ale poştei, Radu Comşa aspiră aerul iernii cu sete, să-şi răcorească enervarea din el. Incidentul de la ghişeu venise numai să umple paharul.

De la începutul iernii, curseseră, una după alta, nesfîrşite pricini de amărăciune şi de dezgust.

Un cîine-lup cu zgardă nichelată zburda voios pe strada uscată de ger, în jurul unei doamne înfăşurată în blănuri. Îl mirosi, dînd din coadă. Radu Comşa îl izbi cu ciudă şi în aceeaşi clipă toată furia se potoli. Cîinele fugi lîngă doamna cu blănuri şi se întoarse de la adăpost să-l privească mustrător, cu o omenească întrebare nedumerită în ochi.

„Devin o brută... devin o brută!" îşi repetă Comşa, oprindu-se înaintea unei vitrine pentru a lăsa cîinele doamnei să se depărteze.

Adineaori, cînd intrase cu scrisoarea la poştă, simţea bucuria că poate săvîrşi o faptă bună: ajutora un prieten. Acum era dezgustat de tot: nu se gîndise oare un moment, acolo în faţa ghişeului, să rupă scrisoarea?

Pe urmă, se întrebă de ce nu-i va fi răspuns Virgil Probotă, de-a fost nevoie să-i repete rugămintea? Virgil Probotă era la Cluj de un an, la Universitate, unde îşi împlinea în sfîrşit visul lui: un laborator să lucreze în voie. Iar Radu Comşa îi ceruse un serviciu. Să stăruie, fără să spună din partea cui, pe lîngă Alexandru Vardaru, acum ministru, ca să se revină asupra nedreptăţii săvîrşite cu Vasile Mogrea, suspendat pe trei luni şi apoi mutat la o catedră din Bucovina, pentru ideile politice rebele. Răspunsul nu mai venea. Şi nu înţelegea de ce. Ştia că Virgil Probotă, care nu făcea nici un fel de politică, putea cere cu uşurinţă un serviciu lui Alexandru Vardaru, ca fost dascăl al Luminiţei şi al lui Mihai.

Apelase la acest lanţ al slăbiciunilor: el cerea lui Virgil, Virgil lui Vardaru, Vardaru colegului de la Instrucţie, numai ca să scutească pe prietenul Mogrea de mizeria surghiunului într-un orăşel depărtat de gospodăria lui săracă şi al doilea copil încă în leagăn.

Radu Comşa cumpără gazetele de după-amiază. Îşi aruncă ochii la ultima oră politică. Citi titlul cu litere late:

DECLARAŢIILE
DOMNULUI MINISTRU ALEXANDRU VARDARU.
OPERA DE REFACERE ADMINISTRATIVĂ.
MAI PUŢINE LEGI ŞI MAI MULTĂ GOSPODĂRIE.

împături ziarele. Se îndreptă în silă spre casă, unde nu-l atrăgea nimic.

„Aşadar, guvernul se pregătea să-şi împlinească legislatura întreagă! Sînt siguri de rezultatul alegerilor. De altfel, au şi dreptate. Aceştia ştiu ce vor. Nu anunţă miracole. Tac şi-şi văd de treburi, lăsînd altora îndeletnicirea proiectelor de reforme himerice, de care se leapădă cînd ajung la cîrmă.

Radu Comşa gîndi că în fiecare zi cei mai înverşunaţi apărători ai reformelor care aveau să facă „România Mare să devină şi România nouă" au slăbit glasul. Unii au plecat din partid. Alţii se pregătesc să plece. Iar el încă nu s-a despărţit de toţi, ca să-şi vadă de necazurile lui, numai din laşitate. L-ar bănui că nu o face din oboseală şi dezgust, ci din cine ştie ce meschine socoteli, acum, cînd partidul se află în lichidare. Căci guvernul „României Mari care avea să devină România nouă" durase atît cît fusese nevoie pentru a dezamăgi toată lumea şi a lichida, o dată cu un partid, o sumă de prea frumoase şi zădarnice iluzii.

În cîteva luni, izbucniseră afaceri scandaloase: unii făcuseră dovadă numai de cea mai inocentă nepricepere, alţii se repeziseră lacomi să-şi potolească stomacurile flămînde. Certurile între diferitele grupări alimentaseră caricaturile gazetelor. Totul sfîrşise grotesc şi, cînd demisia silită pusese capăt acestei scurte aventuri, mulţi nu îndrăzniră un timp să mai scoată capul în stradă. Guvernul României noi întrecuse tot ce văzuse vreodată România veche!

Acum, pregătind iarăşi lupta alegerilor, în opoziţie se vorbea de purificarea partidului. Însă legendele banale şi timpe, dar juste, ale caricaturilor rezumau întreaga tristă poveste: „Atît de tînăr şi impur! — Partidul purificării naţionale îşi spală rufele murdare înaintea naţiunii! — Năravuri vechi, cu firmă nouă!" etc., etc.

Radu Comşa ştia acum că tot ce năzuiseră deverise imposibil şi absurd.

Exaltarea lor fusese captată de cîţiva oameni care mînuiau voturile ca un capital al subscriitorilor, într-o aventuroasă întreprindere. Iar rămăşiţele entuziasmului slujeau în manifestele partidului, ca frazele bombastice ale unui prospect de emisiune.

Totul fusese pîngărit. Totul desfigurat. În potirul catifelat al trandafirilor, tot astfel se aciuiază, încolăciţi, viermii trîndavi şi graşi.

Nu le rămînea decît umilinţa celor cîţiva, îndîrjindu-se să nu se risipească încă. Cînd se întîlneau, ocoleau să vorbească despre aceasta, cum nu pomeneşti despre un mort scump.

De aceea, Radu Comşa călca, în gerul aspru al iernii, fără nici o vigoare, ca mersul unui om în care s-a cuibărit o boală mistuind deocamdată ascuns. Afişele colorate vesteau reprezentaţiile teatrale. Îşi aduse aminte că de mult n-a mai călcat într-o sală de spectacol. N-a mai ascultat un concert. Nici de avocatura lui n-a mai purtat grijă. E acum un om sărac şi fără căpătîi.

Trecu prin faţa Ateneului. Acolo unde, într-o noapte cu viscol, în cea dintîi iarnă cînd s-a întors în Bucureşti, prietenul cel nou de-atunci, Vasile Mogrea, spusese că după frămîntările care au să vină, cînd vor lua sfîrşit, ca viforul ce smulgea acoperişuri şi firme, clădea troiene, astupa bolţi, fiecare dintre dînşii vor rămîne încremeniţi sus ori jos, asemeni mineralelor prinse în scoarţa planetei, după convulsiile geologice, cînd s-au răcit.

El rămînea undeva, afund.

Acasă, găsi răspunsul lui Virgil Probotă.

Îi recunoscu scrisul înainte de a desface plicul. Aşadar, nici nu mai fusese nevoie de scrisoarea de astăzi! A fost numai ca să aibă o umilinţă mai mult, la ghişeul unde a suportat obrăznicia celui dintîi venit.

Cînd citi primele rînduri, dispăru amintirea neplăcută şi mutra obraznică a funcţionarului comercial. Virgil Probotă scria că dorinţa i-a fost împlinită. Alexandru Vardaru i-a răspuns că a rezolvat-o, deşi „acel Vasile Mogrea, după cît îşi aminteşte, e un tip de incorigibil rebel".

Radu Comşa, care era departe de a cînta ca un tenor de operă, îşi manifestă bucuria intonînd cu voce falsă primele note din *Pescuitorii de perle.*

Îmbrăcă paltonul, acompaniat de această muzică şi grăbi să ducă vestea prietenului.

Nerăbdător, opri o birjă, cobori în drum să ia o sticlă de vin negru, fructe şi bomboane pentru copii. Era o bucurie care se cuvenea sărbătorită.

Privi mulţimea străzii îmbujorată de ger, cu o simpatie necunoscută adineaori. Salută oamenii cărora de multă vreme nu le mai dăduse ziua bună. Atît de mult bine îţi dăruieşti ţie însuţi, făcînd un bine unui semen!

Din seninul sticlos pluteau, abia vizibile, steluţe de zăpadă, sclipind imaterial. Îşi aminti că n-a patinat de mulţi ani. Era un sport care-l pasiona altădată. Şi i-ar face bine, acum, cînd atîtea ceasuri rămîne ghemuit ca o sălbătăciune alungată, în chiliile lui veşnic neaerisite.

2

A sărit din birjă cu pachetele în braţe.

În antreul scund şi întunecos, îl întîmpină duruitul maşinii de cusut şi un miros sfîriit de varză prăjită. Acestea au cam coborît puţin pe pămînt, la realitatea trivială de toate zilele, elanul cu care deschisese uşa.

Vasile Mogrea, în papuci, într-un surtuc vechi peste cămaşa de noapte, citea la gura sobei. Amalia trăgea la maşină un pantalon de pînză albă, pe care îl ascunse cînd îl văzu intrînd; fetiţa tîra prin casă, cu sfoară, un automobil de tablă defect. Celălalt prunc dormea în leagăn, cu pumnii mici strînşi deasupra capului.

Priviră nedumeriţi la pachetele lui Radu Comşa.

— Îţi aduc veste bună, Mogrea!...

N-avea tărie să i-o împărtăşească mai tîrziu, după o pregătire, cum plănuise.

— Moft! Eu şi veste bună! închise cartea Vasile Mogrea, punînd-o între el şi spătarul scaunului. la loc pe-un scaun, Comşa! Vezi bine că nu prea se află spaţiu de promenadă în vastele mele apartamente!...

Radu Comşa n-avea astîmpăr să se poată fixa pe un scaun.

— Cînd era vorba să pleci?

— Peste cinci zile. Am şi făcut un drum la faţa locului, în recunoaştere! Am găsit casă! Pare că am dat peste oameni de înţelegere... De mîine, împachetăm.

— Uff, cînd mă gîndesc ce-o să fie! se tîngui Amalia, împăturind rufa de pînză şi aşezînd deasupra foarfecele.

— Dragă Mogrea, nu mai împachetați nimic, nu mai e nevoie... Dați telegramă că e liberă casa. Și de la întîi prezintă-te la liceu!... S-a revenit asupra deciziei.

— Moft! vorbi Vasile Mogrea, aprinzînd o țigară la cărbune și privind imediat la Comșa, cu ochiul stîng întredeschis. Moft!...

Radu Comșa se opri din plimbarea în camera strîmtă, surprins că vestea lui n-a provocat senzația la care se aștepta.

Crezu că n-a fost înțeles bine:

— Am aici o scrisoare... De la prietenul Probotă. A intervenit el la... la... În sfîrșit...

Era să rostească numele lui Vardaru, dar îl ocoli.

— A intervenit el... Nu știu la cine. Nici nu importă aceasta, de altfel! Faptul este că îmi scrie că s-a revenit... Uite și numărul deciziei. Nici nu-ți imaginezi ce bucurie am, că...

Vasile Mogrea lăsă jilțul și veni la Comșa, prinzîndu-l de umeri și privindu-l în ochi:

— Dragă Comșa, vestea ta nu e nouă! Am primit încă de alaltăieri avizul... Se vede că scrisorile de la Cluj ajung a treia zi după înmormîntare!... M-am dus la minister și le-am turnat una, să mă țină minte. N-am nevoie de pomana nimănui! Cu atît mai mult, de mila acestui domn Vardaru!... Văd că evitai să-mi spui cine a intervenit. Lăudabilă pudoare!... Mi-au spus însă cei de la minister, o dată cu alte grațiozități, că am avut noroc de data asta, altfel... Altfel, ce? Înțelegi? Altfel, puteam adică să o pățesc mai rău!... Apoi, dragă Comșa, mie să nu-mi umble dumnealor cu mofturi! Nu cer nimic, nu vreau grația nimănui!... Aceasta e tot! De mîine, împachetăm și peste cinci zile încetez măcar pentru un timp a mai fi bucureștean... O să le arăt eu că, de aci ori de la distanță, tot eu rămîn, așa cum m-a făcut mama, zevzec, mitocan, calic, cum vrei; dar cu ciolanele spinării țapene, nu tîrîtoare. Asta e tot!... Restul sînt mofturi!...

Comșa privi fără să înțeleagă, cînd la Vasile Mogrea, cînd la nevastă-sa.

Amalia ridică brațele, deznădăjduită:

— Acum vezi și dumneata, domnule Comșa! De ieri îl tot spun și nu înțelege. Avem norocul să putem rămîne aci. Nu și nu!... Ca să ajungem în cine știe ce cocioabă și să purtăm copiii pe drumuri.

Vasile Mogrea deschise ochiul stîng și privi asasin la nevastă-sa:

— Iar începi?

— Cum să nu încep, Vasile? Tu îți răstorni cărțile într-o ladă și ai terminat... Ce facem însă cu gospodăria noastră?...

— Iar începi? repetă Mogrea, crescendo.

— Judecă, domnule Comșa, dacă e om cu care să te înțelegi...

— Iar începi?

— Virginica abia a scăpat din răceală... Cel mic... știi bine ce ne-a spus doctorul!...

— Iar începi! zbieră omul, zburlit. Iar începi cu mofturi, cu mofturi, cu mofturile tale? M-ai turbat, m-ai înnebunit de ieri!...

Vociferînd și gesticulînd, Vasile Mogrea făcu șase pași lați în cameră, cîți îi trebuiau ca să ajungă la perete și îndărăt. În drum, izbi cu piciorul în automobilul defect al fetiței.

În mașinăria de tablă se deșteptă subit o reminiscență a resorturilor din vremea cînd umbla fără sfoară; iar vehiculul înviat, descriind o curbă, începu să circule cu mijloace proprii.

Fetița bătu din palme:

— Merge, tăticule! Merge singur...

Toată furia lui Vasile Mogrea căzu. Își ridică fetița în brațe și o sărută sonor pe amîndoi obrajii, din a căror tămînjeală, sumar ștearsă, se putea deduce de la prima vedere că a mîncat magiun.

Virginica se ceru jos, ca să scoată automobilul de sub pat unde se retrăsese pentru a se repauza după neașteptatul acces de vitalitate. Îl scoase la lumină. Automobilul, într-adevăr, mergea.

— Să mai spui că enervarea nu e bună la ceva!... glumi fără convingere Radu Comșa, pentru a rupe tăcerea penibilă...

Amalia Mogrea se așeză la mașina de cusut și începu a durui frenetic, ca să-și potolească și dînsa enervarea cu mijloacele pe care le avea la îndemînă.

Copilul din leagăn dormea senin, zîmbind prin somn, în mijlocul celor mai teribile zgomote, ca un copil născut pe țărmul Niagarei.

Mirosul de varză pătrundea cu stăruința izurilor care se impregnează pe veșnicie în ziduri.

— Atunci ce faci? întrebă Comșa, mai păstrînd nădejdea că prietenul va reveni.

— Cum ce fac? Ce sînt eu, un moftangiu, cînd vorbesc?... Am spus că plec, plec!

Radu Comșa se așeză pe jilțul din fața sobei, unde stătuse Mogrea, ca un prieten deprins să se simtă la el acasă. Începu să sfarme cu cleștele cărbunii din foc.

Vorbi, uitîndu-se în flăcările jucăușe:

— Eu cred, dragă Mogrea, că e bine să te mai gîndești!... Știi bine că pe urmă regretele nu folosesc la nimic...

— Adică tu o știi aceasta! Din experiență, firește! stărui Mogrea cu intenție.

— Nu înțeleg. Explică-mi!... lăsă Radu cleștele jos, ridicînd ochii.

— Ce să-ți explic? Vorbesc românește doar! Regretele tale! Acele pe care nu le spui nimănui, dar se citesc în ochi.

— Și tu nu ai tot atîtea regrete? Nu le cunoști și tu?...

— Nu m-ai înțeles! Altceva am vrut să-ți spun. De alte regrete e vorba... În sfîrșit, mofturi! Să vorbim de altceva!...

Radu Comșa cercă să ademenească la el fetița, cu care nu se putuse împrieteni niciodată. Îi întinse un măr. Fetița se feri de fructul oprit, cu o repulsie pe care, dacă ar fi cunoscut-o și Eva odinioară, tot neamul omenesc ar hălădui pînă astăzi în paradis.

— Acum înțeleg rostul sticlei și mofturilor acestora! vorbi Vasile Mogrea, cu rîsul crud care-i dezvelea dinții sub mustățile țepoase. Ai fi vrut să ne veselim că rămîn!... Că am început să capitulez cu ceva în viață. Că am ajuns la înțelepciunea să primesc o pomană de la indivizi pe care îi urăsc și îi disprețuiesc... Ha-ha! Ce puțin mă cunoști încă, dragă Comșa!... Haide, nu face mutra aceasta funebră! Ne putem veseli și fiindcă plec!... Să știi de la mine că mi-au făcut un serviciu zvîrlindu-mă la marginea țării. Scap de atmosfera de aci... Capăt puțină perspectivă!... De la distanță, se văd mai bine jucînd paiațele!...

Vasile Mogrea desfundă sticla, turnă în pahare desperecheate, cum arătau toate lucrurile în casa lor, de la paturile care nu erau amîndouă la fel, pînă la copiii care nu semănau, cum nu seamănă un ied cu un pui păros de urs.

Radu Comşa sorbi numai puţin şi aşeză paharul plin pe marginea sobei. Rolul lui aci se isprăvise. În loc să aducă o bucurie, cum aştepta, pricinuise discordie între bărbatul care voia să plece, mînat de veşnicul lui neastîmpăr, şi între femeia care voia să rămînă în culcuşul, cel puţin sigur, al mizeriei lor.

— Ai văzut declaraţiile lui Vardaru? întrebă Mogrea, bătînd cu dosul mîinii gazeta. *Mai multă gospodărie... Avem nevoie de continuitate.* Îi e teamă că patru ani n-au să-i ajungă pentru potlogăriil...

— Dragă Mogrea, tu ştii bine că lui Vardaru i se pot aduce orice învinuiri, de care nu scapă un om politic... Dar cinstea lui nu poate fi pusă la îndoială!...

— Îl aperi? Comşa, Comşa! Ţi-am spus că oricît ai căuta să nu-ţi trădezi regretele, ţi le citeşte în ochi şi cine nu vrea!...

Radu Comşa roşi, încît îi rămaseră numai cicatricele albe. Ce citea în el care să-l facă să roşească?

— Mogrea, dacă într-adevăr găseşti ceva care să-ţi dea dreptul...

Vasile Mogrea, cu picioarele în papuci întinse pe pervazul sobei, cu capul rezemat pe spătarul scaunului, vorbi privind în tavan, cu ţigara lipită de buză, în colţul gurii:

— Să-mi dea dreptul!... Să-mi dea dreptul!... N-am cerut şi n-am nevoie de nici un drept!... Îţi sînt numai un prieten care văd şi-mi fac o părere... Restul e moft! Pricep, Radu Comşa, ceea ce tu poate încă nu-ţi dai seama... Te-am văzut muşcînd adineaori din felia de portocală. Ca o femeie... Gustai cîte puţin şi-i sorbeai mustul, ca s-o savurezi mai deplin... Şi mi-am dat seama deodată, mai lucid ca oricînd, că nu e vina ta în tot ce se întîmplă!...

Radu Comşa se răsuci alarmat:

— Dar ce se întîmplă, Mogrea?

— Se întîmplă că eşti ostenit de toate. Te-ai descurajat! Ai mutra aceasta de înmormîntare... Şi revin la moftul meu, cu felia de portocală. Am văzut cum muşti dintr-un fruct, cu senzualitate. Tu erai făcut să ceri vieţii plăcere. Tot felul de plăceri!... Să ai o femeie frumoasă, o mîncare fină, casă confortabilă, o victorie care să-ţi dea toate satisfacţiile; nu să te baţi cu morile de vînt, ca un zevzec ca mine. Îmi pare rău că nu te-am cunoscut înainte de război... Să-ţi fi văzut gura intactă, buzele... Sînt sigur că era

gură tipică de senzual. Şi suferi astăzi, Comşa, nu fiindcă războiul te-a atins în viaţa'ta sufletească, ci fiindcă te-a lovit pe unde păcătuiai!...

Vasile Mogrea nu cobora înadins ochii din tavan, ca să poată vorbi mai pe şleau, fără să întîlnească privirea lui Comşa.

— Şi ca bun prieten, Comşa, înainte de a pleca, îţi dau un sfat... Lasă toate aceste mofturi pentru care ţi-ai pierdut timpul pînă acum; lasă-le pe socoteala mea şi a altora ca mine. Tu, întoarce-te la viaţa de mai înainte... Dacă mai poţi! Dacă te mai primeşte!...

— Mogrea! se ridică Comşa în picioare. N-ai drept să-mi spui lucrurile acestea!... Nici să le bănuieşti măcar.

— Dreeept? Iar începi cu drept şi nedrept, şi cu toate mofturile?

— Cînd ştii, Mogrea, că tot ce fac de atîta timp... Acuşi se împlinesc trei ani...

Vasile Mogrea rîse surd, ca pentru el numai:

— De atîta timp! Acuşi se împlinesc trei ani! Ha-ha!... Vezi cum i-ai numărat, Comşa?... Eu nu-i număr! La mine sînt de cînd m-am născut...

— Mogrea, te-aş ruga să laşi ochii din tavan şi să priveşti în ochii mei. Să spui neted ce înseamnă toate acestea?

Mogrea întoarse ochii din tavan, se ridică în capul oaselor pe scaun şi îl privi drept:

— Înseamnă că dai tîrcoale în jurul scîrbei de unde ai plecat!... Aceasta înseamnă!... Îl aperi pe Vardaru. Ceri servicii, prin alţii să zic, şi pentru alţii; dar tot de la acest Vardaru... Cîinele se întoarce la vărsătura sa! Scrie în Biblie aceasta...

Vasile Mogrea păru că se interesează grozav de vîrful ţigării, urmărind cu atenţie de expert al regiei combustia tutunului. Îi părea rău de cele ce rostise, dar nu le mai putea retrage. Era un gînd crescut cu încetul, şi firea lui vehementă, fără întortocheri, nu-i îngăduia să-l ascundă.

Se ridică şi făcu iarăşi trei paşi pînă la perete; trei paşi îndărăt.

Tăcerea se căscă grea.

Nu-şi puteau privi în ochi.

Fetița adormise lîngă automobilul de tablă. Amalia Mogrea duruia frenetic la mașina de cusut. Radu Comșa găsi mirosul de varză insuportabil.

Pierdea și această prietenie. Gîndi că aci îi era ultimul adăpost de refugiu; în tot menajul acesta eteroclit și haotic aflase două suflete simple, care mîine îi vor lipsi.

Din nou nu descoperi însă cuvintele bune și calde, să spună toată mîhnirea din el. Din nou îl izbi singurătatea de-afară, de care se înspăiminta.

Se uită de două ori la ceas, cu înfățișarea celui ce-și amintește deodată că a întîrziat de la o întîlnire. Își întinseră mîinile, privind în altă parte.

Strîngerea fu moale și indiferentă.

Cînd păși afară, Mogrea vru să facă un pas după el, cu amîndouă mîinile deschise. Dar se opri. Se trînti în jilț, desfăcînd foile cărții, la semn.

Radu Comșa își tîrî picioarele în strada înghețată, mergînd fără să știe încotro, cu un nod amar în gîtlej.

3

Nămeții se topiră în bălți murdare, pe urmă iar au împroșcat fulgii și o săptămînă dură teama că iarna se întoarce.

Sub pojghița de gheață, străzile au conservat astfel gunoaiele, ca să aibă cu ce înmiasma aerul primăverii la cel dintîi soare călduț.

Radu Comșa cunoscu în această vreme cartiere pe care nu le-a văzut niciodată.

Cele două camere îl înăbușeau.

Cînd nu suna nimeni la ușă și agenda arăta o zi goală, îmbrăca paltonul, răsucea cheia și pornea să alunge pe uliți mărginașe un dușman care-i fugea înainte. Se poticnea în fundacuri, se pomenea după un ceas rătăcit prin aceleași maidane pe unde a trecut. Speria cînii țîșnind cu botul în cutii de conserve ori dezgropînd, din movile, mortăciuni. Află întîia dată, de aproape, mizeria urbană: casele căzute într-o rînă, cîrpite din dărîmăturile altora; femei ieșite din umanitate, cu nasurile vinete și ochii opaci, pachete de zdrențe slinoase, înjurîndu-se dintr-un prag în altul; copii cu genunchii zgîriați zvîrlindu-și bulgări de gheață și bolovani; mar-

ginile Capitalei hidoase ca o pecingine, unde oamenii reduși la ultima mizerie orbecăiesc ca larvele în beznă, cînd se aprind luminile centrului.

Mîncă în birturi de mahala, în farfurii de culoarea săpunului de rufe, cu furculițe de cositor, pe colțuri de masă fără șervet, unde se cunoșteau zoioase urmele rotunde ale paharelor.

Nu arareori se pomenea ascultînd în neștire, de un ceas, dialogul vecinilor de masă: căruțașii și hamalii în mantăi aspre, îmbumbate strîmb, hohotind răgușit, ștergîndu-și mustățile pleoștite cu podul palmei, deșertînd cu schime de oțărală un vin tulbure ca urina laboratoarelor de analiză, înnoind comanda cu fundul sticlei izbit în masă.

„Șefule!..."

Restul se înțelegea din semnul mut al arătătorului, spre litra deșartă.

Porniră apoi ploile lui martie. Îl prindea noaptea cu umezeala pătrunsă în ciolane.

Tramvaiele înaintau spectrale, cu lumini împiclite în șuruiala apei. Trecătorii se prelingeau pe lîngă ziduri, cu plictiseală de moarte pe figuri, cînd apăreau și dispăreau în dreptul luminilor aprinse. Picurii bombăneau în coșurile trăsurilor. Se vedeau înăuntru umbre ghemuite; birjarul era o momiie de țoale și mușămăli.

Farurile mașinilor scormoneau din întunericul ud alte unghere hide, lăzi de gunoaie, cîini încălzindu-se la gura canalurilor, oameni beți, rezemați cu fruntea de garduri.

Ajungea lîngă uriașe construcții neisprăvite, înălțînd pereți de cărămizi roșii ca rănile, cu orbitele ferestrelor goale, la cinci și șase etaje.

Radu Comșa observă că aproape în fiecare stradă se ridică acum o clădire nouă. De ce se îmbulzesc toți? Ce miracol așteaptă?... Ce ambiții, lașități și mizerii se vor aciua cu lacomă nerăbdare în încăperile acestea noi, îndată ce tencuiala va fi zbicită și tapetul întins pe pereți?... Îi fu milă de soarta tuturor. Și de soarta copiilor care se vor naște acolo, ca să înceapă iarăși și iarăși zbaterea stearpă a sterpelor vieți, dintr-o asemenea lume, născută într-asemenea zodii.

Trecea la colțuri cu lămpile violente de cinematograf, unde o sonerie chema strident, metalic și continuu, deasupra imenselor afișe multicolore, înfățișînd un automobil prăbușit într-un abis, ori o prințesă himerică dîndu-și suflarea în spasmul unui sărut. Viermuiau grupuri zgribulite în jurul intrărilor, cerșind dreptunghiului de pînză luminată evadarea din mediocritatea de toată ziua, splendori magnifice din savanele celor două Americi, sau fastuoase idile pe plajele Mediteranei.

Școlari în uniformă, cu gulerele mantăilor ridicate, citeau un program boțit.

Pe trotuar, apa spăla coji de portocală.

Un vînzător de ziare, leoarcă, îmbuca lacom un capăt de corn, strigînd cu gura plină. Îl atingeau umbrelele deschise. Îl izbeau oamenii grăbiți, fără să ceară iertare, ca și cum mizeria vremii cîinoșise sufletele și ar fi spart toată pojghița de civilizare.

Radu Comșa trecea necunoscut, între alți necunoscuți, tîrîndu-și deșertul în indiferența străzilor vîscoase.

Ajungea acasă cu ultimul tramvai gol. Încasatorul, numărîndu-și mărunțișul pe platforma din dos. Un moșneag moțăind cu pîinea într-un ziar vechi. O femeie îmbrobodită în șal, privindu-și cu ochii morți încălțările sparte și ude. Vagonul slobozit zănatic pe șine.

Se strîngea în camera friguroasă ca într-o cavernă, muncit de insomnie. Îl prindeau zorile.

Altă zi fără început și fără sfîrșit.

Pe urmă, într-o dimineață, vîntul aduse din cîmpuri îndepărtate presimțirea primăverii.

Pasul trecătorilor bătu, deodată, elastic și înviorat, trotuarul zbicit. Femeile avură altă lumină în ochi. Țigănci cu flori albastre și albe îi ațineau calea.

Nici murdăria dospită în soare, nici duhoarea benzinei nu mai izbuteau acum să biruiască șuvoirea reavănă a aerului.

— Respiră! vorbi la spatele lui un glas plăcut. E ca în sonetul lui Hérédia, cînd pe granitul Bretaniei, de peste oceanul cețos, vîntul îi aducea aroma Antilelor natale...

Radu Comșa se întoarse să vadă cine a glăsuit. Era un tînăr cu figura de broască, urît și cu fața buboasă.

Dar omul uitase urîţenia lui şi hainele jerpelite.

Privea transfigurat cerul, ţinînd o carte veche subsuoară şi, cu celălalt braţ, braţul unui prieten. Amîndoi se depărtară călcînd uşor, ca spre o mare fericire. Radu Comşa îşi urmă drumul posomorît.

Fu pentru el mai grea chinuire să-şi poarte inima uscată printre voioşirile dezmorţite cu atît de puţin: o fişie mai limpede de cer întrevăzută peste ziduri şi o rază de soare jucînd mai caldă pe obraz.

Căuta instinctiv locurile unde lumina n-ajungea. Uliţi cu gloduri cleioase, pieţi unde rămăşiţe de legume zvîrlite spurcau primăvara cu miasme de putreziciune! Se întorcea pe cheiul Dîmboviţei, oprindu-se să privească de pe parapetul podurilor apa uleioasă şi lîncedă, în care şi peştii se vor fi prefăcut în viermi.

Rîul bălos împotmolea cîrpe şi stîrvuri. Pe pantele malului, unde îndrăznea să dea colţul ierbii, cioburi de vase, tinichele mîncate de rugină, bucăţi de vată şi vertebre albe cu gratii de coaste, aduceau îndată aminte că, dacă primăvara va fi purces poate undeva să plesnească mugurii şi să înverzească pajişti, aci e numai o rană purulentă care se deschide la soare.

Deasupra tărăbilor de scînduri, spînzurau atîrnaţi de picioare miei jupuiţi, cu tidvele rînjind. Cîini jigăriţi lingeau picăturile de sînge.

Niciodată nu-şi imaginase că o primăvară poate fi atît de hidoasă şi crudă.

Într-o asemenea seară, Radu Comşa, după ce-şi gonise toată după-amiaza duşmanul nevăzut, se întoarse ca întotdeauna cu sîngele ostenit în vine, cu măduva vlăguită în oase. Şi, ca întotdeauna, nu-şi găsea loc, strămutîndu-se cînd pe scaunul biroului, cînd pe divanul cu arcurile scîrţîind la fiecare răsucitură.

Încrucişase mîinile sub cap, privind ornamentele tavanului cunoscute cu de-amănuntul, pînă la ultima floare strîmbă, unde zugravul a pus hîrtia greşit.

Tic-tacul ceasornicului de mînă îi sună deodată fin şi cald în ureche, ca o prezenţă vie, nu ca un mecanism cu inima de rotiţe. Răsuci brăţara să-i asculte îndelung bătaia măruntă. Îşi spuse că e atît de singur acum, încît se îndestulează cu această tovărăşie a insectei metalice. Şi un gînd tresări!... Ceva a uitat... Înşelarea lui fusese aci. Voise să-şi rupă, să-şi

dea, să-şi sacrifice ceva din viaţă pentru un bine vag, general şi abstract. Tot ce încercase se împotmolea în uriţenii fără folos. Fumul jertfei se întorcea îndărăt, respins; fiindcă uitase că datoria cea mare şi simplă începea mai de aproape...

Se ridică şi răscoli hîrtiile din sertar, de pe birou, scutură cărţile.

Căuta o scrisoare veche de două săptămîni.

Anica, sora lui de la Hîrtoape, îi cerea un sfat. În vară sfîrşea şcoala cel mai mare dintre copii. Văduva se gîndea din vreme să-l pregătească pentru învăţătură mai înaltă, la oraş, ca să se bucure de aceleaşi îndestulări de care se bucură el.

Nu mai găsi scrisoarea.

O săptămînă o ştiuse acolo, sub ochi, înfiptă în călimară. Pe urmă dispăruse, cum dispar scrisorile pe care le strîngi la îndemînă, ca să le găseşti după ani în textul unei legi ori într-un buzunar de vestă uzată.

Începu un răspuns. Nu-şi amintea însă nici măcar cum se numeşte copilul. Rupse hîrtia. Se răzgîndi.

A doua zi dimineaţa, se urcă în tren. Seara fu în satul Hîrtoape.

4

Căruţa îl lăsase la cotul drumului.

Mergea mai departe, în celălalt sat.

Radu Comşa, cu valiza în mînă, fu întîmpinat în uliţă de un cîrd de gîşte. Gînsacul se năpusti astmatic, umflîndu-şi aripile. Îl urmări cu îndîrjire pînă la gard.

Găsi poarta pe jumătate în lături. Anica mulgea vaca. Nu-i auzi paşii. Radu se apropie în vîrful picioarelor şi se opri să aştepte.

O găsea la îndeletnicirea ei firească de gospodină.

Un val de înduioşare îi podidi ochii. Aci era numai simplitate şi acceptare cumintе a vieţii. Cum a putut oare să-i uite atît de îndelungă vreme?

Laptele ţîşnea aburind cald în şiştar. Femeia vorbea singură cu vita.

Cînd ridică ochii şi îl văzu, răsturnă scaunul cu trei picioare, sări ştergîndu-şi mîinile de poale.

Radu îi sărută fruntea: părul mirosea a gaz.

Vaca întoarse ochii umezi la cei doi frați, privindu-i cu impasibilă senitătate animală.

Ugerul era încă plin: vaca știa că datoria ei încă nu e împlinită. Cuminte, aștepta să-i revină stăpîna.

Dar stăpîna, frecîndu-și mereu degetele de poale, nu-și putea desprinde ochii de la obrazul fratelui, întrebîndu-se ce cruntă întîmplare l-a sluțit așa, că aproape să nu-l mai cunoască.

Radu Comșa observă că zarzării sînt în floare. Doi, la fereastră, se plecau spre casă, încununînd-o cu o fragedă voioșie.

Cercă să fie și el bucuros. Își prinse peste umăr sora (are să-i spună la vreme să nu-și mai ungă niciodată părul cu gaz).

— Ana... Anicuțo!... Am venit...

Anica se plecă să ferească știștarul din picioarele Sîmbotinei, își suflă pe urmă nasul, cu degetele. Se repezi în pridvor să caute ceva. Se întoarse cu mîna goală.

Pe urmă, își luă seama și îl pofti în casă, începînd să-și ceară iertare, ca unui străin, că o găsește așa. Întinse lăicer nou pe laviță. Trase de două ori cu mătura pe lutul de jos. Fiindcă amurgirea cuprinsese încăperea, aduse o lampă cu flacăra ofticoasă.

— Lasă, Anicuțo, acestea!... Vino lîngă mine și spune-mi!...

Radu întinse mîinile către singura vietate lîngă care mai putea să afle căldură.

Anica nu se așeză pe scaun. Vorbi cu pieptul rezemat de masă într-un cot.

Povestea era simplă și scurtă.

Gheorghe, „omul ei", nu s-a mai întors. Nu s-au mai întors mulți din sat. Pensia vine la două-trei luni; nu-i mare lucru, dar tot își prinde o nevoie cu dînsa. Copiii sînt, slavă Domnului, sănătoși. Ghiță sfîrșește școala în vară. Vine rîndul celui mai mic. Fetei îi ajunge cîtă carte a învățat. N-o mai lasă să isprăvească!... Are să-i fie de-un ajutor pe lîngă casă. Împlinește în iarnă zece ani. A mai căpătat și pămînt. Se mai găsește cîte cineva să îngrijească de necazurile ei. Acum copiii sînt pe uliță. Se duce să-i strige.

O piele de oaie, întinsă sub grindă, răspîndea miros greu de hambar și de stînă.

Radu Comșa deschise fereastra.

Măsură încăperea dintr-un capăt în altul, să-şi dezmorţească picioarele înţepenite în căruţă. Într-un cui atîrna o carabină şi deasupra un chipiu de jandarm.

Dar nu luă aminte la ele.

Se gîndi că nu l-a cunoscut niciodată pe acest Gheorghe, care nu s-a mai întors. Se acăţă de o pîlpîire. Are să poarte el grijă de copiii aceştia. O datorie îndoită: sînt ai surorii lui şi ai unui soldat!... Piveşte din buruiană cîteva fragede vlăstare ameninţate. Începe a împlini cuvîntul dat ostaşilor Bocăneţ, Mucenicu, cuvîntul altora, în noaptea cu lună, în poiana din dosul şanţurilor germane. De astă dată cu fapta, singur, cum s-ar fi cuvenit să purceadă toţi, de la început, înainte de a-şi slei curajul şi suflul în complicitatea atîtora, înrăiţi şi vechi. O faptă bună aci, una dincolo, minunea s-ar fi săvîrşit măcar aşa, din totalizarea lor... Dacă fiecare fost comandant ar fi adoptat necazurile foştilor soldaţi pe cîţi i-au ştiut mergînd cu simplitate la moarte sub ordinul lor, consacrîndu-le numai zece zile pe an ca să le asculte păsurile şi să-i ajutore în ceasurile de cumpănă, dreptatea s-ar fi înfăptuit atunci, de la sine, nesimţit, cucerită pas cu pas, cum se netezeau adînciturile fronturilor din mărunte lupte obscure, cu eroisme nepomenite în nici un comunicat glorios. Va sfîrşi aci! Va căuta apoi să dea de urmele altora: Omir, Bocăneţ, Mucenicu, să-i caute, dacă dînşii nu-l caută... Păşi mai viu; îşi frecă mîinile ca un om care se pregăteşte de lucru cu nădejde.

Aci era masa unde-şi scria lecţiile într-un caiet cu scoarţele albastre. Masa era atunci prea înaltă. Îl durea întotdeauna pieptul. Este acum altă masă, tot atît de înaltă, şi alt caiet, tot cu scoarţe albastre. Îl răsfoi. Cu cerneală apoasă, pe paginile cu liniatură de pătrăţele violete, probleme de aritmetică. Scris stîngaci, cu multe picături care au fost şterse cu limba, cuvinte greşite şi tăiate. Corecturi cu creion roşu. Caietul nu pare să fie al unui şcolar excepţional.

În sfîrşit, are să vadă!

Vaca rîcîi cu cornul în peretele de afară. Grajdul se afla tot în dosul casei. Noaptea se auzea, atunci, răsuflarea caldă a vitelor în paie. Tot aşa are să le audă şi acum.

Tresări. Năvăli o fetiţă izbind uşa; se opri în prag, speriată. În părul bălan, un pieptene de celuloid roz, picioarele

goale, haină de stambă pestriță, cu pete grase în față. Rezemată de ușor, nu știa ce să facă.

Radu Comșa își îmbună glasul, cît mai prietenos.

— Haide, urîto! Apropie-te, drace!... Haide, că nu mănînc oameni... Natalia parcă te cheamă?...

Fata își înfipse mai adînc pieptenele de celuloid în părul decolorat; nu ridică sfîrcul de nas din pămînt.

— Natalița o cheamă pe fata Păvălăghioaiei. Mie-mi zice Nuța...

— Nuța! își aminti Comșa. Știi tu cine sînt eu, Nuța?

Radu se apropiase și îi netezea bărbia.

— Îi fi domnul percept... ridică Nuța ochii, prinzînd curaj.

— Nu! făcu Radu din cap.

— Atunci domnu învățător cel nou?...

— Nu.

— Domnu agent?...

Radu Comșa n-apucă să afle care domnu agent anume, fiindcă intră Anica, mînînd de la spate plodurile culese de pe drum.

Cel mai mic se sclifosea, smîrcîindu-și nasul; se cunoșteau, înfocate, urmele palmelor pe obraji. Cînd văzu un domn necunoscut în casă, tăcu brusc, ștergîndu-și ochii cu pumnul, ceea ce din amestecul lacrimilor cu praful îi făcu un obraz de hornar.

— Îmi scot sufletul, împielițații!... se văietă Anica, înșfăcînd împricinatul de-un umăr și mutîndu-l din cale.

Copilul păru indiferent la acest tratament lipsit de dulceață, neslăbind o clipă din ochi pe domnul străin. Băiatul cel mare, Ghiță, scoase o cărțulie din sîn și o dosi sub căpătîiul patului.

— Și tu ce stai ca o mironosiță? se răsti Anica la fetița cu pieptenele roz.

Nuța se scărpină subsuoară, pe urmă în cap, pe urmă în spinare, atît cît o ajungea mîna.

Anica porunci:

— Ține ștergarul de ici și fugi la dugheană! Cere o jumătate de pîine!... Dumneata nu obișnuiești rachiu?

— Nu!... răspunse Radu.

— Numai bădița Mitriță be rachiu! declară nepotul cel mai mic al lui Radu Comșa, cu obraz de hornar.

Anica trecu peste această constatare.

Deznodă banii cu dinții, dintr-un colț de batistă cu tiv de mărgele, și numără, înșirîndu-i pe marginea mesei.

— Anicuțo, lasă-mă pe mine!... îi dădu Radu la o parte, scoțînd portbiletul din buzunar și întinzînd fetiței o hîrtie.

— Ia atunci una întreagă și vezi... albă!

— Albă are numai Jmil!

— Te-i duce și la Jmil, că nu ți s-or rupe papucii pînă acolo! vorbi Anica înnodîndu-și banii săi la loc, în batistă.

Nuța porni la Jmil.

Nu-și rodea papucii pînă acolo; era desculță.

— Dumneata mi-i ierta...

— Spune-mi „tu", Anicuțo...

— Mi-i ierta dacă am să te las singur, cu plodurile, să pregătesc ceva de îmbucat!...

Radu Comșa rămase cu plodurile. Cercă să și-i apropie. Îl întrebă pe cel mare despre carte, despre școală, despre învățător.

Copilul înainta cîte un pas, cîte un pas, pînă fu alături.

Era slab, cu fruntea chinuită de crețuri, cu obrajii prea gălbejiți, cu buzele arse și cu o privire concentrată, cum au surzii.

Se rezemă de laviță. Ciugulindu-și o destrămătură a cămășii, se destăinui: pricepe greu și îl doare capul cîteodată. Nu ține minte. În sat sînt mulți pe care îi doare capul; au friguri. Le dă sanitaru prafuri. Atunci îi mai lasă cîte o săptămînă, două... Mulți sînt bucuroși că scapă de la școală; se duc cu vitele la păscut ori în luncă la scăldat. Dar el nu vrea să lipsească nici o zi; vrea să învețe!... Nu poate să iasă premiant, ca băiatul părintelui și ca Petruță Timofti, fiindcă ei pricep ușor și țin minte. Dar nici el n-are să rămînă un prost; are să învețe, măcar de-ar fi nevoie să nu doarmă decît două ceasuri pe noapte! stărui, plin de încăpățînare, copilul cu fruntea încrețită și buzele arse.

Își arătă caietele, cărțile, păstrate curat, învelite în hîrtie albastră. Radu Comșa îl întrebă cîte ceva. Copilul într-adevăr pricepea anevoie, răspundea alături, își lua seama și, încruntîndu-și fruntea, începea să gîngăvească.

Radu își spuse că poate l-a intimidat; abia îl cunoaște, e pentru el un străin, numai a doua zi își va putea face o părere.

Cel mai mic, care arăta să fie mult mai sprinten la minte şi era îndesat ca un săculeţ, se amestecă de cîteva ori în vorbă, pînă ce ajunse să-şi spovedească şi el, în sfîrşit, un păs:

—Pe Ghiţă nu-l bate bădia Mitriţă! Da pe mine mă bate... Cu cureaua cea lată mă bate!...

Radu Comşa gîndi că acest bădia Mitriţă va fi fiind vreo rudă despre care nu-şi mai aminteşte. În sat se aflau, desigur, multe rude pe care nu şi le mai aminteşte.

Veni fata cu pîinea, mestecînd o bucată de coajă. Intră şi Anica, aprinsă în obraji de dogoarea focului, cu o mămăliguţă aburind pe fund de lemn. Radu Comşa o privi lung cum întindea, îndemînatic, masa lor săracă.

Era voinică şi în toată tinereţea încă. Cu ochii umezi şi domoli, ca ai Sîmbotinei; gîtul rotund şi alb. O admiră cu înduioşare pentru resignarea vrednică în care îşi ducea gospodăria cu trei copii.

Mîncă din borş, într-o strachină mare, laolaltă cu toţi; pe urmă, din altă strachină, brînză răsuflată. Erau numai două furculiţe, cu dinţii strîmbi, pentru Anica şi el; copiii făceau în pumn un boţ lunguieţ de mămăligă, îl atingeau numai puţin de brînza roşcată şi iute. Radu Comşa hotărî că, a doua oară cînd va veni, să cumpere pentru toţi cuţite, furculiţe, linguri şi farfurii. Să-i educe după un mic manual de civilizare...

Tăceau!

Se auzea numai mestecarea fălcilor şi sfiriitul lămpii

Pîinea rămase întreagă. Copiii cerură cîte-o felie goală, la sfîrşit, desert.

După-masă, Nuţa ajută la strîns blidele. Anica îi împinse pe toţi la culcare, în cealaltă încăpere. Cum aveau o singură lampă, copiii se dezbrăcară prin întuneric. Se mai auziră hîrjonindu-se un timp, pe urmă se făcu tăcere.

Cînd Anica sfîrşi de trebăluit afară, veni să se aşeze lîngă Radu, cu mîinile în poală.

Radu Comşa vorbi mult.

Vorbi mai mult pentru el decît pentru sora care nu pricepea de ce atîtea întortocheri pentru a spune lucruri atît de simple. Cînd Radu îşi ceru iertare că prea tîrziu s-a gîndit la dînşii, fiindcă multe mîhniri l-au silit să se oprească mai întîi la necazurile lui, Anica socoti că poate şi-a pierdut

slujba. Nu îndrăzni să-şi arate această teamă şi să rostească părerea ei de rău, simplă şi din toată inima.

Tipărindu-şi poalele, stărui să-l convingă că nu dorea nimic deocamdată, decît să-şi dea băiatul la şcoală. Celelalte le duce ea singură la capăt, cum le-a mai dus. Pentru atît, nici nu era nevoie să vină acum. Ar fi adus ea copilul, la toamnă...

Pe urmă, căscă. Începu să-i întindă aşternutul. Au să mai vorbească mîine, tot e duminică. Dar să ştie de pe acum că nu-i cere nimic. Dacă are atîtea griji, ea nu vrea să-i mai adaoge altele. Îi pofti noapte bună. Radu Comşa stinse lampa: făcea mai mult miros de gaz decît lumină.

Se răsuci îndelung să adoarmă. I se părea că a auzit paşi pe lîngă fereastră. Un glas de bărbat vorbind în şoaptă.

O uşă se deschise, apoi dură numai tăcerea nopţilor de sat, cu orăcăitul monoton al broaştelor şi lătrături somnoroase de cîini. Răsufletul Sîmbotinei străbătea prin perete. Aţipi un timp. Tresări, ridicîndu-se într-un cot, fiindcă a auzit iar paşi.

Dar a fost numai o părere. I-a alungat somnul şi acum mirosul pielei de oaie spînzurată în grindă a invadat toată încăperea.

Noaptea se adîncise atît de întunecată, fără de stele, încît pătratul ferestrei era abia mai puţin opac decît negrul peretelui.

Cu ochii lărgiţi la acest întuneric, înăbuşit de mirosul cald al linei, se frămîntă schimbînd planuri. Se simţea din nou mai bun, dornic de hotărîri brave. Era înduioşat de soarta atîtor larve omeneşti, orbecăind în beznă, fără îndurarea nici unei lumini care să le deschidă drumuri. Năvăleau cuvintele bune şi calde pe buze, pe care nu le-a mai rostit de mult nimănui, sufocate în singurătatea dureroasă în care de atîta vreme trăia.

Dacă şi-ar fi ascultat gîndul, ar fi trezit atunci, îndată, din cealaltă încăpere, sora rămasă ţărancă săracă şi simplă, să-i spovedească toate chinurile cărora adineaori nu le putuse da cuvînt şi acum se desfăceau în el, ca o eliberare.

Alături, se porni un sforăit greu şi cineva vorbi prin somn.

Îl deşteptă a doua zi Nuţa, cu o ceaşcă de lapte fierbinte plină ras.

Pășea în vîrful picioarelor, cu ochii țintă la clătinăturile laptelui ca să nu-l verse. Era îmbrăcată în straie curate, de duminică; veșminte reduse la miniatură — după portul unei femei în toată puterea.

Spălată, cu părul netezit, îi aduse aminte lui Radu Comșa de acele infante ale lui Velasquez și Goya, care, la opt ani, erau zugrăvite în costumele complicate și greoaie ale epocii.

Fetița așeză ceașca pe-un scaun, la capătul patului.

— Bădie, avem și zahăr, dacă poftești mata!

Pentru acest „bădie", Radu îi netezi cu recunoștință obrazul, părul bălan, ridicat în pieptenele roz.

Nuța scotoci într-un sertar.

Dintr-o cutie de tablă aduse în pumn două bucăți de zahăr, atît de vechi, rotunjit la muchii și cenușiu, încît părea un mineral dezgropat din pămînt.

— Mămuca-i la biserică... M-o lăsat pe mine să fac ce-i porunci mata! lămuri fata, cu toată gravitatea întregii gospodării rămase pe mînă.

— Nuțo, mai întîi eu nu-ți poruncesc nimic!... Te rog numai să-mi dai o cană cu apă pentru spălat și puțină sare în loc de zahărul acesta, pe care mai degrabă, te înțeleg, că ai vrea să-l ronțăi tu!...

Sarea era tot atît de vînătă, ca zahărul: pisată mare, umedă și pusă într-o ceașcă de cafea, știrbă.

Dar Nuța, cu demnitate, nu ronțăi zahărul-mineral, ci îl depozită mai departe în cutia de tablă pentru cine știe ce alt eveniment memorabil.

După ce-și răcori ochii, Radu Comșa ieși în ogradă și păși pîrleazul grădinii.

Pămîntul era săpat. Aci au fost întotdeauna cartofi, dincoace fasole; cîteva straturi aliniate, cu gunoi negru presărat deasupra.

Zarzării îmbrăcaseră flori de hîrtie, în primăvara cu pămîntul încă negru-vioriu și gol sub care musteau semințele. O claie de strujeni; un stog de fîn pe jumătate tăiat regulat, mărunt și neted, ca firele de tutun fin.

Pretutindeni se cunoștea prezența unei mîini de vrednică gospodină.

O șură pe care n-a cunoscut-o. E veche acum: plugul cu fierul lucios ca argintul, întors în sus, prăjini și lemne reze-

mate într-un ungher; deasupra, din grinzi, pînze de paianjen atîrnînd cu atîta praf, încît păreau zdrențe grele.

Radu Comșa se întoarse să se așeze în soare, unde era locul său de copil, pe prispă.

Dar locul lui era ocupat de altul.

Băiatul cu obrajii gălbejiți și cu privirea încordată de surd.

Își spunea pe de rost lecția, cu degetul între foile cărții închise:

— Fierul, fonta și oțelul. Fierul... Fierul este un metal. Fierul... Fierul se scoate din pămînt. Fierul este un mineral... Fierul... Fierul nu se scoate din pămînt așa cum îl vedem noi... Fierul se găsește amestecat cu alte corpuri străine... Fierul... Ca să alegem fierul de corpuri străine... Fierul...

Radu Comșa se așeză lîngă el, desprinzîndu-i binișor cartea din mînă.

Îl cercetă cu răbdare despre alte lecții învățate mai demult; căuta să descopere ce se află în mintea lui chinuită.

Copilul încrunta ochii să priceapă; între sprincene, se săpa o cută adîncă; fruntea se strîmta de două degete, gîngăvea și gîfîia parcă ar fi cărat un sac greu în circă. Radu Comșa puse cartea alături, închisă. Îi fu milă de toată încăpățînarea neputincioasă a copilului. Dar nu era decît o minte slabă. Nimeni n-avea să facă niciodată nimic din el. Ca să-și împace conștiința, va merge și la învățător, să afle.

Copilul luă cartea și începu monoton, ca o melopee a plictiselii:

— Fierul, fonta și oțelul... Fierul...

Radu Comșa intră să-și caute pălăria.

— Spui Anicăi că m-am dus pînă la școală! Într-un ceas sînt înapoi.

— Îi spun... Fierul, fonta și oțelul... Fierul. Dacă luăm fierul... Ce este fierul?... Fierul... Fierul... este un mineral... Nu!... El, dînsul, fierul, este un metal...

5

La școală dirigintele îl primi scuturîndu-și țărna de pe mîini, între straturile grădinii.

Se bucură cînd îi auzi numele.

— Aşadar, dumneata eşti Comşa? Radu Comşa!... Phii, domnule, nu-ţi imaginezi dumneata cîtă părere de bine îmi faci... Am auzit de la alţii despre dumneata. Eu sînt de cincisprezece ani în sat, de cînd a ieşit la pensie dirigintele cel vechi. Nu mai contenea vorbind despre Radu Comşa! Îţi spun drept, într-o vreme credeam că e un maniac... Radu Comşa încoace, Radu Comşa încolo!... Era mîndru de dumneata, ca de un copil al lui... Spunea că te aşteaptă un viitor strălucit. Şi după cîte am auzit mai tîrziu, am înţeles că nu s-a înşelat... Îmi dai voie să te poftesc oleacă în casă şi să te invit la un pahar cu apă şi la o dulceaţă? Tocmai mi-a venit băiatul...

— Mulţumesc!... Nu vreau din pricina mea să sufere astea!... arătă Comşa spre straturile neisprăvite.

Învăţătorul se ruşină, plecîndu-se să ridice o greblă căzută între dînşii.

— M-ai găsit la grădinăria mea... Eu sînt, domnule Comşa, un învăţător de modă veche, ca şi răposatul dascălul dumitale. Cînd scap de celelalte îndatoriri, mă întorc la apucăturile mele ţărăneşti. Feciorul meu e altfel. Ai să-l cunoşti... De-abia ieri mi-a venit... A izbîndit să fie mutat aci. El face politică. Vorbeşte tare frumos, are darul convingerii!... Zice că-i păcat să piardă un asemenea capital. Acuma oamenii sînt mai întreprinzători. Au vreme să facă de toate... Cîteodată parcă mă tem. Politica-i mare ispită, şi după război mai mult tulburare ne-a adus decît foloase. Atuncea Coste — Coste îl cheamă — prinde a rîde şi-mi spune să mă întorc la straturile mele, că nu-s făcut să pricep vremurile aieste nouă... Dar eu te ţin de vorbă, domnule Comşa, şi poate dumneata ai venit cu alte gînduri. Ai să-mi faci plăcerea să-mi spui cu ce te poate servi un învăţător bătrîn şi nevoiaş ca mine?

— Cîteva lămuriri numai... Un sfat de la dumneata... Am un nepot: Gheorghe Cîmpeanu...

— Văduva lui Cîmpeanu e sora dumitale? Hm!...

Dirigintele duse degetele cu ţărîna uscată la gură şi tăcu o clipă.

Pe urmă adăogă:

— Nu mă gîndeam...

Radu Comşa continuă:

— De acest nepot m-am hotărît să mă interesez mai de aproape!... Avem o datorie, noi cei plecaţi de la sate, să

întindem mîna și altora, pentru a-i ajuta să-și facă un drum. Aș vrea să-l dau la o școală mai înaltă, după ce termină aici. Și cum e elevul dumitale, ești cel mai în măsură să-mi dai un sfat din vreme... Poate la vară să-l pregătim pentru un concurs.

— Gheorghe Cîmpeanu!... Gheorghe Cîmpeanu!... repetă dirigintele, pășind peste strat mai aproape de Comșa. Ca să fiu sincer, domnule Comșa, trebuie să-ți spun, cu părere de rău, că nepotul dumitale n-are să reușească niciodată la un concurs!...

— Mi s-a părut într-adevăr că...

— Eu îl dau la ceilalți din clasă exemplu de cuminţenie și de muncă. Dar, îmi pare rău că atît nu-i destul la un școlar. N-are destul fosfor, domnule Comșa!...

Radu Comșa făcu un semn de neputinţă, lărgind amîndouă palmele în lături.

Era ceea ce constatase și el.

— N-are destul fosfor! repetă dirigintele bucuros de această formulă, acum descoperită și pe care își spunea că va întrebuința-o întotdeauna, cînd va vorbi de elevi ca Gheorghe Cîmpeanu. Și dacă n-are fosfor, nu putem face nimic! Ca să rămînă la plug, nu-i trebuie mai multă știință de carte... Dar să mergem mai departe, domnule Comșa! Să admitem că, printr-o minune, reușește la un concurs. Cu aceasta n-a făcut nimic. Rămîne tot pe drum, peste un an sau peste mai mulți. Așa că ce l-am împinge unde nu-l așteaptă nici un bine, ca să regretăm și noi? Ca să ne blesteme și el?... Fosforul nu-l putem da noi, cu linguriţa.

Radu Comșa nu mai avea ce afla. Se pregăti de plecare. Dirigintele îl reţinu.

— Așadar, văduva lui Cîmpeanu e sora dumitale? Într-adevăr, nu mă gîndeam. Vrednică femeie și isteaţă, păcat numai că... În sfîrșit, nu mă privește pe mine...

— Nu înțeleg, domnule diriginte...

— N-am nici o cădere să mă amestec, domnule Comșa!... Lumea e lume. Am scăpat și eu o vorbă... Iacă, vine și fecioru-meu, Coste! se bucură, cu toată lumina năvălită în ochii bătrîni.

Feciorul dirigintelui se cunoștea de la prima vedere că e de altă modă.

Salută cu pălăriuţa mică şi se prezintă dezgheţat.

— Veniţi din Bucureşti, domnule Comşa? Atunci ne puteţi spune ultimele ştiri politice de la centru...

Vorbind, îşi trăgea manşetele care cădeau prea lungi peste degete. Îşi pipăi funta albastră.

Radu Comşa rezumă ultimele ştiri politice de la centru:

— Guvernul n-are de gînd să plece şi opoziţia nu se resemnează să aştepte.

— Aţi găsit formula justă!... declară domnul Coste, deplin încîntat. Aceasta e toată definiţia situaţiei politice. Numai că opoziţia, aşteptînd, nu se gîndeşte să se organizeze. Aşteaptă pară mălăiaţă. Nu lucrăm, domnule, nu ne organizăm!... Aci stă toată buba...

Îşi ridică mînecile cămăşii, pe sub haină, de subsuoară.

— Vedeţi, eu m-am zbătut să obţin mutarea aci, pentru a începe o organizaţie serioasă. Eu dau mare importanţă organizaţiilor de la periferia partidului... Victoriile se cîştigă întîi cu soldaţi educaţi şi disciplinaţi, nu numai cu generali!... Cel mai ideal stat-major nu face două parale cu o trupă dezorganizată...

Făcu o pauză.

Dirigintele îl privea cu părintească admiraţie.

Tînărul Coste se întoarse spre Radu Comşa, întrebîndu-l cu o subită îngrijorare:

— Cred că nu sînteţi guvernamental!?...

— Nu! se împotrivi Radu Comşa. Sînt dintre cei condamnaţi să rămînă întotdeauna în neagra opoziţie...

— Tocmai! surîse cu înţeles domnul Coste, bucuros că are de-a face cu un om care pricepe situaţia. „Întotdeauna", e un fel de a vorbi!... Depinde numai de noi, dacă ştim să ne mişcăm. Eu mi-am făcut socoteală că rămîne aci un capital politic neutilizat. Tata dăscăleşte aci de cincisprezece ani, a dăscălit zece ani în comuna vecină, la Cohalmi; are legături cu oamenii. E ascultat şi iubit. Dar nu face nici un fel de politică. S-a dezinteresat întotdeauna. El, cu grădinăria lui!... Crede că fiecare individ are să fie fericit cînd va avea în poartă doi perji. Iar toţi oamenii, la zece kilometri rază, au cîte doi pruni în poartă şi alţii cîte patru şi opt, şi eu tot nu-i văd fericiţi! Se vede că reţeta a dat greş... Şi atunci trebuie să căutăm alta!...

Dirigintele, ruşinat, îşi ascunse mîinile, cu pămîntul straturilor uscat pe degete.
— Ei, şi tu, Costel...
Domnul Coste îl privi cu îngăduinţa cuvenită unui bătrîn plin de nevinovate manii.
— Glumesc, tată...
Apoi, întorcîndu-se către Radu Comşa:
— Şi, cum vă spuneam, m-am întrebat de ce-ar rămîne adică acest capital nefolosit?... Zestre a guvernelor, transmisă de la unii la alţii!... Am cerut mutarea aci. Mă pun pe lucru! Oricînd pot aduce un număr de voturi sigure. Aceasta contează. Dacă ne organizăm, viitorul e al nostru...
Fiul dirigintelui arătă circular viitorul, cu mîna peste care cădea manşeta prea lungă.

Radu Comşa îşi luă ziua bună de la cei doi învăţători, unul cu grădina şi altul cu viitorul.
Se abătu din drum să cumpere de la dugheana domnului Jmil provizii la care pînă atunci nu se gîndise. Intră pe poartă, întovărăşit de-un băiat încărcat cu pachete.
Ghiţă, cu fruntea încreţită şi cu ochii ficşi, repeta în acelaşi loc, somnambulic:
— ... ţelul... oţelul... Din fier căpătăm oţel. Cum este oţelul?... Oţelul este flexibil. Oţelul... Oţelul este mai tare ca fierul. Oţelul...
Deasupra, în grinda streşinii, o rîndunea îşi zidea cuibul. Venea cu huma în plisc, piuia după fiecare bob lipit, zbura tăind aerul străveziu al primăverii, ca o harnică suveică.
Ghiţă nu vedea nimic. Cu obrazul torturat în bătaia soarelui, stăruia cu toată convingerea:
— Oţelul... Din oţel se fabrică fel de fel de obiecte... Anume... Oţelul... Ce se fabrică din oţel? Din oţel se fabrică... Nu... Oţelul...
Anica îi ieşi înainte în haine de sărbătoare, rumenă şi cu pieptii strînşi în cămaşa cu fluturi. Cînd văzu toate pacheţelele şi pricepu, se simţi umilită:
— De ce trebuia, dumneata?
— Anicuţo, te-am rugat o dată să nu mai aud acest *dumneata*...

— Ce trebuia, dum...? Ce trebuia să aduci aici toată dugheana lui Jmil? Avem şi noi, slavă Domnului, cu ce primi un om în casă!... În afară de nu ţi-o fi făcînd silă cumva bucatele noastre proaste...

Radu o ascultă, cu un surîs împăciuitor, cum îşi apără mîndria ei de gospodină.

Îi netezi obrazul învăpăiat:

— Zi-i înainte, Anicuţo! Aşa te cunosc... Ai rămas tot fetişcana iute foc, de gura căreia ştia şi mama...

Într-adevăr, într-o depărtare înceţoşată, Radu Comşa vedea codana sprintenă şi aprigă, ducînd toată gospodăria la paisprezece ani.

Anica plecă ochii în pămînt, roşie mac. Avea ciuboţele cu toc înalt şi ciorapi de lînă albă, bariz untdelemniu cu flori verzi.

Deşertă, unul cîte unul, pe prispă, pachetele din braţul băiatului; dar părea hotărîtă să nu se atingă de ele.

— Dă mîncarea în foc, mămucă! se auzi glasul Nuţei.

Anica intră în bucătăria de scînduri. Radu în casă.

Se opri în prag. Pe laviţa unde dormise el, cineva se afla cu faţa în sus.

Un jandarm.

Jandarmul se ridică în capul oaselor, pe urmă în picioare, încheindu-şi încet nasturii tunicii. Întinse mîna şi-o zgudui din umăr pe a lui Radu Comşa:

— Am onoarea să mă prezint! Sergent şef de post, Iftodiu Dumitru!...

Se aşeză pe laviţă, poftindu-l să ia loc, ca o gazdă a casei.

Radu Comşa a luat loc, privind la sergentul şef de post Iftodiu Dumitru cu cea mai mare nedumerire.

— Fumaţi? întrebă jandarmul.

Oferi tabachera cu ţigări „funcţionare". Comşa refuză.

Sergentul Iftodiu Dumitru se căută în buzunar, căută pe masă, strigă:

— Ghiţă!

— Îndată! răspunse glasul lui Ghiţă, curmînd citania cu fierul, fonta şi oţelul.

— Chibrit! ordonă laconic sergentul şef de post. Haide, trap, Castravete!

— Îndată, bădie Mitriţă!...

Radu Comşa simţi că devine imbecil.

Sergentul Iftodiu Dumitru luă cutia cu chibrituri din mîna băiatului, aprinse, o zvîrli pe masă şi aruncă fum gros pe nările păroase.

Era bărbierit de curînd, cu un brici care-l zgîriase; dintr-o crestătură, în bărbia lată, cursese sîngele, şi peste rană lipise o foiţă de ţigară străbătută de o picătură de sînge.

— Aţi venit să vedeţi ce mai face Anica şi ce-i fac plodurile? întrebă, cu bunăvoinţă, sergentul Iftodiu Dumitru.

— Mda! a recunoscut Comşa.

— Foarte frumos! aprobă jandarmul, pipăindu-şi delicat foiţa de ţigară, să se convingă dacă o mai are.

„Iftodiu Dumitru... Iftodiu Dumitru! gîndi Radu Comşa. Cine poate să fie?"

Se trudi să-şi aducă aminte toate numele vagi de rubedenii, cumetri şi cumetre din sat, de altădată.

— Locuiţi în Bucureşti? întrebă jandarmul.

— Mda...

— Foarte frumos! Am fost şi eu o dată în Bucureşti. Foarte frumos Bucureştii!... Am fost la comandamentul nostru. Ştiţi unde se află comandamentul corpului de jandarmi?

— Mnu! îşi mărturisi ignoranţa Radu Comşa, cu vădită părere de rău.

— Păcat! Foarte frumoasă clădire... Pe strada... Ei, să fie al dracului, pe ce stradă, nene? Cum îi spune străzii, că mereu o uit?... Dar frumoasă stradă...

Sergentul şef de post privi gînditor în fum, unde vedea splendorile Capitalei.

Pe urmă, îşi răsuci mustăţile, arcuindu-le în sfîrc răsucit şi ţuguind buzele, ca să le poată privi cu ochii încrucişaţi, în jos, de-a lungul nasului.

— Cred că v-a spus Anica...

— Ce?

— Chestia noastră!

— Nu mi-a spus nimic şi nu înţeleg despre ce chestie e vorba.

Jandarmul părăsi mustăţile, trase un fum, apoi, sprijinindu-se cu mîinile în marginea patului, îşi întinse cizmele înainte, orizontal, ca să le admire lustrul.

— Vorbesc de chestia noastră! Eu şi cu dînsa... Poate dumitale nu-ţi convine şi e bine să cunoşti mai întîi...

Sergentul Iftodiu Dumitru se ridică în picioare şi privi pe fereastră cu mîinile la spate.

Se întoarse la Radu Comşa, crăcănat, uitîndu-se în creştetul lui, de sus, aşa cum îl mai privise odinioară, în altă viaţă, Alexandru Vardaru, la un sfîrşit de destine.

— Eu, din partea mea, aş fi ajuns şi la cununie! N-am ce spune, muiere vrednică din toate punctele de vedere. Vrednică la gospodărie, vrednică la pat... Dar n-a vrut dînsa în ruptul capului... Pe urmă, m-am cugetat şi eu, şi-am spus că are dreptate. Întîi, de ce-ar pierde pensia? Şi după aceea, ce fac cu dînsa, dacă mă mută undeva, în Basarabia, ori în Banat, ori cine ştie pe unde şi-a înţărcat dracu copiii? Este? Este!...

Radu Comşa înălţă ochii înnegurați de dureroasă umilinţă.

— Domnule sergent, abia acum aflu...

Se gîndi la ceea ce şovăise să-i spună învăţătorul; deci, la ceea ce toată lumea ştia şi vorbea.

— De la dumneata aud întîia dată... Nu mi-am închipuit!... Am nevoie să mă gîndesc, înainte de a decide...

— Ce decizie?... vorbi sergentul şef de post, ducîndu-se să privească iar la fereastră. Nu e vorba de nici o decizie!... Mi se pare că dînsa-i majoră! Eu cunosc legea, domnule! Sînt ofiţer de poliţie judiciară. Aşa ne-am înţeles, aşa rămîne!... Ea n-are decît foloase de tras. De gospodină, e gospodină, cum am mai spus. De zdravănă, e zdravănă! Pensie are! Am purtat de grijă să nu rămînă pe dinafară la pămînt. Că mai spune unul ori altul o vorbă, ici-colo? Mă întorc şi zic: cine-i stăpîn pe voinţa ei şi pe trupul ei? Şi cine-i stăpîn pe gura lumii?... Femeie tînără, în toată puterea; ochii văd, inima cere... N-oi fi vrînd să se călugărească! Este? Este!

Radu Comşa înghiţi un nod, ca o coajă uscată de pîine.

Bizar, ca pe-o curbă seismografică, înregistra cum i-au vorbit în acelaşi fel, pe rînd, Alexandru Vardaru, Vasile Mogrea, acum un sergent-major de jandarmi,după domnul Lică Cartojan. Nu însemna această succesiune măsura exactă a scufundării lui?...

— Cred că asta i fără nici o supărare! se întoarse jandarmul pe călcîie, răsucindu-şi sfîrcul mustăţilor şi privindu-le încrucişat. Vorbim între bărbaţi. Ca dînsa găseam zeci şi zeci!... Acuma umblă femeile după noi, că s-au împuţinat bărbaţii la număr. Pot spune, aşadar, că a avut noroc. Cine-ar

fi purtat grija ei, cum i-am purtat-o și i-o port eu?... Poate dumneata crezi că ai vreun drept să te amesteci, să te dai cu părerea? Am să mă întorc atunci și să zic: au unde erai dumneata, atunci cînd avea nevoie s-o scoată cineva din necaz?... Hai? De aceea să rămînem buni înțeleși și prieteni... Fără supărare!

Radu Comșa își lăsase fruntea în palmă.

Sergentul Iftodiu Dumitru se plimbă prin cameră cu mîinile la spate. Scuipă țîșnit printre dinți și șterse moneda lichidă cu talpa. Pe urmă, își frecă mîinile, mulțumit că a lichidat chestiunea care îi stătea pe suflet.

— Ghiță! Ian vezi de rachiu și de o coajă de pîine... Trap!

Ghiță părăsi „fierul, fonta și oțelul", aduse șipul cu rachiu, o ceașcă și o felie de pîine.

— Dumneata nu servești? îl îmbie și pe Comșa. Nu? Îmi pare rău... Atunci ne servim numai noi!...

Turnă o ceașcă, o dădu de dușcă, rupse o înghițitură de pîine, mai turnă una; tot așa pînă la trei.

— Aceasta-i porția mea! declară satisfăcut, ștergîndu-și mustățile.

Anica intră ocolindu-le privirea, cătînd numai cu coada ochiului, pe furiș, să înțeleagă cum s-a încheiat întîlnirea între cei doi.

Trase masa la mijloc și întinse un șervet curat, cu dungi roșii. Sergentul Iftodiu Dumitru, încălzit de spirt, o bătu pe șold, cu o palmă lată și sonoră, ca pe-o juncană scoasă la vedere în tîrgul de vite.

— Îmi placi astăzi, Anico!... Văd că te-ai pus în mare ținută...

Anica, roșie, îi feri mîna.

Dar sergentul Iftodiu Dumitru o pișcă de sîn.

Radu Comșa își luă pălăria. Scena aceasta parcă o mai văzuse aidoma. Da! În casa lui Ion Bîzdîgă, electorul domnului Lică Cartojan.

Își birui glasul, să nu tremure:

— Eu nu mănînc, Anico!... Mă doare capul.

Ieși, împiedicîndu-se în prag.

— Am onoarea să vă salut! grăi în batjocură jandarmul, trîntindu-se pe laviță, cu fața în sus. Nu-i place! Parcă îl întreabă cineva dacă îi place ori nu-i place?... De ce n-a venit

atunci, cînd ai rămas văduvă, să întrebe: „Fă, soru-mea, ai rămas singură, ian să văd și eu ce nevoi ai și tu? Ce facem cu plodurile?..." A făcut-o?... Nu!... Vine după trei ani, în inspecție!... Poate vrea să dreseze și un proces-verbal?...

Sergentul Iftodiu Dumitru se veseli cumplit la ideea că Radu Comșa poate vrea să dreseze un proces-verbal cu rezultatul inspecției și să semneze în condică.

— Ghiță! Mai trece garafa cu rachiu, să ne veselim, că am scăpat ieftin la control!

Ghiță, victima fierului, fontei și oțelului, aduse șipul cu rachiu.

— Și ceașca, logofete?... Ceașca, nu-ți dă în cap s-o aduci?..

— Îndată, bădie-Mitriță!...

Bădia Mitriță își turnă, dădu de dușcă, pe urmă îl privi pe Ghiță cu înveselire, răsucindu-și sfîrcurile mustăților.

— Te-ai îmbrăcat și tu, precum văd, în mare ținută!... A venit domnu comandant de la București!... Ei, cum a ieșit la inspecție, Castravete?

Sergentul Iftodiu Dumitru se așeză cu un geamăt ușor în capul mesei. Auzind că se află niște pachete aduse de Radu, de la Jmil, se ridică singur, le desfăcu, întinse pe masă și împărți:

— Ce-i drept, are gusturi boierești domnul inspector! Aceasta-mi place!...

Copiii înfulecară cu lăcomie sardele, zacuscă, felii de salam.

Anica privea, cu un nod în gît. Tăiase o găină. Spărsese ouă. Pregătise cină pentru oaspe și sărbătoare; iar el plecase! Îl găsi, firește, tot pe Radu vinovat.

Ochii îi înotară în lacrimi. Mai mult de necaz, decît de durere.

Sergentul Iftodiu Dumitru o consolă, bătînd-o pe crupă.

— Ei, ce-mi stai acum parcă ți s-au înecat corăbiile? El se duce și eu rămîn!... Asta-i chestia, puico!...

Se descheie la tunică și se întinse pe laiță.

După zece minute, sforăia cu gura deschisă.

Ghiță, întors la locul lui, pe prispă, luase cartea și începu:

— Fierul... Fonta... Din fier se mai face și fontă. Cum este fonta?... Fonta este... Se sfarmă, dacă o lovim... Nu!... Dacă luăm fonta...

Rîndunica sfîrşise de mistriit cuibul.

Acum îl capitona pe dinlăuntru, cu fulgi smulşi din piept, culcuş cald pentru ouăle de mîine.

6

Radu Comşa a ajuns în vremea aceasta departe, pe cîmp.

Trecuse peste arături. Pămîntul negru şi greu îi reţinea tălpile, împleticindu-i mersul.

Cîmpul era gol, cum rămîne în zile de sărbătoare. Ogoarele îşi întindeau făşiile proaspăt întoarse de plug. În soare luceau grase, ca antracitul. Pe alocuri, ridicase colţ verdeaţa crudă a grîului de toamnă. În toată întinderea plutea tăcerea tainică a seminţelor care germinează, a sevei care se pregăteşte în adîncuri abia dezmorţită, a pămîntului mustind să crupă o nouă viaţă vegetală, pentru încă un an.

Văzduhul era dureros de limpede. Străveziu şi ameţitor.

Numai sălciile dăduseră canafuri cenuşii şi moi la atingere, ca blana de pisic.

Apa zăporea în clocote şi vîrtejuri. În munte, se topeau încă nămeţii.

Se aşeză pe o cioată neagră, privind fără gînd rostogolirea mută a rîului. Pluteau rădăcini, bucăţi de garduri împletite, strujeni smulşi de undeva, unde puhoiul a inundat. Aci apa era strînsă în maluri, lutoasă şi repede, ca o putere stăpînită şi rea, încordîndu-şi tăriile să se dezlănţuie aiurea.

Curgerea fără vuiet avea ceva de misterioasă ameninţare.

Radu Comşa urmări cu ochii un copac tîrît, cu firele rădăcinilor afară, dispărînd cîteodată, încolăcindu-se ca şerpii, întorcîndu-se, oprindu-se, într-o piedică nevăzută de dedesubt. Pe dinaintea lui copacul trecu repede, ca o plută. Pe urmă, se propti într-un cot. Păru că s-a înfipt acolo. Nu!... Se ridică pe jumătate, îndreptînd rădăcinile ca deznădăjduite braţe de înecat, vîltoarea îl răsuci încet, cu vîrful spre curgerea puhoiului şi îl smulse împingîndu-l spre mijloc, unde lunecă uşor, după lupta din care s-a eliberat victorios. Radu Comşa zvîrlea bucăţi de pămînt în apă. Se ridică să caute altele, şi pietre, ca şi cum pentru aceasta ar fi venit.

Pe urmă, iar rămase fără gînd, urmărind curgerea cu ochiuri miloase, răscolite din adînc. Şi în sufletul lui dăinuia acelaşi clocot milos şi înăbuşit.

Se întoarse spre seară. Îl salută, cu pălăriuţa neagră, dintr-un grup de ţărani, feciorul dirigintelui, care, nerăbdător, începuse să pregătească viitorul organizînd prezentul.

Cîţiva ţărani se răsuciră să-l privească din urmă. Erau de o vîrstă cu dînsul. Desigur, hoinăriseră împreună, îşi roseseră coatele pe aceleaşi bănci ale şcolii. Nu se mai cunoşteau.

Străinii priveau la un străin!

Intră în ogradă în vîrful paşilor, ca un vinovat. Nu se uită în ochii Anicăi.

Ea îi vorbi, ocolindu-i privirea:

—Ţi-am oprit de mîncare! Dacă te-o lăsat durerea de cap, poate pofteşti şi dumneata să îmbuci oleacă de udătură...

— Anico, vino aici, să-ţi vorbesc!...

Anica se aşeză resemnată, ca înaintea unei judecăţi. Ascultă, răsucind între degete colţul broboadei.

Radu Comşa puse toată blîndeţea în glas.

Cînd sfîrşi, femeia îşi şterse lacrimile cu poalele pestelcei.

— Ai să faci aşa, Anicuţo? Ai să mă asculţi? îi apucă miinile groase şi tari, să le dezmierde toată asprimea.

Anica întoarse faţa cu urme roşii de plîns, privind la fereastra unde zarzării îşi plecau crengile cu flori albe.

Îi desfăcu încet mîinile şi nu vru să răspundă.

— Mă duc... Mugeşte Sîmbotina în poartă!...

Radu Comşa se întinse cu faţa în sus, în locul unde stătuse tot aşa sergentul Iftodiu Dumitru.

Văzu în perete carabina şi capela de jandarm: prezenţă pe care toate cuvintele sale nu o putuseră înlătura. Închise ochii. Era istovit de aerul primăverii, de drumul lui peste cîmpuri, de nemîncare. Viaţa îi păru mai cruntă decît totdeauna. Şi aci a împotmolit, a înecat, a surpat. El a lipsit. S-a refăcut singură, aşa cum se refac toate vieţile, din rămăşiţe şi din umilire. Va trebui mult, acum, să se întoarcă şi să desfunde un ogor milit, cum se îndărătnicea taică-său cu pămîntul înecat în fiecare an...

Deschise ochii într-un tîrziu, încă buimac.

Era întuneric. A auzit prin somn un glas şi ca un plîns surd.

Glasul se mai aude încă. Afară, pe prispă.

Şi el glasul Anicăi:

— Ce vină poate să-mi aducă mie, cumătră Ioană?... Nu îngrijesc eu de copii?... Nu-i dau la învăţătură? Nu-i gospodăria mea, cum o ştie tot satul? Care ogor, altul decît al meu, e cel dintîi arat, sămănat şi prăşit?... Nimeni nu m-a văzut cerînd, nici n-am de împărţit nimic cu nimeni...

— Asta-i drept! întări glasul străin, care, desigur, era al cumetrei Ioana.

— Adică la ce-mi cere să mă stric cu Mitriţă? Nu-s carne omenească şi eu? Nu zic că n-am greşit!... Dar dacă ţara ne-a luat bărbaţii la război să ni-i piardă, îmi pare mie, cumătră Ioană, că ţara n-are ea grijă să ne dea alţii la loc... C-am păcătuit? Nu-s nici cea dintîi şi nici cea de pe urmă!... Cît a trăit Gheorghe, m-am păstrat curată cumu-i paharul. Dac-am păcătuit acuma, cine n-o săvîrşit păcat să ridice piatra şi să arunce, cum scrie şi la Evanghelie!...

— Ba că chiar!... sună acelaşi glas al cumetrei. Da de popa Gligore, că are ţiitoare de cînd i-o murit preuteasa şi i-o făcut încă patru ploduri, nu mai zice nimeni nimica!... Toate îi sărutăm cu smerenie mîna şi îi cerem blagoslovire...

— Acuma stă şi doarme, după ce mi-a oţărît inima!... Lui, ce-i pasă! Mă mir de ce nu mă lasă în pace să trăiesc cum ştiu eu şi cum am mai trăit... Nici nu-i cer să-mi deie nimic şi nici nu-mi trebuie de la el nimic!... Să mă lase în prostia mea!... I-am cerut un ajutor şi eu... Cu Ghiţă!... Şi văd că rău am făcut!... Ziceam să-l dau la şcoală mai mare, să ajungă doftor ori avocat, ori ofiţer, că-i băiat cuminte şi muncitor, cum îl ştii şi dumneata.. Ştii ce-mi răspunde, cumătră Ioană?

— Zi, Anico!... Eu de unde să ştiu?...

— Îmi spune să rămînă aicea la plug, ori să-şi caute vreun meşteşug, că nu-i de el cartea! Ghiţă, săracu, care stă toată ziua şi buchireşte la învăţătura lui, de nu-i am grija, ca de-o fată... Şi ştii de ce îmi spune astea, cumătră Ioană?...

— De unde să ştiu, femeie dragă?...

— Iaca, să-ţi spun eu! Asta, ca nu cumva să nu se mai ridice şi altu din neamul lui şi să se mai bucure şi alţii de-o viaţă mai omenească!...

— Ţţiţţi! se auzi cumătra Ioana minunîndu-se de atîta clinoşenie.

— Asta-i bucuria şi ajutorul pe care să-l aştepţi de la un frate, cumătră, dacă s-a ridicat şi i-a ajutat Domnul să

nu mănînce mămăliga pe care o mîncăm noi! Şi ştii de cînd am înţeles eu ce fel de om îi frate-meu aista, cumătră Ioană?

— Ei, spune s-aud, Anică! glăsui cu nerăbdare cumătra.

— De cînd cu moartea mămucăi, Dumnezeu s-o ierte!... De atunci am înţeles şi l-am desprins de la inima mea... Era mama întinsă pe masă şi n-a scos o lacrimă, cum nu scoate piatra o lacrimă. Pe urmă, seara, după ce-am îngropat-o, era ici pe prispă, unde stăm acum şi numai ce-l văd că prinde a rîde... Mi-am făcut cruce, Doamne iartă-mă...

— Aracan de mine! se îngroşi glasul cumătrei Ioana. Atunci să ştii că-i mare cîine! L-o ticăloşit tîrgul, care nu se mai află...

Glasurile tăcură. Anica îşi suflă nasul... Cumătră Ioana întrebă:

— Şi acuma ce faci?

— Ce să fac? Îl aştept să plece, să-mi văd de necazurile mele. Ducă-se el la Bucureştii lui şi lese-me pe mine în prostia şi păcatele mele!... Nu-i cer nimic şi nu-mi trebuie nimic.

— Drept ai, Anică! Te aud şi te plîng!... Şi Mitriţă ce spune la toate aieste?...

— Mitriţă! El îi mai cuminte... Ca un om înţelept ce este, mi-a spus să tac, să ascult şi să fac pe urmă cum m-o tăia capul meu. Zice, cînd am început să plîng: „Bagă de seamă, Anico! El se duce şi eu rămîn “

— Aiasta-i vorbă mare!... încuviinţă cumătra Ioana. Acum, Anico dragă, te-aş ruga de olecuţă de făină, că m-a apucat noaptea şi-am uitat la ce venisem.

Se ridicară amîndouă.

Radu Comşa îşi isprăvise de ros toate unghiile. Anica aduse lampa şi se ridică în genunchi, pe laviţă, să ia carabina şi capela sergentului Iftodiu Dumitru.

— Poţi să le laşi acolo unde sînt, Anico!... Plec eu!

— Cînd? întrebă Anica repede, cu o uşurare pe care nu şi-o putuse ascunde.

— Acum... Dacă-mi găseşti o căruţă, acuma chiar. Este un tren la miezul nopţii.

— Dacă zici dumneata...

Anica lăsă chipiul şi carabina la locul lor. Alergă să găsească o căruţă.

Cînd se întoarse, Radu îşi spuse că a aflat-o mai repede decît se aştepta.

Ghiță își așeză cartea peste caietele învelite cu hîrtie albastră, mai aruncînd ochii să-și lămurească ceva nelămurit în chestia fierului, fontei și oțelului.

Anica i-o smuci din mînă, trîntind-o:

— Ci las-o încolo de carte, că tot un prost la vaci ai să rămîi!...

— De ce, mămucă? întrebă copilul nedumerit, neștiindu-se vinovat cu nimic.

— Să rămîi aici, să rînești baligă, fiindcă așa vrea dumnealui!

Copilul se uită la Radu, cu ochii plini de tristă mirare și cu mustrare de animal bătut.

— Dar ce i-am făcut?

— Nu i-ai făcut nimic! răspunse tot Anica. Ești prost, prost, un prost din care n-are să scoată nimeni nimic! Prost ca tată-tău!... Dumnezeu să-l ierte!

Băiatul se vîrî într-un ungher și începu să plîngă. Cu dosul mîinii își ștergea lacrimile și Anica.

Radu îi privi din prag, cu valiza în mînă: acesta era fructul viermănos al hotărîrii pentru care venise!

La căruță, îl petrecu Nuța, în hainele ei de sărbătoare; miniatura de port femeiesc în toată puterea, ca infantele lui Velasquez și Goya.

Radu Comșa puse un picior pe butucul roții să urce. Se întoarse și o ridică în brațe, o sărută pe ochi, pe obraz, pe pieptenul roz, pe părul mirosind a gaz.

Îi dădu drumul.

Spuse omului să mîne. Se mai răsuci în urmă.

Copila, în noapte, îi făcea semn de drum bun, cu mîna.

O văzu, umbră mică și neagră, părăsită în noaptea adîncă și neagră.

Pe urmă, îl întovărăși numai lătratul cînilor.

Capitolul III

STRIGOII

1

În două zile, Capitala se transfigurase ca după o băutură vrăjită. Îl întîmpină pe Radu Comşa în veşmînt festiv. Cu flori de liliac şi cu ferestre deschise în lumina de cleştar a dimineţii.

Trecătorii nu mai goneau alungaţi de grijile lor mizere. Păreau că au ieşit în soare numai pentru plăcerea soarelui. Mersul şi gesturile nu mai aveau nimic din osteneala sîngelui sleit şi acru. Pluteau imponderabile. Privirile se întîlneau fără indiferenţa dintotdeauna. Se recunoşteau oameni care nu s-au văzut niciodată. Se înţelegeau din ochi cu o fericire complice:

— Prietene, nu e aşa? O minune soarele acesta!...

Iar femeile se prelingeau pe lîngă vitrine, cu mlădieri de feline dezmierdate.

Radu Comşa îşi tîrî iarăşi mocnit paşii prin sălile Palatului de Justiţie, vînturate de curente; pledă cîteva procese fără însemnătate; reluă colinda prin cartierele mărginaşe.

Dar primăvara biruia şi aci.

Din gunoaie şi din smîrcuri dispăruse urîţenia trivială. Un cireş alb, plecat peste marginea unui gard, era destul să pavoazeze o înfundătură pînă ieri cangrenată. Se căscau în lături ferestre care-au fost ferecate luni de zile, alungînd cocleala unde a hibernat mizeria.

Cerşetorii arboraseră cîrpe noi şi mai puţin zdrenţuite. Nechezau gloabele cotiugarelor scuturîndu-şi pielea pustuloasă întinsă pe ciolane, adulmecînd cu nările în vînt cine

știe ce îndepărtată înviere a pajiștilor. Îi treceau printre picioare haite de cîini fugărindu-se după o cățelușă periată, spălată și mătăsoasă, scăpată dintr-o curte aristocrată, cu panglică și zurgălău la gît, ademenită de amoruri proletare, ca fiica împăratului îndrăgostită de ciobanul neîmbăiat.

Radu Comșa citi pe tăblia albastră a unei străzi un nume care îi spunea ceva.

Se trudi să-și amintească, lăsîndu-și pașii agale printre zăplazuri cu grădini scufundate într-o tăcere provincială. I se alătură deodată numele de alt nume și de o întîlnire.

Într-o seară, cu un an în urmă, cunoscuse un om dintre acei despre care ceilalți oameni vorbesc întotdeauna cu o superstițioasă rezervă de respect amestecat cu teamă. Un om care dezlănțuise furtuni, luptase cu legile țării, ispășise răzvrătiri în temniță.

Acum se ținea departe de foștii tovarăși. Se spunea că lucrează la o operă ce va însemna epocă, închis într-o bibliotecă, unde multe tomuri poartă omagii frățești ale celebrităților revoluționare din toată Europa

Radu Comșa pornise întovărășindu-l pe stradă; ca să-i vorbească înfierbîntat despre prefacerile țării, despre chinul sufletesc al celor scăpați din război, despre „generația de sacrificiu“, cum se spunea atunci, și alte cuvinte mari care pluteau în aer și îi erau, în vremea aceea, cu deosebire scumpe. Ieronim Pacu ascultase, fără ca Radu Comșa să-i poată descifra ceva în figură, fiindcă în sfîrșitul acela cețos de februarie, seara era umedă și „veteranul revoluțiilor“ de odinioară își înfășurase partea de jos a obrazului într-un șal de lînă; iar partea de sus, cu ochii și fruntea, o păstra ascunsă de o pălărie neagră cu boruri uriașe, adevărată pălărie de conspirator, cum mai fabrică numai Italia pentru briganzii filmelor.

În mijlocul unei fraze, Ieronim Pacu îl oprise:

— Mă ierți, tinere! Foarte interesant ceea ce spui! Dar pierd tramvaiul... Cînd vrei să continui, treci pe la mine. Îmi face plăcere, oricînd!...

Se cățărase pe scara tramvaiului, făcîndu-și loc cu coatele în mantaua păroasă, prin plebea remorcii.

De acolo, își adusese aminte și îi strigase, plecat peste bara platformei, strada și numărul unde să-l caute.

Radu rămăsese la piciorul felinarului, dezamăgit. Veteranul revoluţiilor se arătase prea puţin pasionat de gîndurile care îl munceau pe el şi încă pe atîţia alţii, atunci...

Acum, poate îl va ajuta să se regăsească.

Îşi amintea strada, nu-şi amintea numărul. Întrebă la o tutungerie. Vînzătoarea îl informă, serviabilă:

— Numărul treizeci şi şase. Pe dreapta... O casă cu vitraj. Domnul Ieronim cumpără întotdeauna tutun de la noi. Tutun de pipă!... Luaţi seama la cîini...

Într-adevăr, în portiţă, printre zăbrele, îşi arătară colţii doi cîini de. stînă, apărînd cu vrăjmăşie patetică domeniul veteranului revoluţionar. Descoperi un buton de sonerie. Apăsă cu timiditate. O slujnică vioaie, în strai ardelenesc, deschise, poruncind cîinilor să tacă.

Dulăii se liniştiră brusc şi începură să miroasă oaspele prietenos, dînd din coadă. Slujnica îl privea drept în ochi, cu o urmă de rîs. Venise cu rîsul acesta din casă, unde probabil se întîmplase, ori povestea cineva, ceva foarte hazliu.

Radu Comşa scoase cartea de vizită, recunoscînd că deocamdată nici cîinii, nici slujnica n-au sumbră înfăţişare de conspiratori.

Fata şovăi în capul scărilor, dacă să-l poftească înlăuntru ori nu.

— Adăstaţi să vîăd cie dziece duomnul! N-aveţi tiamă... Nu muşcă, numai gura ie ghie dînşii, tune-i drac, că mîncă die pomană!...

Slujnica nu intră în casă.

Merse în grădină, unde, în picioare, la o masă, un bărbat în vestă de lînă cu mîneci geluia o scîndură. Radu Comşa crezuse că e un dulgher. Omul lăsă gealăul jos, se uită la cartea de vizită, se uită la Radu Comşa, care aştepta în capul scărilor. Se vede că nici numele, nici figura vizitatorului nu-i spuneau nimic.

Făcu un semn, resemnat:

— În sfîrşit!... Pofteşte-l, să vedem ce vrea...

Slujnica îi deschise portiţa grădinii şi o tuli în casă, unde avea de sfîrşit rîsul.

Îndată se auziră alte glasuri de femei şi un chiot de copil, în antreul cu geamlîc...

Ieronim Pacu nu mai păstra nimic din gravura bărboasă de pe vremuri, aşa cum îl înfăţişau foile muncitoreşti: într-o temniţă, sub o fereastră cu gratii şi cu un ulcior de lut alături, sau repezindu-se, cu pieptul desfăcut, într-o barieră de baionete.

Radu Comşa văzu un moşneag robust, cu fruntea osoasă şi lată, cu barba potrivită scurt şi sură, ca un autentic dulgher.

Îl invită să se aşeze pe banca de lemn, cu spătar.

Cu un creion lat, continuă să tragă linii pe o scîndură, ferind din cale un metru galben, articulat, de meseriaş.

Îşi aminti acum capul lui Comşa; semnele lui din obraz nu se uitau uşor.

— Aşadar, ai venit? vorbi, potrivind două scîndurele cap la cap şi trăgînd o linie. Te-am aşteptat... Unii îmi bat la uşă a doua zi... Cei mai nerăbdători! Alţii după doi ani... Cei care ştiu să aştepte... Dar tot pe aci trec...

Se opri să reteze cu un ferăstrău îngust capătul scîndurii. Radu Comşa gîndi că, după vorbă, după privire şi toată înfăţişarea, e din neamul oamenilor cu bunătatea posacă; oameni care intimidează copiii şi plictisesc femeile.

— Aşaaa... Bun! se adresă scîndurii retezate.

Pe urmă, întoarse ochii verzi-cenuşii spre musafirul de pe bancă.

— Dragă tinere, te rog spune-mi ce te aduce la mine! Nu lua seama la ce meşteruiesc eu aici... Cînd lucrez, ascult mai bine. Munca e neplăcută numai cînd e obligatorie!...

Îşi ridică mînecile vestei de lînă, dezvelind braţe musculoase şi albe. Rotunji muchiile scîndurii.

Radu Comşa pomeni seara în care l-a cunoscut, cu doi ani în urmă. Descoperi cuvinte de ironie amară, pentru a zugrăvi crud deosebirea între naivitatea avîntată cu care îi vorbise atunci şi tristeţea cu care a venit să-i vorbească astăzi.

Ca să fie mai bine înţeles, povesti de la început. Satul, anii de şcoală, războiul, pînă la mizeria morală din care se ridica şi cădea atras îndărăt...

— Ştiu! grăi Ieronim Pacu, strîngînd liniourele metrului, după ce măsurase şi punîndu-l alături. E fenomenul fatal,

de cîte ori transferul de clasă s-a făcut brutal. Rămîi izolat!. Ai părăsit pe unii și încă nu te primesc ceilalți...

Începu să bată două scîndurele într-o stinghie îngustă, alegînd ținte dintr-o hîrtie vînătă de băcănie și ținîndu-le, între buze, pe cele potrivite.

Radu Comșa istorisi cum tot ce-a încercat n-a izbutit. Cele mai generoase hotărîri stau sub prăbușiri.

Ieronim Pacu potrivi atent alte două scîndurele. Acum se vedea că înjghebează pereții laterali ai unei cutii.

Rosti, după ce scoase ultimul cui dintre buze:

— Știu! Dar cel mai bun mijloc pentru a contribui la fericirea universală e ca fiecare să înceapă prin a și-o face pe-a lui proprie. Goethe a spus-o!...

Radu Comșa evocă amintirea epocii de îndată după război, cînd mulți ca dînsul, întorși din șanțuri, se arătaseră cu atîta însuflețire gata să-și ofere tinerețea, pentru a realiza o primenire a lumii. Suflu ce a cutreierat toate țările după vărsarea de sînge și acum pretutindeni pare că s-a înfundat în smîrcuri.

Ferăstrăul reteză alt cap de scîndură. Ieronim Pacu îl ridică de jos. Scutură făina de lemn de pe mîini:

— Știu! vorbi. Sînt împrejurări cînd egoismul tău coincide cu o emoție generală. Atunci crezi că devii martir pentru un bine general!... De fapt, nu săvîrșești decît ceea ce îți dictează acest egoism!...

— Unul cîte unul, continuă Radu Comșa, au renunțat. Mulți nici n-ar vrea să-și amintească ce-au hotărît odată. Li se par copilării fără urmare. Exaltările unei nopți, sub impresia alcoolului, de care a doua zi roșești.

Ieronim Pacu tăie două stinghii subțiri, le netezi, bătu un fund la cutie.

— Știu!... E o regulă generală ca existența agitată a martirilor să sfîrșească în pacea confortabilă a sinecurelor!...

Și acum, Radu Comșa se găsește într-o izolare desăvîrșită. De unde a plecat, nu se mai poate întoarce. Spovădui ce i s-a întîmplat în satul Hîrtoape.

— Știu! dovedi că știe și de astă dată, monoton și nesurprins de nimic, Ieronim Pacu, alegînd un lemn rotund și trăgînd cu creionul semnul unei rotițe. Am spus adineauri că acesta e riscul transferului de clasă prea brutal!... Cînd un individ evadează dintr-o clasă și nu s-a situat încă temeinic

în alta, are motiv să se dezoleze... Constată în jurul lui o desăvîrşită indiferenţă!... O natură mută, tovarăşi cu care legăturile sînt numai exterioare; aceasta este marea solitudine socială! Aceasta cred că e suferinţa dumitale...

Radu Comşa mărturisi că la această suferinţă caută astăzi un leac... Un sfat. Sînt alţii care vor fi trecut şi dînşii pe aci.

Veteranul revoluţiilor tăcu un timp, pînă ce isprăvi patru rotiţe. Începu să le dea găuri cu un burghiu.

— Inteligenţa n-are nevoie de complici! declară laconic şi continuă să sfredelească găurile, suflînd ca să împrăştie tărîţele de lemn.

Cînd sfîrşi, ridică ochii la o cuşcă atîrnată deasupra, în creanga mărului înflorit. Îndreptă o cupă de porţelan şi mustră sticletele dinăuntru.

— Iarăşi ţi-ai vărsat apa?... Acum rabdă, fiule, pînă şi-o aduce aminte de tine Veronica!...

Radu Comşa crezu că Ieronim Pacu l-a uitat, cum uitase Veronica sticletele.

Răsucea între degete o spirală de geluitură, cu miros plăcut şi umed de brad.

Dar Ieronim Pacu nu-l uitase. Îşi dădu uneltele la o parte:

— O clipă numai şi am terminat!...

Aşeză osii de lemn în rotiţe, prinse cutia deasupra: pe masă apăru un cărucior de copil.

— Pentru nepotu-meu! lămuri. Cam rudimentar, dar în definitiv plăcerea a fost pentru mine să i-l lucrez!... Pentru plăcerea lui se poate cumpăra altul de fabrică, perfecţionat şi mai arătos.

Îşi scutură praful de lemn şi aşchiile de pe vesta de lînă. Se rezemă de masă, cu spatele spre căruciorul alb şi cu faţa la Comşa.

Ca un lucrător care şi-a sfîrşit treaba şi are acum vreme de palavre, aprinse o pipă scurtă.

— Şi ai venit, aşadar, la mine, cum fac toţi! Ia să mai trec pe la moşneag!... El trebuie să aibă pregătită vreo soluţie... El e negustor de himere. Îmi mai poate ogoi amarul cu dulceaţa cofeturilor sale serafice... Mărturiseşte dacă de fapt nu te-a îndemnat să vii la mine acestea?

Ieronim Pacu zîmbi cu melancolică îngăduinţă pentru această faimă de rebel şi pentru rolul lui de duhovnic.

— Cunoşti un cuvînt al lui Rouget de l'Isle, tinere Comşa? *„Ça va mal, on chante Marseillaise!"* spunea la bătrîneţe, în zilele revoluţiei din iulie. Nu sînt ca moşneagul Rouget de l'Isle!... De cîte ori aud cîntînd *Marsilieza*, nu ciulesc urechea, cum fac caii de circ cînd au ajuns la saca şi trec pe lîngă o fanfară... Dar nici nu spun că *ça va mal!...* Spun numai că tinereţea trebuie să cunoască şi aceasta . Să treci şi pe aci. Să te muşte puţin viaţa!... Unele fructe sînt mai gustoase cînd au fost ciugulite de păsări. Tinereţea nu cunoaşte fericirea îndoielii... Crede că lumea a fost creată ca să fie dărîmată şi reconstituită după o nouă sinteză. Crezi în idei! Te oferi să mori pentru ele!... Dar ideile nu sînt nici bune şi rele, prin ele însele. Depind numai de emoţia care le animează. Şi temperamentul tău decide soarta lor! Mai tîrziu, abia descoperi tragicul dintre ideea pe care ţi-ai făcut-o despre tine şi realitatea la care ai izbutit. Îmi vorbeşti de fericirea generală? Dar, tinere, fericirea n-o putem da nimănui cu de-a sila! Dacă n-o vrea, nu-i trebuie!

Ieronim Pacu pîcîi din luleaua scurtă. Privi în gol. Pe urmă, se mişcă să aşeze bucata de zahăr între gratiile cuştii, de unde sticletele o rostogolise ciugulind.

Se întoarse spre Comşa, privindu-l cu ochii buni:

— Uite, cu acest sticlete sînt foarte bun prieten. Nu e aşa, Stik, că sîntem foarte buni prieteni?

Pasărea pestriţă piui, scuturîndu-şi aripile şi rostogolind cu o lovitură de plisc, din nou, cubul de zahăr. Ieronim Pacu îl dojeni, iar drept pedeapsă îi lăsă zahărul în cojile de seminţe şi în murdărie.

Continuă:

— Pe acest amic îl văd într-o zi zburlit şi supărat, nevoie mare!... Nu se atinsese de cînepa lui, nici de zahăr, nici de apă... Gogea ca o victimă a infamei reacţiuni încarcerată într-o fortăreaţă politică: Bastilia, Vaţ sau Petropavlovsk... Şi îmi vine deodată un gînd: „Bine, moşneag caraghios şi incorigibil revoluţionar! Tu, care ai făcut atîta scandal pentru libertate, cum poţi ţine captivă o nevinovată pasăre care a fost creată să se zbenguie în tufişul grădinilor şi să ţiuie în libertate, cît o ţine gura?" Aceasta mi-am spus şi m-a cuprins o mare ruşine pentru asemenea inconsecvenţă, pe care n-o ob-

servasem pînă atunci... Deschid cuşca, să-i dau libertatea, adică fericirea... Ca un imbecil, la început nici nu voia să iasă! L-am scos cu de-a sila. A trebuit să-l alung!... Zboară pe-o creangă, de aci pe acoperiş, pe coş. Nu-i venea că creadă. În sfîrşit dispare. Îl salut: „Adio, fiule! Şi poartă-ţi libertatea sănătos!" Pe urmă, îmi văd de lucru, frecîndu-mi mîinile, cu conştiinţa împăcată că am săvîrşit o faptă bună!... La masă, povestesc noră-mi fapta mea caritabilă, eu cu dînsa stau, fiu-meu a murit în război! Cu dînsa şi cu nepotu-meu. Îi auzi?...

Ieronim Pacu se opri să asculte glasul copilului şi al nurorii, în antreul cu geamlîc.

Zîmbi, ca un adevărat şi simplu bunic.

— Noră-mea, mai realistă, ca toate femeile, se arată mai puţin entuziasmată de bravura mea, decît mă aşteptam. Zice: „Ai făcut rău, tată... Are să dea peste el vreo pisică." Mi-a stricat toată bucuria... Cînd citeam, îmi fugeau ochii de pe rînduri... Mă frămînta mereu remuşcarea: „Moşneag nebun ce eşti, aşa ai înţeles tu să faci fericirea unei vietăţi care venea atît de delicat să-ţi ciupească în palmă seminţele? La aceasta ţi-a folosit toată înţelepciunea învăţată din cărţi şi din experienţă?..." Toată ziua am fost indispus... Nu se prindea lucrul de mine. Am pornit-o în oraş. M-am întors posac. În prag, seara, mă întîmpină nepotu-meu cu glasul tăiat de emoţie: „Bunicule, s-a întors sticletele înapoi!" Am alergat să văd minunea... Sticletele ciugulea liniştit din seminţe... Şi văd pisica vecinului, pe acoperişul bucătăriei, cu ochii sticlind. Il pîndea încă... Mai cuminte sticletele ca mine! Şi te gîndeşti cu cîtă nedreptate se spune că nu există cap mai sec ca al sticletelui!... Dragă tinere, nici fericirea individuală a aproapelui, nici cea general-socială, nu stă în puterea noastră să o procurăm. Fiecare viaţă e delimitată de un cerc invizibil, ca cel tras de vrăjitori la sălbatici, peste care omul nu poate păşi... N-ai drept să-l împingi spre necunoscutul unde nici tu nu ştii ce-l aşteaptă, dacă nu te-ai învrednicit din vreme să-l prevezi şi să-l pregăteşti!...

Ieronim Pacu scutură pipa şi îşi netezi, cu latul palmei, fruntea osoasă şi pleaşă, cu un gest rămas de bună seamă din vremurile cînd avea chică de conspirator.

— Aud că circulă pe socoteala mea tot soiul de basme... Că stau închis şi lucrez la o „operă capitală". În fine, tot

soiul de asemenea fantasmagorii. Tinere Comşa, toate acestea sînt născociri. Aş spune: calomnii! Am un nepot. Am datoria să-l cresc şi să-l fac om întreg, să-i pregătesc fericirea lui individuală. Aceasta încerc!... Nici nu rîvnesc la altceva. Am început să urăsc şi sfinţii. Sînt pacostea omenirii!... Aceştia nu cunosc ce înseamnă îndoiala. De aceea sînt rigizi, inumani şi nu surîd niciodată. Certitudinea e severă şi intolerantă! Viaţa sfinţilor şi a eroilor e foarte frumoasă în cărţi. Dar nu se aminteşte oare, chiar în acele cărţi, că, bunăoară, după moartea unui om de sfinţenia sfîntului Francisc din Assisi, oamenii s-au ucis deasupra sicriului, ca să-şi smulgă unul altuia cadavrul? Gîndeşte puţin la tîlcul unui asemenea deznodămînt. Le aminteşte toate acestea, îmi pare, un om de duh şi încă tînăr: Maurois!... Şi să mă întorc la mine... Ce-am făcut, ce-am trăit, ce nădejdi ale altora am dezamăgit, nu importă!... Nici nu-mi pasă şi nici nu vreau să mă socot renegat!... Animalul nu poate evada din real în ficţiune, fiindcă n-are imaginaţie. Omul însă cunoaşte această evadare, în ideal, în dorinţă, în Dumnezeu, în artă, în socialism, în revoluţie, în iubire, în nemurire... Imaginaţia îi creează alte realităţi. Mi-a creat şi mie! Am crezut în ele! Au crezut şi alţii. S-au risipit. Ne-am risipit fără a lăsa în urmă decît vorbe, vorbe... Mă dezinteresează acum! Dacă mi-ar mai fi îngăduit să folosesc limbajul de altă dată, aş spune că la sfîrşitul vieţii priveşti la închipuirile tale de odinioară, ca la fluturii prizonieri într-un bloc de gheaţă... Sînt morţi, congelaţi, şi totuşi numai moartea şi gheaţa îi mai conservă... Dacă sufli deasupra, să topeşti peretele de gheaţă, nu mai rămîne decît un mototol, o vîscozitate... Îmi pare că vorbesc prostii... Mă ispiteşte din nou limbajul foiletoanelor... Acum, te rog să mă ierţi! Mă aşteaptă nepotu-meu să-i duc acest vehicul primitiv...

Ieronim Pacu scutură pipa pe marginea mesei, o puse în buzunarul vestei de lînă şi îl întovărăşi pe Radu Comşa pînă la portiţă, ducînd în mînă căruciorul de scînduri.

În uşa verandei apăru un copil cu şorţ alb. Cînd văzu jucăria, ridică mîinile în sus de bucurie:

— Bunicule!... Dă-l mai repede, bunicule...

O doamnă cu părul spic lăsă lucrul alături, fericită de fericirea copilului.

Radu Comşa trecu pe lîngă fereastra deschisă, unde se vedea un perete întreg îmbrăcat cu rafturi de cărţi: tomurile cu omagiul revoluţionarilor faimoşi în toată Europa.

3

„E un moşneag nerod. S-a zaharisit!" îşi repeta Radu Comşa, întorcîndu-se pe strada cu grădini provinciale, unde nu străbătea larma Capitalei şi unde o pisică traversa în vîrful labelor, fără nici o grabă, fiindcă vehiculele se rătăceau arar pe aci.

Înserarea cobora albastră. Becurile nu se aprinseseră. Era ceasul cînd aerul primăverii e dureros şi oamenii păşesc extenuaţi, după o risipă de desfătare prea mare.

Perechile treceau la braţ, în haine de culori deschise, cu mersul languros, căutîndu-şi în ochi. Glasurile şoptite aveau răsădieri de suspin. Buzele multora erau atît de aproape, încît ştiai că acuşi, în casă ori într-un colţ mai umbrit, vor sfîrşi în sărut.

O femeie îl privi venind, cu un surîs de îmbiere, căci Radu Comşa era înalt şi zvelt încă. Dar cînd îi văzu cicatricele din obraz, întoarse capul şi traversă pe celălalt trotuar.

Ajunse la capul Podului. Trăsurile şi automobilele se întorceau de la Şosea, agale. Unii îşi uitaseră braţul după mijlocul femeilor. Ochii nu vedeau strada; privirea trecea peste oameni, arbori şi ziduri, cu altă nălucire rămasă în pupilă. Liceeni în culorile vărgate ale echipelor, cu genunchii goi, veneau în cete gălăgioase de la cîmpurile de sport.

Într-o trăsură, trecu Zoe Vesbianu, cu un tînăr în pardesiu cenuşiu şi pălărie moale. Îşi uitase degetele în mîna lui. Nu întoarse capul cînd Radu Comşa salută.

Nu-l recunoscuse.

Pe urmă, chiar pe lîngă bordura trotuarului, filă alt automobil, de roşul sîngelui închegat, condus de Luminiţa, plecată pe volan. Alături, o nursă cu bonetă de dantelă albă ţinea un copil pe braţe. Radu Comşa strînse pumnii în fundul buzunărilor, pînă cînd unghiile se înfipseră dureros în carne.

Străbătu mai departe Calea Victoriei printre mulţimea înaintînd în pas de menuet, în începutul vioriu de înnoptare, cînd becurile şi vitrinele răsfiră lumini încă prea timpurii.

Observă că aproape nici un trecător nu e singur: un bărbat, o femeie; o femeie, un copil; doi prieteni, două femei...

Primăvara nu-i lasă să se închidă în singurătatea lor ostilă dintotdeauna. Bucuria fără pricină se cere împărtășită; fiecare caută un prieten, un necunoscut, să devină confident, un braț în care să se reazeme cald.

Mulți, desigur, vor trece peste o săptămînă cu indiferență și plictiseală unii pe lîngă alții. Acum se simțeau atrași de puteri tainice, se descopereau mai buni, își găseau unul altuia farmec pe care nu l-au cunoscut și de care se vor mira mîine, cu pudică rușinare că și l-au putut atribui reciproc într-o inexplicabilă amăgire.

Radu Comșa grăbea pe marginea trotuarului, atins de roți, împroșcat de strigătul birjarilor și insultat de interjecțiile agresive ale claxoanelor.

Pe bulevard, se opri din mers. I s-a părut că l-au privit, sleiți și indiferenți, ochii cuiva, cunoscuți. Da! Ochii lui Titel Iliescu. Era rezemat de bara unei vitrine și poate că îl privise fără să-l vadă.

Cu barba de trei zile, cu gulerul neschimbat, cu pleoapele grele, se cunoștea că s-a oprit acolo fără să știe de ce, așteptînd nu știa pe cine.

Radu Comșa se rezemă și dînsul, alături, pe bara de alamă.

Celălalt îi făcu loc fără să-l observe, cu gîndul absorbit aiurea.

Acum se vede ce privește. Radu se înșelase cînd crezuse că ochii aceia s-au oprit asupra lui, că l-au văzut.

Titel Iliescu se oprise pentru altceva.

Privea un cîine, întins la intrarea unui gang, lingîndu-și pielea roșie, mîncată de rîie.

Din cînd în cînd, cîinele se odihnea, clănțănind din dinți și tremurînd. Pe urmă, începea altă porțiune de piele, strîns numai în mizeria lui, fără să ridice privirea la trecători. Un rîndaș, cu șorț albastru, îl izbi cu piciorul, intrînd în gang. Cîinele fugi grebănos și șchiop, sub o vitrină. Se întoarse, cînd socoti că primejdia a trecut. Se simțea în gura gangului la un adăpost al său, cucerit, unde revenea cu încăpățînare, cerșind cu ochii lăcrimoși să fie lăsat în pace.

Era atîta mizerie tragică în înfățișarea animalului lingîndu-și rănile dezgolite de păr, pînă la carnea vie și dezgustătoare, încît lui Radu Comșa îi fu mai multă milă de cîine

decît de fostul prieten care, în această seară voluptuoasă de primăvară, nu găsea altceva pe ce să-și odihnească privirea.

Îi prinse brațul. Titel Iliescu ridică ochii opaci. Fu numai un început de surpriză, îndată împotmolit.

— Priveai și tu? întrebă lînced, fără mirare, ca și cum s-ar fi despărțit de ieri, nu de atîția ani.

Și îndată se hotărî cu energie:

— Hai să bem un spriț!...

Alături, se afla o bodegă. Titel Iliescu intră înainte. Arătă energie doar cît comandă o sticlă de vin; nerăbdare doar pînă băiatul o desfundă. Dădu pe gît două pahare, unul după altul. Întinse o hîrtie băiatului.

— Ia de la prăvălia de-alături un guler moale, treizeci și șapte! Repede, pînă nu se închide...

Pe urmă, turnă alt pahar. Îl goli. Se răsuci pe scaun, rezemîndu-se cu creștetul în perete și privind țintă rafturile cu sticle.

Băiatul aduse gulerul învelit în hîrtie subțire. Titel Iliescu îl vîrî în buzunar, fără să-l desfacă și să se uite la el. Sorbi alt pahar. Nu-și șterse buzele ude. Făcu un semn mut cu degetul băiatului să schimbe altă sticlă.

Radu Comșa nu-și putea desprinde ochii de la prieten, cu senzația de groază a unui om care asistă de pe mal la înecul altui om.

Nu mai rămăsese nimic din chipul cu trăsături fine, din ochii cu limpezimea bună. Un obraz puhăvit, cu pungi tumefiate sub pleoape, cu vinișoare vinete străbătînd pielea. Și muțenia aceasta, indiferentă și absentă!

— Tu nu bei? tărăgăni cleios prietenul. Bea! Eu abia după două sticle încep să simt că trăiesc... Numai după două!...

Aprinse o țigară. O zvîrli. Era umedă. Ceru alt pachet.

Cînd aprinse, uită chibritul în mînă pînă ce-și arse degetele. Îl aruncă, fără să tresară, ca și cum pielea fusese insensibilă flăcării. Fumă cu țigara spînzurată în colțul buzelor și cartonul lipit pe buza de jos.

— Titel!... începu Comșa.

— Hm? mormăi prietenul cu gura închisă, umplînd amîndouă paharele deșarte și întorcîndu-se să privească rafturile cu sticle.

— Ascultă, Titel!...

Titel Iliescu ascultă cu ochii la dulapul cu butelii, unde se afla lipită o foaie albă, scrisă cu coada condeiului: *A sosit vin de Drăgăşani.* Numără literele. A, una; s, două; o, trei; s, patru. Total nouăsprezece... Nu, douăzeci şi unu... Nu, douăzeci! Douăzeci; cu soţ! Atunci mîine are să cîştige... Trebuie să se sfîrşească ghina! Titel Iliescu juca la club, cînd nu bea. Şi număra literele firmelor, titlurile gazetelor, totaliza numărul birjelor şi taximetrelor, să verifice dacă sînt divizibile prin doi. Atunci era semn bun: avea să intre în venă. Numerele cu soţ îi purtau noroc; cele neperechi prevesteau pasele negre.

Comşa vorbea înainte...

— Eşti nostim, Radu Comşa! Ştii că eşti nostim?... Eu, cînd beau, tac!

Începu să numere îndată literele din numele lui Radu Comşa: R, una; a, două; d, trei... total nouă litere. Nume cu ghinion. Turnă din nou în pahare.

— Bea, Radu Comşa!... Acesta nu înşeală niciodată!...

Radu Comşa era nemîncat, nu era deprins cu vinul; simţi un adaos de viaţă în vine şi o înduioşare generală pentru prieten, pentru băiatul care servea, pentru patronul care tăia felii de şuncă, pentru el, pentru toată viaţa.

Titel Iliescu deşerta paharul. Turna altul. Se întorcea să termine un calcul complicat; întîi numărul rafturilor, pe urmă numărul sticlelor din fiecare raft, pe urmă totalul general împărţit prin doi.

Radu Comşa văzu că unghiile prietenului sînt netăiate, cu negru dedesubt; avea un buton la o manşetă de-un fel şi la celălalt unul altfel; cămaşă fină, dar murdară; hainele arse de ţigară...

— Ascultă, Titel!... continuă Comşa să povestească, în sfîrşit, unui suflet ceea ce purta în el de zile şi zile şi ani. Ascultă!...

— Radu Comşa, Radule!... Războiul a făcut şi altfel de infirmi. Invalizi care nu se văd! N-au rănile afară... Apropie paharul! Ciocneşte şi taci! Eu, cînd beau, tac!... Beau mult şi tac întotdeauna!...

Bău, turnă şi iar tăcu.

La mijlocul nopţii, obloanele se lăsară cu vuiet; patronul îşi ceru iertare că închide. Ieşiră, plecînd-se pe uşa cu jumătate din tăblia de fier coborîtă.

Radu Comşa vedea oamenii clătinîndu-se straniu, apropiindu-se şi dispărînd. Dar simţea o fericire necunoscută. Titel Iliescu îi prinse braţul.

— Acum nu te las, Radu Comşa! Mergi cu mine...

Radu Comşa nu întrebă unde.

Mergea oriunde.

Se rezemă cu mîna de un perete, cît prietenul îi dăduse drumul să oprească un birjar.

Zidul cu patru etaje îi păru că se clatină sub mînă şi se surpă, ca un decor de carton.

Rîse singur de această senzaţie. Pe urmă, se uită împrejur ruşinat, să descopere dacă nu l-a auzit cineva rîzînd singur.

— Mergi cu mine! îl împinse Titel Iliescu în trăsură.

— Unde?...

— Ce-ţi pasă!

— Ştii că eşti nostim?

— Taci!... Mergem să continuăm şi să tac!...

Aşadar, la cabaret voia să-l ducă? Abia acum a înţeles. N-a mai fost la cabaret de ani. De altfel, de cîte ori a călcat el într-un cabaret?... Trăsura rătăceşte pe străzi, se încrucişează cu altele, îi inundă o clipă farurile automobilelor. Nu mai ajung? N-a crezut niciodată că Bucureştiul e atît de nesfîrşit... Au ajuns!... Portarul îl salută pe Titel Iliescu familiar, ca pe-un client cunoscut... Şi garderobiera la fel... Nu, şampanie nu bea! Tot vin... Titel Iliescu face semne mute chelnerilor. Îl servesc toţi, fără să-i mai aştepte comanda. Ştiu ce înseamnă fiecare gest al acestui client statornic.

Dansează o femeie goală, numai cu două cupe de metal la sîni şi o cingătoare, tot de metal, la mijloc.

Are părul negru-albăstriu, retezat liniar pe ochi; ochii lungiţi ca basoreliefurile egiptene. Face, din cînd în cînd, semn cu privirea lui Titel, să-i arate că l-a văzut. Toate îl cunosc... Chelnerul întreabă la ureche dacă să servească o sticlă la masa unde e domnişoara Yvonne şi alta la masa unde e domnişoara Katuşka.

Titel Iliescu dă din cap: „Bine!... Să servească şi să-l lase în pace!" Apoi dispare. Unde stă atît? Radu Comşa îşi toarnă singur acum. Priveşte cu un surîs de beatitudine alt număr din program. O pereche. Se învîrt, fiindcă dansează, ori fiindcă toate îi joacă acum înaintea ochilor? Radu fixează un punct din cortina ridicată. Punctul nu se mişcă. Dar

mesele de jos ondulează. S-a întors Titel... E bărbierit și cu guler curat. Acum Radu Comșa a înțeles ce destinație avea gulerul cumpărat la bodegă. Desigur, se afla aci și un coafor. Îi e milă de fostul prieten. Ar vrea să-i spună cuvinte bune, care să-i îmblînzească durerea ascunsă, cine știe ce durere... Dar celălalt toarnă, bea și tace! E cu spatele întors la sală. A venit dansatoarea cea goală. E acum într-o toaletă argintie, cu flori verzi ca algele de mare împletite pe trupul unei înecate. Îl dezmiardă pe Titel sub bărbie; își face loc pe genunchii lui. Omul își întoarce capul plictisit, îi trece mîna peste umăr, ca să apuce paharul.

— Bețiv! Ești un bețiv scîrbos!... îl dojenește dansatoarea înfășurată în alge.

— Sînt un bețiv scîrbos!... recunoaște Titel Iliescu, fără să i se clintească un mușchi din obrazul buhăit cu pleoapele pe jumătate închise. Da! Sînt un bețiv scîrbos. Ei, și?

Femeia se uită pe urmă la Radu:

— Și prietenul tău?... Desigur, tot un bețiv! Păcat de el... Ce are la obraz? Numai cu oameni de aceștia umbli!...

Titel Iliescu întinde mîna după sticlă. Își toarnă.

— Ei, și? Păcat de prietenul meu... Păcat de mine. Păcat de tine! Păcat! Păcat de noi toți! Ce-ți pasă? Nu mai vorbi atît. Lasă-mă în lumea mea. Eu, cînd beau, tac!...

— Bețiv scîrbos! îl mustră încă o dată femeia cu o ultimă mîngîiere pe bărbie, trecînd la altă masă, unde a invitat-o discret un chelner.

Radu Comșa a recunoscut acolo pe generalul Pol Vardaru. E în haine civile. Cu un comandor de marină. Poartă monoclu în arcada sprincenei, părul e alb cu desăvîrșire, dar pare cel mai jovial și satisfăcut om, așa cum se află înconjurat de femei. Erau trei; cu dansatoarea s-au făcut patru. L-a recunoscut și generalul Vardaru. Îl cheamă.

— Titel, numai o clipă, mă ierți? Mă cheamă...

Titel Iliescu face un semn indiferent cu mîna:

— Ei și? Poți să pleci, poți să rămîi! Mi-e perfect egal. Eu beau singur și tac...

Radu Comșa își adună toată voința să meargă drept. A răsturnat un scaun. Se întoarce să-l așeze, dar i-a luat un picolo înainte. Se învîrte toată sala. Mesele se depărtează, îi fug înainte; cînd merge, piciorul depășește distanța pe

care o calculase. Jazbandul urlă. Perechile se răsucesc. Toate acestea îl ameţesc mai mult decît vinul...

A ajuns. Cade pe-un scaun.

Pavel Vardaru îi întinde un pahar de şampanie. Îşi prezintă tovarăşii de masă. Toţi sînt oameni simpatici. Radu Comşa ar putea să jure pentru toţi că sînt oameni fără pereche! Şi generalul Vardaru şi comandorul de vas care vorbeşte femeilor ca într-o tavernă de port, cu numiri pe şleau şi înjurături teribile. Femeile fac haz, privindu-l cu o poftă rea, aţîţată, în ochi.

— Bătrîn pirat!... i se adresează generalul la fiecare început de frază.

Piratul s-a ridicat să prindă o femeie şi să încheie o socoteală veche, se vede. Dar nu ajunge pînă la ea. Se leagănă dublu, ca pe-un vas bîntuit de îndoită furtună: ruliu şi tangaj. A renunţat şi revine turnînd o înjurătură de matrod care despică în două catapeteasma cabaretului.

— Bătrîn pirat! îl bate generalul Vardaru cu palma pe umăr, plin de admiraţie protectoare.

Femeile chicotesc. Una a pus în capul lui Pol Vardaru o pălărie cu pene.

Generalul schiţează, cu pălăria de indian, un început din dansul scalpului. Ce societate veselă! Radu Comşa n-a văzut niciodată atîta veselie... Pavel Vardaru îşi aminteşte de el, îşi scoate monoclul, privindu-i cu dezaprobare cicatricea gurii. A gîndit ceva?... Şi-a adus poate aminte de buzele lui Radu Comşa, de odaliscă. Dar n-a rostit nici un cuvînt. Îşi aşează monoclul la ochi şi luptă cu o femeie care-l scotoceşte în buzunar. E prins într-o plasă de serpentine. Cînd mişcă mîna, foşnesc benzile de hîrtie, tîrîie scrumiere, răstoarnă ceştile de cafea.

Toată sala e panglici de serpentine, verzi, galbene, roşii, acăţate în candelabre, făcînd păienjeniş între mese, fluturînd peste capete.

— Bătrîn pirat!

Bătrînul pirat hohoteşte cu glas detunat, care acolo, pe mare, va fi acoperind desigur vuietul elicei. Povesteşte o anecdotă, fireşte, din Marsilia. Are pe fiecare genunchi cîte o femeie. Una îi zburleşte părul. Alta se chinuie să prindă în ochi monoclul lui Vardaru. Toţi rîd. Toate rîd. Toţi şi toate vorbesc deodată.

Pe el l-au uitat.

Radu Comşa se ridică sprijinindu-se de spătarul scaunului. Îşi ia noapte bună!... Păşeşte în zig-zag şi rîde. A nimerit la altă masă, tîrînd după el o trenă de serpentine... Îşi cere iertare şi rîde. Domnii de la masă şi femeia întorc capul. Rîsul lui Comşa îi strîmbă prea dezgustător obrazul. Dar el rîde. Acum de nimic şi de nimeni nu-i pasă! Toţi sînt oameni admirabili!... Titel Iliescu e acolo. El singur nu rîde. Toarnă, tace şi bea... Îi toarnă şi lui.

Ochii lui Titel Iliescu sînt cenuşii acum. A alungat altă femeie care-a venit să se aşeze la masa lui. Să-l lase singur! El, cînd bea, tace! A început numai de două ori să spună ceva şi s-a oprit.

O dată:

— Radu Comşa, socotelile mele sînt făcute. Mai am bani pentru un an... *Faites vos jeux!* Pe urmă?... Pe urmă... *Rien ne va plus!*

Sfîrşeşte cu un gest de retezare, privind o bandă de serpentină legănîndu-se în candelabrul din mijloc, pînă ce s-a înfăşurat în jurul unei perechi de dansatori şi s-a rupt. Poate se gîndea la circiumile unde se va tîrî; poate la alt sfîrşit.

Vorbi fără să se uite în ochii celuilalt:

— Radu Comşa... Tu ştii?... Am vrut de multe ori să te caut. Pe urmă, m-am gîndit că e mai bine aşa... Radu Comşa, îţi mai aminteşti de prietena ta, Zoe? Zoe Vesbianu?... Pe Zoe Racliş am iubit-o!... E foarte de mult... Acum nu-mi mai pasă. A fost a mea, după ce-a fost şi a ta, şi a altora. După ce a fost a tuturor! Acum nu-mi mai pasă...

Sorbi paharul încet, ca o otravă ucigaşă, dar plăcută.

Tîrziu, adăugase pentru el:

— Cînd se încovoaie sub dezmierdarea mîinii, e acum ca o panteră care se ghemuieşte să sfîşie... Eu am iubit altă Zoe!... Pe aceea n-are s-o cunoască nimeni. Am omorît-o pe una în cealaltă... Radu Comşa, întinde paharul! Eu, cînd beau, tac!... Acesta nu înşeală niciodată, Radu Comşa, s-o ştii de la mine.

A rezemat tîmpla în palmă. A închis ochii de la spectacolul sălii.

Pleoapele au coborît încet cortina peste ultimul act unde eroina a murit.

Apoi s-a scuturat cu o tresărire, ridicînd paharul:

— De aceea, cînd beau, tac! Tăcerea e singurul mijloc de a nu spune prostii...

De aci înainte, Radu Comşa nu-şi mai aminteşte cum au trecut ceasurile. Jazbandul şi orchestra viorilor se alternau, cadenţînd turmentarea în spasmuri epileptice. Oamenii aveau ochii paienjeniţi, femeile părul lipit, cu ondulaţiile desfăcute. Numai chelnerii circulau corecţi, ca dresorii într-un circ de fiare dezlănţuite, veghind la dorinţa tuturor, în fracurile negre, cu piepţii cămăşilor coşcoviţi.

Un alcoolic precoce, la spatele lor, repeta aceeaşi obsesie de examen, în urechile chelnerilor cînd strigau comanda, în faţa muzicanţilor, parodiind tactul:

— *Est vulgus cupidus voluptatum, et si codem princeps trahit.*

Umbla prin sală, cu paharul în mînă, împleticindu-se:

— *Quidquid oritur quolecumque est, causam habeat natura...*

Titel Iliescu răsucea gîtul sticlei în răcitoare, cu fălcile încleştate, cu ţigara lipită de buza de jos.

— Bea, Radu Comşa!... Acuşi se face ziuă şi n-avem timp!

Gîndurile lui Radu Comşa se împleticeau în convulsii neisprăvite. Un gînd se amesteca neaşteptat cu altul, îşi pierdea urma. Totul apărea acum anormal şi totuşi plăcut. Totul se asemăna cu noaptea de la Iaşi, în toiul războiului, la clubul unde l-a dus prinţul Gurii Vorşaghin, şi totuşi e altfel!

Dispăruse noţiunea zilei de mîine, se simplifica tot, se urzeau din ceaţă hotărîri brusce şi eroice, a căror împlinire îi pare acum cel mai uşor lucru din lume. Pe urmă, îl cuprinse din nou mila pentru prietenul care tăcea şi bea. Titel cel cu ochii buni şi atotiertător de altădată; cel care povestea atît de încîntător!... Şi Zoe,.. Cine-ar fi crezut?... Toată viaţa e plină de taine. A văzut-o astăzi... Cu un tînăr cu mutra pudrată; o puşlama de dancing, desigur. Şi cu alţii a văzut-o, altă dată. Întotdeauna cu altul, schimbat. Iar acesta de aci stă, tace şi bea.

S-a ridicat să-l sărute îmbălat, pe frunte.

Titel Iliescu îl privi sever:

— Stai liniştit şi bea!

Alcoolicul, ajuns la masa lui Vardaru, închina comandorului de vas:

— *Sic navis venerunt...* Nu! Pardon! *Barbari nostros navibus egredi prohibebant...*

Rîsul bătrînului pirat acoperi explozia tobei de jazband. Acum toate se învîrt. Se scufundă într-o ceață. Dacă mai stă încă o clipă, are să cadă jos.

Cu o ultimă încordare a voinței, Radu Comșa se roagă:

— Titel, mă înăbuș... Să ieșim... d-a... d-aici...

Titel Iliescu privește fix numărul de la garderobă pe care l-a pus pe masă: 17,1 + 7 = 8, soț, soț înseamnă că se curmă ghina.

La ușă, îi petrece alcoolicul sughițînd:

— Hic!... Pardon! *Magis mirari se aiebat quod non iam in Asia essent...*

4

Afară, șoferii deschid portierele mașinilor, îmbiindu-se:

— Aci! Liber, conașule!... Liber...

— Mergi cu mine! hotărî cu autoritate Titel Iliescu. Mișcarea îți face bine!...

Și sever, cu mustrare și compătimire:

— Nu știi să bei!...

Radu Comșa își dă toate silințele să calce drept. Strada șalupează. E acum o stradă dintr-un tablou dinamist: etajele cresc, scad, fațadele se apropie, felinarele au urcat la al treilea rînd, coboară și s-au topit.

Strada înaintează cu el.

— Nu pot... Lasă-mă! se rugă, așezîndu-se pe o treaptă, cu pălăria în mînă.

Titel Iliescu îl privește cu milă și cu dispreț.

— Bine! Am spus că nu știi să bei! Te duc la o trăsură... Îl trage de umărul hainei să-l ridice. A găsit ceva mai bun decît o trăsură.

O femeie.

— Ia-l la tine... Sau la el... Cum vrei!

Femeia îl ia în posesiune cu autoritate.

Titel Iliescu le întoarce spatele și se depărtează spre capătul străzii, încet, ca un om care n-are ce face cu restul nopții.

S-a mai întors să-i privească din urmă. Apoi dispare la colț, cu țigara stinsă, lipită de buze, bătînd cu bastonul în marginea de granit a trotuarului. Femeia luptă să-l tîrîie pe Radu Comșa. E beată și dînsa, dar mai puțin. Și ea, în orice caz, e deprinsă.

Are sprincenele îmbinate, sînii enormi, disproporționați cu restul trupului slab. Strînge bărbatul aproape, încălzindu-i mîna subsuoară, unde haina e umedă de sudoare.

Radu Comșa s-a dezmeticit puțin.

Se uită din cînd în cînd la obrazul femeii; îi pare cunoscută figura de undeva, sub pudra groasă, cu buzele roșii, văpsite fără măsură, peste conturarea lor firească.

Amîndoi se bălăbănesc, în norii măturătorilor. El vrea să meargă într-o parte, dînsa îl tîrîie în alta. Vorbește răgușit; îl face bețiv. Înaintea sergenților trec cît pot mai țepeni, să nu pară amețiți. Pe urmă, cînd s-au depărtat, femeia începe iar. Au ajuns pe uliți necunoscute, cu casele joase. Se apropie sfîrșitul nopții.

E în aer pregătirea unei triumfale dimineți de primăvară. Cu piuit de păsări și cu geană stînjenie de cer, peste case.

Radu Comșa declamă, cu mîna lărgită spre cer:

...et de divines matinées
De cristal, de soie et d'argent!

— Ssst! Taci, că se trezesc vecinii! îi astupă gura femeia cu sînii enormi. Am ajuns! Așteaptă...

Radu Comșa se reazemă de perete, cît femeia caută cheia în pungă și deschide.

Pășește după ea, împleticindu-se, într-o tindă întunecoasă. A izbit cu piciorul o găleată de tablă. Femeia îl tîrîie de mînă înlăuntru. Îl lovește din prag un miros dospit și închis, de parfum prost, de săpun, de apă zăcută.

— Nu te mișca!... Așteaptă s-aprind!...

Lumina s-a risipit, roză, în capsula de hîrtie colorată care îmbracă globul. Femeia își aruncă pălăria. Dă foc mașinii de spirt.

— Haide! îi șoptește șuierător. Dezbracă-te!...

Radu Comşa păşeşte prin cameră, împiedicîndu-se de scaune. Procedează la recunoaşterea locului, inspectînd cadrele de pe pereţi.

— Ai să-mi răstorni lucrurile! se supără încă o dată, răguşit, femeia. Uff, toţi beţivii sînteţi la fel!...

Femeia şi-a aruncat bluza. E numai în fustă şi în cămaşa umflată peste sînii din cale-afară de mari.

Vine şi-l ajută să se dezbrace. Vede acum mai bine semnul din obrazul bărbatului: strîmbă dezgustată din buzele roşii ca o rană hidos deschisă.

Întreabă stupid, arătînd cicatricea:

— Ce e asta? Cum poţi umbla cu asta?... Şi îţi mai vine încă să bei, cu porcăria asta în obraz!...

Radu Comşa se reazemă de perete rîzînd idiot, îşi cere iertare că poate umbla şi că bea cu porcăria aceea în obraz.

A pus mîna pe o fotografie înfiptă în rama oglinzii: un bărbat cu şapcă de apaş şi cu pantofi de tenis. Altă fotografie: un plutonier.

Umblînd, răstoarnă un borcan. Îl aşează prompt la loc, rîzînd şi vorbind singur:

— Nu e nimic. Pardon!...

Fotografiile îl interesează din cale-afară. A mai descoperit una: o femeie goală şi un bărbat... dezgustător! Şi încă una!

Radu Comşa cade pe scaun dezmeticit deodată. De pe cartonul palid, îl priveşte Dan Şcheianu.

— Lasă aceasta! Nu-ţi permit! îi smulge femeia fotografia din mînă. Nu-i pentru mutra ta de beţiv!...

A dus cartonul la piept, cu gestul familiar al femeilor cînd se apără. Radu Comşa luptă să i-o smulgă îndărăt. Mîna se întinde moale şi cade... Nu! Nu-i mai trebuie...

— Te-ai supărat? întreabă femeia îngrijorată acum că omul poate să plece.

— Nu! face semn din cap Radu Comşa.

Şi se uită cu alţi ochi la stăpîna cartonului decolorat. Aşadar, într-o amintire, Dan Şcheianu mai trăieşte încă! Toţi l-au uitat. Prietenii, revistele nu-i mai pomenesc numele; e şters definitiv din orice amintire, şi iată că cineva îl apără. Cineva? Vietatea aceasta poate fi *cineva?* Mai are ceva omenesc?

Radu Comşa se uită prosteşte la femeia care îşi scoate acum ciorapii, trăgîndu-i pe dos, ca o piele jupuită.

O recunoaşte.

Tovarăşa lui Dan Şcheianu, pe cheiul mării, la Constanţa: „Lenuşca, dă-mi!" Întindea mîna după cutia cu praf alb şi Lenuşca se apăra...

Femeia e acum dezbrăcată şi de cămaşă. Umblă goală prin casă, aşa cum e deprinsă să umble cu animalică impudoare în faţa celui dintîi necunoscut. Singura îmbrăcăminte e perechea de pantofi cu tocuri înalte. Sînii îi spînzură monstruoşi, cu două rotocoale mari în vîrfuri, ca două cicatrici circulare de arsură.

Stinge flacăra spirtului. Aşează pernele.

— Haide odată! N-ai să mă ţii toată noaptea!...

Radu Comşa suflă în lampă. Pipăie pînă la pat şi, cînd îi întîlneşte trupul gol, se prăvale cu un muget de animal, încleştînd în braţe, în carnea lincedă şi flască, toate femeile care în această primăvară sînt ale altora.

Glasul răguşit sună în întuneric:

— Eşti nebun? Ce înseamnă asta? Ufff, toţi beţivii... Cînd are să sfîrşească odată?

Pe urmă, calmat, într-un tîrziu, căscînd:

— Vezi că-mi murdăreşti cearşaful cu ghetele!... Cum spuseşi că te cheamă?

Capitolul IV

ÎNTOARCEREA UNDE AU FOST JURĂMINTELE

1

Domnul Lică Cartojan atinse birjarul pe spate să oprească.

Zărise la stația de tramvai pe Radu Comșa așteptînd la bordura trotuarului, cu ochii într-un ziar. Își făcuse socoteala repede: acesta e omul care îi trebuia!

Sări din trăsură și, cînd fu lîngă Comșa, își anunță prezența cu un bobîrnac în ziar.

— *Traditore, traditore!* Ni-am lihămitit di atîta opozîție, ș-acuma cetim sî videm: cadi ori nu cadi infama reacțiuni?...

Domnul Lică Cartojan era ca întotdeauna cu mutra de vulpe vicleană și ca întotdeauna nedespărțit de umbrela provincială, deși ploaia nu stropise de două săptămîni.

Prinse mijlocul lui Comșa, familiar, și intră — cum spunea — „direct în chestîune".

— Puiule, am sî tî rog ciaya!... Macar cî mi sî pari cî ti-ai cam dipartat di partid... Mi sî întîmplă una niplăcutî!... Îmi vini mîni un proces la Casație. Avocatu cari-o pledat la Ieși în apel îmi telegrafiazî în ultimu moment că nu poati vini. O dat o boalî pisti iel!... Tocma mî ducem la unu di-aici, cum mi-o dat iel adresa-n depeșî. Dar știi cî nu-mi placi sî mî adresez la fel di fel di nicunoscuți... Îmi faci mari sărviciu, puiule: chestie di un sfert di ciasî... Ai sî vezi cînd studiezi dosaru; un fliac! Am cîștigat la tăți instanțîli. Eu în București nu pre cunosc lumi; numa di-ai noștri, din partid... Dar partidu-i una și afacirile sînt alta!...

După o pauză, făcînd cu ochiul, ca între oameni care știu despre ce e vorba:

— Biniințeles, cînd îi vorba di amara opoziție! La puteri îi altceva; cari om nu s-a-nfrupta cîti oliacă dac-o luptat pentru partid?

Îi dădu drumul de mijloc și îl privi în ochi:

— Am înțăles cî primeşti!...

Radu Comşa nu spusese că primește, dar gîndul îi surîdea. Avocatura lui mergea slab. O lăsase, o reluase; clienții nimereau numai din întîmplare și pentru treburi mărunte.

Domnul Lică Cartojan se ivise la timp.

— Să vedem... Pînă nu studiez dosarul, ce-aş putea spune?

— Atunci îi ca şi făcut, puiule! se bucură domnul Cartojan. Întîmpinările la motivele recursului invocati di adversar îs puse la punct di avocatu meu!... Numai li dizvolți. Văd cî aşteptai un tramvai... Dă-l naibii di tramvai şi hai sî luăm masa împreunî!... Îți explic cum sî toatî daravera, cît gustăm din nişte mititei cu gogoşari, care-s singuru lucru bun cari-mi place la bucureştenii iştia...

Radu Comşa luă masa la restaurant împreună cu domnul Lică Cartojan şi se lămuri.

Rămase surprins numai că domnul Cartojan se judeca pentru o întreprindere din județul Bacău. Îl credea operînd numai la Iaşi, unde îşi avea sediul electoral.

Domnul Lică Cartojan îl compătimi:

— Ți-am spus eu, puiule, cî nu eşti di politicî! În politicî, drăguțî, sî-ți faci afacirile cît mai diparti di alegători. Altfel ti scormoneşti ba unu ba altu, te mai bagiucureşti-o gazetă, mai intri în conflict cu oameni chiar di la tini din partid, cî di unde mînci tu, vra să sî-nfrupti şi altu... Eu am, puiule, douî cîmpuri di operațiie! La Ieşi fac politicî şi oamenii mî ştiu ca atari; la Bacău, şi mai am încî o făbricuțî în tovărăşie cu un pehlivan din Ardeal, acolo îs negustor... Eu la Ieşi fac sîrvicii la alții, la Bacău şi la făbricuța mea din Ardeal cer sî-mi facî alții sîrvicii, macar di-ar fi acia alții, nişti bandiți din infama reacțiuni!...

Radu Comşa studie dosarul, pledă şi cîştigă procesul.

Nu-i păruse afacerea prea curată.

Procesul îl cîştiga domnul Lică Cartojan şi îl pierdea o obşte de țărani. Dar avocatul obştei se prezentase numai de formă; dreptatea, după lege, trecuse încă din prima instanță de partea domnului Cartojan.

Sentința rămase definitivă.

— Brava, puiule! Ştiem ci n-am dat greş! clipi domnul Lică Cartojan din ochii de vulpe, cu deplină mulţumire. Cum agiung acasî, îţi expediez onoraru... Nu pre am parale la mini, ci Bucureştiu ista m-o uscat. Da cum agiung... Fii fări grijî! Sau mai bine altceva... Ai proçesi cumva aieste vo două zili, ori poati ieşti mai liber?...

Radu Comşa răspunse că n-are procese aceste vro două zile.

Domnul Cartojan se veseli:

— Atunci am nimerit-o! Eu plec disarî... Nu mă duc la Ieşi pînî săptămîna viitoari. Mă opresc întăi la Bacău... Am şi depeşat să mă aştiepti otomobilul făbricii la gari... Am înţeles, dupî cît mi-ai spus, că locurili undi tăiem noi li cunoşti di pi vremea războiului, ş-am mai înţeles că ţi-ar faci plăceri si li mai vezi... Ai o ocazie cum nu si poati mai buni. Ti duc şi ti aduc pînî la gari, la Bacău, cu otomobilu. Stai o zî, faci plimbari cît îmi văd ieu di daravelurili meli, ti-ntorci şi cu barii... Zău, că-mi faci mai întîi mari plăceri!... Să vezi ce frumos am curăţat noi pi undi o fost ticăloşiia ceea di război!... Dacî ti-ai hotărît, ni videm la garî. La revideri!...

Radu Comşa nu ieşise din Bucureşti de cîteva luni, din iarnă. Şi la cîmp nu fusese din anul trecut, de la cel din urmă drum al lui în satul părintesc, Hîrtoape. Îşi spunea că undeva există verdeaţă şi cîmp liber, iar el le uitase.

De multă vreme se hotărîse să se întoarcă şi acolo odată, în locurile pe care le-a cunoscut numai sub bătaia tunurilor. Amînase, îl ţinea legat aci viaţa ca pe o muscă prinsă în hîrtia cu clei.

Seara, fu la Gara de Nord.

Luase un bilet de clasa a doua; domnul Lică Cartojan avea unul de clasa întîi.

— Ei, ci ni facim acu, puiule? întrebă dezolat.

— Nu ne facem nimic! E foarte simplu... Dumneata mergi în vagonul dumitale, eu într-al meu. Ne dăm amîndoi jos în gara Bacău... Tot odată ajungem!

— Ei, nu aşî, frati! Să-l schimbăm... Plătim diferenţa pînî nu si închide casa... Ia dă-l oliacă la mini, că văd cî-s tot mai discurcăreţ ieu, macar că-s provinciall...

Radu Comşa, care n-avea cherestea în ţinutul Bacăului, nici o făbricuţă în Ardeal, şi trăia cu strînsă economie, schimbă biletul ca să ţină companie domnului Cartojan.

Pînă la Buzău, află astfel preţul diferitelor calităţi de scînduri, la Galaţi şi loco gară; ticăloşia căilor ferate care urcă la fiecare trimestru tariful, dar nu pune la dispoziţie vagoane decît cu „şpagă" la personalul din staţii; află catastrofele schimbului; incapacitatea guvernului în politica economică şi alte multe chestiuni care îl dureau mult pe domnul Lică Cartojan.

Pe urmă, dincolo de Buzău, cînd se goli vagonul, Lică Cartojan întinse sub picioare un ziar şi peste obraz desfăcu altul, adormind subit, cu o miraculoasă trecere de la agitarea cea mai cumplită la un somn vecin cu moartea. Radu Comşa ieşi pe culoar; deschise fereastra să respire noaptea răcorită.

Luna ţinea fidelă tovărăşie trenului, în întunericul de dincolo de scînteile locomotivei. Haltele cu lumini somnoroase rămîneau năluci în cîmpuri mute.

Radu Comşa îşi aminti dintr-o pîclă unde dormiseră, întunecate, cuvintele locotenentului Ghenea despre expresurile arogante, rostite odată în astfel de tren şi în astfel de noapte, camaradului sublocotenent Bogdan Cernegură, cînd încă nu-i cunoştea. Are să-i vadă mîine movila de pămînt, unde tot neastîmpărul acela, care părea etern, a amuţit. Gîndi la taina lui grea, de moarte, neisprăvită atunci pe brancardă, luînd-o cu el în lumea de unde n-avea s-o mai ştie nimeni, niciodată. Se alese din pîclă şi chipul lui Mihai Vardaru; dar nu chipul lui tînăr şi voios, ci numai hida arătare cu obrazul înălţat din balta cu aţe verzi, cu lipitoarea cuibărită în orbită. Gîndi şi la Bogdan Cernegură, rezervistul enigmatic şi tăcut, poate prizonier, poate mort, poate mort în prizonierat; dispărut fără urme, cum îi spusese tata Pleşea, în cafeneaua din Bucureşti.

Pe urmă, Radu Comşa se gîndi la el, iar vîntul rece al nopţii fu amar.

În gara Bacău îi aştepta fratele mai june al domnului Cartojan, director general al întreprinderii. Exemplar aidoma cu domnul Lică Cartojan, cum seamănă un pui de vulpe cu vulpea mai bătrînă.

Cînd află că procesul s-a isprăvit şi că a fost cîştigat, îşi manifestă bucuria, scoţînd pălăria de doc, trîntind-o în palmă şi aşezînd-o apoi pe cap, cu funta la frunte.

— Bini c-am văzut-o şî pi asta!... Di-acuma ni punem pi lucru sărios!...

Se plimbă în hainele de sport, cu jambierele galbene şi cu pardesiul de pînză, măsurînd peronul şi frecîndu-şi mîinile exact cum şi le freca domnul Lică Cartojan.

Era în culmea agitării.

— Di-acuma, bădie Lică, ai sî vezi cum ţî-i frec eu pe mîrlani! Au sî să-nveţi dumnialor, sî mî cunoască şî sî mî-pominiască!...

Radu Comşa intră în restaurant să-şi încălzească stomacul cu un ceai fierbinte. Îi părea bine că a venit, dar începea să regrete că se întoarce *acolo* în tovărăşia acestor oameni cu gîndul numai la afacerile lor, la cine ştie ce fel de afaceri!...

Domnul Lică Cartojan îşi repară puterile cu o gustare mai solidă: sardele, brînză, pastramă şi cîteva ţuici. Plăti galanton şi consumaţia lui Radu Comşa, cu toată împotrivirea.

Afară, îi aştepta un Ford hîrbuit şi ruginit ca un ibric.

— Poate vrei sî stai lîngî şofer, puiule? întrebă ospitalier domnul Cartojan. Îmi convini şî mii! Pe drum numai bini mî puni Ticu în curent, cum mai stau lucrurili pi-aici... Eu aşa lucrez, puiule! Un frati aici, unu la făbricuţa din Ardeal. Au şî dînşii de lucru sî cîştige oliacă di parali, iarî eu n-am tiamî cî furî şi părăduieşti unu strîin!...

Maşina ţîşni într-un huruit de fier vechi, cu o sprinteneală şi un avînt neaşteptat de la înfăţişarea-i preistorică.

Şoferul slobozi cu o bucurie de sălbatic samovarul fosăind, zbîrnîind, strănutînd şi jucînd în arcuri, pe drumuri colboase, pe creste de dealuri şi peste podeţe. Radu Comşa îşi făcea degetele picioarelor cîrcei în ghete, de cîte ori maşina aruncată la cotituri pîrîia pe roţile de dindărăt, părea că se răstoarnă peste cap sau că se va desface brusc din toate încheieturile, să umple drumul de şuruburi şi hîrburi.

Dar maşina nu se desfăcu şi nu se rostogoli peste cap.

2

În două ceasuri erau la Oneşti. De aci înainte Radu Comşa recunoscu locurile.

îi păreau deşarte şi mai largi, fără forfota în care le văzuse întîi.

De după culmi ar fi aşteptat poate să se înalţe o pasăre de metal, încercuită de noruleţi albi, ca cei din jurul serafimilor pe icoane; să bubuie salvele unei baterii care-a fost uitată acolo şi s-a deşteptat aşa, ca într-o anume dimineaţă, cînd mergea într-o căruţă de campanie alături de Mihai Vardaru.

Drumul era umblat numai de cară cu boi, ferindu-se în mers domol spre şanţuri, cu oameni mergînd pe lîngă încărcături. Iar după culmi, se ridica şi se lăsa numai un nor alb, de vară.

— Eu am să rămîn oliacî la fabricî, puiule! îl bătu domnul Lică Cartojan pe umăr, de la spate. Dacă vrei, ti dai oliacă gios să ti dizmorţăşti şi să vezi locurili!... Sîntem chiar pi-o linie undi-o fost tranşeili... Pi urmă, ti duci maşina la sat, vezi şi acolo ci ai di văzut şi vin ieu si ti aduc înapoi... Tot am oliacî di răfuiali cu dumnialor, de la obştie. Am si li aduc veşti buni!..

Fordul îşi zdruncină fiarele pe ponoarele unui drum de cară.

Radu Comşa se răsuci să vadă: pe acolo, mai departe, era poteca pe unde urcau. Se auziră ferăstraiele ţipînd în tăcerea pădurii. Maşina încetini pe lîngă un convoi de scînduri. Domnul Lică Cartojan strigă ceva la oameni, făcînd cu degetul ameninţător.

Cărăuşii rămaseră cu pălăriile în mînă.

Pe urmă, şoferul slobozi iar, hurducîndu-i peste hopuri. Înconjură o împrejmuire de leaţuri; roţile călcară pe pămînt moale cu rumegătură de lemn şi aşchii; săltară pe linia îngustă şi ruginită; intrară pe poarta fabricii şi se opriră, poticnindu-se, în faţa unei case albe, cu o inscripţie pe placă de lemn:

BIROU

În hambarele de scînduri, ferăstraiele spintecau văzduhul cu vaiete întrerupte.

Tăceau o clipă, începea altul, se întreceau într-un fel de chiote triumfătoare.

Domnul Lică Cartojan îşi frecă mîinile şi vorbi:

— Aiasta-i muzica ci-mi placi! Puiule, daci vrei si ti speli şi si ti scuturi oliaci di colb, ti duci Ticu în odaia lui. Îţi pregăteşti Lenţa tăti celi! Pi urmi, ti plimbi undi-ţi spuni inima! Eu am de lucru o ţîri în cancilarie...

Radu Comşa îşi răcori ochii. Inima nu-l îndemna să intre în fabrica unde ferăstraiele despicau brazii cu miros iute şi ud.

Se depărtă pe după împrejmuirea de scînduri, în pădure.

De la o potecă înainte, începu să-i fie cunoscut drumul. Pe urmă, iar nu-l mai cunoscu.

Aici fusese pădure; e acum pămînt pleş, cu smeuriş. Se împiedică într-un capăt de sîrmă ghimpată, ca o capcană răsucită în vîrful unui par putred. Parcă mai la dreapta... Acolo a fost bordeiul lor; e o groapă scufundată în care au crescut bălării. Se ascunde un animal într-o gaură. Pe urmă, şanţul surpat; abia o adîncitură cu buzele rotunjite de ploi. O băltoacă. Tresări... Sunase „ştioc", ceva ca un glonţ în pămînt. A fost numai o broască, ţîşnind în apa clocită!... Dar pe jos a găsit un cartuş de alamă verde-neagră. Tot pămîntul e presărat de sfărîmături de metal; însă nu se mai văd sfărîmăturile, le-au acoperit muşchiul şi iarba.

Au murit aci oameni şi se aşteptau să se omoare?

Tăcerea e ireală. Cerul înalt. Numai în vale gem ferăstraiele.

Aici a fost locul cel mai apropiat între tranşee. De aic privea el şanţurile nemţeşti, cu lăcomie şi cu zvîcniri scurte în inimă... Din movila de pămînt atîrna zdreanţa unui sac negru şi putred. Le părea atît de misterioasă tranşeea aceasta din faţă!... Acum poate vedea, în sfîrşit, ce e acolo,

A mers. Un şanţ dărîmat, ca şi celălalt, cu vrejuri şi spini. N-ar fi crezut niciodată că erau atît de aproape! O piatră zvîrlită mai tare ar fi ajuns de la unul la altul.

Şi încă o sîrmă peste care a călcat, în alt par putred: numai că e o sîrmă de a „lor". Un bordei de ofiţeri. A fost mai temeinic construit: a rămas gura întreagă.

În vizuinile acestea se pîndeau unii pe alţii! Pe făşia aceasta îngustă de pămînt, credeau ei că se dezlănţuie un cataclism cosmic? N-a fost nimic! Abia cîteva scurmături în ţărînă, pe care le-a cicatrizat vremea, le-au netezit ploile şi le-au îmbrăcat buruienile.

Numai morţii nu mai au nici o întoarcere.

Iar dacă s-ar întoarce, nu le-ar suna oare straniu ţipătul ferăstraielor retezînd lemnul, în vale?

Radu Comşa se întoarse unde altădată a mai stat. La butucul de lîngă bordeiul lui, cînd citea scrisorile; scrisorile de la Luminiţa.!

În capătul acela, întotdeauna îşi găsea de lucru Stelian Minea, descifrînd ziarul, cînd el desfăcea plicul; dincolo Bogdan Cernegură, cu fruntea în palmă...

Prin ce minune trunchiul a rămas? E acum putred. Miroase a mucigai; au crescut ciuperci din miezul umed. Cînd atinse una, se sfărmă fragilă şi au fugit gîngănii. Cum au încăput oare în scorbura aceasta şi cum au putut oare trăi?... Aveau două paturi: acolo Ghenea a vrut odată să-i spună ceva şi a tăcut. Poate era aproape să-şi spovedească taina pe care a dus-o cu el. Erau aproape de moarte, dar nu se simţeau încă destul de aproape să-şi spună într-adevăr ceea ce înlăuntru îi rodea.

Nici o ţipenie. În tainica tăcere a sihlei, suspină muribund numai un ecou refugiat acolo din cine ştie ce adîncuri. Răşina topită de căldură biruie mirosul răcoros al tufelor de mentă. Bîzîie ţînţari în fâşiile de raze.

Pe aici cobora la „Casa Neamţului". A regăsit drumul. Dar şi zidul cel din urmă a căzut.

Cărămizile şi treptele au fost cărate undeva să slujească la vreun adăpost nou. Ciudat! Mai durează totuşi flori sălbatice printre ierburi şi recunoaşte fire de legume. Pete rotunde şi goale în pămînt arată pecingini în care n-a mai putut prinde viaţă nici o iarbă. Urmele focurilor vechi. De aici a plecat Mihai în cea din urmă zi. Şi dincoace, într-o noapte, au hotărît aproape cu jurămînt, cînd se vor întoarce în cealaltă viaţă, să cheme la dînşii oamenii care-şi împărtăşeau necazurile în jurul tăciunilor. Soldatul Bocăneţ, arătarea lui Mucenicu; alţii despre care nu-şi mai aminteşte nici cum se numeau... Nu i-ar mai cunoaşte şi nu l-ar mai cunoaşte!

Bate lin o talangă de turmă. Printre brazii de sus se iţesc pete albe pe celălalt munte. De acolo îşi purta săbiile de lumină proiectorul.

A pornit înapoi. Pe măsură ce se apropie, răcnetul ferăstraielor creşte. Iar metalicul sfîşiat al pînzelor dinţate de oţel, chiotul de biruinţă, ameninţă toată pădurea. Ele singure au pus stăpînire aci. Pădurea va să fie pe încetul înghiţită de baraca de jos.

Se aud acum şi lovituri de secure, glasuri omeneşti, trosnetul copacilor prăbuşiţi. Pe urmă, strigătul laolaltă al oamenilor, cînd răsucesc un trunchi greu cu ţapinele. Ecoul se întoarce ostenit, după ce-a colindat toate văgăunile.

— Ei, puiule, cred că ţi-o plăcut! îl întîmpină, frecîndu-şi mîinile, domnul Lică Cartojan. Păcat cî pădurea-i cam stricatî di ticăloşia ceia di război!... Altfel ar fi fost o afaceri şi mai fainî!

Domnul Lică Cartojan păşeşte peste butucii răsturnaţi, urmat de fratele mai mic, după cum puiul învaţă să iasă la vînat după vulpea bătrînă.

— Eu am avut o idee bunî, puiule! Am adus lucrători din Bucovina şi din Maramureş. Ieşti, aşa, sigur!... Pi-acolo-i lipsî şi foamîti, îs bucuroşi cî li dî cineva di lucru şi cîştigi o bucatî di pîni. Am făcut ş-o cantinî... Banu iesî de la mini şi sî-ntoarci tot la mini!...

Domnul Lică Cartojan mai împărţi cîteva ordine, mai ceru cîteva lămuriri. E vorba să se înceapă un parchet nou. Dintr-acela are să curgă mană.

— Aiştea-s nişte brazi drepţi ca lumînarea... Lemn fain! Cît zîci, Ticule, sî ne iasî dintr-o bucatî?...

Amîndoi fraţii fac socotelile. Brazii aşteaptă, resignaţi, cu vîrfurile neclintite în cer.

— Acuma, drăguţî, sî-ni întoarcem la fabricî! Eu n-am isprăvit cu condicili mele. Dacî ţî-i voia să pleci îndată, dau ordin şoferului... Eu îs di păreri, însî, sî iei întîi masa cu noi... O pus Lenţa, cumnată-mea, nişte pui la fript, oliacî di brînzî cu smîntînî, mai un vinişor... Nu vrei? Eu nu ti silesc! Găseşti ceva de-mbucat şi la crîşmî, în sat...

Porunci şoferului să tragă Fordul.

— Numai, ti rog, drăguţî, sî mi-l trimeţi îndatî înapoi!... Cum sfîrşesc aici, viu şi ieu sî mî răfuiesc cu dumnealor... Şî pi disarî, ieşti la noi!... Pregăteşte Lenţa nişte curechi cu raţî... Dormi într-un pat mai acătări, pe urmî, mîni dimineaţî, ieşti la garî...

Samovarul ţîşni iar peste hopuri şi şanţuri, coborîndu-l pe drum ocolit, în sat.

Cînd ajunse, Radu Comşa nu ştia unde să oprească. Abia acum îşi dădu seama că din satul cel adevărat nu cunoştea pe nimeni afară de mătuşa Ilinca şi — de ce-a scuturat aşa din cap? — şi pe fata mătuşii Ilinca.

Cei care însemnau într-adevăr satul erau atunci înghiţiţi de numărul armatei: casele deveniseră cartierul cutărui ori cutărui ofiţer. Mai ştia că o parte din sat căzuse sub bătaia tunului, după ce-a fost rănit, cînd trupele s-au retras şi cînd numai după cîteva zile de luptă frontul a fost împins la loc.

Străbătu pe jos drumul de la un capăt la altul. Multe gospodării noi, altele lărgite; nici un semn nu mai rămăsese că au spart pe aici obuzele.

Viaţa se refăcuse îndată.

Copiii hăuleau pe uliţi. Îl lătrară cîinii şi se potoliră. Aci a fost cartierul şi popota; şcoala e văruită proaspăt, poartă o inscrpţie nouă. Cartierul căpitanului Pleşea. Şi dincoace, casa mătuşii Ilinca...

Radu Comşa avu o şovăire înainte de a deschide poarta. Fîntîna înaltă cumpănă nouă, acoperiş nou de şindrilă îmbracă şi casa; dar florile de nalbă, ca şi atunci, se ridică pînă în streaşină. Un copil tăbîrceşte un pisic pe lîngă poartă; o fetiţă cu ochi verzi.

Acolo e fereastra de la odaia „lui", unde pe masă veghea muza Elegiei şi a lui Omir, Erato, atingînd cu degetul coarda nevăzută a lirei.

Îl întîmpină un bărbat spătos, în cămăşoi neîncins, care clădea un stog. Rezemă ţăpoiul de fîn.

— Aş vrea să vorbesc cu mătuşa Ilinca!... rosti Comşa, uitîndu-se la fetiţa cu ochii verzi, ca să nu întîlnească ochii bărbatului.

— Hă-hă! Să fii dumneata sănătos, de cînd îi oale şi ulcele baba Ilinca!...

Radu Comşa rămase cu mîinile spînzurînd de-a lungul trupului.

Omul se dădu mai aproape, scuturîndu-şi fînul din păr.

— Poţi să-mi spui mie, domnule, dac-ai avut ceva cu răposata...

— Nu...! N-am nimic de spus... Credeam... O știam de pe vremea războiului. Am trecut pe aici... Zic să mă abat, să văd ce mai face...

— Atunci îi fi cunoscînd și pe Catrina?... S-o chem pe dînsa... Catrinăă-i!

O femeie cu pruncul la sîn se uită pe fereastra deschisă; pe fereastra de atunci.

Încruntă privirea la străinul care vorbea cu bărbatu-său, dar nu-l cunoscu.

Un tîrgoveț cu un semn urît la gură:

— Catrină! chemă încă o dată omul. Ce dracu moșmolești acolo, femeie?...

— Îndată, Culai! sună dinlăuntru glasul, același.

— Rămîi sănătos, bade! se întoarse deodată străinul. Eu numai pe răposata voiam s-o văd...

Omul închise poarta după el și, fiindcă era gospodăros, gîndi că trebuie să-i întărească lețurile care s-au uscat și joacă.

— Întreba de mă-ta, ierte-o Dumnezeu, acolo unde se află! lămuri femeii care ieșise cu pruncul în brațe, netezindu-și părul sub broboadă. Zice c-a cunoscut-o pe timpul războiului... Era chiar belit la obraz; acela îi sămn de schijă...

— Și ce-o plecat, parcă-l alunga cineva? se miră femeia, desfăcînd din nou sînul și potrivindu-l în gura copilului.

— Cine să-l știe?... A fi avînd vo negustorie pe-aici și-i grăbit omul.

— Avea un semn urît, săracul! încheie, fără nici o bănuială, cea care se numise odată Catrinel.

Apoi omul apucă țăpoiul și se întoarse la stog; femeia intră în casă.

Radu Comșa merse repede; numai cînd fu departe domoli pasul.

Razele cădeau vertical. Se încingea arșița. Trecură scîrțîind trei cară cu fîn, în colb.

Cînd văzu firma „La infanteristul vesel", înțelese că aceea e cîrciuma despre care pomenise domnul Lică Cartojan.

Pe zugrăveala tinichelei, infanteristul vesel și expresionist cinstea la o masă cu fața prăvălată, să i se vadă toate cele patru laturi, un pahar de vin din care zugravul înfățișase în același timp fundul, gura și o secție transversală.

Înăuntru era răcoare, podelele fuseseră stropite cu apă. Două portrete de generali ai războiului priveau sever spre tejgheaua unde bonzăiau muşte pe o farfurie cu slănină uscată.

Domnul Gheorghiu îl primi, întinzînd pe masă un şervet curat din casă. Dar Radu Comşa abia atinse mîncarea; i se oprea în gîtlej. Desfăcu ziarul rămas de dimineaţă în buzunar, după ce termină cafeaua cu miros de orz prăjit.

— N-ai tăiat nici astăzi, Gheorghiule?

— Nu, părinte!... Mîni dimineaţă am să tai. Am eu grijă de sfinţia-voastră!...

Părintele înaintă din prag, uitîndu-se cercetător la străin.

— Şi de cafea m-ai uitat, Gheorghiule! Poate avem drept să bem şi o cafea, dacă dă Dumnezeu şi ne vine veste bună de la Bucureşti...

— Nu v-am uitat, părinte! Tot mîne... S-o dus nevasta la tîrg. Părintele iar privi lung la străinul care citea un ziar. Îşi luă inima în dinţi;

— Ce mai scrie la gazetă, domnule, dacă nu te supără îndrăzneala mea?

Radu Comşa împături ziarul, îl puse pe masă, la margine.

— Eu l-am citit, părinte! Dacă vă face plăcere...

Părintele se apropie.

— Îmi dai voie: preotul Atanasie Livezeanu. Întrebam ca un sălbatic, aşa cum sîntem noi de pe la ţară, flămînzi să aflăm cîte-o ştire mai nouă... Ne vine poşta la două zile o dată şi, cînd prindem cîte-o gazetă, o cetim de-a fir-a-n-păr...

Părintele Atanasie trecu degetele prin caierul coliliu al bărbii.

— Sînteţi pe-aici cu vreo afacere?

— Nu, părinte!... Am făcut războiul prin locurile aceste şi am venit să văd cum arată acum...

Părintele Atanasie privi la semnele lui Comşa din obraz şi luă loc pe banca de lîngă perete, rezemîndu-şi o mînă în cîrja lustruită.

— Am înţeles eu dintr-odată că acela-i semn de război, domnule!... Va să zică aţi venit să vedeţi satul nostru? Dacă aţi făcut războiul prin pădurile noastre, atunci înţeleg... Poate aveţi chiar camarazi şi prieteni îngropaţi pe aici? Multă tinereţe şi-a lăsat oasele în pămîntul nostru...

Radu Comşa recunoscu fără poftă de vorbă, că a venit să vadă şi morminte de prieteni.

Părintele Atanasie privi departe, cu ochii care vedeau în ceaţă.

— Acuma, domnule, vin rar oameni care să-şi mai aducă aminte!... Înainte, la început, îndată după pace, îşi mai căuta unul un frate; văduva, locul unde a fost îngropat bărbatul. Pe urmă, s-au liniştit cu toţii! Pe om îl prinde viaţa îndată... Chiar mă gîndeam, domnule, că omul nu numai că uită morţii lui, dar poate n-ar fi bucuros să ştie că s-ar putea întîmpla minune să se întoarcă vreunul!... Gîndeşte-te dumneata ce-ar fi să se scoale odată atîta amar de morţi din război, într-o înviere numai a lor, şi să se întoarcă pe la case?... Crezi dumneata că ar găsi o mulţumire pentru dînşii? Iar pentru cei vii ar fi o mare bucurie să se pomenească cu aşa oaspeţi? Unii şi-au împărţit moştenirea; alţii au călcat cuvîntul lăsat cu limbă de moarte; văduvele s-au măritat; copiii şi-au rînduit treburile după capul lor... Sculatul din morţi ar fi un nepoftit care să strice viaţa celor vii şi toţi n-ar şti cum să se scape mai grabnic de dînsul! Mă uit numai la cele ce văd aici în sat, la noi. Şi mă gîndesc amar pe urmă, că tot aşa se petrece în toată ţara, şi pe urmă la toate neamurile care s-au avut în duşmănie... Îţi vine să crezi cîteodată că, dac-ar învia accia de le scrie pe cruce „eroi", de teama socotelilor, ar cere cei vii să scoată armatele şi să-i mai omoare o dată... Şi-ar striga mai grozav întru aceasta cei care i-au jălit atunci mai din toată inima! Ar cere-o, mai vîrtos, ca să nu mai vadă cumva înviaţii din morţi ce-a rămas cu vremea din jalea lor pe care-o credeau veşnică şi au uitat-o de parcă nici n-a fost!...

Părintele Atanasie îşi aşeză ochelarii şi se uită peste titlurile mari ale gazetei.

O împături la loc:

— Aşadar, domnule, zici că mi-o laşi mie? Îţi mulţumesc tare mult... Să crezi dumneata, îl duc acasă şi-l citesc dintr-un capăt în altul, literă de evanghelie. Şi pe urmă, după ce-am sfîrşit, îmi pare rău că l-am citit... Îţi spun drept, domnule, că eu nu pot să pricep unde merge omenirea noastră!... Toţi spuneam că, după ce s-o face pace, are să fie odihnă pentru toţi şi tihnă să se bucure de bunurile pămînteşti şi să caute şi de cele ale sufletului. Cînd deschizi gazeta, vezi numai că iar se adună fel de fel de conferinţe şi fac planuri şi se too-

mesc, iară nici o nădejde de înțelegere nu se arată... Se pun alte biruri și lumea se teme de alte urgii; poate să fie iar măcel; iară despre răscoală, citești că sînt acuma pînă prin China și pînă la marginea pămîntului. Noroadele nu-și mai găsesc astîmpăr și oamenii îmi par că mai rău s-o înrăit! Ziceam că după întîmplările cumplite prin care a trecut, omul are să se întoarcă să-și caute alinare în el. De unde această minune?... Mai lacom s-arată încă de cele pămîntești și parcă-i grăbit să nu cumva să mai trăiască și alții!...

Părintele Atanasie se uită mîhnit la un șirag de covrigi întinși pe un băț deasupra tejghelei, parcă de acolo avea să vină dezlegarea.

— Chiar la noi în sat, avem astăzi oleacă de frămîntare, într-un necaz cu cei care nu se mai satură... Este aici un domn, unu Lică Cartojan...

Radu Comșa rîdică ochii.

— Iară cu acest domn Lică Cartojan ne judecăm noi de doi ani!... Au închgebat oamenii o obștie aici, să taie dînșii pădurea... Ziceau că li se cuvine atîta, după ce le-au fost gospodăriile sfărmate și pămînturile doi ani călcate de armată... Pe urmă, oamenii au văzut că s-au cam pripit și n-au putut strînge banii la vreme. Atunci a răsărit, nu știu de unde, domnu Lică Cartojan, să pună el banii cîți lipseau, în dreaptă tovărășie. Face contractu cu obștea, începe lucrul; cînd au răsuflat oamenii să închege oleacă de bani, domnu Cartojan al nostru tot amîna: „Lăsați, oameni buni, că nu-i grabă și nu vă pune rimeni cuțitu în gît!" Oamenii se minunau ce noroc a dat peste dînșii să aibă de-a face cu un suflet să-l pui la rană, ca al domnului Cartojan... Își prind ei cu banii alte nevoi: unu să-și dreagă casa, altul să-și roadă pămîntul care a fost bătătorit de cai, mai cumpără o vită... Pînă cînd într-o bună dimineață, se trezește obștea cu citație, dată în judecată de domnu Cartojan cel bun să-l pui la rană, sub cuvînt că nu și-a respectat la vreme contractul și cere stricarea actului, ca să rămînă singur stăpîn pe pădure...

Radu Comșa nu mai privea acum în ochii preotului, albaștri și cu lumina slăbită. Se uita țintă în farfuria murdară, unde bîzîiau două muște. Iar în sosul sleit și dezgustător se vedea hrănindu-se din dezgustătoarele rămășițe. Știa amănunțit, din dosar, povestea părintelui Atanasie. Și își spunea că la aceasta a fost, oricît, măcar la ultimul act care a

pecetluit despoierea, complice. Cînd pledase, obştea aceasta nu ființa pentru el decît o abstracție, un adversar invizibil, într-un proces după toate formele legii terminat şi cîştigat.

Acum îi apărea realitatea altfel; în carne și oase; oameni cu necazurile lor şi oameni care au fost jefuiți de un drept.

Părintele Atanasie îşi strînse gazeta:

— De asta îți spuneam eu, domnule, că sîntem într-oleacă de frămîntare!... Aşteptăm să ne vie din ceas în ceas telegrama, ori omul nostru de la Bucureşti. Ieri s-a judecat procesul la Casație, poate s-o milostivi Dumnezeu să treacă dreptatea de partea noastră. Altfel ne lasă sărmani pe toți domnul acesta Cartojan! Telegrama văd că nu vine... Cu poşta noastră de la țară, n-ai parte să afli nici dacă s-a îndurat Dumnezeu să-ți mai lese zile bune ori dacă ți-a luat răsuflarea...

Radu Comşa împinse de dinainte farfuria dezgustătoare. Muştele zburară în cercuri scurte şi se întoarseră iarăşi la rămăşițele sleite.

Părintele Atanasie îi strînse mîna, ca un om care s-a uşurat povestind un necaz celui dintîi întîlnit şi îi e recunoscător că a avut răbdarea să-l asculte.

— Şi îți mulțumesc, domnule! arătă ziarul.

Radu Comşa roşi de-i rămaseră cicatricele albe, nu ştia încă părintele Atanasie ce fel de mulțumire i se cuvenea!

Din prag, preotul se întoarse către domnul Gheorghiu:

— Nu mă uiți, fiule, mîne?... Poate dă Dumnezeu şi avem disară bucurie... De două zile nici n-am atins gura de mîncare.

Negustorul își așeză covrigii, farfuria cu slănină uscată şi cuțitele de pe tejghea. Vorbi către străin:

— Bietu părintele nostru, de cînd cu procesu ista, poți zice că nu mai ştie ce e aceea somn şi mîncare... La el au venit oamenii să-i ceară sfat cînd au pornit obştea şi acuma se ştie cu răspundere pentru toți nevoiaşii din sat... Dară lui domnu Cartojan nici nu-i pasă! El se are bine cu subprefectu, cu prefectu şi se are bine cu toți cîți împart legea. Mi-am vîrît şi eu economiile la obşte!... Acum, să vedem ce răspuns vine. Dac-am pierdut, putem spune că ni s-a dus munculița noastră pe gîrlă şi că trebuie s-o începem din capăt...

Domnul Gheorghiu scoase un carnet cu scoarțe de mușama vărgată din saltarul tejghelei și se scufundă în socoteli misterioase, cu plumbul violet pe care îl tot muia în gură.

În jurul lui Radu Comșa se adunau muștele ca în jurul unei putreziciuni.

Cele două portrete priveau cu milă scîrbită la socotelile din carnetul vărgat. „Acuși vor afla toți!" gîndi Radu Comșa și îi fu rușine că tot satul, și părintele Atanasie, și domnul Gheorghiu cu economiile lui, îl vor vedea plecînd alături cu domnul Lică Cartojan, în mașina lui care trăncănește de trezește toți cîinii, și vor ști poate că el l-a ajutat la judecata din urmă.

Plăti, schimbînd o hîrtie nouă, din cele de la domnul Lică Cartojan.

Iar drumul la cimitirul de sus, în soare și sub ochii țăranilor din ogrăzi, fu lung, cum nu l-a știut.

Trecu puntea pîrăului unde era scăldătoarea lor. Albia se schimbase; unde fusese zăgazul, erau numai pietre uscate și albe. Mlada era roasă de o turmă. Apa se risipise pe prunduri, în ațe subțiate de secetă.

Poteca ducea numai pînă la cimitirul satului cu cireși bătrîni și tei, și cu bisericuța de scîndură acoperită cu șindrilă neagră. De-acolo înainte, spre celălalt cimitir, cărarea se astupase; nu mai călca picior omenesc. Morții erau cuprinși de ierburi și de uitare, în marginea fînețel.

Gardul de sîrmă era spart, un vițel ridică botul și-l privi cu ochi umezi, mirați.

Din podețul de scînduri se desfundaseră bîrnele; o rezemătoare căzuse, atîrnînd într-un singur cui. Crucile erau astupate de iarba înaltă și grasă. Ploaia mîncase din ele. Vînturile le culcaseră. Pămîntul era pe alocuri scufundat, răscolit de mușuroaiele cîrtițelor. Făpturile oarbe ale întunericului și-au săpat hrubele lor printre oase de morți.

Radu Comșa căuta numele.

Nu se mai citeau decît cîteva. Soldați necunoscuți erau acum aproape cu toții. Găsi crucea căpitanului Ionescu: „Ce e aia moarte? Ce e aia veșnicie?" Crucea se prăvălise strîmbă. O apăsă cu pieptul în pămînt, să-i mai dea viață de un an. Nu descoperi mormîntul lui Ghenea; putea fi oricare dintre cele fără nume: „Dacă ne vom întoarce vreodată de aici, Comșa, avem o mare datorie..."

Radu Comșa se văzu, între aceşti morți ai vieții lui moarte, avocatul domnului Lică Cartojan.

Şi mai căută încă, de la cruce la cruce... „Vreau să rămîn acolo, între soldați". Oasele lui Mihai Vardaru erau aici, între soldați. Crucea lui ca toate, iarba înaltă ca peste toate.

Radu Comșa se gîndi întîi să smulgă spinii cu canafuri violete. Dar nu-i smulse. Mihai l-ar fi mustrat: Să-i rămînă groapa în uitare, cum în uitare e a tuturor.

O pasăre argintie, înşelată de nemişcarea lui, pogorî pe un vîrf de sînziană, se legănă şi, cu un piuit, zbură în alt vîrf de iarbă înspicată.

Zburau albine cu pungile încărcate de polen în iarba coaptă. Fîneața cînta de zumzetul gîzelor. Soarele se înclina spre culmi. Nici o suflare; numai vițelul fumuriu păştea mai departe, cu botul în iarbă.

Acum morții erau încorporați cîmpului, făceau parte din fîneața grasă. Nici o zbatere; tăcerea numai, nemărginită, şi cerul boltit...

Dacă s-ar ridica toți de aici, să se întoarcă spre cei la care li s-au oprit, în spaima morții, gîndul ultim, nimeni nu i-ar primi!

S-ar umplea lumea de prea mulți strigoi!

Radu Comșa chemă din pămîntul cu flori şi cu scaieți amintirea lui Mihai. Şi întîia oară după mulți ani, nu-i mai veni amintirea hidoasă cu viermele vîscos în ochi; ci Mihai acel de pe treapta de piatră, în poiana cu dungi lucii pe iarba lucioasă, ca semne trase cu unghia pe-o catifea verde. A ridicat atunci ochii de copil care-a plîns: „Am să-ți spun altă dată!... Acum nu mai are nici o însemnătate."

Ce ştia acum numai pentru el? De acolo nimic nu mai străbate la nimeni, iar aici e numai pămînt peste oase părăsite.

3

Stelian Minea împături biletele. Numără minuțios restul, ca orice provincial venit în Capitală cu buget limitat, din care trebuie să stoarcă maximum de desfătări cu minimum de speze.

Margareta avea de ce să fie încîntată. Programul ei se realiza întocmai: o seară la Operă, una la Național, una la

Teatrul Mic. Numai de s-ar ține croitoreasa de cuvînt, să-i fie rochia gata în termen; iar pălăria, numai de n-ar trece peste o mie opt sute.

Altfel, Stelian Minea știa că n-are să-i mai tihnească aceste trei zile. Căci grijile lui erau acum de această natură, de doi ani, de cînd se însurase. Adică, mai exact, de cînd fusese însurat printr-un complot, vast, tenace și subtil, al coconetului de toate vîrstele și toate categoriile din orășelul unde căpătase catedra definitivă.

La Bulevard, ceasul arăta trei. Îi mai rămîneau, așadar, patru ore de libertate.

Margareta se dusese la o prietenă, iar Stelian Minea regreta din tot sufletul că nevastă-sa nu are mai multe asemenea prietene aci. Tovărășia ei pe stradă devenea un supliciu. Mai întîi, era cu un lat de palmă mai înaltă decît dînsul; scandalos de voinică și de rumenă. De cîte ori arunca ochii, fără voie, în geamul vitrinelor, se vedea pereche reflectată grotesc: el mărunt și firav, ea înaltă și zdravănă; ca o mamă cu odrasla convalescentă, ieșită la plimbare. Pe urmă, îl jena felul ei de a vorbi tare și vulgar; staționarea îndelungată la vitrinele parfumeriilor, modistelor și pantofăriilor; aerul ei agasat, de cîte ori se oprea și el la fereastra unei librării; luxul vestimentar de gust îndoielnic; tot ce-i ofensa discreția lui, cu care fusese învățat să se strecoare prin viață, atrăgînd cît mai puțin luarea-aminte a semenilor.

Intră la Alcalay. Alese cîteva cărți, numai după îndelungă chibzuială, cu aceeași preocupare să nu depășească suma prevăzută în acest redus capitol bugetar.

La ieșire, se izbi piept în piept cu Onisfor Sachelarie.

— Onisfor!

— Steliane!

Se îmbrățișară ca și altădată și se depărtară cu un pas îndărăt unul de altul, să se contemple după atîția ani. Exact ca odinioară într-o noapte de viscol, în Iașii refugiului!.. Fură amîndoi satisfăcuți de examen. Toată înfățișarea indica o prosperitate mediocră: stabilizarea definitivă în marele anonimat.

Onisfor Sachelarie purta guler tare, haină neagră și corectă; Stelian Minea își spuse că reprezintă acum tipul desăvîrșit al ardeleanului rigid și solemn, cum îl zeflemiseau caricaturile și anecdotele timpului.

Îl întrebă dacă nu e cumva deputat sau director de bancă.

— O, nu! se apără Onisfor Sachelarie. Noi rămînem încă osîndiți la opoziție îndelungată!... Din pită unsă mîncă numai netrebnicii care vi s-au vîndut vouă, pentru blidul cu linte!...

El deocamdată are numai un birou avocațial într-un oraș din nordul Ardealului, unde se bucură de o clientelă serioasă și sigură.

A venit la București, în interesul unui asemenea client, și de trei zile colindă ministerele.

— Ci, tune-i mama dracului de excelențe, că nu poți ajunge pînă la ele, parcă pe toți i-a făcut mă-sa grofi!... Mă cuget, durere, că și ardelenii noștri s-au ciocoit, drăguții de ei, încă mai năstrușnic, de îndată ce ajung domni... Adăști trei audiențe, pînă se milostivește să-ți privească chipul și să-ți asculte năcazul, ca să te amîne la ziua mai de apoi!...

Stelian Minea își șterse ochelarii bombați, ca să-l admire mai bine.

Glumi, cu binevoitoare dorință de împăciuire:

— Va să zică, ne regăsim pe aceleași poziții, dragă Onisfoare? Regățeni și ardeleni! Nu mai încăpem unii de alții... Să ne scoatem ochii mai adînc, că nu degeaba sîntem frați!

Celălalt încruntă sprincenele stufoase și făcu un semn de lehamite: mai bine să nu mai vorbim despre chestiunea aceasta!

Îi propuse altceva. Mergea tocmai la madam Czvimbrovskich, madam Cimbru, unde se află un nepot în gazdă.

Madam Cimbru a murit. Nava cu pasagerii altei generații o conduce acum Lisbet, care și-a găsit un bărbat, în sfîrșit; un om de poliție, care se îmbată și o bate.

Dacă Stelian Minea e curios să revadă veranda mesei lor de altădată și să cunoască succesorii în discuțiile lor aprinse de odinioară, Onisfor Sachelarie îl invită să-l întovărășească, în trăsură, pînă acolo.

— Te avizez că ai să petreci o jumătate de oră interesantă poate, dar neplăcută!... Junii din generația nouă n-au nimic sacru... Respectiv, distrug tot și arată față de înaintași necuviință și dispreț!...

Stelian Minea primi. Nu-l speria pînă într-atît furia iconoclastă a acestei generații incriminate. Îl ispitea deopotrivă perspectiva de a revedea veranda proiectelor grandioase,

cît şi dorinţa de a mai gusta din fructul, acum interzis, al controverselor acerbe.

În urbea lui, toţi cunoscuţii erau toropiţi într-un neant de abrutizare.

Jucau cărţi, nu discutau decît politică, se înfundau la chefuri imbecile, înveselindu-se foarte la aceleaşi glume repetate cu o monotonie de viaţă animală. Toată viaţa lui era ternă şi leşletică. Acasă îl aştepta o femeie gureşă şi hărţăgoasă, plîngîndu-se etern de obrăznicia slugilor şi de scumpete, zeflemisindu-şi cu neîndurata superioritate a mediocrităţii practice bărbatul prea jigărit şi timid: un om de nimic, un filozof! „Filozof" era şi epitetul de derîdere cu care îl întîmpinau colegii în cancelaria liceului; precum şi circumstanţa atenuantă, pe care concetăţenii crunt înarmaţi pentru viaţa lor de larve o acordau acestei fiinţe şubrede, cu capul mare susţinut pe un gît ca un vrej, trăind în lună şi preocupat de abracadabrante idei generale, ce nu ţin de foame.

— Lăsaţi-l pe bietul Minea, că el e un d-ăla... în sfîrşit, mă-nţelegi... un filozof!

Diagnoza era în acelaşi timp protectoare şi compătimitoare, cum se cuvenea unui exemplar de umanitate dezarmat şi cu responsabilitatea redusă.

O discuţie in veranda lui madam Cimbru îl tenta de aceea, ca o temerară incursiune în trecut, o chemare a păcatului vechi; întoarcerea măcar pentru o clipă într-o lume care-a fost cîndva şi a lui, ar acum e scufundată pentru totdeauna într-un paradis irevocabil pierdut.

Trăsura fi purtă pe străzi întortocheate, cu acoperişuri din ce în ce mai joase şi cu grădini din ce în ce mai largi.

Amîndoi se străduiau să descopere vechile staţii de tramvai, haltele de încrucişare, casa unde stătea un fost coleg.

Din nou, centrul Capitalei se îndepărta cu larma asurzită, şi totul relua o înfăţişare calmă şi somnolentă de oraş provincial. Ici-colo, se înălţaseră clădiri uriaşe cu cîte cinci şi şase etaje.

O asemenea construcţie, cu zidurile roşii neisprăvite şi cu punţile schelelor prăfuite de var, li se păru o prezenţă deplasată şi insolentă peste drum de casa lui madam Czvimbrovschi.

„Asta strică tot farmecul străzii!" gîndi Stelian Minea. Miroase a parvenitism".

Şi intră în verandă cu oarecare emoţie. Cu toată miopia, recunoscu îndată, în perete, tabloul: *Liniştea domneşte în Varşovia* şi portretul domnului Anton Czvimbrovskich, ciocnind sticla de rom cu doi prieteni necunoscuţi la bîlciul din Nămăeşti.

Nepotul lui Onisfor Sachelarie bătu călcîiele, se îndoi de mijloc şi, salutînd ceremonios, după moda chezaro-crăiască, încă în vigoare în Ardeal, se prezintă lui Stelian Minea:

— Liviu Moldovan!

Apoi, prezintă ceilalţi patru camarazi: Vasia Secară, cu păr decolorat şi ochi albaştri, în bluză rusească, neagră, încheiată cu nasturi de sidef la gît; Matei Sărăţeanu, în costumul unei echipe celebre de fotbal, cu genunchii goi şi tricoul vărgat, alb şi portocaliu, proaspăt întors de la o întîlnire de antrenament; Leon Constantinescu, pierdut într-o imensă pereche de pantaloni charleston, şi Nadia Ciobanu, persoană asexuată şi plină de siguranţă în mişcări, întinzînd mîna fără să scoată ţigara din gură.

Stelian Minea păstră pentru el remarca involuntară că pe „vremea lui" nici o studentă nu se încumeta atît de liber să participe, singură, la o adunare între colegi.

Toţi tăcură, stingheriţi de aceşti intruşi.

Nadia Ciobanu aprinse o ţigară de la cealaltă sfîrşită; îşi făcu de lucru răsfoind o carte de anatomie.

— V-am întrerupt, desigur? căută să încălzească atmosfera Stelian Minea. Vă rog să continuaţi!... Masa aceasta şi pereţii aceştia ne cunosc bine, pe prietenul Onisfor Sachelarie şi pe mine... Ne-am pierdut multe nopţi aici, împărţind firul de păr în patru. Am cedat mîna!... E rîndul dumneavoastră acum!... Ca în goana torţelor, dacă vă amintiţi, la vechii elini, unde făclia trecea din mînă în mînă...

Toţi surîseră de politeţă şi tăcură.

Studenta cu bluza rusească şi cu părul tuns schimbă cartea de anatomie, pe un roman, şi, pe sub gene, o clipă măsură, cu o înveselire interioară, chircitura aceasta cu fruntea de hidrocefal şi cu ochelari de miop, vorbind cu atît de imprudentă dezinvoltură despre un exerciţiu sportiv, unde se cere agerime, vigoare şi altfel de trup. Şi-l închipui gol, ca alergătorii greci, gîfîind cu torţa în mînă, ridicol şi pipernicit, cu membrele lui de paianjen printre ceilalţi concurenţi, care toţi

vor fi fiind, desigur, cu pieptul lat, cu muşchii în fus şi cu tendoanele elastice, ca Matei Sărăţeanu, de faţă.

Comparaţia fu zdrobitoare pentru Stelian Minea. Noroc că profesorul nici n-o bănuia!

Îşi potrivise ochelarii mai bine să revadă, ca un vechi prieten, amănunţit, tabloul episodului din Varşovia, la al cărui spectacol lăcrima domnul Anton Czvimbrovskich, leahul pribeag, în ceasurile cînd romul şi mastica îl predispuneau la elegie...

Se întoarse către Onisfor Sachelarie:

— De cîte ori mi-am amintit eu tabloul acesta pe front! Era destul să-mi răsară în minte, ca să-mi apară îndată ca una din fericirile bune şi calde; confort, casă, calm, cum credeam că n-o să le mai revedem niciodată după război!...

Pe urmă, către ceilalţi novici:

— Trebuie să ştiţi, domnilor, că aici ne-a găsit mobilizarea în august 1916!... Pentru noi, casa lui Madam Cimbru e un monument istoric!...

Tinerii luară act cu indiferenţă de acest fapt important.

Pentru dînşii, războiul însemna un eveniment prea îndepărtat, mai mult abstract. Sfîrşitul unei epoci şi începutul unui alt ev, cum sînt delimitate capitolele în manualele de istorie.

De politeţe şi cu o abia bănuită intenţie de persiflare, tînărul cu genunchii goi şi cu piept de luptător întrebă:

— Aţi participat la război?...

— Evident! răspunse Stelian Minea. Din şase, cîţi ne aflam aci, nici unul n-a lipsit!... Şi doi au căzut: Boroş în Ardeal, Lăscăruş Codreanu la Argeş...

Studenta cu bluză rusească alungă de sub ochi pagina din romanul împrumutat de colegul cu pantaloni charleston, ca să şi-l imagineze pe domnul acesta, ugilit ca un pui de curcă, sărind peste meterezele tranşeelor, răcnind şi zvîrlind cu grenade în atacuri, repezindu-se printre baionete şi tăind drum în piepturi omeneşti.

Imaginea fu imposibilă şi absurdă. Închipuirea refuză să o accepte.

Stelian Minea trase un scaun, fără să fi fost invitat. Şi, fără să gîndească, se aşeză la locul care era al lui.

Îndată se simţi cum a fost.

Contactul material al mesei, cu muşamaua vărgată sub cot, îi dădu senzaţia că ieri s-a ridicat de acolo şi că nu face

decît să continue ceea ce au lăsat întrerupt. Prezentul mediocru și ireparabil, nevasta rea de gură și autoritară, sura existență de provincie cu orice perspectivă închisă, ca de un zid opac, colegii de cancelarie cu intrigile și aerul lor superior și protector, glumele crude ale elevilor; toată realitatea aceasta fu suspendată printr-o magie.

El, cel adevărat, era numai acesta de aci.

Privi la fiecare dintre cei de pe pat și de la masă, ca să le reconstituie, după fizionomie, firea și preferințele. Era într-adevăr o lume nouă și necunoscută! Dar nu-l intimida...

— Prietenul Sachelarie m-a prevenit că vom găsi aci o companie incomodă... chiar ostilă!... El crede că, deși ne despart numai zece ani, alcătuim două generații atît de străine și de dușmane, încît nu există nici o punte de reconciliere... Sînt sigur însă că prietenul Sachelarie se înșeală!... Oamenii se schimbă, dar ideile rămîn aceleași!... Oamenii și sistemele. Nimeni n-a gîndit ceva nou de la Platon încoace...

Cel care opuse îndată altă părere fu Vasia Secară, studentul în cazacă neagră:

— Am înțeles îndată că dumneata ai fost cel care te-ai înșelat, nu domnul Sachelarie!...Noi ne-am mai întîlnit o dată cu domnul Sachelarie și am discutat atît de înfocat, încît a plecat supărat! Atunci am aflat de la dînsul cîteva din părerile dumitale, căci, pentru dumneata, domnul Sachelarie are mare admirație și iubire... Am înțeles că ești un raționalist, un occidental, unul din învățații aceia sceptici care, pînă acum cîțiva ani, jurați pe cărțile lui Anatole France din prima parte a vieții sale... Și e destul atît, ca să înțelegem că ne despart nu zece ani, ci o jumătate de secol, un secol, nu un secol, mai mult încă!... Între noi este Voltaire...

Stelian Minea își aruncă în treacăt, sub sticla bombată a ochelarilor, privirea la studentul cu pantalonul charleston, între el și care se afla Voltaire.

Vasea îi surprinse privirea și îi ghici gîndul.

Vorbi îndată, în numele tuturor:

— Desigur, dumneata ne găsești adunați prea din toate colțurile lumii, ca să apărem ca o unitate constituită. Ce zici? Unul, Leontin, cu shimmy și charleston, cu Cocteau și Gide; altul, Matei, cu sportul și Henri de Monthérlant; celălalt, Liviu, cu autohtoniștii lui; Nadia, cu Gorki, Maiakovski, Lenin; ce legătură poate exista între tinerii aceștia?... Eu

n-am jucat niciodată charleston şi camaradul meu, Leontin, nici nu vrea să audă de paneurasianism. El e pentru apărarea occidentului, cu Massis!... Şi totuşi ne suportăm, ne simţim solidari, ne învrăjbim numai cînd e vorba de vechiul regat şi de Ardeal, atunci ne întrecem fiecare a ne găsi drepturile uzurpate de ceilalţi şi a ne exagera calităţile şi nefericirile regionale... Încolo ne strîngem cot la cot, cînd ne aflăm în faţa dumneavoastră! Fiindcă dumneavoastră, pe noi nici nu încercaţi să ne înţelegeţi şi ne condamnaţi; iar noi, pe dumneavoastră vă înţelegem şi tocmai de aceea vă dezaprobăm... Sînteţi laşi!...

— Fiindcă nu sîntem în stare de rebeliune faţă de ordinea acceptată a statului? întrerupse Onisfor Sachelarie. Ce ştii dumneata despre laşitate şi bravură, cînd n-ai cunoscut riscul permanent al morţii?

— Lasă asta! interveni Stelian Minea, fiindcă nu-i plăcea niciodată să se pomenească despre faptele lor din război. Sîntem laşi?... Să vedem de ce? Îţi spun drept că e o acuzaţie nouă şi sînt foarte curios să ne auzim rechizitoriul...

Tînărul cu bluza neagră înţelese că a mers prea departe. Se simţi dator să atenueze acuzaţia.

— Vorbim în afară de persoane, nu e aşa? Vorbesc despre generaţia dumneavoastră şi nu numai despre aceasta de aci... Dar despre cea din toată Europa! Camarazii dumneavoastră de arme, aliaţi sau inamici... Vă numiţi generaţia sacrificată...

— Nu ne numim defel... Astea sînt vorbe! Le-a rostit cineva în vreun discurs ori le-a scris în vreun apel, şi formula a prins; dar nu ne-am însuşit-o toţi! Majoritatea sîntem mai modeşti!... se apără Stelian Minea.

— Ba nu! Indiferent de unde a venit cuvîntul, e just... Căci sînteţi într-adevăr generaţia sacrificată. Dar nu din vina altora... Aţi capitulat singuri! Aţi cîştigat victoria şi pe urmă n-aţi ştiut să o duceţi pînă la sfîrşit. V-aţi temut de viitor, ca femeile de şoareci... Acum toată viaţa vă e o succesiune de regrete. Viaţa vă stătea înainte şi aţi căutat-o în urmă... Te întreb, domnule Minea, dacă nu e un spectacol ruşinos cel de la Liga Naţiunilor şi de la toate congresele care mai durează şi acum?... Cîrpesc şi ciopîrţesc tratatele iniţiate de ani de zile, se tocmesc şi mai lasă de ici unul şi de colo altul; ca şi cum binele omenirii poate să vină numai de la aceste chestiuni utilitariste şi materiale.

— Știi că ești curios, dragă domnule! se miră Stelian Minea. Ce vină am eu, de la catedra mea obscură dintr-un orășel ticălos, că premierul Franței și cancelarul Germaniei se tocmesc la Liga Națiunilor? Pot eu să fac ceva?...

— Acum nu! reluă înverșunat studentul basarabean. Acum e prea tîrziu! Dar ați fi putut... Căci vina de aci pornește. Ați capitulat și ați lăsat să vă conducă cei bătrîni... Adică acei care refuzau să înțeleagă că sufletul omenirii cere o schimbare... I-ați lăsat pe dînșii, și ei se încăpățînează să creadă că un cataclism ca războiul n-a dezlănțuit alte crize decît deprecierea monetară și problema refacerilor! Ei nu pot vedea că există o revoluție a sufletelor și a conștiințelor, o revoluție socială în curs, o îndîrjire a luptei de clasă... Aceasta o spuneați singuri înainte de război și ați uitat-o! O regăsim în toate cărțile, care în timpul războiului justificau războiul. Atunci făgăduiați altă lume, spuneați și erați siguri că luptați pentru altă lume, și acum vi s-ar părea cea mai mare fericire să reconstituiți lumea cea veche, așa cum a fost ea înainte... Sînteți nemulțumiți și nu știți de ce! Doriți ceva, și nu știți ce!... Iar situația vă este agravată, fiindcă nici o generație n-a mai avut, ca dumneavoastră, posibilitatea de a da vieții pecetea pe care ați fi voit-o... Toți, cînd v-ați întors de pe front: român, francez, neamț, toți aveați dreptul să realizați omenirea pentru care ați combătut. Nimeni n-ar fi îndrăznit să vă conteste acest drept! Nici n-ar fi avut puterea materială să o facă... Și ați dezertat unul cîte unul!... Acum, alungați și lăsați pe dinafară, atribuiți vieții deprimarea dumneavoastră interioară, trăiți meschin, vă văietați; aveți frică și ură de viață! Și vă scandalizează că noi vrem să ne trăim viața, așa cum o înțelegem...

— Da! Charleston, sport! întrerupse cu dispreț Onisfor Sachelarie.

— De ce nu?... Charleston, sport. Și celelalte... Nu se exclud!... Generația dumneavoastră era livrescă. Nu-și scotea nasul din cărți și, din pricina cărților, nu vedea și nu trăia viața... Ori oameni rebegiți, să-i culci cu o suflare; ori oameni invadați de grăsime... Sport, charleston, manifestații de stradă, revoluții, greve, propagandă subversivă... Toate ne atrag, sînt crizele tinereții noastre. Din ele, are să se aleagă ca uscatul de ape, după deluviu, o nouă omenire cu fericirea sa. Pe care, bineînțeles, nu o puteți admite și n-aveți s-o pu-

teţi suporta, căci nimic nu este mai greu decît să faci pe oameni să accepte o fericire nouă... Le trebuie cea morfolită de veacuri!... Tînjesc după ea...

— Vă invidiez dacă puteţi crede că din anarhia aceasta poate să iasă o omenire nouă! rosti fără convingere Stelian Minea.

— Anarhie! Nimic nu seamănă mai mult cu o casă în ruină decît una care se construieşte. Ni se pare că o spune Cocteau al amicului Leontin. Şi o verific aceasta în fiecare zi, privind cum se înalţă casa din faţă... Nici o obiecţie nu putem face, nici arhitectului, nici lucrătorilor, pînă cînd nu vom vedea-o gata...

Vasia întinse picioarele, privindu-şi vîrful ghetelor şi aşteptînd de la Stelian Minea o apărare a generaţiei sale.

Dar Stelian Minea tăcea, turtind vîrful unei ţigări stinse. Tot ce ar fi avut de spus îi părea inutil.

Se simţea într-adevăr ostenit, ca un om care a trăit un veac şi nu mai are nimic, nici de spus, nici de dorit.

Ceilalţi începură să vorbească în şoaptă despre lucruri care îi priveau numai pe ei.

Nadia, după ce ascultase tot timpul cu ochii numai la Vasia, se întreba de ce nu-l poate iubi pe el, care înţelege atîtea, care ştie atîtea şi pune atîta pasiune în toate; pe el, care o iubeşte cu atît de tăcută deznădejde; şi de ce se simte irezistibil atrasă de Matei Sărăţeanu, care, deşi e mai frumos şi puternic, e atît de simplu? Matei Sărăţeanu o învăluí cu privirea şi ea rămase cu zîmbetul îngheţat pe buze, ca porumbiţa magnetizată de şarpe.

Onisfor Sachelarie intră cu nepotul într-o cameră cu fereastra la stradă, să-i dea sfaturi şi ceea ce aştepta nepotul mai mult: bani de buzunar.

Stelian Minea se simţea cu desăvîrşire străin; se ridică de pe scaunul şi de la locul fost „al lui". Întrebă dacă n-ar putea-o vedea pe Lisbet, vechea sa gazdă.

— Nu cred că e „vizibilă"! lămuri, cu înveselire cruntă, Leontin, cel cu pantalonii charleston. I-a venit jupînul cu chef şi l-am auzit muştruluind-o ca la poliţie... Acum el sforăie şi ea plînge! Pe urmă, el are să se trezească şi ea are să-i fiarbă *o ciorbă de potroace... E un tip şic jupînul, costaud*, şi ştie cum trebuie să se poarte cu femeile!

Stelian se gîndi că Lisbet ispășește crunt rătăcirea tinereții. Își aminti:

— Și Toni? Mai există Toni?

— Oho! Și încă cum există! Cel mai teribil brigand al cartierului. Cînd e jupînul aci, nici el nu-i „vizibil" Nu vor să se vadă, ca luna cu soarele.

Onisfor Sachelarie apăru întovărășit de nepotul pe a cărui figură se vedea strălucind toată satisfacția că suma de buzunar n-a dezmințit așteptările. La spatele lui Onisfor, făcu un semn camarazilor, cu latul palmei pe obraz că „l-a ras". Căci, pentru el, Onisfor Sachelarie nu era decît un unchi cam caraghios și pedant, strîmt la minte, dar în definitiv generos la pungă.

Nepotul se dovedea din altă stofă, mai elastică; se „regățeniza" mai ușor.

Își luară rămas bun.

— Mai veniți pe la noi, cînd treceți prin București! se simți dator să-i invite, fără intenție malițioasă, studentul cu bluza neagră. Madam Lisbet are să regrete că nu v-a văzut!... Ne vorbește întotdeauna cu mare stimă despre dumneata, domnule Minea.

Stelian Minea încercă să glumească:

— Sper că ea nu-i atît de vrăjmașă, ca dumneata, generației noastre.

— De ce? Discuția n-are supărare!... N-am vrut să vă ofensez cu nimic...

La spatele lor, cînd coborau scările, Leontin, cel cu pantalonii charleston și cu părul lins, repetă gestul lui Liviu Moldovan la spatele unchiului.

— Bravo, Vasia! L-ai ras!...

În trăsură, Onisfor se întoarse către prieten:

— Ce dracu, tăcuși și tu, toată vremea? N-ai găsit nimic să-i pui la respect?...

Stelian Minea privi șiragul caselor fără să răspundă. Într-adevăr, făcuse figură de idiot. Acum abia îi apăreau numeroase și nedezmințite, toate argumentele pe care le tăcuse adineaori. Onisfor Sachelarie își spuse că prietenul s-a abrutizat în provincie, dacă a putut suporta atîta insolență, fără să găsească o replică; el, care le răspundea altădată tuturor, cu o sută de argumente.

— Ce-o mai fi făcînd oare domnişoara Betty? îşi aminti Stelian.

Onisfor Sachelarie dădu din umeri cu indiferenţă.

Nu ştia ce-o fi făcînd domnişoara Betty, nici nu se mai gîndise vreodată şi nici nu-l interesa.

Pe lîngă dînşii, ţîşni zgomotos, lăsîndu-i în urmă, o motocicletă cu ataş; conducea Matei Sărăţeanu, în tricoul lui vărgat, alb şi portocaliu, cu o beretă bască pe sprinceană; la spate, Leontin, cu pantalonii charleston, ţinîndu-l de subsuori şi, în ataş, ghemuită în leagănul lăcuit, Nadia, cu o ţigară între buze... Toţi întoarseră capul şi îi salutară amical.

Maşina săltă vertiginos peste gropi şi pietroaie, filînd trecătorii şi bordura trotuarelor, viră nebuneşte şi dispăru.

— Ce oameni! Ce oameni! se minună cu indignare Onisfor Sachelarie. Au să-şi rupă gîtul!...

— În orice caz, ei au trecut şi noi le înghiţim praful!... constată Stelian Minea, risipind cu mîna norul de praf în care respira.

Onisfor încruntă sprincenele, neconvins, fiindcă, după el, asemenea apucături şi asemenea idei nu făgăduiau nimic bun. Opri. Se ducea la un sanatoriu, unde se afla în convalescenţă un bătrîn pentru care purta mare evlavie. Îi rosti numele. Era al unui fost conducător ardelean, în procesele vestite de acum douăzeci şi treizeci de ani, client al temniţelor politice din Vaţ şi din Seghedin.

Stelian Minea se miră aflînd că venerabilul luptător mai trăieşte.

Nimeni nu-i mai pomenea numele, nu mai apărea nicăiri; de aceea îl credea mort şi de mult îngropat, ca atîţia care visaseră o Românie Mare şi de care România Mare se lepădase acum.

Rămase singur. Nu ştia ce să facă pînă la şapte seara cu toată libertatea pe care o dorise. Rătăci pe străzi. Nu mai cunoştea pe nimeni.

Larma trecătorilor şi îmbulzeala vehiculelor îi păreau insuportabile acum, cînd se dezvăţase de ele. Îşi spuse că n-ar mai putea trăi aci.

Descoperi că i-a intrat în sînge existenţa lui mucedă şi fumurie de provincie, că doreşte să se întoarcă îndărăt, mai repede, ca viermele în culcuşul lui.

La hotel, îl primi Margareta, furioasă. Rochia nu era gata.

— Așa e, dacă mă potrivesc cu ție!... Ce ești? Bărbat?... O cîrpă!

Stelian Minea nu știa de ce e vinovat și la ce i s-a „potrivit" Margareta, lui. Nici ce legătură este între bărbăția sa, de cîrpă, și între neexactitatea croitoresei. Dar nu încercă să pătrundă aceste misterioase corespondențe, al căror secret îl cunoaște numai logica femeiască.

Se așeză pe marginea canapelei și, desfăcînd pachetul de cărți, începu să taie foile unui volum, cu o elocventă și disprețuitoare impasibilitate.

Femeia nu lăsă să treacă nesancționată această mută provocare. Îi smulse cartea și o zvîrli cît colo.

— Ce, crezi că am venit aci să te contemplu citindu-ți terfeloagele tale?... Ia-ți pălăria și hai la croitoreasă!

Îl prinse de braț; iar Stelian Minea se supuse docil. căci pe mîna lui descărnată și pipernicită strîngerea fu puternică și implacabilă, ca o luare în posesiune.

Și astfel, resignat, merse să se piardă în anonimatul cel de toate zilele.

4

Camerista desfăcu cu o suavă gingășie, una cîte una, rochiile din geamantanul deschis în mijlocul dormitorului, printre alte valize mai mărunte, și cutiile de pălării, lăcuite.

Exclamațiile de admirație întovărășeau crescendo fiecare exemplar rar, purtînd marca faimoaselor case din Rue de la Paix și Faubourg Saint-Honoré.

Zoe Vesbianu le zvîrlea cu indiferență pe spătarul scaunelor. Totuși mătăsurile moi, blănurile și țesăturile elastice îi dezmierdau plăcut vîrful degetelor.

Și fiecare toaletă, cu amestecul său de parfum, însemna o amintire arzătoare și atroce, ca trecerea printr-o văpaie, cum fusese toată viața de două luni, din care se întorcea.

— N-au să mai încapă în șifonier!... se sperie servitoarea. Avem acuma mai multe decît un magazin de mode...

Zoe nu observă impertinenţa acestei familiarităţi şi nici acel „avem", care punea laolaltă, în fond comun, garderoba stăpînei şi a servitoarei.

Altădată, ar fi restabilit distanţele cu un singur cuvînt sever. Acum, lunecarea în jos se făcuse pe nesimţite, pe măsură ce sluga devenise confidenta şi, oarecum, complicea stăpînei. Zoe nici nu se mai gîndea la aceasta.

Mototolind o eşarfă moale, de mătase, în pumn, privi o clipă pe geam colţul ştiut din faţă.

O cîrciumă de şoferi şi birjari, unde privirea era deprinsă să regăsească, întotdeauna, o prezenţă tenace, plină de misterioasă ameninţare şi cu toate acestea devenită indispensabilă, ca oxigenul văzduhului aspirat.

Sluga surprinse privirea.

Vorbi, fără să-şi întrerupă lucrul mîinilor:

— De trei săptămîni nu mai vine! ... Am dat bacşiş sergentului să-l alunge. L-a luat din scurt şi Miloş, rîndaşul. Cîrciumarul zice că nu pare să fie un pungaş... Un beţiv, un păcătos! Dar nu un pungaş...

Zoe închise ochii, ca la o durere lăuntrică ce-a fost amorţită şi se deşteaptă. Atît de deprinsă era să ştie veghind acolo omul acela, spectrul acela, descărnat şi statornic!

Cînd era acolo, se temea, fiindcă nu ştia ce vrea, ce pîndeşte şi ce aşteaptă. Acum, cînd nu mai e, se teme fiindcă a plecat şi nu poate şti ce pregăteşte.

A crezut că scăpase. Plecase două luni, să se elibereze de încleştarea acestor două priviri mute, care o urmăreau şi prin somn, cu visuri de spaimă.

Afară, cel de pe trotuarul din faţă, neclintită strajă la uşa cîrciumii. Intra, deşerta un pahar de otravă şi se întorcea îndărăt, la post, cu ochii fixaţi la fereastra ei şi cu rînjetul acela! Ochi halucinaţi, în care tremura nebunia.

Şi aci, înlăuntru, ceştelalţi ochi, mocniţi, de buhurez.

Se întoarse către fotoliul de paralizat, pe rotile, unde Sofron îi urmărea fiecare mişcare, cu o privire miloagă, coagulată şi lăcrimoasă, în care tresărea cîteodată o scurtă fulgerare de ură neputincioasă, îndată pironită.

Sofron Vesbianu crezu că în sfîrşit Zoe şi-a amintit de existenţa lui. Se sili să surîdă recunoscător. Faţa puhavă şi dezgustătoare rămase însă neclintită. Muşchii nu se supuneau. Numai în gîtlej scînci o schelălăială animală.

De două luni o aşteptase, lăsat pe seama slugilor, care uitau să-i dea de mîncare şi scotoceau prin sertare, fără ruşine, sub privirea lui furioasă şi fără putere. Şi acum le-ar fi uitat toate, pentru o singură vorbă de bun găsit şi o privire de milostivire. De dimineaţă, cînd Simplonul era la trei ore distanţă de Bucureşti, cu semne din mîna stîngă, care i se mai supunea voinţei, ceruse să-i aducă bărbierul şi să-l primenească. Se lăsase îmbăiat şi pieptănat, ras şi îmbrăcat în halat nou. Două luni zăcuse în murdărie, bărbos, cu pepţii plini de sosuri, nespălat şi duhmind. Acum ceruse oglinda; în halatul vărgat de lînă, cu obrazul bărbierit şi pudrat, se socotise îndestul de arătos şi de vrednic ca s-o primească pe Zoe, sărbătoreşte. Slugile nu-i mai scoteau limba şi nu-l mai zădărau ca pe-un cîine printre gratii.

Dar Zoe intrase în casă, ignorîndu-i cu desăvîrşire existenţa. Şi de astăzi dimineaţă tot aşteaptă.

A fost, aşadar, numai o părere că şi-a amintit de el.

S-a întors nepăsătoare la pălăriile aruncate pe mese, la flacoanele nedestupate, la maldărele de ciorapi şi la cutiile cu o sută de nimicuri.

De departe, în dimineţi teribile, după nopţile care îi frigeau trupul şi sufletul, la Paris, la Nisa, la Cannes, Zoe Vesbianu se gîndise uneori cu îmblinzită milă la dînsul. Atunci, ca să se achite faţă de suflet, se hotărîse să-i aducă aceste obişnuite dovezi materiale că şi-a amintit şi de el: cutia cu butoni de perle şi portţigaretul de email cu desen cubist. Dar acum, îndată ce-l regăsise aşa cum l-a lăsat, hid şi neclintit între pernele jilţului, toată scîrba şi ura se redeşteptaseră mai crude. „Am să fac cadou butonii lui Emil — hotărîse — şi portţigaretul îl trimit lui Serge!"

Momîii din fotoliu îi aruncă în batjocură o păpuşă de pîslă roşie, un Mefisto cu picioarele prelungi, amintirea unei nopţi frumoase la cel mai vestit cabaret din Place Pigalle.

— Na! Joacă-te!... Tot eşti în mintea copiilor...

Servitoarea rîse, dovedind că este exact de aceeaşi părere. Simţi momentul potrivit să adaoge o informaţie suplimentară:

— Se scapă acuma pe el! Nesimţitul!...

Răspunsul, mojic şi murdar, făcu erupţie numai în creierul gelatinat al paraliticului, fără să se poată materializa în vorbe.

Limba neînsufleţită nu îngădui decît un mormăit bestial, între grohăitul de porc şi mugetul de bivol.

De un an, de cînd Sofron Vesbianu zăcea condamnat fără nădejde în jilţul acela, viaţa lor ajunse treptat-treptat aci.

Zoe îi hohotea în nas. Cînd trecea pe dinaintea lui, îi arunca o sfîrlă în batjocură. Nu se sfia să-şi aducă amanţii în casă, să se lase sărutată sub ochii lui; pleca pentru o săptămînă ori pentru o lună şi revenea irezistibil atrasă îndărăt. De fiecare dată, cu o treaptă mai adînc coborîtă în infern; mistuită de aceeaşi arşiţă de distrugere şi de răzbunare împotriva tuturor: a ei, a vieţii, a călăului încleştat pe scaun, cu ochii holbaţi.

Camerista răsturnă pe biroul mic de trandafir un braţ de cataloage, programe şi anunţuri, recolta nopţilor şi zilelor din două luni. Zoe alese un carton şi rămase îndelung cu ochii pierduţi în inscripţia neagră şi roşie: *Grand Ermitage-Moscovite. Dîners et soupers. Concerts russes. Chants bohémiens et cosaques. Le prince Goury Vorchaguin, danseur caucasien.*

Prinţul *Gurii... Ermitage!* Ce noapte spasmodică şi ce lume stranie, cu nebunia distracţiei atît de aproape de-a ei! Şi cît de mică e această planetă; cum se regăsesc toţi, fără să se caute!

Orice a trăit pînă în noaptea aceea nu se poate asemui cu ceea ce i-a fost dat să vadă şi să trăiască atunci! Intrase ameţită, tîrziu după miezul nopţii, cu Eduard; nici nu-şi mai aminteşte cum se numea mai departe... Şi îndată îi păru rău: se anunţa o noapte plicticoasă. A cîta oară vedea oare un cabaret de ruşi, cu aceleaşi figuri monotone, pereţii tapisaţi roşu, acelaşi cor de ţigănci, aceiaşi foşti ofiţeri de gardă imperială deveniţi chelneri şi aceleaşi fete de generali, pianiste? Ceruse să plece în altă parte; se pregăteau să se ridice, lăsînd sticla de şampanie pe jumătate... Şi deodată din fum şi din ameţeala irizantă a băuturii, a ţîşnit, ca un demon în mijlocul sălii, pe vîrful degetelor în cizmele moi, în costum de cazac de carnaval, prinţul Gurii Serghievici Vorşaghin. Ce dans sălbatic, cu chiot şi cu salturi printre vîrfuri de cuţite!... A recunoscut-o şi el, de la cel dintîi strigăt de surpriză... După ce-a terminat, a venit să se aşeze la masa lor fără să se aştepte poftit. Pe urmă, noaptea aceea şi cealaltă noapte!... Oamenii aceia ciudaţi, prinţul devenit sluga

fostei sale slugi, amestecul de cruzime și de sentimentalism, nesațiul de abrutizare în băutură... Banda întreagă trântă în toate cabaretele și tavernele din Place Pigalle și Clichy, femei bete smulgîndu-și părul în accente epileptice, sărutîndu-se și sfîșiindu-și obrazul cu unghiile. Nici nu-și amintește cînd s-a despărțit de Eduard și de prietenul lui, să rămînă numai cu aceștia. Îi tresar în minte numai crimpeie. Nume nehotărîte: Liuba, Ștefan, Duniașa, Grigori... Și cupiditatea din ochi, de cîte ori deschidea poșeta să plătească. Pe urmă, un vînzător de păpuși, bărbos, beat, plîngînd cu fruntea lată pe colțul mesei: Artemie Barnef. I-a rămas numele printr-un ciudat capriciu al memoriei. Și alte nume, și alte titluri... Avocați șoferi, și prinți bucătari. În fascinatoarea lumină roșie a firmelor luminoase treceau de la un local la altul, clătinîndu-se în piața cu miros de benzină și de fard; ceața se mărea, se chemau unii pe alții, se strigau pe nume; erau toți dintr-o singură mare familie care se descompunea intrată în putrefacție, cu gelozii le și urile lor, cu lăcomiile și exploziile lor de orgoliu... Cineva i-a vîrît în nas cutia de fildeș cu cocaină. A băut spirturi tari, din sticle cu forme ciudate, cu un pai înfipt în plută... Și deșteptarea într-o cameră necunoscută, cu oasele dureroase și gura coclită, unde s-au aflat pe saltelele întinse pe jos, fără să mai știe fiecare a cui a fost și fără să-și amintească ce-au făcut pînă au ajuns acolo!... Trei zile, prințul Gurii nu s-a dezlipit după aceea de ea, fortificînd-o cu pilda seninătății netulburate, cu care trecuse prin cele mai întunecoase peripeții și pînă la cele din urmă căderi... Dansator, călăreț de circ, corist, chelner, șofer, nu se mira de nimic! Nu se plîngea de nimic! Nu se împotrivea la nimic!... Arăta același obraz oval și calm, cu aceiași ochi limpezi și cu aceleași mișcări indolente, de felin. Numai în rîs suna ceva fals și crud, ca un scrîșnet de sticlă pisată... Trei zile a crezut că-l iubește, că în sfîrșit a descoperit pasiunea cea mare și purificatoare. Pe urmă s-a topit brusc în ceața unde s-au depărtat toți. S-a deșteptat în a patra dimineață fără el, și cu o brățară și două inele mai puțin. N-a simțit nici dezgust, nici indignare. N-a fost oare, prințul Gurii, cu atîta umor delicat, încît i-a trimis într-un plic, cu toate mulțumirile, buletinul de gaj de la Muntele de pietate!

Zoe Vesbianu aşeză în cutia de scrisori, la păstrare, cartonul prospect al cabaretului rus, de unde prinţul Gurii Serghievici Vorşaghin, dansator caucazian, zîmbea serafic, în costum războinic şi fotogenic, cu două cartuşiere încrucişate pe piept şi cu teribile cuţite inofensive, înfipte în cingătoare.

5

„Mai comod era acesta, gîndi, decît cel de afară. Cel puţin ştii ce vrea!"

Şi îndată păşi la fereastră, să vadă dacă pe trotuarul din faţă n-a apărut cumva arătarea fidelă, enigmatică şi plină de necunoscută ameninţare.

Trotuarul era gol.

Numai băiatul de prăvălie, cu şorţul verde, stropea cu o tinichea asfaltul. „Desigur, a aflat că am fost plecată şi încă nu ştie că am revenit." Cînd va şti, se va posta iarăşi, fără îndoială, şi iarăşi Zoe Vesbianu va trăi zilele şi nopţile sub teroarea acestui spectru, întors din depărtările moarte ale unui altfel de trecut. Îl ştie cine e, cine a fost. Dar ce închipuire omenească ar putea înţelege ce vrea? Ce aşteaptă? De ce a apărut dintr-o dată, ca acel creditor demonic, la scadenţa uitată, din legenda omului care şi-a vîndut umbra? „Socotelile mele sînt făcute... Eu am iubit altă Zoe. Pe aceea n-are s-o cunoască nimeni. Am omorît-o pe una în cealaltă. Pe urmă?..." Socotelile lui Titel Iliescu au fost făcute şi au fost de o înspăimîntătoare exactitate.

Totul s-a împlinit cum a preştiut.

Anul s-a încheiat. Ultimul ban s-a topit. Uşile cluburilor s-au închis acestui beţiv fără guler şi cu haine zdrenţoase. I-au rămas cîrciumile cele mai infame şi tovărăşiile cele mai crunte. A învăţat să ceară, ca să aibă ce bea. Numai o singură eroare a existat în această înfricoşător de precisă socoteală. „Eu am iubit altă Zoe. Am omorît-o pe una în cealaltă." Paşi clătinaţi de beţiv l-au tîrît aci. La fereastra Zoei de-acum, unde se înverşunează să o caute pe cealaltă. Să pîndească şi să o aştepte. Să se mulţumească fiindcă o vede. Ceilalţi pot să se teamă; ei să-i fie frică, fiindcă nu-şi închipuie ce vrea. Sergentul să-i poruncească să circule.

Şi argaţii să-l îmbrîncească în pumni. El capătă un ban, se întoarce aci, plăteşte cel mai ieftin şi mai ucigaş rachiu şi aşteaptă. E mulţumit că o ştie dincolo de zid, înfricoşată de prezenţa lui.

El este aici, remuşcarea şi viaţa; spectrul unui trecut ireparabil nimicit.

Cînd o vede, rînjeşte, şi este satisfăcut de rînjetul acesta, care, desigur, ei trebuie să-i gîtuie somnul cu vedenii de spaimă.

Stă şi rînjeşte. Cu încăpăţînare de beţiv şi de nebun, nu-i pasă de vînturi şi ploaie, de ochii oamenilor. Viaţa curge pe lîngă el fără să-l atingă: trecători, femei, copii care se sperie de acest vagabond peticit şi se ascund în poalele mamelor. El este aci şi atît! Restul nu mai are nici un interes.

„Desigur, mîine, cînd va şti că m-am întors, din nou va rînji spectrul acesta fidel cum n-a fost nimeni, neîndurat cum n-a fost nimeni!" gîndi Zoe Vesbianu şi se cutremură. Firul de acum două luni se leagă de unde a fost întrerupt. Cel de aci, şi cel de la spate. Două perechi de ochi, muţi şi nebuni, spionîndu-i fiecare pas, martorii fiecărui pas, pă-zind-o cu înfiorătoare statornicie.

Zoe porunci cameristei să împingă scaunul cu rotile în camera de alături, ca să-i piară din ochi momîia cu privire de huhurez. N-avea de unde să presimtă că de cealaltă privire, cea mai teribilă, a fost eliberată de o putere mai mare decît puterile omeneşti.

Sofron Vesbianu cercă să se acaţe de feţele meselor şi de mobile, cu mîna sănătoasă. Ca un copil rău refuzînd să se lase dus la culcare, gîrîie din gîtlej, furios, o bolboroseală de sunete.

Dar glasul n-are nici o putere.

Şi servitoarea i-a făcut vînt scaunului cu piciorul pînă în perete, cu spatele la restul camerei, ca să aibă în faţă numai zugrăveala roşie, unde cunoaşte cu de-amănuntul fiecare ornament al desenului.

Acolo e colţul unde e „pedepsit" ceasuri întregi şi uitat cîte o zi, de cîte ori arată nesupunere, încearcă să zbiere sau cînd, din treacăt, după vechiul nărav, vrea să piştea cu cele cinci degete valide sînii fetei din casă.

Stă cu nasul în perete, clocind gînduri crîncene care nu se pot preface în fapte.

A surprins privirea Zoei, pe fereastră.

A înțeles ce căuta.

De omul acela are și el frică și pe acela, așa zdrențăros și lihnit cum e acum, îl urăște mai mult decît pe toți sclivisiții obraznici și nerușinați pe care îi tîrîie Zoe după dînsa, îi aduce în casa și la masa lui, ca să-i rîdă în față și să-i îmbrățișeze, sub ochii săi, nevasta. Acela a fost înaintea tuturor: și a lui Radu Comșa, și a prințului Vorșaghin, și a celor ce-au venit după dînșii.

Cînd Zoe Racliș se afla pe băncile pensionului, pentru omul acela ea fusese o altfel de ființă, nepămînteană; cum n-a mai părut nimănui; cum nici nu îndrăznise să-i spună și nici nu cutezase să-i atingă obrazul cu vîrful buzelor. Poate atunci Zoe nici nu bănuia. A aflat numai după ce Sofron Vesbianu, chiar în dimineața nunții, a venit bîlbîindu-se de indignare, ridicol și borțos în haina de ceremonie, să întrebe cine e tînărul acela și cu ce drept a îndrăznit să-l oprească în drum, cu vorbe necuviincioase și să-i atingă, în derîdere, obrazul cu dosul palmei. Alții i-au arătat că la asemenea îndrăzneală nu se răspunde decît cavalerește, cu o acceptare de luptă: un duel. A strîns din umeri. El și duel!... Ca și cum, dacă e vorba de luptă, nu fusese el cel care o cîștigase, de vreme ce cîștigase femeia?! Ca și cum, nu tot el cîștigase celelalte lupte de mai tîrziu, oricare?! Chiar și aceea dintre el și Alexandru Vardaru, cînd îi plătise scump umilința îndurată, prinzîndu-l pe generalul Pol Vardaru într-o capcană complicată de polițe și ipoteci, pentru ca pe urmă să-i scoată averea la mezat și tot el să i-o cumpere?!... A fost ultima dovadă de iscusință a minții, de calcul feroce și răbdător, înainte de a cădea răpus, batjocură a slugilor și femeii care, cu avuția lui agonisită și pentru el de acum inutilă, își plătește toate poftele și își hrănește iubiții. Ciudat!... Pe toți aceștia îi urăște. Dar pe nici unul nu-l urăște atît cît pe acel care aștepta pînă acum trei săptămîni afară, în cîrpele lui de vagabond. Acela numai, numai acela a deținut o Zoe care nu mai există în nici o amintire, nici într-a ei, desigur; alta, pe care nici el n-a putut-o cumpăra și nici alții n-au mai putut-o cuceri. Și de aceea îl urăște, cu toată drojdia puterilor...

Se gîndește Zoe la el?

Cînd îl vede așteptînd afară, în zdrențele lui, cu rînjetul lui, ce simte oare? Ce-și amintește? De ce o surprinde întotdeauna palidă cînd se întoarce de la fereastră, cu buza de jos tremurînd, și alungîndu-și cu mîna dinaintea ochilor, ca o părere?... Acum, desigur, e tot la fereastră, îl pîndește. Nu! A sunat telefonul. O aude... Nu se jenează niciodată în fața lui. Da! Serge! Îi trimite mașina... Într-un sfert de oră are să fie aci!...

Sofron Vesbianu, cu nasul înfipt în perete, auzi ordinul trimis șoferului; mașina ieșind pe poartă. O auzi revenind și auzi glasul lui Serge, și sărutările lor, și întrebările lor.

Pe toate acestea le suportă de un an și știe că nu mai există nici o scăpare. Zoe îi aduce sub ochii lui, descoperind poate o acră voluptate în dezmierdările acelea sub asistența neputincioasă, cum n-a visat niciodată, în cele mai sălbatice dorinți, să-și răzbune tot ce-a îndurat și a trăit.

Se aud pașii. Vin. Glasul lui Serge:

— Unde e Budulache? Să-l vedem pe Budulache!

Budulache e el.

Așa l-au botezat de un an, de cînd se află aci prizonier în pernele jilțului. Unul, cel dintîi, a găsit că seamănă cu un Buda grotesc, cu burta lui sferică și cu fața lăbărțată.

Pe urmă i-au găsit și un diminutiv: Budulache!

Iar porecla dezmierdătoare a fost trecută din unul în altul, într-o fidelă succesiune, la toți amanții Zoei.

— Pa! Budulache!...

Serge a răsucit scaunul de spătar, ca să-l întoarcă spre el cu fața și să-l admire mai deplin.

S-a dat cu un pas îndărăt; cu amîndouă mîinile în fundul buzunărilor, își strîmbă gura vicioasă într-un rîs înveselit și își dă pe spate capul copilăresc încă, clătinînd părul negru și luciu.

Niciodată n-a văzut ceva mai nostim, ca privirea furioasă a acestei movile de grăsime învelită în halatul vărgat.

— *Regarde-le! Est-il beau?...*

Îi aruncă pe cap o pălărie de-a Zoei, cu pene, cu dexteritatea unui aruncător de discuri, ca astfel parodia lui Buda, Budulache, să arate încă mai amuzant.

Sofron Vesbianu nu poate ajunge cu mîna sănătoasă pînă la cap; n-o poate ridica decît pînă la jumătate. Și nici nu poate clătina capul să o scuture.

A rămas cu pălăria pe-o ureche, cum sînt unele gravuri de buldogi, în revistele umoristice.

Spumegă și grohăie.

Cei doi îi întorc spatele. Serge a dus mîna după mijlocul Zoei, căutîndu-i capsele rochiei. Își ia seama și, filotim, îi zvîrle un ziar lui Sofron... Așa, are să-i treacă timpul mai ușor, ca unui client în sala de așteptare a dentiștilor.

— Uitam, Serge!... Dă-mi portțigaretul tău!...

Serge întinde docil un portțigaret de piele, încăpător și simplu cum se cuvine generației sale sportive.

— Pfui, ce oroare! Banalitatea banalităților!... M-am gîndit la tine și ți-am adus altceva...

Zoe a trecut în cealaltă cameră și revine cu portțigaretul de aur și de email cu desen cubist.

— *Voilà!* Să dăm mîine să-ți graveze în interior monograma...

Recunoscător, Serge o strînge în brațe, îi acoperă umerii cu sărutări, sînii.

Rochia s-a desprins din umeri și cade.

— Hî! Hî-hî!...

Spumegarea lui Sofron Vesbianu nu-i tulbură cu nimic. Sînt deprinși cu prezența aceasta care le dă o inedită voluptate îmbrățișărilor. O caută chiar.

— Ce-i, Budulache? întrebă Serge, fără să întoarcă ochii.

— Hî! Hî-hî!

Glasul are alt sunet, ca niciodată.

— Ce dracu o fi avînd broscoiul? se minunează, în sfîrșit, Serge.

Și cînd se întoarce, vede într-adevăr că Sofron arată altă înfățișare decît cea cunoscută. Un triumf în privire, o bucurie, lucind straniu și monstruos, numai în ochi, cu restul figurii neclintit.

Dar privirea strigă această bucurie inumană și neliniștitoare, cum ar începe să rîdă orbitele unui craniu. Și mîna sănătoasă bate pe genunchi ziarul.

— A înnebunit Budulache! spune, cu simplitate și din nou cu indiferență, Serge. Să vedem ce-o fi descoperit atît de amuzant în gazetă?...

Îi smulge gazeta şi citeşte acolo unde Sofron Vesbianu bătea cu degetul. Nu e nimic!... O simplă ştire, la rubrica faptelor diverse:

O DESCOPERIRE LUGUBRĂ

În fundătura Tăchiţă Mărculescu numărul 3 bis, poliţia a făcut aseară o descoperire lugubră. Proprietara casei, observînd că unul din locatari nu a mai dat de două săptămîni nici un semn de viaţă şi văzînd uşa închisă, a anunţat comisariatul circumscripţiei, întrucît din cameră venea un miros greu şi suspect. Subcomisarul N. Alexandrescu a procedat la deschiderea casei prin forţarea broaştei. Intrînd apoi în cameră, a dat peste un spectacol oribil. Pe pat se afla cadavrul locatarului, îmbrăcat şi intrat în descompunere, cu părţi din figură şi din membrele superioare mîncate de şobolani. Procedîndu-se la identificarea cadavrului, s-a stabilit că mortul se numeşte Constantin Iliescu, fost rentier şi fost ofiţer în rezervă, căzut în ultima vreme în cel mai abject alcoolism. După toate probabilităţile, a sucombat în urma unui acces de delirium tremens. Neexistînd nici o bănuială, parchetul a autorizat înmormîntarea".

Serge dădu din umeri şi aruncă ziarul. Ce o fi găsit imbecilul amuzant în această istorie?

— Ce e?... întrebă Zoe cu indiferenţă, după ce încă o dată s-a dus pînă la fereastră, pentru a vedea dacă cel de acolo n-a revenit şi neştiind că n-are să mai revină niciodată.

— Nimic! O prostie!... Se vede că Budulache s-a ramolit complet.

Apoi, cu braţul elastic şi puternic, Serge o cuprinse de mijloc şi o răsuci, astupîndu-i gura, ostenită şi rece, cu buzele.

6

Luminiţă,

Oare cum s-ar putea să răspund sincer invitaţiei tale, fără să fiu cumva rău înţeleasă?

Mă îmbii să vin la tine şi să rămîn pînă la completa însănătoşire. Îmi descrii chiar camera rezervată, uzînd de toată şiretenia ta, pentru a mă ispiti cu slăbiciunile la care ştii că nu pot rezista prea mult. Mă asiguri că voi fi ca la mine acasă...

Dragă Luminiță, de cînd eu nu mai am casă, nu este prima dată cînd mi se spune că în casa altuia m-aș putea simți ca sub acoperișul meu.

Am încercat o dată, la sora mea, Emilia, unde era deja bi ta maman. N-aș repeta experiența. Și era doar o soră pe care o iubesc și mă iubește, am crescut împreună, iar tu știi că Emilia e cea mai blîndă și răbdătoare ființă de pe lume.

Dar ea are copii, alte griji, satisfacțiile ei sînt de altă natură. Îmi era penibil la masă să fiu tratată cînd ca invitată, cînd așa, ca un fel de supraveghetoare a copiilor. Îmi dau seama că sînt rea acum, interpretînd dragostea și ospitalitatea lor meschin.

Imaginează-ți însă, ce figură făceam, cînd bărbatul Emiliei își aducea aminte, între două feluri de mîncare, să întrebe:

— Ei, Eleno, ce mai știi de la Scarlat?

De la Scarlat nu știam nimic, fiindcă el scrie o dată la lună, și atunci cîteva rînduri în fugă și indiferente, ca o datorie achitată în silă.

Plecam ochii în farfurie.

Mîncarea îmi rămînea în gît. Îmi era teamă să nu observe copiii că am ochii uzi. Le simțeam privirile iscodindu-mă pe furiș, cu toată curiozitatea nemiloasă a copiilor.

Emilia încerca să schimbe vorba. Maman ofta. Și atunci era un noroc pentru mine, dacă unul din copii săvîrșea o necuviință, să merite o admonestare și toată atenția să se deplaseze de la mine. După aceea, seara, cînd copiii pregăteau lecția, eternul refren:

— Du-te să-ți explice Elena!... Ea are vreme... Eleno, te rog ascultă-l tu!

Era lucrul cel mai firesc, fiindcă bărbatul Emiliei venea obosit de la procesele lui, Emilia nu-și vedea capul de grijile gospodăriei, pe cînd eu n-aveam altceva de făcut decît să mă mut de pe un pat pe altul, să citesc ori să cîrpesc ciorapii copiilor. Vezi dar, dragă Luminița, că este destul să te simți obligată față de cineva, chiar față de cea mai dragă și apropiată ființă, ca îndată să devii bănuitoare și să ți se pară că în cel mai inofensiv gest se ascunde o intenție care să te bleseze.

Ți-am povestit atîtea, ca să înțelegi de ce nu pot răspunde la invitația ta. Prietenia noastră, Luminițo, să rămînă așa cum a fost, fără umbra unei urîțenii din acestea la care ne silește

viața. Dorești tu, oare, ca aflîndu-mă lîngă tine, în casa ta. la masa ta, să fac fără să vreau, in fiecure moment, comparație intre nefericirea mea și poate să te invidiez? În noi stau ascunse atîtea sentimente de care ne-ar fi rușine, dacă le-am scoate la iveală!

Am primit fotografiile. Sînt delicioase. Acum, cînd îți scriu, le am pe masă, sub ochi, și mă uit din cînd în cînd la dînșii. Mihai îți seamănă leit, deși, cînd privesc de aproape, văd că ochii nu sînt ai tăi. Sînt mai mari și seamănă cu ochii bietului Mihai Vardaru. Iar Mimi e pur și simplu încîntătoare. Mă întreb cu cine seamănă? Cu tine nu, căci e blondă, și nici cu bărbatul tău, pe care mi-l descria nu știu cine că e tot brun. Ce fericită ești tu! Vezi, chiar de departe tot te invidiez! Ai un tovarăș de viață excelent, care te înțelege și îți dă toate mulțumirile, așa că nu regreți nimic din ce-ar fi putut fi și n-a mai fost. Să uiți și poate să-ți spui că e mai bine așa. Ai doi copii, două minuni. Averea voastră n-a fost mult zdruncinată de expropriere. Ce ați mai putea dori și să nu se realizeze?

La începutul mariajului, doream și eu să am un copil.

Poate mai disperat l-aș dori acum. Aș avea lîngă cine mă strînge, cu toată setea mea de afecție și de sacrificiu care nu-i mai trebuie nimănui. Dar un copil ar fi o nenorocire cu viața mea actuală, să-l tîrîi de colo-colo, sub acoperișuri străine și provizorii. Și pe urmă, ce-ar fi să moștenească ceva din apucăturile lui Scarlat? Mai bine așa!...

Am întrerupt scrisoarea, fiindcă a venit medicul și mi-a schimbat bandajul la picior.

Peste o săptămînă mi-l prinde în ghips și pe urmă voi fi obligată să stau așa, nemișcată, cu fața în sus, cîteva luni, poate un an. Am înțeles ce mă așteaptă, deși nu vor să-mi spună, ca să nu mă demoralizeze — zic ei — dar după cîte am suferit, ce-ar mai putea oare să mă demoralizeze, Luminițo?

Sanatoriul e curat și liniștit. Toți par a fi omenoși. Am avut noroc că medicul l-a cunoscut pe papà, care i-a făcut odată servicii, cînd era tînăr și își urma studiile. E un fecior de preot dintr-un sat de lîngă moșia care a fost a noastră. Papà l-a ajutat să plece în străinătate și acum medicul, care știe de unde a ajuns așa cum a ajuns, își plătește în felul lui și prin mine o datorie de recunoștință. Cum vezi, nici o faptă bună nu

rămîne pierdută. Dar, ce-am ajuns oare, dragă Luminițo, să dau prilej aproapelui să-și plătească prin mine datoriile de recunoștință? Mi-a făcut condiții de plată excepționale și, cînd se părea că pentru mine sînt totuși și acelea prea grele, m-am pomenit cu o scrisoare de la frate-meu, Todiriță, care e inginer la o societate petroliferă din Cîmpina, rugîndu-mă să-i fac neapărat plăcerea și să las să aranjeze el toate chestiunile materiale. Se pare că inginerii de la societățile petrolifere cîștigă acum îndestul de bine, chiar cînd sînt atît de tineri și începători, cum e dînsul. Însă ce dovadă de dragoste și de suflet, din partea lui Todiriță, pe care-l judecasem atît de sever! Îți amintești că el a fost singurul care s-a opus cu toată energia mariajului meu și multă vreme nici nu ne-am vorbit. Ce deosebire între el și Camil! Căci n-aș putea spune acum, care dintre amîndoi, Camil sau Scarlat, a provocat ruina noastră și moartea lui papà, cînd a avut atacul după ce-au fost scoase casele în vînzare... Camil făcea datorii pe de o parte, Scarlat vindea pe de alta, și se pare că se înțelegeau foarte bine. De altfel, și acum, la București, sînt nedespărțiți în viața lor, pe care n-o pricep.

Mă gîndeam, cînd au scos lucrurile din casă și a venit rîndul canapelei despre care îmi spunea Todiriță să fiu bucuroasă dacă îmi va rămîne, ca să am pe ce plînge; mă gîndeam cîtă dreptate a avut și cum numai el singur, un copil, a văzut ce n-am presimțit nici eu, nici papà și maman, care oricum aveau mai multă experiență. Iar cînd ne-am mutat, după moartea lui papà, într-adevăr pe canapeaua aceea, Luminița, mă ghemuiam, după ce adormea maman, să plîng, în fiecare seară. Scarlat, la București, se amuza în vremea aceasta... Știi cum s-a terminat aventura cu mutarea noastră la București! Tu erai în străinătate, chiar în anul după încheierea păcii și poate, dacă te-ai fi aflat la București, mi-ai fi fost de multe ori o consolare. Încă nu-l cunoșteam bine. Credeam în el. Îi era așa de ușor să se joace cu naivitatea mea de fată, care nu bănuia nimic din toate urîțeniile vieții și din netrebniciile oamenilor!

Cînd am sosit, am luat două camere la hotel. Spunea că e greu să găsim imediat un apartament confortabil, să-l mobilăm, să găsim servitori etc. Am întrebat de casa lui, care spunea că e modestă, ca și sfoara de moșie, de nu știu cîte pogoane, cum povesteau de altfel că au toți refugiații.

Mi-a răspuns echivoc. Credeam că o face din modestie. Numai cînd era prea tîrziu, am înțeles că n-are nici o casă și nici o moșie, cel mult datorii meschine în dreapta și-n stînga.

După o lună a sosit și Camil. M-au tîrît la restaurante, la teatre, la plimbări. Aceasta la început. Pe urmă, mă lăsau singură la hotel, de cele mai multe ori mi se aducea masa sus. Ei spuneau că au afaceri, nu le ajunge timpul etc. Cu rîndul plecau cînd unul, cînd altul, la Roman.

Eu, naivă, credeam în ocupațiile lor serioase și mă bucuram că i-a venit și lui Camil mintea la loc, să se ocupe de ceva mai grav decît timpul și banii pierduți la club. Într-o jumătate de an, amîndoi îl făcuseră pe papà să iscălească atîtea polițe, sub cuvînt că au găsit plasament în niște întreprinderi imaginare cu beneficii fabuloase, încît nu mai voia nimeni să-i dea un ban pe semnătură. Pe urmă, au început notele la hotel în întîrziere, portarul purtîndu-se obraznic. Ne-am redus la o cameră. Ne-am mutat la un etaj mai sus, pe urmă la altul. Scarlat uita de mine. De multe ori sunam să-mi aducă un ceai cu corn, acesta era dejunul meu. M-am trezit cu bilete de la femei, îl căutau, îi făceau reproșuri. În sfîrșit, n-am să-ți povestesc aci toată mizeria și umilința pe care mi le-a rezervat cu atîta cruzime viața și mă mir cum le-am suportat! După o scenă, m-am urcat în tren, să văd la Roman ce se întîmpla. Aci altă dezolare! Papà începuse să înțeleagă în ce fel de afaceri sînt plasamentele lui Scarlat și Camil.

N-am vrut să mă mai întorc. Scarlat mi se pare că atît aștepta. Fiindcă nu mai avea ce stoarce nici el, nici Camil, ne-au lăsat să ne descurcăm noi. Pînă ce exproprierea ne-a dat ultima lovitură. Papà n-a vrut să-și salveze nimic, deși ar fi putut să găsească o formă să-și pună moșia pe numele tuturor, în fine, nu mă pricep ce chițibușuri avocățești propunea bărbatul Emiliei, magistratul. Cînd a fost silit să lichideze, pierdea și casa bătrînească. Bietul papà n-a asistat la această vînzare. Dumnezeu l-a cruțat și l-am găsit într-o seară rece, în birou, cu un volum de Montaigne deschis înainte.

Îți imaginezi, pe urmă, dragă Luminițo, viața mea într-un oraș de provincie, după ce ești ruinată și te privesc toți curios ori indiferent, sau, mai rău, te compătimesc.

Mă simțeam vinovată față de toți ai mei, fiindcă eu fusesem cauza acestei catastrofe și dădusem un atît de bun tovarăș lui Camil.

Cînd treceam pe lîngă casa noastră, mi se strîngea inima. A luat-o un evreu, proprietarul unei fabrici de piele. Vedeam copiii străini jucîndu-se în grădina noastră. Lumina aprinsă în camera lui maman, la biroul lui papà. Mă întrebam ce e acuma în camera mea. Nu ne-a cruțat de nici o amărăciune viața, dragă Luminițo. Mă întorceam cu maman de la cimitir. Se ducea să pună flori pe mormîntul lui papà. Și cum se rezema în brațul meu, o simțeam slabă și împuținată, iar eu abia îmi stăpîneam lacrimile și întorceam ochii să nu mi-i surprindă.

— Nu pe aci, Eleno!

Înțelegeam. Voia să ocolim pe altă stradă, ca să nu dea pe la casa care a fost a noastră, unde se jucau copiii pistruiați și roșcați.

A luat-o Emilia la dînsa. O cheamă acum Todiriță la el. Spune că e singur și că are o locuință admirabilă și prea largă, cu care n-are ce face. Dar ce soartă, Luminițo, cînd ți-e tot părul alb, după ce-ai fost deprinsă să trăiești din belșug și în liniște, să te țină copiii! Oricît te-ar iubi, ei își fac viața lor, și tu ești acolo străină, mosafir. Mă uitam în ochii lui maman. Se sfia să facă observație unui copil, să dorească ceva. Cînd sfîrșeau toți, se închidea în camera ei, cea mai retrasă, un fel de chilioară lîngă cămară, și vedeam pe sub prag, pînă tîrziu lumina aprinsă. Ce făcea? De ce nu dormea? Ce gîndea acolo singură? Și mai găsea încă, Luminițo, putere și nu știu de unde, bunătate, să mă consoleze pe mine. Biete degetele ei slabe netezindu-mi bărbia și glasul acela înecat, cu care îmi spunea numai atît:

— Ce e, fetițo? Ce e, fetițo?... Plîngeam amîndouă. Ne ascundeam și, dacă ne surprindea cineva, ne simțeam umilite, parcă am fi săvîrșit un lucru urît.

Ce lungă scrisoare! Mă tem că are să se plimbe pe masa ta multă vreme, pînă vei avea curajul să o citești. Dar pentru mine e o ușurare să-mi povestesc, în sfîrșit, cuiva tristețile. Și cine alt decît tine, cine le-ar putea înțelege și simți?

Acum mă văd aci singură, în celula aceasta cu miros de farmacie, cu patul alb de fier, cu măsuța pătrată, plecată pe hîrtie și scriindu-ți. Parcă e undeva, îndepărtată și ștearsă, numai o umbră din mine.

Alții și-au refăcut viața. Dar cu ce mai aștept de la ziua de mîine sau de la cea de peste un an? Îmi scrii că ești mulțumită,

copiii voinici şi cuminţi. Încă o dată spun că pentru tine a fost mai bine aşa cum a fost, Luminiţo. Scrie-mi. Dar nu fi zgîrcită. Are să mi se pară că îţi aud glasul, cum îl ascultam altădată, cînd ne prindea ceasul tîrziu în dormitorul pensionului, după miezul nopţii.

Te îmbrăţişez,
Elena

P.S. — Au trecut pe la mine Cora şi Ralu Vardaru, îndată ce au aflat, nu ştiu de unde, că sînt aci. Altele pe care nu le-a cruţat viaţa. Par acum două bătrînele, în hainele negre. Nu se despart şi vorbesc de Mihai, ca şi cum ar fi încă undeva plecat, copil cum îl ştiau, şi de unde are să se întoarcă. A trecut şi Măgduţa Dobreanu, acum Magda maior Ionaşcu. E foarte drăguţă, abia s-a schimbat, n-ai crede că are o fetiţă exact ca ea: aceeaşi gură cît un nasture, aceiaşi ochi cu genele frizate. A făcut un mariaj potrivit. Maiorul Ionaşcu e nepotul lui Vardală, ministrul nostru la Praga, cu legături în toate familiile bune de aci. Se pare că va fi trimis, la Praga ori la Roma, ataşat militar. Se iubesc. Despre Mihai nici o urmă de amintire. Bietul Mihai!

EPILOG

LÎNGĂ LACUL NEGRU, ASFALTIT

1

În iarna anului 1925, Radu Comşa simţi un junghi în gratiile coastelor, în semnul rănii de multă vreme uitat.

Durerea stărui o săptămînă, răscolită fără pricină, pe urmă, tot fără pricină, se potoli. Nu mai gîndea la ea, cînd umezeala primăverii o stîrni din nou, încleştîndu-i dureros şi încheieturile genunchilor.

— Nu e nimic prea grav! vorbi medicul zgîriind cu tocul automat o reţetă cu ieroglife indescifrabile. Urmezi aceasta şi în două veri de Techirghiol, cu băi de soare, eşti voios ca un fante...

Ridică ochii la cicatricea din obrazul pacientului şi îşi dădu seama că gluma cu „fantele" n-a fost la locul ei.

Rectifică, trecînd de la familiaritatea glumeaţă cu care-şi trata întotdeauna clienţii, la tonul profesional:

— O cură de doi-trei ani la Techirghiol... Deocamdată trei linguri de poţiune pe zi!... Evită în special umezeala. Altfel te aşteaptă o endocardită...

Arătînd spre cicatrice:

— De ce nu încerci o grefă?... Treci într-o zi pe la Juvara! El, cu plastica lui, te mulează din nou!...

Medicul îl împinse politicos, dar grăbit spre uşă, fiindcă în anticameră aşteptau mulţi.

Radu Comşa predă reţeta la cel dintîi farmacist, care descifră ieroglifele cu o uşurinţă miraculoasă, sorbi con-

ştiincios trei linguri de poţiune pe zi, se feri de umezeală; durerea dispăru.

La începutul lui iulie, îşi făcu socoteala economiilor. Erau puţine. Gazetele anunţau că în staţiunile balneare e o scumpete de jaf; se hotărî să se ducă în Moldova la odihnă, la una din mînăstirile Neamţului, unde auzise că locurile sînt pitoreşti, viaţa ieftină şi are să găsească cea mai desăvîrşită linişte.

Alese mînăstirea Agapia. Nu mai fusese niciodată.

Mînăstirea îi plăcu, în valea îngustă, împresurată de păduri cu bradul coborînd pînă în zăplazul ogrăzilor; casele albe, cu cerdac bătrînesc; florile de bună-dimineaţă, întinse pe sfori pînă în streaşinile de şindrilă. Aduse un geamantan de cărţi. Maica de gazdă păşea în vîrful picioarelor; clopotele şi bătaia măruntă a toacei adînceau tăcerea.

Radu Comşa respiră într-un început de împăcare cu viaţa.

În sfîrşit, găsea astîmpăr; pustiul de aci îl lăsa numai cu el. După cîteva zile, nimeni din tineretul voios de pe valea pîrăului nu mai purtă decît o relativă grijă domnului cu semnul urît din obraz care pornea de dimineaţă în pădure, dincolo de stînci, pe potecile cele mai neumblate, cu o carte subsuoară.

O fată, zburlită, cu ochii drăcoşi şi cu veselia celebră pe pajiştea unde se juca crochet, îl boteză domnul Morocănilă.

— A trecut domnul Morocănilă la cruce!... Se întoarce domnul Morocănilă de la stînci! Să ne pregătim, fetelor, de masă... Înseamnă că e ora douăsprezece şi jumătate!...

Radu Comşa trecea şi se întorcea cu plămînii purificaţi de balsamul răşinii, cu o odihnă împrospătată în trup şi în suflet, fără să ştie că e domnul Morocănilă şi cronometrul vilegiaturiştilor.

Dar după o săptămînă purceseră ploile. Mărunte şi mucede, de cincisprezece ori pe zi.

Scama norilor atîrna de vîrful brazilor. Soarele încerca să străbată o jumătate de ceas, se îneca în neguri, ostenit. Pajiştea de crochet rămase pustie. Maicile treceau gheboşate sub umbrele la vecernie. Cîinii treceau pe lîngă garduri cu blana leoarcă, privind cerşitor la oameni.

Se lăsă frig, un frig ud, care pătrundea în oase. Îşi luase numai haine de vară. Se muta de pe un pat pe altul, zgribulit, cu pardesiul între umeri, ca un moşneag în care a intrat înghețul morții.

— Aşa-i Agapia noastră! tîngui cuvioasa Velasia, cu mîna osoasă, ca moaştele, la gura cu buze subțiri, aducîndu-i ceaşca cu lapte fierbinte.

Aşeză tablaua verde cu doi trandafiri bizari pictați pe fund, unul albastru şi altul violet.

— Aşa-i Agapia... Cînd începe să ploaie, putrezesc şi pietrele!... Pînă acum trăgeam clopotele şi făceam rugăciuni să ne milostivească Domnul cu oleacă de ploaie; acum ne rugăm să o oprească... Mosafirii de la maica Epraxia măcar mai bat cărțile! Mata stai numai singur, eşti mai schimnic decît noi...

Într-o dimineață, Radu Comşa nu se mai putu ridica din pat.

Junghiul îşi înfipse cîrligul în coaste; genunchii trosneau, cînd încerca să-i mişte. Rămase două zile cu plapuma roşie pînă în bărbie, cu fața în sus, privind țintă la icoanele afumate din perete, încununate cu şiraguri de mărgele şi flori de celuloid.

Pe fereastra strîmtă, lumina pătrundea vînătă şi tristă. Noaptea fîlfîia vîntul pe lîngă pereți, ca o pasăre cu aripi prea grele.

Maica Velasia scoase borcanele cu dulcețuri din sobă şi de deasupra caierele de lînă; făcu focul.

În mijlocul verii, avu senzația de iarnă, cu trosnetul lemnelor şi cu flacără jucînd dilatată pe pereți.

A treia zi chemă un medic.

Doctorul Mazilu, de douăzeci şi cinci de ani la fiecare început de iunie debarca aici dintr-un landou vast şi prăfuit, cu o familie numeroasă de copii, nepoți, nepoate, slugi, cățel şi pisici, ca să îmbarce în acelaşi landou prăfuit şi vast copiii, nepoatele, slugile, cățeii şi pisicile, abia la sfîrşitul lui august.

Cunoştea toate maicile cu specialitățile lor, după cum le cunoştea metehnele; de aceea păru că a venit să se intereseze mai mult de un anume şerbet al cuvioasei Velasia, decît de bolnavul din pat.

După ce înfipse o linguriță zdravănă în şerbetul de toporaşi şi bău două pahare brumate de apă — „unde se mai

găseşte apa de la Agapia?" — plescăi din limbă, ştergîndu-şi mustăţile stufoase, îl pipăi pe Radu Comşa, îl ciocăni, îl ascultă, îi puse termometrul, subţire şi rece, sub braţ.

Se ridică cu un suspin, fiindcă era gras şi se pleca anevoie. Îşi strînse termometrul în tocul de nichel.

— Dumneata ai nevoie de Techirghiol şi de soare!... Agapia nu-i o afacere!...

Pe urmă, cerînd parcă scuze în numele Agapiei:

— Foarte bun aerul aici! Eu, de douăzeci şi cinci de ani vin... Linişte, pădurea colea!... Loc ideal pentru odihnă. Dar nu face pentru dumneata! Doctoria dumitale e salicilatul, soarele şi nămolul, nu ploaia... De-acum, dacă a început să ploaie, o ţine o lună. Ai văzut pe Ciungi?... Este un munte aci, care se cheamă Ciungi. Acela-i barometrul local! Cînd e negură pe Ciungi, slabă nădejde să vedem soarele îndată...

Se opri ca să cerceteze, pentru a cine ştie cita oară, cu mîinile la spate, o icoană din părete.

Îşi puse ochelarii şi, după ce-o examină amănunţit, declară cu o vădită satisfacţie de cunoscător:

— Aista-i lucru vechi... O are maica de la Raluca Sturzoaia!... Icoană rară şi scumpă, de la Sfîntu Munte.

Îşi aduse iar aminte de bolnav:

— Trimitem să ne facă o reţetă la Tîrgu Neamţ. În cîteva zile ai scăpat de criză... Cum te poţi mişca din pat, nu mai sta o zi! Puşcă la Paşcani şi de acolo ia trenul direct la Techirghiol... Acela-i locul tămăduirii!...

Se aşeză la masă şi scrise reţeta pe o foaie de carnet:

— Sînt sigur că nu cunoşti pe nimeni... Ştiu că acum vii întîia dată. Noi de aici cunoaştem pe fiecare cînd vine şi cînd pleacă... Laşi, aşadar, s-o trimit tot eu la tîrg; eu aici sînt ca la mine acasă!... Mă cunoaşte toată mînăstirea, de la cuvioasa stareţă pînă la cel din urmă vătav...

Mai cercetă o scoarţă bătută în părete:

— Aista-i un lucru nou! constată, fiindcă ştia cu de-amănuntul zestrea fiecărei maici. Un lucru teribil! N-am văzut nici la maica Filoftia aşa lucru fain...

La plecare, nu vru să primească onorariul:

— Mă ofensezi, domnule Comşa!... Aici sîntem toţi ca într-o familie... Îmi pare rău că trebuie să pleci. Altfel ai fi văzut ce fel de oameni sîntem noi, ceştia care venim la

Agapia... O familie care se împărţeşte tot anul în ţară şi vara se adună să-şi repare puterile... Mai o excursie, mai un pocheraş ori un maus; tineretul mai flirtează, se mai pune la cale un mariaj — aici mi-am măritat două fete — mai sînt oleacă de nopţi cu lună!...

Doctorul Mazîlu îşi puse la uşă galoşii şi, pregătindu-se să deschidă umbrela, se întoarse din prag:

— Ne-am înţeles, va să zică? Techirghiol, nămol şi soare!...

Apoi se întoarse către maica Velasia, cea cu nasul încovrigat şi buzele tăiate subţire cu briciul în pielea de pergament:

— Te ruga nevastă-mea, măicuţă, pentru nişte şerbet... Trei oca de trandafiri!...

2

După o săptămînă, Radu Comşa era la Movila. Îi părea rău după liniştea de la Agapia, care făgăduia să fie atît de deplină, cu toate ameninţările indiscreţilor despre care vorbise doctorul Mazîlu.

Făcuse popas la Bucureşti o zi, pentru a căuta bani: economiile lui n-ajungeau. Se împrumută. Dintr-o parte două mii, dintr-o parte trei mii, din altă parte cinci mii; era deprins acum. Se bucură că a găsit o cameră la o vilă nouă de la periferia terenurilor. Era într-adevăr cu pereţii subţiri de se auzea tuşind vecinul, dar era ieftină. Descoperi şi un restaurant modest.

Bucuriile lui erau acum mediocre şi vulgare. Îşi îngăduise însă un lux: cumpărase un şezlong pe care îl lăsase pe plajă, jos, la „Turci".

După nouă ani, locurile nu mai erau de recunoscut.

În peisajul prăfos, crescuseră, cu spontaneitatea ciupercilor veninoase, nenumărate vile cu acoperişul de ţiglă roşie. Era o forfotă de iarmaroc în bărăcile de la şosea, cu miros de carne de oaie. Automobilele şi autobuzele se vînturau în vîrtejuri din care oamenii ieşeau ninşi pe umeri şi pe gene, ca dintr-o moară. Frunzele salcîmilor atîrnau moarte sub stratul de colb. Copacii păreau mineralizaţi. Arşiţa juca apa mor-

ților peste cîmpuri cu vegetația aridă, spinoasă, sfirlogită, de stepă.

La marginea terenurilor parcelate, sub scheletul schelelor se ridicau alte clădiri, cu o înfrigurare de coloniști tăbăriți, într-o singură noapte, într-o Californie unde s-a descoperit o mină plină de fabuloase făgăduinți.

Dar marea, îndată ce te apropiai de țărm, făcea toate acestea uitate și iertate, consolînd de dezolarea pe care o aduseseră oamenii. Acolo se soreau copii cu pielița arămie, hohotea altfel de lume; voioasă, îndestulată și gureșă.

Radu Comșa află ceea ce nu mai observase de multă vreme. Că hainele lui sînt demodate, sărace, scurte și strîmbe; cu pete scoase la iveală de praful neogoit din aer; cu marginea cusăturilor roasă.

Cumpără benzină și le curăți singur, o după-amiază întreagă. Cînd ieși, hainele erau curate; dar el mirosea ca un șofer în permisie.

Pe terasa cazinoului, la șapte, cînd de pe faleză marea se vede schimbîndu-și culorile de sidef albastru și vioriu, el își căută un loc la o masă de la margine.

Chelnerul abia răspunse la chemare; îi trînti dinainte ceașca de cafea și paharul de sirop, ca o datorie împlinită în silă. Cafeaua era slabă, prea dulce și rece; siropul cald. Terasa însă lărmuia de lume; în sala cazinoului urla jazbandul.

În fața lui Radu Comșa se afla, la o masă, o doamnă cu părul oxigenat și doi domni. Unul cu părul lins, cu înfățișare sportivă, tînăr de tot, în pantaloni de flanelă și cămașă de mătase gălbuie; celălalt mai în vîrstă, tot corect, cu figura osoasă, cu nările subțiri, mustățile rase, fruntea înaltă; frumusețe bărbătească după care întorc femeile ochii pe stradă, dar cu mîneca dreaptă goală, de la umăr.

Fără să vrea, Comșa fu silit să-i vadă și să-i asculte.

Doamna deschise poșeta, își pudră nasul, își roși buzele. Făcu un semn din sprîncenele subțiri, arcuite, către cel mai tînăr:

— Domnule Pastion, ultimul!... Emil, te rog păzește-l tu pe Piki și, dacă-i aduce laptele, ai grijă... Vezi să nu fie fierbinte, suflă-i tu... Piki, stai mumos la tăticu!...

Domnul fără mînecă luă resemnat pe genunchi, cu mîna sănătoasă, cățelul alb, creț, mătăsos și mic cît un pumn, cu zurgălău de metal galben la gît.

— Mumos, Piki! îl strînse doamna de bot înduioşată de despărţire. Are să-i dea tăticu păpică, pe urmă tutu are să facă dodo cu nunu...

Se întoarse, răsucindu-se pe tălpile moi ale pantofilor fără tocuri.

— Haidem, domnule Pastion!

Piki îşi linse cu limba roşie botul şi privi lăcrimos la nunu, care pleacă să danseze cu domnul Pastion.

Domnul lăsat singur, desigur soţul, rămase cu mîna sănătoasă pe spinarea căţelului, privi cu ochi gînditori în nemărginirea albastră şi calmă. Fu o părere sau adevăr? Dar Comşa văzu pe figura omului coborînd o umbră de mîhnire ascunsă, o tresărire îndată biruită.

Avea la butonieră semnul roşu, ca o picătură de sînge închegat: „Mihai Viteazul". Dar cine mai lua seama acum la aceasta, ce însemnătate avea o bucăţică de cîrpă?

Ochii lor se întîlniră o clipă, se încrucişară cîntărind stăruitor infirmitatea celuilalt. Apoi, cu pudoare priviră în altă parte, fiecare amintindu-şi ceva uitat, neştiut de nimeni din toţi de aici; ceasul cînd unul şi-a lăsat acolo mîna; celuilalt, schijele i-au sfîşiat obrazul şi coastele. Ochii revenіră căutîndu-se, grei, cu un imperceptibil semn de înţelegere, ca între doi complici care nu trebuie să pară că se ştiu. Pe urmă, priviră la tremurul luminos al mării, uşor ca o albastră eşarfă.

Chelnerul aduse serviciul de cafea cu lapte, feliile de cozonac.

Piki se mişcă plin de neastîmpăr; sări pe masă, îşi scutură zurgălăul, dînd nerăbdător din coadă. Domnul fără mînă turnă laptele, suflă să se răcească, prepară pateul pentru căţel.

Cu mîna liberă, îl hrăni din linguriţă, îl şterse pe urmă la bot cu batista lui de la piept.

Apoi Piki mai voia altceva.

Domnul îi prinse cureluşa în cîrligul zgardei, se depărtă cu el dincolo de marginea terasei, lîngă un copac, aşteptînd... Piki mirosi întîi, mirosi după; scurmă cu precauţie de igienă atavică ţărîna, cu labele de dindărăt şi pe urmă cu cele dinainte.

Domnul cu insigna lui „Mihai Viteazul" şi cu mîneca dreaptă spînzurînd se întoarse la loc după această îndeletnicire a timpurilor de pace; îl urcă pe genunchi. Cînd întîlni

iarăşi privirea lui Radu Comşa, ochii îşi cereau iertare: „Înţelege!... Viaţa e altceva!... E aceasta!... Crezi că eu n-am nevoie să mă stăpînesc ca să nu-l înşfac de ceafă şi să-l arunc peste rîpă, în mare?..."

Aprinse o ţigară, cu o brichetă special patentată după război pentru infirmii cu o singură mînă. Fumă cu gîndul în altă parte.

Piki, supărat de fum, strîmbă din nas, îşi mută în altă parte capul. Domnul făcu vînt cu mîna să risipească mirosul, ca unei persoane foarte delicate ce era.

„Peste ce necunoscută şi resemnată suferinţă am dat oare?" se întrebă Radu Comşa, urmărindu-i cu simpatie privirea care căuta goală pe linia curbă a zării. Dar un presentiment îl făcu îndată să întoarcă ochii: i se păru că pe alee, spre hotel, a trecut Luminiţa; s-a întors o clipă şi a trecut... Numai o părere... Ceafa cu pieliţa brună, mersul acelaşi, doar trupul mai plin, de femeie. Dar a fost numai o părere!... Cînd se răsuci în loc, surprinse privirea domnului invalid asupra lui... Amîndoi avură un sentiment de jenă. Se spionau, ca să vadă care mai poate descoperi ceva de invidiat la celălalt.

Doamna cu părul oxigenat şi cu trupul şerpuitor liber în haina străvezie se ivi urmată de tînărul cu părul lins, care călca elastic în pantofii cu talpă de azbest, tamponîndu-şi fruntea cu batista. Imediat doamna apucă gentuliţa, scoase oglinda şi puful, repară ravagiile năduşelii şi ale dansului. Numai după ce sfîrşi, îşi aduse aminte de Piki, care scîncea nerăbdător.

Ridică obrazul renovat, frumos, dar vulgar.

— Ce e, Piki, Pikiki? Vrea Pikiki să vină la nunu?... A mîncat mumos tutu şi n-a fost lacom să capete bobo? Aide, Pikişor, acum, la nunu!...

Pikişor, care mîncase mumos, nu fusese lacom să capete bobo şi făcuse chiar caca, se căţără alintat în braţele lui nunu.

Domnul îşi şterse cu unica mînă perii de pe genunchi. Celălalt, tînăr, respira cald în sînii doamnei oxigenate, sub cuvînt că îl dezmiardă pe Piki.

Căţelul îl linse pe mînă, recunoscător.

Soţul îi învălui pe tustrei într-o privire rea, numai de-o clipă; dar care, investită cu o ucigaşă putere, ar fi fost de

ajuns ca să-i pietrifice laolaltă; grup al celei din urmă mizerii conjugale.

— Uite cum te iubește pe dumneata, domnule Pastion! se bucură doamna oxigenată, ferindu-și capul cînd vorbea, fiindcă Pikiki se înălțase pe pieptul ei, cu o labă între sîni și voia să o lingă pe buze. Simte îndată cine îl adoră!... Pe Emil nu-l poate suferi. Sînt sigură că Emil îl maltratează, cînd lipsesc eu... S-a făcut un sălbatic Emil: un ipohondru!... Cînd ne-am luat, numai un an înainte de război, cine mai dansa ca el?... Cine mai conducea mașina ca el?... Cine mai juca tenis ca el?... Acum abia l-am scos de la țară, să mai vedem și noi lumea...

— Nu dansați? Nu înțeleg de ce, dacă v-a plăcut!... se miră domnul Pastion, așezîndu-și, cu un zîmbet amabil, cravata de mătasă, deranjată.

Coborî ochii la mîna absentă a celuilalt, și după o ezitare:

— Se dansează foarte bine și numai cu o...

— Se dansează foarte bine și numai cu o mînă, domnule Pastion! vorbi soțul. Știu!... Se dansează și fără cap. Numai cu picioarele... Dar pe vremea mea, iubite domnule Pastion, dansul era altceva decît mizeria de acum și de aceea îmi plăcea sălbatic, ca toată viața. Era dansul atunci un ritm, o exaltare, o armonie a gesturilor, o plăcere. Se vedea pe figuri grația... Acum, ce se poate vedea într-un dancing? Ce te pasionează pe dumneata și pe Mary?... Pe o pistă, cîteva perechi automate, cu figuri țapene de lemn, învîrtindu-se, agitîndu-se, lunecînd și desfăcîndu-și picioarele cu o indiferență invers proporțională cu urletele desperate ale muzicii acesteia de negri... Nici nu se uită unul la altul!... Parcă sînt condamnați să danseze, nu dansează de plăcere... Îndeplinesc un ritm monoton. *C'est une danse morne*, ca toate plăcerile de după război...

— Acum vezi și dumneata, domnule Pastion, ce idei preistorice are! Nu-i mai place nimic!... Are dreptate Pikișor să nu-l mai poată suferi!...

Piki, auzindu-și numele, dădu vesel din coada bîrligată și, profitînd de neatenția lui nunu, îi șterse o limbă pe buze.

Domnul fără mînă privi peste ape, cu tot dezgustul rămas din drojdia tainei a șasea.

Tînărul sportiv, vrînd să cîştige bunăvoinţa soţului, întrebă cu politicoasă solicitudine, schimbînd vorba:

— Vă fac bine băile? Vă simţiţi altfel, după...

— Dumneata crezi că aştept acum să-mi crească mîna? întrebă retezat domnul cu semnul lui „Mihai Viteazul".

Tînărul cu părul lins, convingîndu-se definitiv că soţul n-are conversaţie, renunţă la orice obligaţie de politeţă şi se aplecă să respire căldura din sînii doamnei oxigenate, sub cuvînt că-l mîngîie pe Piki.

Jazul încetase; orchestra începuse.

Glasurile se domoliră, fiindcă şi cei mai deşerţi îşi simţeau privirea chemată de odihnitoarea măreţie a apelor. Marea albastră prindea în culorile asfinţitului irizaţii viorii.

Departe, un vapor alb se întorcea dinspre Constantinopol, Asia Mică, Egipt. Mulţimea, în subţiri veşminte multicolore, după o zi de arşiţă, aspira briza amării, îndopîndu-se cu lichide răcoritoare, cu mulţumirea că se află acolo, privilegiaţi cu toate grijile uitate, să asculte viorile unei orchestre, cu marea, sclavă întinsă la picioare.

Din capătul potecii de sub faleză, urcă inoportun în mijlocul acestei desfătări balneare un posomorît convoi.

O colonie de orfane de război, în hainele lor cenuşii.

Înşirate, patru cîte patru, copilele cu obrajii pămîntii păşeau ruşinate printre atît de voioşi şi superbi spectatori. Aveau uniforme vărgate, gri cu alb şi cu negru, dînd la un loc vînătul dureros al hainelor de temniţă. Gîturile diforme în bandajele murdare, cicatricele care boţiseră carnea sluţeau o biată umanitate stîlcită în mugur de suferinţă şi de urîţenie.

Toţi întoarseră ochii de la copilele desfigurate de boală, privind peste capete sau căutîndu-şi de lucru în pahare şi farfurii.

Cele din urmă se tîrau în cîrji, rezemate de altele; făceau salturi de animale care şi-au pierdut un picior în capcane. O supraveghetoare păstra ordinea. Nu era nevoie. Orfelinele erau strînse în mizeria lor şi mute.

Orchestra se oprise, fără să ştie nimeni de ce.

Cînd fură departe, în norul de colb stîrnit de picioarele slabe şi şchioape, asfinţitul vărsa o lumină sanghinolentă de abces.

Apoi viorile continuară, iar oamenii vorbiră mai tare, eliberați.

— Ar trebui să le interzică trecerea pe aici... Îți strică pofta de mîncare! declară dezgustat tînărul în cămașă de mătase.

— Ați văzut cum se agita Piki? Abia l-am putut ține! Așa e tutu, nu poate suferi săracii... E în război cu democrația, Pikiki!...

Piki linse pudra de pe nasul stăpînei, privind-o în extaz, cu ochii lăcrimoși.

Domnul fără mînă mătură cu unica palmă, apăsat, de pe masă, fărîmituri nevăzute.

Radu Comșa plăti și se ridică.

Merse să mănînce la birtul cu grătar și țambalagii, pe malul lacului, unde se amestecă mirosul grăsimii de berbec sfîrîită cu duhoarea clocită a nămolului.

A doua zi, vlăguit de baia fierbinte, rătăcea pe țărmul mării călcînd pe linia îngustă unde nisipul ud de valuri e tare și elastic ca guma sub pași.

Culese cîteva scoici, cu plăcerea simplă de om sărac, care se mulțumește numai cu ce-i aruncă valurile.

Hainele lui albastre făceau urît aici și, mai urît, ghetele negre, cu tocuri scufundîndu-se în nisip. Căută un loc mai îndepărtat, dincolo de cel din urmă grup întins să se soarească. Nu ridicase ochii cînd trecu pe lîngă acest grup, cu privirea în pămînt. Îi înălță cînd un copil, fugind, se izbi peste el, se împiedică și căzu...

Îl ajută să se ridice: un băiețel de patru ani, aproape gol, cu o cingătoare de mătase neagră la mijloc, cu părul negru în cîrlionți. Copilul rîse scuturîndu-și palmele de nisip și, cuminte, ceru pardon. Văzu că domnul care-l ridicase avea un pumn de scoici culese; se uită lung la ele, cu lăcomie în ochi.

Radu i le dărui, așa cum dăruiește un om sărac o plăcere care nu l-a costat nimic.

Copilul întinse mîna. O opri la mijlocul drumului.

— Ia-le, micuțule!...

— Nu pot!... N-am voie să primesc nimic... de la nimeni!... ridică băiețelul ochii frumoși și mari.

— Mihai! chemă un glas care-i opri lui Radu Comșa bătăile inimii în piept.

Copilul fugi la chemare:

— Aici sînt, maman!

Atît văzu Radu Comșa: pe Luminița, goală în tricoul de baie, cu obrazul ei arămiu luminat de albul dinților într-un rîs; o fetiță alături, vînturînd nisipul cu o găleată, și celălalt copil, care se numea Mihai — desigur, în amintirea lui Mihai Vardaru — alergînd spre ea cu pasul întins.

Luminița se opri din rîs. Îl recunoscu. Îi fu rușine că o vede așa, aproape goală; acesta, cel dintîi gînd. Pe urmă...

Cînd Luminița fu învelită în mantaua spongioasă, Radu Comșa era departe, cu capul în pămînt, călcînd pe marginea țărmului unde nisipul ud e elastic și neted, și nu se deschide să înghită.

— M-a ridicat de jos și mi-a dat scoici! lămuri Mihai. E un domn bun...

— Mie nu mi-a dat, e un domn lău! protestă fetița, cu îndoita ei logică, de femeie și de copil.

— Ți le dau pe toate, Mimi! Uite... Ia-le, Mimi! îndemnă cu generozitate Mihai, ajutînd-o să le culeagă de jos.

Așa fură încă o dată dăruite scoicile culese de Radu Comșa.

Luminița rămase în genunchi, cu mîinile înfipte în nisip. În privirea ei neclintită, copilul crezu că citește încruntarea unei mustrări. Se apropie, agățîndu-i-se de gît, frecîndu-și lingușit obrazul cu pielița fină de obrazul Luminiței.

— Maman, zău că nu sînt vinovat!... N-am cerut...

— Ce? nu înțelegea Luminița.

— N-am cerut scoicile!... Mi le-a dat, singur, domnul ăla cu bubă în obraz... Mata știi că eu nu cer niciodată... Poate să spună și miss!...

Dar de ce ne strînge așa maman? De ce-i strînge Luminița alături, acolo, în genunchi, unul de o parte și altul de alta? Îi strînge cu capetele lor la piept, unde se amestecă buclele bălane ale lui Mimi cu cîrlionții negri ai lui Mihai. Ca și cum i-ar apăra de amenințarea unei priviri rele, așa îi strînge... Și de ce, pe urmă, îi răstoarnă pe nisip și îi rostogolește cu o nevoie nervoasă de a face ceva, de a mușca din mîinile lor moi, numai să alunge orice gînd, oricare?

— Mamă, ce veselă ești mata astăzi!...

— Maman, ce veselă ești mata astăzi!... repetă și Mimi, ridicînd lopata și aruncînd, în suprem entuziasm, o jerbă de nisip.

Radu Comșa e departe de tot. Abia se vede pe o stîncă înaintată în apă, gheboșat pe piatră, confundat cu piatra.

3

După-amiază cerul s-a acoperit. Marea e gri-verzuie și rece privirii, ca o placă de zinc, iarna, în ger.

Radu Comșa, întins pe scaunul de pînză, de două ceasuri citește. Întoarce foile și gîndul îl fură. Marea îi cheamă ochii la posomorala ei opacă și moartă, ca o altă mare decît aceea de dimineață, devastată.

Din cînd în cînd, ia de la capăt pagina din urmă; numai a văzut cuvintele, nu le-a citit.

La dreapta, lîngă baraca turcilor, cîteva bărci și-au înfipt în țărm boturile negre; cadavre de gigante cetacee. Mirosul de alge stagnează; nu-i măturat de nici o suflare. Pescărușii zboară deasupra capului, ca mecanice păsări de lemn vopsite cu lac alb.

În văzduh plutește greu presimțirea unei furtuni, dar care are să se descarce tîrziu, peste două sau trei zile. Vîntul a căzut. Norii, pe cer, imobili; valurile abia se clatină uleioase.

„*Toutes les douleurs ne nous grandissent pas, ne nous augmentent pas. Il y en a de stériles, de desséchantes, d'inavouables. Celles-là ne sont que misère et qu'appauvrissement...*"

Radu Comșa întoarce foaia; ochii fug peste rîndurile negre.

Acolo flîlfie spre linia sură a zării două păsări albe depărtîndu-se avîntat de țărm, ca doi porumbei mesageri cu o veste bună spre necunoscuta insulă cu naufragiați.

„*En vérité, qui les voudrait partager avec nous, alors que nous n'osons pas même les laisser paraître?...*"

Copilul Lumiriței se numește Mihai. Are într-adevăr ochii lui Mihai Vardaru copil, așa cum îi mai păstrează fotografia Cora și Ralu, în capela lor funerară. Și glasul are mlădierea din glasul lui Mihai.

„Le Christ lui-même pourrait nous demander de baiser le lépreux au visage. Mais quelle charité se dévouerait jusqu'a embrasser notre honte et notre avilissement?...“

Cartea a căzut pe genunchi.

Din larg, păsările mesagere se întorc. Fîlfîie acum din aripi zvîcnit şi tragic, ca anunţătorii furtunilor. Naufragiaţii din insula uitată au pierit, şi acolo bîntuie furtună pustie.

O doamnă sprijinită în baston se apropie călcînd cu precauţie, urmată de un băiat cu fes care poartă subsuoară un scaun.

Are părul şi obrazul acoperit de un văl albastru, ridicat pînă la gură; se vede numai bărbia ovală de culoarea caisei şi buzele fin desenate, dar fără nici un strop de sînge.

S-a oprit rezemată în baston pentru a alege un loc.

— Aici, dragă Selim! se hotărăşte, arătînd cu vîrful toiagului.

Selim întinde scaunul. Cînd a sfîrşit, ridică faţa neagră de pui de tătar, cu fesul decolorat pe ceafă, aşteptînd bacşiş cu mîna gata întinsă, scorojită şi numai cu palmele roze ca laba de maimuţă.

Bolnava se aşează cu precauţie, ridicînd piciorul anchilozat, potriveşte o pernă dedesubt, să-l păstreze orizontal. Pregăteşte o carte în care atîrnă un semn de mătase; înainte de a o deschide, ridică voalul să ştie cine-i vecinul. Radu Comşa a recunoscut ochii bizantini, părul greu, blond-cenuşiu, pieptănat strîns şi despărţit de dunga albă la mijloc: Elena Bilbor — Elena Măinescu.

Şi Elena Măinescu l-a recunoscut, după o ezitare.

Îi face ea semn, chemîndu-l obosită dintr-o îndepărtare unde nu mai mişcă acum decît umbrele altor fiinţe, care au fost.

— Domnule Comşa!... Aproape să nu ne mai recunoaştem, nu?

Radu Comşa a dus la buze degetele subţiri şi inerte.

Elena are un început de zîmbet trist, de la care e absentă, un surîs clişeu, politicos, de conversaţie.

— Fugi, cum văd, şi dumneata de lume, domnule Comşa!...

— E mai linişte aici!... Citeam...

— Şi eu tot pentru...

Apoi, fiindcă nu există femeie care să vadă o carte și să nu simtă irezistibil nevoia de a o cere împrumut, nu se abătu de la această orînduială.

— Dacă se întîmplă să ai cumva cărți mai multe aci, domnule Comșa, am să apelez la dumneata... Pe mine marea mă enervează... Sufeream eu demult de insomnie, dar ca aici!...

— Oricînd cu plăcere!... se oferi Comșa. Scarlat Măinescu nu e aici? întrebă, deși îi era perfect indiferent dacă Scarlat Măinescu se află ori nu aici.

— O, cît despre Scarlat, domnule Comșa!... Ne vedem atît de rar!... El nu se poate despărți de București... Iar eu, cu boala mea, nu sînt o femeie să poată reține un om ca Scarlat!...

Pregăti cartea.

— Urîtă vreme astăzi!...

— Da, foarte urîtă!... Mare în care să nu te îneci...

Conversația se împotmoli.

Elena deschise cartea, Radu se așeză la loc, deschise și el la pagină, dar nu citi.

Nu citea nici Elena Măinescu, numai că nu ridica ochii de teamă să nu-i oprească atrași de obrazul lui Radu Comșa. Dacă ar fi fost de la început cu partea aceasta de figură spre dînsa, arătînd numai cicatricele respingătoare, nu l-ar fi recunoscut. Nu l-a mai văzut niciodată, din iarna războiului de la Iași... Sînt cîți ani? Șapte... Nu! Opt! Opt ani!... S-au petrecut, toate, parcă în alt veac. O înțelege abia acum pe Luminița.

Își aminti deodată: „Numai de n-ar veni Luminița aici!..." A spus că poate să treacă după-amiază cu copiii. Ar fi o întîlnire... Și el nu bănuiește nimic: citește! Nu citește! N-a auzit foaia întorcîndu-se. Desigur, ca și dînsa, privește literele fără să le vadă. Are haine sărace, e îmbătrînit timpuriu; din ce-o fi trăind? Toată înfățișarea e de declasat. Ca și dînsa, a întins mîinile după o înșelare, o ispășește. S-a mișcat... Citește într-adevăr? Nu! Își roade unghiile... Poate gîndește la ea, îi vede viața cu aceeași milă cu care i-o vede și dînsa pe-a lui. Sînt amîndoi acum, în ungherul acesta ascuns, fugind de lume, zvîrliți ca obiectele scoase din uz.

Lunecă o privire, aşezîndu-şi piciorul dureros. Radu Comşa astupase pagina cărţii cu mîna şi se uita în nisip; cu bărbia în piept, cu cealaltă mînă spînzurînd.

Dar nu gîndea la prietena Luminiţei cu milă. Îşi spunea numai că dînsa îndură ceea ce trebuie să plătească orice femeie cînd îşi întovărăşeşte viaţa cu indivizi de speţa lui Scarlat Măinescu. Desigur, se simte nedreptăţită, învinuie soarta. Uită că şi-a decis-o singură... Pe urmă, se gîndi că, dacă n-ar fi tăcut el, poate că soarta Elenei Bilbor ar fi fost acum alta.

N-avu vreme să-şi isprăvească gîndul.

Tăbărî o ceată veselă, coborînd poteca falezei cu rîsete sonore de copii. Nici aici nu poate avea linişte!... De mîine are să se mute la un kilometru, acolo unde nu mai ajunge nimeni.

4

Copiii năvăliră, trîntind găleţile şi lopeţile pe nisip.

— Mihai! Mimi! nu daţi întîi bonjur tantei Elena? mustră cu blîndeţe un glas de bărbat, la spatele lui Radu Comşa.

Copiii se întoarseră supuşi la scaunul Elenei Măinescu şi întinseră mînuşiţele atît de pîrlite de soare, încît păreau înnegrite cu tinctură de iod. Elena îi dezmierdă pe creştet, ferindu-le părul din ochi ca să le dezvelească fruntea.

— Şi tu, Mioara? întrebă un glas feminin.

O fetiţă cu trup, mîini, cap şi gură de miniatură înaintă cu sandalele mici de păpuşă, deschizînd braţele grăsulii, curmate:

— Bonzu, tantelen!

Elena o ridică în braţe, îi sărută obrajii, ochii cu genele frizate, în nesaţiul maternităţii sale, osîndită să rămînă pentru totdeauna sterilă.

— Luminiţa nu vine! Are migrenă... anunţă acelaşi glas bărbătesc ce mustrase adineaori copiii.

Erau doi acolo care-au respirat eliberaţi de-o povară.

Radu Comşa se gîndise să plece, îndată ce a recunoscut copilul de astăzi dimineaţă; dar n-ar fi voit să se pară că fuge. El n-are de ce fugi!... Deschise cartea hotărît să citească.

Va rămîne zece minute, pe urmă are să plece firesc, fără să întoarcă ochii la dînșii.

— Ce mai găsești tu să citești atît, Eleno? întrebă un glas moale, pe care Comșa îl recunoscu, al Laurei Vardaru.

Elena arătă coperta albastră a cărții: autorul cu teoriile la modă de trei ani.

— Freud? se zbîrli glasul Laurei Vardaru. Dar e o oroare, Eleno! Cum pot admite că Mimi îl iubește mai mult pe Radu, iar Mihai mai mult pe Luminița, numai fiindcă așa vrea doctorul Freud prin complexul lui Oedip și alte asemenea monstruozități?... Ajungi să te dezgusti de cele mai nevinovate sentimente ale copiilor... Și pe urmă, cum să cred că toate visurile absurde sînt realizarea unor dorințe ale noastre, secrete?... Toate interpretările acele scabroase, de care roșești!... Ne-ar fi rușine să mai gîndim la ceea ce visăm!... Altceva, Eleno, dacă găsești, cu plăcere... Dar Freud, mersi!

— Altceva are să ne dea domnul Comșa... Domnule Comșa!

Elena nu-i pregătea lui Radu Comșa un supliciu din delicatețǎ, ori fără să fi premeditat deplin. Își spunea numai că, de vreme ce Radu Comșa se afla aici, mîine ori poimîine tot se va pomeni neașteptat față în față cu Laura Vardaru, cu bărbatul și copiii Luminiței, cu Luminița chiar... Îi ușura acest ceas penibil, alegîndu-l ea.

— Domnule Comșa!...

Radu Comșa se ridică, lepădînd cartea pe pînza scaunului și blestemînd clipa cînd a ales acest ungher „retras".

— Pe Magda o cunoști, mi se pare, domnule Comșa?... Cînd era numai Măgduța Dobreanu. Acum: doamna maior Ionașcu! Domnul maior Ionașcu... Domnul Radu Șerban... Și acestea mărunte, generațiile viitoare!

Radu sărută mîna Laurei Vardaru, grasă și albă; mîna Măgduței, mirosind a lavandă; strînse mîinile celor doi bărbați.

Toți trecură cu indiferență peste cicatricele din obraz, ignorîndu-le, cum au părut că nu iau seamă nici la hainele cu petele frecate, mirosind a garaj de automobil.

Tanti Laura era cu părul albit, făcuse gușă, respira greu, fluturîndu-și vînt cu o batistă cît un lat de palmă. Magda abia era ceva mai femeie decît fetița de pension pe care o

îndrăgise cîndva Mihai Vardaru; părea mamă în glumă a unui copil fabricat numai ca să aibă o păpuşă vie. Maiorul de cavalerie Ionaşcu îşi scutură cu bobîrnace de pe tunica de vară un fulg invizibil, pe urmă contemplă marea în poziţie de ostaş în repaos, cu un picior înainte şi cu arătătorul mîinii drepte înfipt între al treilea şi al patrulea nasture al uniformei... Bărbatul Luminiţei se aşezase familiar pe un braţ al scaunului unde sta Elena, balansînd un picior, cu pantalonul de şeviot alb ridicat sus, lăsînd să se vadă ciorapul fin, tot alb. Acestea le văzu, toate dintr-o singură privire, Radu Comşa, iar tăcerea dură.

— N-am spus mersi pentru scoici! recunoscu Mihai pe domnul de dimineaţă, cînd fugise fără să mulţumească. Mersi pentru scoici!...

— Ce scoici? întrebă tanti Laura, dezvelindu-i fruntea din păr şi privind nedumerită, pe rînd, la copil şi la Radu Comşa.

— Mi-a dat domnul un pumn de scoici frumoase, azi-dimineaţă! explică Mihai cu exces de gesturi, în care se recunoştea neastîmpărul Luminiţei.

Şi arătînd spre sora mai mică:

— Eu le-am dat pe urmă lui Mimi, tanti!... Dar Mimi le-a uitat pe plajă... Aşa e ea întotdeauna. Nu se ţine nimic de dînsa!... Vrea tot ce vede, plînge şi, după ce a căpătat, uită...

„E doar copilul Luminiţei", se gîndi Comşa.

— Ba nu le-am uitat, să ştii tu!... Le-am lăsat, că aşa am vrut. Erau nişte scoici urîte! se apără Mimi, uitîndu-se cu indignare la Mihai, fiindcă scornea asemenea calomnii, şi cu dispreţ la Radu Comşa, fiindcă îndrăznise să se arate generos cu nişte scoici atît de urîte.

— Acum, la joacă!... Haideţi, copii! bătu din palme cu voioşie silită Laura Vardaru, îndemnîndu-i să se depărteze, numai fiindcă surprinsese privirea lui Comşa asupra copiilor şi îi bănui gîndurile răscolite.

Radu Comşa constată că guşa Laurei Vardaru, cînd respiră, se umflă şi se dezumflă ca pieliţa de sub bărbia şopîrlelor.

Copiii mutară lîngă apă lopeţile, găleţile şi corăbiile de lemn. Mihai tăie planul unei fortăreţe în stil mare.

— E ora cînd toți copiii de pe plajele Europei fac castele de nisip!... Ca să aibă marea ce spăla pînă dimineața! rîse ușor Măgduța, așezîndu-se la picioarele Elenei pe nisip și ridicînd obrazul despre care Luminița spusese odată că încape într-o oglindă de buzunar.

Dar rîsul era numai pe buze; gîndul învălui o clipă fugitivă amintirea lui Mihai Vardaru, o dimineață de iarnă cu mult soare sclipind în nămeți, o grădină cu albi copaci în neclintire ireală, scrisoarea de mai tîrziu, care-i ajunsese prin Luminița, de la Radu Comșa, într-o carte unde-a găsit-o ca din întîmplare.

Umplușe un pumn de nisip și îl lăsă să se prefire în fire subțiri, ca într-un ceasornic de nisip care măsura în secunde anii cîți au trecut.

Cînd mîna fu goală, mătură movilița ca un mic mormînt pentru o pasăre, scutură părul și, redată vieții, chemă alături:

— Jack, vino aici!...

Maiorul Ionașcu se așeză docil pe nisip, ferindu-și cizmele să nu le zgîrie de scoici.

Laura Vardaru rupse tăcerea stînjenită:

— Vorbeam de Freud, domnule Comșa!... Și spuneam că prefer teoriilor acestora nemțești și fără nici un haz, Cheia visurilor! Cheia visurilor din care, cînd eram copilă, dădaca îmi arăta că, dacă am visat struguri, înseamnă că am să plîng, și, dacă am visat icoana sfîntului Gheorghe, înseamnă că am să mă mărit cu un cavaler mai mult sau mai puțin cruciat, cum de altfel s-a întîmplat, spre nesansa lui Pol... Erau mai naive aceste tălmăciri, dar cu simboluri mai poetice! *On ne peut pas vivre dans l'absolu*, înțeleg prea bine, dar nu înțeleg să cobori visul, adică ceea ce e mai imaterial, la o realitate atît de respingătoare... N-am dreptate, domnule Comșa? încheie, făcîndu-și vînt cu batista de mătase mov.

— Mărturisesc, doamnă, că n-am urmărit nimic din toate aceste teorii foarte la modă...

— Observi ce vremuri am ajuns, domnule Comșa? nu putu rezista Laura Vardaru. Căutăm moda la nemți!... Ciudat rezultat al războiului!... Mă ierți că te-am întrerupt.

— Spuneam că nu m-au interesat, urmă Comșa, fiindcă acum nu mai visez niciodată... Cu șapte-opt ani înainte aveam, e adevărat, o viață dedublată. Visam mai mult decît era permis să viseze un om serios. Dar atunci nu știa nimeni

că există un doctor Freud, încît îmi explicam şi eu visurile cum mă ajuta mintea... Adică în afară de realitate...

Radu Comşa surîdea; buza cicatrizată dezvelí caninul în rînjet.

Vorbise, gîndindu-se într-adevăr numai la visurile lui, care de şapte ani nu mai veneau, ca şi cum ceva înlăuntru fusese stins. Dar tanti Laura, Elena şi Magda înțeleseră răspunsul altfel. Radu Comşa făcea aluzie obscură la altceva din existența sa de acum şapte ori opt ani, cînd „visase mai mult decît era îngăduit unui om serios". Găsiră nedelicată această aluzie şi îl condamnară aruncînd tustrele o privire de dezaprobare strigoiului apărut între ele, dintr-o viață despre care nimeni nu pomenea nimic, demult, printr-o, mută înțelegere. Devenise, aşadar, acest Radu Comşa un om înveninat, aşa cum îl arătau cicatricele, om stigmatizat?

— Eu nu cred că dumneata ai dreptate! vorbi bărbatul Luminiței, privindu-l o singură dată, la început, indiferent, şi adresîndu-se pe urmă numai celorlalți, fiindcă Radu Comşa îi păru un tip fără nici un interes. Nu se poate să nu visezi!... E cert că omul visează de cum închide ochii pînă se deşteaptă. Numai că nu-şi aminteşte ceea ce a visat! Ceea ce ar fi interesant în concepția doctorului Freud şi ceea ce observ că n-a ştiut să exploateze ar fi o teorie nouă care ar rezulta asupra timpului...

— Iar ne vîri la alt neamț acum! La Einstein! se sperie tanti Laura, în curent totdeauna cu toate teoriile, ca să aibă ce combate etern indignată.

— Nu, tanti Laura! continuă bărbatul Luminiței. Dacă ai răbdare, rămînem numai la Freud... Freud spune că visurile dinainte de a ne trezi, sub impresia unui zgomot, nu sînt decît sforțările noastre inconştiente, prin somn, să dăm altă interpretare zgomotului inoportun pentru a mai cîştiga încă puțin timp de odihnă...

Bărbatul Luminiței se aşeză pe nisip, potrivindu-şi dunga pantalonilor şi încrucişînd picioarele ca orientalii. Radu Comşa simțea nevoia să plece şi nu îndrăznea, de teamă să nu pară că a fugit.

— Cred că nu vă plictisesc? se pregăti pentru o poveste lungă Radu Şerban. Toată lumea vorbeşte de Freud... Să vorbim de Freud! Mă gîndeam chiar azi-dimineață, după un vis al Luminiței... Ştiți că am găsit aici o vilă comodă,

dar prea strîmtă... Numai trei camere! Am aranjat odaia copiilor, cu miss dincolo, în sufragerie, să nu ajungă la noi zgomotele... Luminița doarme foarte ușor, destul să audă pași și se deșteaptă. În camera noastră avem un singur pat dublu, nu se poate mișca unul fără să simtă celălalt. Azi-dimineață, cînd mă trezesc — Luminița e întotdeauna mai leneșă — mîna mea dreaptă era prinsă sub ea...

Bărbatul Luminiței își privi cu un surîs echivoc pantofii de olandă.

— Era sub dînsa, și de aceasta chiar visam, mi se pare, că eram Mucius Scaevola și că îmi ardeam mîna în jăratic, să dovedesc nu știu ce bravură... Dar visul meu n-are importanță! Mișc mîna încet, s-o scot... Luminița se întoarce cu fața în sus și surîde continuînd să doarmă, ea e veselă și prin somn!... Atunci izbucnește un zgomot în sufragerie; servitoarea răsturnase tava cu ceștile de cafea... Luminița sare speriată, se freacă la ochi. Somnoroasă încă, îmi spune: „Ce vis stupid, Radule! Bine că m-am trezit!" Fiindcă eram tocmai sub impresia cărții lui Freud și a unui comentator al lui Freud, mă prinde curiozitatea să văd cît de stupid a fost visul Luminiței... Și îmi povestește un adevărat roman, un film de călătorie, peripeții foileton. Vă plictisesc?

— Nu, nu! protestă maiorul Ionașcu. Un vis al Luminiței nu poate să fie decît un vis de toate nostimadele...

Dar cele trei femei își căutară ochii. Întreaga poveste, cu toate amănuntele intime, în auzul lui Radu Comșa, devenea de-un sadic tragicomic.

Tanti Laura încercă să o înlăture:

— Ajungi la teoria timpului! Lasă visul...

— Nu se poate! declară bărbatul Luminiței, încăpățînat și metodic. Ca să explic, conform lui Freud, trebuie să o iau de la început. Așadar, dormeam cu mîna sub Luminița, cînd...

— V-au scos din minți nemții ăștia!... suspină deznădăjduită tanti Laura. Freud, Einstein, nu știu de unde au apărut!... E răzbunarea învinșilor!...

— Nu m-au scos din minți defel, tanti Laura! se apără bărbatul Luminiței, săpînd groapă în nisip cu călcîiele pantofilor. Există o idee în aer, mă interesează și atît... Nu mă împiedică să-mi văd de treburi și să trăiesc viața cum se cuvine trăită; chiar să revin la mintea copiilor, cînd în

aceasta găsesc plăcere!... sfîrşi, sărind în picioare sprinten şi scuturîndu-şi nisipul de pe haine.

Aruncă pălăria de paie, ca un disc, pe nisip. Iar după două minute, se află lîngă copii, nivelind cu lopata minusculă tot ce-au ridicat Mihai, Mimi şi Mioara, din fortăreaţa lor, şi închipuind o construcţie nouă, cu un plan mai vast.

Radu Comşa se temea să plece, la gîndul privirilor care aveau să-l urmărească depărtîndu-se. Se temea de reflecţiile lor cînd el nu va mai fi acolo, sau numai de ceea ce vor gîndi, chiar fără să rostească nimic. Ascultase trăgîndu-şi mînecile scurte peste manşete, sugînd cu aer nepăsător dintr-o ţigară care nu trăgea, ca dintr-un creion. Dar se felicită că el, care nu fumează decît rar, şi-a luat de astă dată portţigaretul. Altfel, fără această ţigară şi-ar fi ros unghiile. Ochii lui îi cîntăriseră pe toţi fără iubire.

Nici pentru unul nu găsea îndurare. Laura Vardaru, cincantenară puhavă, cu guşă de guşter, cu aceleaşi simboluri ale ei poetice şi cu aceleaşi mofturi: „*on ne peut pas vivre dans l'absolu*"... Generalul Pol Vardaru cel puţin trăia în acel absolut, cu fichiorurile şi cantatricele de cabaret! Magda, lîngă maiorul acesta insuportabil, cu gîtul strîns în gulerul tunicii — Jack — nume ridicol de papagal... În capul ei fără creier, ca o capsulă, nimic n-a rămas din amintirea lui Mihai. Mihai Vardaru nu mai există aici pentru nimeni. E un nume; l-au trecut altui copil şi atît! S-au achitat! Toţi l-au uitat. Timpul e fără milă. Vindecă toate? Nu! Ucide toate... Şi imbecilul acesta, cu teoria lui Freud, ciugulită, desigur, din cea mai recentă carte!... Aduce în imaginaţia tuturor, fără discreţie, amănunte din intimitatea lor conjugală; cum doarme cu mîna sub nevastă-sa, ca să viseze că e Mucius Scaevola şi dînsa să viseze alte idioţii... Un arivist şi nimic mai mult; marionetă în mîinile lui Alexandru Vardaru! El l-a ales deputat, el i-a dat catedră universitară; că a rostit două cuvîntări mai curăţele în Cameră, ce mare lucru? Cine nu poate flecări două ceasuri în Cameră? Şi odraslele lor nesuferite, alintate, copii de pîslă, în care, ca iasca, se va usca mîine locul unde altora le rămîne o inimă.

Privi la grupul de la marginea mării, cu duşmănie.

Radu Şerban, în genunchi pe nisip, tipărea cu lopata meterezele unui fort. Uitase teoriile lui Freud, era numai

cu copiii lui, coborîtă la bucuriile lor. Mihai îl ajuta, cărînd apa cu găleata. Mimi supraveghea lucrările cu o mînă la spate:

— Ai uitat grădina! S-aducem flori pentru grădina plintesei...

Mioara, copia în miniatură a Măgduței, aduna scoici ovale pentru ferestre.

— Un crab... Papà, am prins un rac de mare!...

Mihai alergă de la marginea apei, ținînd un crab de labă și aruncîndu-l jos. Se cinchi să-l vadă de aproape. Crabul strînse întîi labele, pe urmă începu să se tragă îndărăt și într-o parte, cu mișcări dezordonate de paianjen.

— Îl duc înapoi... la copiii lui! se hotărî Mihai, apucîndu-l cu precauție de labă și fugind să-l zvîrle în mare.

Astfel, la marginea aceleiași ape, alți și alți copii găseau aceleași bucurii, repetau același gest și aproape aceleași cuvinte.

Radu Comșa se uită la omul din mijlocul lor cu scîrbă. Se preface, desigur, că află bucurie jucîndu-se cu dînșii numai din fățărnicie. Cum s-a prefăcut adineaori că-i este indiferent cînd l-a întîlnit aici. Fără îndoială, știe că intre el și Luminița... Nu se poate să nu știe! Asemenea lucruri se află întotdeauna... A crezut că el, Radu Comșa, nu va înțelege ce se ascunde sub această nepăsare? Se preface că îl ignoră dar e gelos pe trecutul Luminiței! Orice bărbat e gelos pe trecutul femeii, mai mult decît pe prezent. Cu o uitătură de spion, pe sub gene, cercă să vadă dacă celălalt nu-i aruncă vreo privire furișă.

Dar Radu Șerban hohotea fără nici o grijă și fără nici o bănuială, fiindcă Mimi i se urcase călare pe gît și îl mîna cu o lopată:

— Hi, cal!...

— Mimi, lasă-mă să termin! Fii cuminte, Mimi!...

— Domnule Comșa, întrebă Laura Vardaru, cînd să trimit după cărțile pe care i le-ai promis Elenei?

— Oricînd! rosti Radu Comșa, sugînd din țigara-creion.

Pe urmă își dădu seama că vorbise cu țigara în gură și o aruncă în nisip.

— Și uitam să întreb: unde?... Unde locuiești aici, domnule Comșa?

Lui Radu Comşa îi fu ruşine în primul moment să numească vila săracă unde stătea.

Dar aruncă imediat numele, ca o provocare:

— Vila Mavrichi!

Laura Vardaru ridică sprincenele şi umerii nedumeriţi: numele nu-i spunea nimic.

— N-am auzit încă de vila aceasta... În ce parte?

— O chichineaţă la marginea din stînga băilor! se grăbi să lămurească maiorul Ionaşcu, de obicei monosilabic. Îmi amintesc, fiindcă tocmai rîdeam alaltăieri cu Magda şi cu Luminiţa! Are o firmă mai mare decît casa!

Într-adevăr, *Vila Mavrichi*, cu pereţii subţiri şi scundă ca o provizorie construcţie de carton la marginea cîmpului, înălţa, printr-o orgolioasă fantezie a domnului Mavrichi, o firmă uriaşă şi inutilă, bătută în doi pari, ca firmele de semințării şi de pepiniere, care se pot citi din goana trenului în intrările oraşelor.

Radu Comşa privi înveninat la maior. Vru să ducă mîna la gură ca să-şi roadă unghiile şi numai cu greu se stăpîni. Însă tanti Laura interpretă altfel lucrurile, zîmbind şi ameninţind cu degetul grăsuliu:

— Înţeleg, domnule Comşa, domnule Comşa! Te-ai exilat tocmai acolo, ca o protestare împotriva celor care... În sfîrşit, ideile dumitale de bolşevic!

Pentru Laura Vardaru, orice om care nu era înscris în partidul lui Alexandru Vardaru era bolşevic. Radu Comşa aruncă o uitătură duşmană şi tanti Laurei.

— Ba nu aşa, tanti Laura!... vorbi încet Elena Măinescu, sprijinindu-se în braţele scaunului să-şi îndrepte piciorul amorţit. Dau perfectă dreptate oricui să fugă de bîlciul unde stăm noi... Să caute linişte deplină... Aici urlă orchestrele şi tarafurile pînă la miezul nopţii. Eu, cel puţin, am uitat ce e somnul....

Radu Comşa gîndi că într-adevăr, acolo, la Vila Mavrichi, în cîmp, n-ajung urletele tarafurilor şi jazului; dar nu poate închide ochii toată noaptea, fiindcă aude prin părete tusea uscată a vecinului.

La amintirea acestei mizerii, privi fără prietenie şi la Elena, crucificată pe scaunul ei de infirmă, cu ochii scobiţi din orbite şi cu cearcăne viorii sub pleoape.

— Mi-ar plăcea să stăm odată la masă la birturile acelea de la drum! își rosti Magda o dorință veche. De cînd îl rog pe Jack! Mi se pare atît de pitoresc!... Să facem într-o seară o escapadă...

„Da! se uită acru Comșa la dînsa. Aș vrea și eu să te văd cu penele de sticlete, în sosurile de acolo și în sfîrîiala de untură. Ce repede te-ai mai vindeca de pitoresc!..."

Astfel, Radu Comșa isprăvi cu toți.

— E timpul să trecem pe la Luminița! hotărî tanti Laura, privindu-și ceasul de la brățară. Copii!... Radu... Radule!

Radu Comșa se scutură la chemarea numelui care nu era numai al lui, care, pentru aceștia, nu mai era acum numele lui.

Radu Șerban părăsi cetatea, scuturînd hainele copiilor, aducînd uneltele. Veni cu ele în mînă. Era cu fire de nisip în păr. Culese pălăria de jos. Copiii întinseră mîinile, luîndu-și ziua bună cuminți. Radu Comșa gîndi, cu acreală: „dresați!" Laura Vardaru o sprijini de braț pe Elena. Maiorul se oferi să ducă scaunul.

— La revedere, domnule Comșa... Cred că ne mai întîlnim pe aici! îi strînse mîna bărbatul Luminiței, aruncînd fără nici o intenție formula banală a oamenilor care s-au cunoscut într-o stațiune balneară, unde știu că vor da ochi și a doua zi, fără să se caute.

Apoi, a pornit cu cîte un copil atîrnat de fiecare braț.

5

„Cînd te voi mai întîlni, am să întorc capul!" decise Radu Comșa, întinzîndu-se pe pînza scaunului și deschizînd cartea.

Respiră.

Crezuse că n-au să mai plece. Mîine are să se mute la un kilometru. În celălalt capăt, spre Tuzla, unde nu mai ajunge nimeni.

Căută pagina la semn:

„*Je te reparlerai de toutes ces choses; il faudra bien parler encore de l'avenir si nous voulons l'aborder sans aveuglement, sans honte et sans horreur.*"

Pe marea vînătă, sub lamele de nori neclintiți, amurgirea se lasă mucedă.

Două păsări albe — aceleași ori altele? — înaintează spre zarea unde ceața a pus o barbă de funingine. Și nici un val. Apa sleită trebuie să fie acum grea ca plumbul.

„La majorité des hommes souffrent d'une espèce d'abandon; ils souffrent de s'offrir toujours en vain...“

Mesagerii albi se întorc din zarea deșartă.

Bat extenuați din aripi. Acolo de unde vin n-au găsit nimic; chiar insula s-a scufundat; un gol vînăt și alt nimic.

Cartea lui Radu Comșa a lunecat de pe genunchi. În față, pe plajă, între linia apei și el, e cetatea de nisip. Intactă și cu ferestrele de sidef lucind, așteaptă bucuria de mîine a copiilor.

Întoarce ochii și ochii revin.

Cetatea are metereze rotunde, un șanț de jur împrejur și o punte. E și turnul de pază, așa cum l-a închipuit Mihai. Și spînzurătoarea de trestie, pentru spioni. Și ferestrele de sidef, cum le-a voit Mioara, de unde prințesa să privească lupta cavalerilor cruciați; și grădina cu fire de alge a lui Mimi, unde să se plimbe prințesa, cînd bătălia s-a sfîrșit. „Am uitat glădina pentlu plințesă!“...

— Mîine dis-de-dimineață, venim cu maman! Venim s-o isprăvim!... spuse Mihai, admirînd-o încă o dată cu mîndrie, înainte de a pleca și înconjurînd-o cu lopata în mînă ca să-i netezească încă vreun colț nemistriit.

Iar din mers, se mai întoarse s-o privească, neîndurîndu-se s-o lase vîntului care poate va împinge peste noapte valurile pînă acolo, să lingă nisipul și să înghită tot.

Nici un val nu se clintește. Vîntul a murit undeva... „Fii fără teamă, Mihai, tu, celălalt Mihai! Bucuria ta fragilă va supraviețui pînă mîine!“

Ce putere rea îl ridică pe Comșa?

A aruncat cartea pe scaun.

Merge pînă acolo și, cu o aruncătură dușmană de picior, dărîmă turnul, răstoarnă meterezele, apoi, cu talpa, metodic, netezește pămîntul amestecînd scoicile cu firele de alge, apăsat, da! să nu mai rămînă decît o jalnică movilă de nisip strivită sub tălpi.

Cînd a sfîrșit, își șterge fruntea și privește ca un răufăcător împrejur, abia atunci temîndu-se să nu-l surprindă cineva. Și, într-adevăr, vine cineva!

Își ia înfățișarea nepăsătoare a unui om care se plimbă cu miinile la spate, respirînd, în singurătate, binefăcătoarea odihnă a mării...

— Știam că ești aici!... Mi-a spus doamna Laura Vardaru...

Virgil Probotă îi căută amîndouă miinile, ca să le scuture cu toată dragostea prieteniei lor vechi.

Dar miinile lui Radu Comșa rămaseră moi și neînsuflețite. De unde a mai venit și acesta? Toți se adună astăzi aici? Cînd au să-l lase odată în lumea lui, unde nu mai este loc pentru nimeni?

— Îl cunoști pe Dinu?

Copilul îi pare urît, cu gîtul subțire în gulerul uniformei de liceu cu vipușcă galbenă. Are ochii cu fire de aur și fruntea bombată ca a Mariei; totuși îi pare urît. E cu tigva goală, tunsă. N-a mai rămas nimic din copilul cu părul cîrlionțat.

Timid, băiatul întinde mîna domnului acestuia străin: astăzi Radu Comșa a întîlnit toți copiii altora.

Dinu se uită pe furiș la cicatricele din obrazul lui Comșa, pe urmă a plecat ochii, fiindcă totdeauna copiii fug instinctiv de urîțenie și de suferință.

— Să stăm jos, Radule!

Virgil Probotă pipăi nisipul cu mîna.

— E cald încă... Putem sta! Și să vorbim, Radule... Atîtea veacuri sînt de cînd nu ne-am văzut!...

Vorbi Virgil Probotă.

Radu fu silit să asculte. Unul vorbi, întîi, numai despre el; cum vorbesc întotdeauna oamenii numai despre ei. Celălalt ascultă, gîndindu-se numai la el; cum gîndesc întotdeauna oamenii numai la ei. Bunăvoința lui Virgil Probotă rănea, ca o ofensă, dezolarea lui Comșa, încă mai ermetic ghemuit în sine.

Dinu merse chiar la marginea mării și, întins cu fața în jos, cu obrajii în pumni, privea șesul apei cu nesațiul romantic al celor dintîi lecturi.

În același loc, Maria Probotă, acum nouă ani, stătuse tot așa, odihnindu-și ochii osteniți pe calmul plat al aceleiași mări. Dinu îi adusese un crab atîrnat de picior, ca adineaori Mihai, copilul Luminiței.

Dar liceanul cu părul tuns și cu vipușca galbenă la uniformă nu le putea ști acestea, nu și le mai amintea. Copiii uită, viața lor e înainte, nu îndărăt. Amintirea era ștearsă, cum au

fost șterse pentru totdeauna urmele lor în nisip și cum marea de-acum, aceeași, nu mai păstrează, indiferentă și veșnic primenită, amintirea mării de-atunci.

Dar ochii lui Dinu, castanii cu fire de aur, ca ochii Mariei, se învăluiră de o tristețe copilărească, o clipă; tristețea fu numai fiindcă așa, privind întinderea sură a apei, se închipui că e indianul Thalcave, la capătul ultim al Patagoniei, privind, cu mîna streașină la ochii paienjeniți, orizontul unde a dispărut pentru totdeauna barca în care se află prietenii lui, copiii Căpitanului Grant.

Astfel, tristețile nefericirilor imaginare se suprapun peste tristețile fără vindecare ale vieții celei adevărate.

Se suprapun și le înlocuiesc.

— Pot spune că acum sînt mulțumit!... declară Virgil Probotă, lungindu-se pe nisip într-un cot și trăgîndu-și haina sub el.

„Maria nu mai este pe lume și el poate fi mulțumit!" gîndi scîrbit Comșa.

Și îndată după aceea: „Am devenit avocatul din oficiu al morților. Adineaori pentru Mihai Vardaru! Acum pentru Maria."

— Clujul era ideal pentru un om ca mine! continuă Virgil Probotă. Am un laborator admirabil înzestrat. Mi-e destul... Restul nu mă interesează! Cînd ies dintre microscoapele și fiolele mele, mă surprinde că atîta lume se frămîntă pentru nimicuri fără nici un interes și îi compătimesc. Dinu învață bine... Poate a început să citească prea mult, dar îi supraveghez lectura... Curiozitatea e un indiciu... Nu trebuie contrariată, ci numai captată! Canalizată! Nu-i tolerez excese: nici prea mult sport, cum a degenerat obiceiul acum, nici numai carte, falsificarea livrescă a vieții, cum era obiceiul pe vremea noastră... Acum e vorba să ne mărească salariile!... Cu puțină chibzuială se poate trăi, măcar că se vaicără toți...

Radu Comșa își cîntări prietenul, cu înfățișarea lui de om satisfăcut, în hainele noi, în care se mișca stîngaci.

Observă că a început să prindă burtă și că a chelit complet.

Această constatare nu-l nemulțumi.

— Am venit pentru o săptămînă numai, și mai mult pentru Dinu. Imaginează-ți că uitase cum e marea!,... E adevărat că la patru ani, cînd a fost el, ce putea înțelege?... Pe urmă, mă întorc iar la laboratorul meu: eu lucrez și vara!

Pot spune chiar că lucrez mai bine! E linişte, nu mă deranjează nimeni. Cînd obosesc, deschid fereastra... Pomii sînt la doi paşi... După un sfert de oră, mă întorc reculeș... Prepar o lucrare serioasă. Am cîteva comunicări la revistele de specialitate, despre care s-a făcut oarecare caz... La sfîrşit, tot străbaţi! Viaţa nu e atît de ingrată... Păcat numai că...

Virgil Probotă se opri, uitîndu-se, cu ochii lui roşcaţi, la locul unde Dinu căuta neclintit în zarea după care au dispărut copiii Căpitanului Grant.

Era marginea de plajă pe care o alegeau altădată Maria cu Dinu. Unde i-a găsit în dimineaţa ultimă a lor, aici.

Poate la aceasta se gîndea. Poate la altceva.

Acum, acolo era numai nisipul, marea şi alt Dinu.

Reluă:

— Toţi sfîrşim prin a accepta viaţa!... Adaptarea e un principiu de existenţă! O condiţie...

„Acum începe cu mania lui! gîndi Comşa. O teorie biologică!... Am auzit adineaori o disertaţie asupra lui Freud; s-o suport şi pe aceasta!" Şi îşi surîse singur cu rînjetul dezvelind caninul.

Dar Virgil Probotă nu începu defel cu mania lui. Se întoarse la Radu, punîndu-i mîna pe genunchi şi întrebîndu-l:

— Şi tu?

— Eu, cum mă vezi! rosti amar Comşa, observînd că prietenul abia acum şi-a amintit de el.

— Eşti cam laconic, Radule!...

— Precum vezi...

„Vorbeşte exact, acum, ca Dan Scheianu, gîndi cu sinceră mîhnire Virgil Probotă. Cine ştie ce secrete umilinţi înăbuşă în el! E un nefericit. Trebuie scăpat din această pierzare."

— Radule! rosti cu frăţească pornire Virgil Probotă. De ce nu-mi spui?...

— Ce să spun? rîse fals Radu Comşa, dezvelind colţul caninului în rînjet. Aştepţi o spovedanie? Să-ţi înşir, ce? Povestea mea e aici, aici şi aici! arătă, pe rînd, obrazul însemnat, haina cu ţesutul mînecii destrămat şi fruntea. Oricine poate citi, iar unii, de aceea fug!...

— Suferinţa ta, Radule, e aici!... spuse încet Virgil Probotă, atingîndu-i pieptul. Inima ta e bolnavă!

— În orice caz, n-ai să mi-o tămăduieşti tu în laborator... Nici n-ai să mi-o întinzi la pila electrică, ca mezenterul broaştelor! adăugă mai tîrziu, ca să-l jignească.

Şi îndată începu să-şi roadă unghia pînă în carne.

Virgil Probotă desenă cu apărătoarea de nichel a creionului figuri geometrice în nisip, ştergînd şi construind altele.

Vorbi fără să ridice ochii, cum s-ar fi destăinuit pămîntului:

— Înţeleg ceva din dezolarea ta, Radule!... E înrudită cu a noastră, a tuturor. N-a scăpat nici unul din generaţia noastră. Atît doar, că fiecare se mărgineşte la el, ori la profesia lui, nu observă că sîntem atinşi de o boală generală care n-a cruţat pe nimeni pînă acum. O temere, o îndoială... Parcă, uneori, o mustrare... Cîteodată, în laboratorul meu, de acolo din Cluj, cînd obosesc, deschid fereastra şi întorc spatele mesei de lucru... Atunci mă cuprinde şi pe mine îndoiala! Tot ce există, pe pămînt ori sub pămînt, a fost scormonit la iveală de tovarăşii mei necunoscuţi din toate laboratoarele lumii, şi a fost pus la dispoziţia celorlalţi... Ieri erau puteri nefolosite şi bogăţii nebănuite de nimeni!... Acum stau la picioarele tuturor. Omeneşte, ai cîteodată drept să te simţi mîndru de veacul tău... Şi lumea e totuşi nefericită! Din ce în ce, nu ştie ce vrea şi nu se mulţumeşte cu ce are...

— Mi se părea adineaori că arăţi a fi foarte mulţumit! îl întrerupse cu acreală Comşa.

Virgil Probotă nu-l auzi. Continuă:

— Citeam o anchetă... Chiar ieri. Au răspuns savanţi şi militari, din Europa şi din America şi japonezi de care se tem deopotrivă europenii şi americanii... Toţi vorbesc despre un război viitor ca despre o fatalitate inevitabilă... Cel mult, îndrăznesc să spere că va fi, deocamdată, amînat! Şi toţi ştiu că un război viitor are să însemne o exterminare în masă a oamenilor, pe lîngă care războiul ce a fost rămîne numai o joacă de copii... Se vorbeşte despre crepusculul rasei albe. Despre celelalte continente, care se vor ridica să ne extermineze cu armele create de noi... Şi cine mai ştie încă ce alte ameninţări ne mai pîndesc!... Atunci mă cuprinde o îndoială... Nu slujim oare o minciună? Nu sîntem cumva complicii unei înşelări care pregăteşte omenirii alte suferinţe, mai teribile? Nu punem oare, în mîna unei umanităţi iresponsabile, armele cu care să ne ucidă?

Virgil Probotă se îndreptă în capul oaselor pe nisip, vîrî creionul în buzunarul de la piept și privi acum zarea opacă a apei, dinspre care înainta noaptea.

— Mă uit la copacii care înfățișează natura și gîndesc prin ei!... Mi se pare atunci că miracolul nostru, de care sîntem mîndri, e un miracol trist! Am denaturat natura, am făcut-o ignobilă și criminală!... Oamenii cunoșteau plăceri simple și dezinteresate... Acum fericirea e plătită și artificială. Bucuriile noastre sînt tarifate... O pădure e a cuiva, nu a pămîntului. Și peștii rîurilor au acum un stăpîn... Civilizația e exclusivistă! Plătesc ca să pot spune de ceva că e al meu și nu-mi face plăcere decît pentru că e plătit.. Și fiindcă plătesc și fiindcă plătind pot obține orice, devin insațiabil, vreau mereu și mereu altceva, iar satisfacțiile noastre sînt triste și incomplete!... E meteahna, tara civilizației noastre, cum de altfel a repetat-o, pînă la bagatelizare, Fererro...

Virgil Probotă se ridică în picioare.

Radu Comșa îl găsi grotesc, în hainele lui noi de parvenit al progresului, perorînd în fața mării care-a văzut, atîtea milenii, atîtea și atîtea.

Dar Virgil Probotă nu bănui aceste gînduri ale prietenului, vorbind mai departe:

— Și tot copacii aceia îmi dau atunci răspunsul... Mi se pare că ți-am spus. Sînt cîțiva tei bătrîni. Cînd au fost sădiți acolo, omul nu putea zbura și nici nu putea culege din văzduh, cu o antenă, concertul de la Paris... Toate s-au înfăptuit deci în mai scurtă vreme decît ciclul unei vieți. Și vîrsta planetei se numără doar cu milioanele de ani!... Atunci, mi se lămurește singura explicație a acestei nemulțumiri de care suferă omenirea... Omul e nemulțumit și suferă, fiindcă n-a avut vreme să se deprindă cu felul de viață creat tot de el... Se urcă în avion să parcurgă cinci sute de kilometri în două ore, mîine poate într-o oră, dar sufletul lui e încă vechi, ca atunci cînd străbătea distanța aceasta, în căruță de poștă, în opt zile... Și mă întorc iar de la fereastra cu tei, la masă și la microscoapele mele. Mă întorc împăcat!... Nu vreau să-mi trădez, trîndăvind, miile de tovarăși pe care nu-i cunosc, din toată lumea, care nu se îndoiesc și nu se opresc din munca lor de furnici... Criza de acum e trecătoare! Tot ce-a cîștigat vreodată omenirea a fost cu un sacrificiu și a început printr-o

catastrofă. Creştinismul a dărîmat imperiul roman. Şi religia noastră dărîmă pentru moment, ca să reconstruiască...

Radu Comşa gîndi: „Acesta, în imbecilitatea lui, crede că fericirea omenească are să iasă dintr-o eprubetă". Şi îl compătimi.

Dinu veni de la ţărmul apei. Pierduse nădejdea că se va mai întoarce barca în care au plecat fiii Căpitanului Grant. Sub fruntea rotundă, ca fruntea Mariei, acum ochii castanii cu fire de aur aduceau mai deplin aminte ochii Mariei.

Dar Radu Comşa nu-i văzu decît mîinile lungi şi mişcările dizgraţioase, de copil în vîrsta cînd creşte. Şi copilul presimţi că omul acesta cu semn urît în obraz nu-l priveşte cu simpatie. Pentru aceasta se întristă, fiindcă întotdeauna copiii sufăr cînd nu se simt iubiţi.

Virgil Probotă îşi încheie logosul cu mîna pe umărul lui Dinu:

— Să nădăjduim că aceştia au să fie mai fericiţi!... Noi stăm cu jumătate de viaţă într-o epocă şi cu jumătate în cealaltă. Ne întoarcem cu gîndul numai îndărăt! Ei au viaţa numai înainte... N-au ce regreta, fiindcă n-au cunoscut ce-am ştiut noi. N-au ce să-şi amintească... Poate au să ne dispreţuiască puţin pentru sentimentalismul nostru, care, mînîndu-ne mereu în trecut, nu ne îngăduie să trăim prezentul... Pentru ei totul va fi firesc!... Se vor simţi bine în veac, cum noi nu mai sîntem capabili să ne simţim.

Copilul ridică ochii castanii la amîndoi, neînţelegînd:

— Dar mă simt foarte bine!... Păcat numai că marea e atît de urîtă în astă-seară...

„Are acelaşi glas. Glasul Mariei, ca sunetul mat al bilelor de fildeş ciocnite", gîndi Radu, iar amintirea moartei îi fu amară.

Apoi îl cuprinse o frică absurdă, o remuşcare de mult aţipită undeva în el. Teama ca nu cumva să-şi amintească Dinu de acea noapte de noiembrie, cînd i-a părăsit în ploaie, pe legătura lor săracă, în drumul retragerii.

— Cred că mergi cu noi la masă, Radule? îl îndemnă Virgil, nădăjduind să-l dezmorţească aşa din mocnita-i singurătate. Sîntem numai noi...

— Nu pot... Mai rămîn!... se împotrivi Radu Comşa, născocind îndată o prietenie imaginară: Aştept pe cineva.

Dinu se bucură că nu vor sta la masă cu un om atît de posac.

Cînd se depărtară, Radu îi privi din urmă, rozîndu-și unghiile. Virgil ținea copilul cuprins cu mîna stîngă după gît. Dinu întrebă:

— Tăticule, acesta e domnul Comșa, despre care tot îmi spuneai mata?...

Dar gîndul pentru care întrebase rămase închis în sfiiciunea lui de copil: se mira că cineva va fi putut fi vreodată prieten cu asemenea om.

6

Radu Comșa rămase iarăși singur. Îl împresură amurgirea fumurie.

Cerul noros se lăsase pe mare, de unde nu se mai întorcea nici o pasăre albă.

S-ar fi spus că în apa vînătă a murit acum, lăsîndu-se la fund, tot ce fusese însuflețit.

Cetatea de nisip era numai o movilă de nisip, boțind o cicatrice pe plaja netedă.

Îl scutură frigul.

Strînse scaunul. Îl tîrî la baraca de scînduri. Se îndreptă spre birtul lui cu miros de untură sfîrîită, ocolind lumina.

Se încrucișă în drum cu o pereche rezemată în braț, cu frunțile apropiate: doamna cu părul oxigenat, stăpîna lui Pikiki, și domnul Pastion. Pe urmă, după zece pași, întîlni soțul fără mînă, cu Pikiki legat în curelușă, pășind cu ochii în pămînt, în înnoptare, pe poteca prăfoasă...

N-avu nici simpatie, nici înduioșare pentru el. Ba își spuse că un om care acceptă aceasta nu merita să fi pierdut cîndva o mînă „acolo".

Se izbi cu pieptul într-o împrejmuire de sîrmă. Ocoli pe-o alee. O fereastră luminoasă îi atrase ochii. Vru să privească în altă parte, dar ochii erau chemați de căldura bună și intimă, a luminii aprinse. Fereastra era deschisă.Lampa atîrna deasupra mesei. Doi copii, doi părinți, o familie: ceea ce se află în ceasul acela după toate ferestrele luminate.

Înaintă încă și se opri cu ochii lărgiți, cu mîna sprijinită în trunchiul unui salcîm.

Era fereastra *lor*.

Luminița, cu un copil la dreapta și altul la stînga, le împărțea în farfurie. *Celălalt*, întors, cu spatele spre întunericul de afară... Mihai înălță ochii, clătinîndu-și cîrlionții părului: fără să se audă vorbele, se înțelegea că Luminița îl mustră pentru ceva și că el se apără. Mimi, cu șervetul după gît, se uita la lampă prin scăunașul de cristal...

Omul întors cu spatele vorbi ceva, Luminița a rîs ușor... Pe urmă, rămase cu ochii uitați în înnoptarea de afară; mutat vasul de cristal cu flori, din calea privirii.

Gîndește ceva străin; o clipă e absentă dintre ceilalți. Bărbatul i-a pus mîna pe mîna ei. A tresărit și rîde:

— Nimic! Nu știu la ce gîndeam!... Mimi, lasă scăunașul și mănîncă...

Mimi numai frunzărește. Mihai a terminat și a pus furculița alături. Explică ceva gesticulînd aprins, cu mîinile deasupra mesei. Degetele Luminiței îi mîngîie părul, s-au întîlnit cu degetele bărbatului pe creștetul copilului, care e al lor.

Mîna lui Radu Comșa s-a înfipt într-un ghimpe din trunchiul salcîmului, dar nu o mișcă. Durerea îi face bine.

Privește la o viață a lui, care i-a fost furată.

Luminița a vorbit. I-a auzit cuvîntul rostit, numai după mișcarea buzelor:

— Radule!...

A răspuns *celălalt*.

Ce ușor i-a fost! „Radule!" -- numai a schimbat ceva și viața durează!... Cît o urăște! Cum a putut să creadă vreodată în ea?... Luminița iar rîde. E abia mai femeie decît atunci... Peste ea n-au trecut anii. N-au lăsat nici un semn... Își dezmiardă copilul: cum poate dezmierda copilul altuia?... Dar ce gînduri stupide!... E numai copilul *ei*, al *lor*, al *acelora*... El e cel străin, care stă aici și nu se poate desprinde, ca un cerșetor privind la fereastra unde e lumină și cald înlăuntru și unde n-a fost primit, fiindcă nu pentru dînsul era vreun loc.

Lampa a clipit, s-a clătinat.

Sînt nenorociri care pot veni neașteptat, să curme cea mai calmă și durabilă fericire; explodează o lampă, cade de sus și se aprind toți, se sfarmă automobilul într-un zid... Mișună gazetele în fiecare zi de asemenea fapte diverse... Dacă s-ar aprinde toți, ar sări el oare în flăcări să salveze unul?

Dacă i-ar găsi sub maşina sfărîmată, s-ar pleca el oare să ridice unul?...

Dar lampa revarsă înainte lumina ei caldă şi bună. Cei dinlăuntru n-au presimţit că s-ar putea întîmpla vreodată ceva să rupă tihna lor fericită. Totul e sigur şi simplu.

Se zbate un fluture împrejurul luminii şi a căzut cu aripile dogorîte pe faţa de masă. Mihai a întins mîna după zvîrcolirea lui, iar Mimi îl vrea ca. Luminiţa l-a luat ca să facă pace. L-a ridicat în vîrful degetelor şi s-a dus la fereastra deschisă, să-l arunce afară.

L-a pus în palmă şi a suflat asupra lui. Fluturele şi-a palpitat aripile cu restul de viaţă. Şi Luminiţa s-a oprit, cu mîinile rezemate în pervaz, să privească pe întuneric.

E înrămată de lumina molcomă dinlăuntru; în fund se văd buclele copiilor; un cap bălan, unul negru...

Luminiţa s-a aplecat încruntîndu-şi sprincenele ca să străbată mai adînc întunericul. Parcă e cineva: o umbră... Un necunoscut rezemat de un copac... Un cerşetor, un vagabond... A fost numai o părere... Nu mişcă. S-a clătinat o creangă şi a crezut că e un om. O părere şi alt nimic.

Se întoarse aşezîndu-şi din mers firele de păr în care luceşte lumina.

Cînd înoată cineva prea departe, în larg, cum înoată imprudent Luminiţa, se poate uşor întîmpla să-şi piardă respiraţia şi să nu se mai întoarcă niciodată!

Gîndul s-a ales din ultima drojdie de umilire, de ruşine şi de dezgust.

Radu Comşa a dus mîna plînă de sîngele rănii la ochi, la obraz... Ce-a mai gîndit? Pînă unde a ajuns? Ce fiară odioasă piroteşte în el?... Tot ce-a făcut astăzi a fost numai să urască. În bucuria tuturor, a adus sufletul lui înveninat. Pe nimeni nu l-a cruţat. Pe nimeni nu l-a iertat! Nici pe copii... Bucuria lui a fost să le strivească bucuria lor. Şi acum a dorit şi aceasta!...

Mîna astupă ochii. Întîlneşte semnele tăiate în carne, ca un stigmat în afară, a hizeniei dinlăuntru.

Şi mîna s-a retras de atingere cu oroare.

Acesta e tot adevărul pe care îl înţelege acum: rana a venit numai ca să pună în afară semnul hizeniei care dormita în el, dinainte. Să-l deosebească între toţi...

— A gemut cineva afară?

Copilul Luminiței, ridicat în vîrful picioarelor ca să ajungă pînă la pragul ferestrei, privește cu ochii lui mari și nevinovați în întunericul unde cutreieră duhurile urîte și rele.

— Un om fuge!...

Da, un om fuge cu obrazul ascuns în mînă, printre spinii care-l plesnesc.

Fuge spre margine, dincolo de tot, de ziduri, de oameni și de lumină, unde întunecarea a pus stăpînire. Fuge alungat de el însuși, cu inima zvîcnind în gratiile coastelor unde s-a deșteptat durerea. Iar cînd a ajuns în cîmp, îl cheamă lucirea lacului cu apă sleită și neagră, ca lacul pustiu și blestemat, Asfaltit... Se împleticește, se ridică și fuge între spini, pînă ce cade undeva cu sîngele obrazului în nămolul plin de duhoare.

Iar apa de acolo e atît de grea și blestemată, încît nu primește trupul nici unui înecat.

POMPILIU CONSTANTINESCU: Epopeea războiului nostru nu și-a găsit cîntărețul. Pretext de literatură oratorică sau de proză onestă și mediocră, cu intenții patriotice și moralizatoare, evocarea clipelor de încordare supremă a neamului n-a fost fixată într-o operă reprezentativă. Este și explicabil; trăim încă legați, cu unde invizibile, de un trecut prea apropiat; simțim evenimentele înșiruite pe același plan de cronică succesivă. În genere, evocăm sugestiv numai întîmplări care au lunecat din plasa atmosferei ambiante; războiul intră în literatură după ce a intrat definitiv în istorie; altfel, plutim la o încrucișare de căi, între istorie și ficțiune; arta trăiește însă din mirajul reconstituirii integrale.

Trecerea de la nuvelă și schiță la roman a d-lui Cezar Petrescu pune problema între romanul-cronică și romanul-ficțiune. Pictor al monotoniei provinciale, elegiac al iluziilor prăbușite, d. Petrescu încearcă să îmbrățișeze un complex de personaje și evenimente în construcția unui roman cu dimensiuni epopeice. Istoria psihică a eroilor din *Întunecare* este evoluția unei mentalități sociale, între epoca neutralității și război. Cadrele în care se petrece acțiunea sînt copios oferite de realitate; d. Petrescu n-a avut decît s-o înregistreze; din memorie a copiat un aspect pe care l-am trăit recent: paralelism, pînă la identificare, între realitate și artă. Jocul închipuirii e neînsemnat în acest repertoriu contemporan; predomină exactitatea relatării, în dosul căreia se pierde reconstituirea artistică. Realismul descriptiv și anecdotic, amănuntul umil și cunoscut imprimă romanului un caracter pe care l-am putea numi sociologic. În acest cadru, benevol oferit de materialul abundent, nu mai căutăm un suflet, o vibrație personală;

recompunem, prin simplă memorie, un jurnal de evenimente pe care l-am trăit sau îl cunoaştem indirect. Impresia determinantă din *Întunecare* se desprinde din document: romanul-cronică domină ficţiunea. D. Petrescu lucrează cu *date:* înseşi caracterele personajelor sînt date verificate de experienţă. Putem defini un erou de la primele pagini: va fi acelaşi, va reacţiona identic la examenul împrejurărilor. Alexandru Vardaru, om de acţiune energică, îşi schimbă cîmpul de activitate, dar nu evoluează: se schimbă viaţa externă, el rămîne însă identic cu sine; tot astfel colonelul, fratele lui, îşi plimbă plictiseala şi slăbiciunile într-un decor mai precipitat, fără ca să-şi accelereze şi ritmul interior; apoi Vesbianu, care-şi plasează simţul de afaceri în alt cadru; soţia lui, Luminiţa şi Comşa — toţi sînt epuizaţi de orice posibilitate de a se depăşi.

Evenimentele înaintează, ei rămîn la punctul iniţial. Neşovăit static, descriptiv, *Întunecare* purcede din matca romanelor sociale ale d-lui Sadoveanu şi din Vlahuţă. În concepţia literară a d-lui Petrescu dormitează încă tendinţa; sociologul e prezent cu o vigilenţă ce depăşeşte pe artist; oamenii sînt mai întîi categorii sociale, apoi psihice; de aci monotona identitate cu ei înşişi.

Războiul se estompează în perspectiva fumurie a faptelor neprevăzute şi absurde; epopeic e numai materialul. Suflul romanului e scurt şi înăbuşitor; structura socială a vieţii trece pe primul plan; destinul din timpul războiului coincide perfect cu destinul din vremea de pace. Radiş (ce asemănare de situaţie şi de nume cu eroul lui Vlahuţă) îşi exercită funcţia de cartofor statornic; Zoe îşi înşală bărbatul, în ambele ipostaze; Maria şi Virgil Probotă duc, paralel, greul sacrificiului şi al resemnării; Comşa e ocrotit, involuntar, cu egală bunăvoinţă. În pietrificarea situaţiei lor sociale se ascunde rechizitorul satirei.

Documentar şi descriptiv, construit pe amănunte realiste, învăluit de un destin meschin (aci găsim tragicul provincial din opera d-lui Petrescu), *Întunecare* nu aduce un suflu epopeic, ci un fragment sociologic, prin care romanul-cronică îşi sporeşte numărul cu un nou exemplar. *(Cezar Petrescu: „Scrisorile unui răzeş", „Întunecare", cartea I,* în „Viaţa literară", an. II, nr. 54, 4 ianuarie 1927, p. 3.)

•

Cînd istoria literară va căuta să fixeze fizionomia de prozator a d-lui Cezar Petrescu, va putea stabili mai amănunţit obsesia marilor umbre de scriitori sub care s-a dezvoltat. Desprindem încă de pe acum un spirit de adaptare la diferite metode şi formule artistice, în compoziţia temperamentului său nelimpezit. Debutul d-lui Petrescu, în *Scrisorile unui răzeş*, pornise din atmosfera unor modele locale, ca o fişie

desprinsă din lirismul evocator al d-lui Sadoveanu. Povestirile sale aveau aspect de poem, iar nuvelele oscilau între document și sensul simbolic. În *Drumul cu plopi*, substanța lirică începe să fie subordonată unei afabulații, întreruptă și de frecvente abateri descriptive. Din stare de suflet, descrierea evoluează spre cadrul social și ambianța morală. Liricul se îndreaptă spre observație și analiză a obiectului, anunțînd trecerea spre realism. Noua sa formulă o afirmă romanul *Întunecare*, conceput pe dimensiuni de frescă, de un realism prea minuțios în documentarea descriptivă. Eroii pășesc după logica intimă a faptelor, se plasticizează, dar nu ne mărturisesc totdeauna o viață independentă de intențiile prestabilite ale scriitorului. Aspectul de fantoșă pe care-l găsim în figura lui Comșa, evidența de copie de pe natură a altor personaje ascund încă pe liric convertit în căutarea de situații satirice și melodramatice. Truda laborioasă de aplicare la obiect dă totuși rezultate satisfăcătoare, în noua evoluție a d-lui Cezar Petrescu. (*Cezar Petrescu: „La Paradis General"*, în „Vremea", an. III, nr. 107, 27 martie 1930, p. 5.)

AL. A. PHILIPPIDE: În romanul *Întunecare* Cezar Petrescu a trecut în revistă toate categoriile sociale românești. S-a servit pentru aceasta de un eveniment social care să fie în stare să răscolească toate straturile societății și anume războiul. A condus timp de zece ani... soarta a zeci de personagii, trecîndu-le pe toate prin război și deformîndu-le pe toate cu ajutorul războiului, lăsînd, mai bine zis, războiul să le transforme și să le deformeze. *Întunecare* este un roman social nu prin destinația pe care i-o dă autorul (nu există nici o teză pe care ar dori s-o demonstreze), ci prin vastul material omenesc tratat. Este un larg panou de „Comedie umană" pe care ni-l oferă. Intriga romanului nu se grupează toată în jurul unui personaj central. Este un personaj principal Radu Comșa, dar acesta nu acaparează întreaga acțiune. Aș fi dispus să afirm că personajul principal din *Întunecare* este războiul, care trăiește și evoluează în sufletul tuturor personagiilor din roman. O nevoie izvorîtă din tehnica tradițională a romanului l-a silit pe Cezar Petrescu să ofere un loc mai larg la cîteva personagii. Într-un rezumat li se cuvine deci locul întîi.

1916, vara. Radu Comșa, tînăr avocat, secretarul deputatului Alexandru Vardaru, e logodit cu fiica acestuia din urmă, Luminița, care îl iubește și pe care o iubește. Radu Comșa e o fire energică și perseverentă. Fiu de țăran, singur și-a croit drumul și singur a izbutit în viață. O fire cinstită și hotărîtă. Războiul îl găsește mobilizat pe

loc la un minister. E o situaţie pe care i-a impus-o viitorul lui socru şi pe care o suportă greu. Suferă de a se vedea ocrotit în astfel de condiţii şi, după ce face la adăpost retragerea, la Iaşi cere trimiterea pe front. În luptele de la Oituz este rănit. O rană la piept şi una la faţă. Se vindecă dar rămîne desfigurat. Schije de obuz i-au sfîrtecat obrazul şi a rămas cu două cicatrici hidoase, la tîmplă şi la colţul gurii. Logodnica lui se sileşte să-l iubească mai departe, dar Comşa îşi dă seama de tot ce e forţat în afecţiunea ei. Îşi dă seama că tinereţea ei e mai egoistă decît datoria pe care vrea să şi-o impună şi că nu poate iubi un infirm. Primul pas spre dezagregare. Radu Comşa desface logodna şi rupe legăturile cu protectorul lui, deputatul Vardaru. De aici înainte dezagregarea sufletească a lui Radu Comşa continuă de-a lungul unei serii întregi de experienţe. Îşi dă seama că războiul n-a învăţat nimic pe nimeni. Ticăloşia socială e tot mai mare. Îmbogăţiţii de război, politicianii venali, exploatatorii de tot felul mişună mai mulţi ca niciodată în România Mare. Singurul om de treabă din roman, afară de Comşa, profesorul de liceu Vasile Mogrea, e un revoltat fără putere şi un om care renunţă la luptă, scîrbit. De altfel e un suflet amestecat şi turbure, amestec de ţopîrlănism speriat şi resemnare filozofică. Din pricina „ideilor înaintate" Mogrea e exilat într-o provincie. Comşa se găseşte din ce în ce mai singur. Întunecarea din sufletul lui se face tot mai mare. Nu găseşte în jurul lui un singur lucru frumos şi bun de care să se agaţe. A făcut războiul cu nădejdea că din tot zbuciumul va ieşi, poate, un adevăr luminos la iveală, că oamenii îşi vor da în sfîrşit seama după atîta suferinţă de nevoia unei schimbări. Radu Comşa trebuie să se resemneze să vadă că s-a înşelat şi asupra oamenilor şi asupra lui. Nici societatea nu s-a schimbat, nici el nu are puterea s-o schimbe. Întunecare. Pe lîngă asta, rana de la piept l-a lăsat bolnav. La Techirghiol, unde se duce ca să se caute, în 1926, revede aproape pe toţi cei pe care i-a văzut trăind şi evoluînd de zece ani. Printre aceştia e şi fosta lui logodnică, acum măritată, fericită. Priveliştea acestei fericiri, pentru el, care nu se ştia nici invidios nici rău, este o durere. Îşi simte desfigurarea de pe obraz căzîndu-i în suflet şi făcîndu-l tot mai întunecat şi mai turbure.

Romanul lui Cezar Petrescu e crud şi trist. E crud şi trist pentru că, înainte de toate, are caracterul de adevăr iremediabil. Veracitatea lui îi dă o rară putere sugestivă. Toate personagiile trăiesc cu o mare intensitate. Nu e numai viziunea despre viaţă a eroului Radu Comşa. Este o descripţie imparţială a societăţii româneşti din ultimii cincisprezece ani, descripţie completă şi strictă. Cezar Petrescu întrunește

un puternic spirit de observație cu o mare putere de exprimare. Se mișcă cu aceeași ușurință în toate situațiile, făcînd să vorbească cu aceeași plauzibilitate oameni din toate categoriile sociale, din toate clasele. E acasă la el oriunde. Însușiri de gazetar utilizate de un veritabil talent de romancier. Bănuiesc că admiră pe Balzac, că a fost la școala lui și că a învățat bine. În literatura noastră ocupă un loc unic. E singurul nostru romancier care are curajul de a aborda subiecte de felul acelora din *Întunecare*. Mulțimea personagiilor pe care le conduce este prodigioasă. Nu lasă pe nici unul nedeterminat și neterminat.

Radu Comșa este un revoltat. Dacă nu prin fire, prin împrejurări. Este, în orice caz, în literatura noastră, unul din rarii tipi de revoltați. Asta îi constituie și originalitatea. Într-o literatură ai cărei eroi sînt în mare parte abulici și șovăitori, el este o excepție. Dar Radu Comșa este în același timp și un ratat — și ratat numai din pricina împrejurărilor. Într-un mediu ca cel românesc el nu mai este, din acest punct de vedere, o excepție. Și aici, în descrierea și analiza acestui mediu, stă cruzimea și tristețea romanului. Autorul a plasat lîngă Comșa pe prietenul acestuia Mogrea, alt revoltat, dar de altă natură. Mogrea este tipul, foarte specific românesc, al revoltatului cu gura, care vorbește mereu, înjură tot, pe toți, pe toată lumea, totul fiind pentru el „mofturi". Revoltă pur verbală, indignare care nu se manifestă decît în vorbă și înjurături fără eficacitate. Un criticism inactiv, foarte românesc, și un tip național, tot așa de național ca și celelalte personagii ale romanului, începînd cu Sofron Vesbianu, „om de afaceri" și om de învîrteală și sfîrșind cu domnul Lică Cartojan, mare „elector politic" și îmbogățit de război, guvernamental mereu, chiar și în opoziție.

Cu astfel de personagii și cu astfel de atmosferă, romanul lui Cezar Petrescu este menit să ofere societății românești o oglindă credincioasă. Este înainte de toate un document de foarte bună calitate.

Ca realizare de artă, este un roman realist desăvîrșit. Mediul burgheziei noastre mari și mici este tratat fără sentimentalism și îngăduință, văzut cu un ochi ager și nemilos. Dar nu este numai o copie fidelă. Plutește peste tot și te pătrunde un suflu de adîncă simțire, un suflet larg, încăpător și puternic, al autorului. Această impresie te face să treci cu vederea anumite șovăieli, foarte rare, și oarecare grabă în redactarea anumitor pasagii. S-ar putea de asemenea reproșa personagiilor că vorbesc prea mult, că pe alocurea replicile lor sînt prea mult discursuri sau dizertații. Personagiile au poate cîteodată prea multă elocvență. Dar este, iarăși, drept, că sînt voit construite astfel. Vorba prea multă le înlocuiește lipsa de voință și puterea de

a acţiona. Poate prin asta sînt şi mai veridice. Se vorbeşte mult în România. Cum se vorbeşte mult şi în romanele ruseşti pe care simţi că autorul le cunoaşte bine.

Întunecare e un roman din genul lui *Război şi pace*. Un roman care nu se grupează în jurul unui erou central, fiind oarecum viziunea de viaţă a acestui erou central. Îmbrăţişînd un interval de timp mare şi cuprinzînd o sumă întreagă de existenţe, nu i se poate cere rapiditate şi construcţie clasică. Tot aşa cum nu se poate cere vieţii să curgă strict şi sobru ca o tragedie de Racine. Nu este cu alte cuvinte un roman de tip francez, repede înnodat şi dezlegat, cu eleganţă, măiestrie şi sobrietate cam stearpă. E un roman de tip englez sau rus. Amplu, complex, amestecat, ca însăşi viaţa. Este şi cea mai mare laudă care i se poate aduce. Iar, plasat în literatura noastră, el umple un gol, îmbogăţind proza noastră cu o operă masivă şi tare. De-abia acum, după ce îl cunoaştem, ne dăm seama că această operă ne lipsea şi cît de mult ne lipsea. *(„Întunecare", roman de Cezar Petrescu*, în „Viaţa românească", an. XXI, nr. 2—3, 1929, p. 269—271.)

IZABELA SADOVEANU: Nu se poate vorbi cu sînge rece de acest roman al d-lui Cezar Petrescu. Retrăim în el cu prea multă ascuţime tragedia fără nume prin care numai o dată poate trece sufletul omenesc.

În aceste două volume, autorul nu ne înfăţişează numai turburările morale şi materiale ale războiului în generaţiile româneşti din timpul şi din preajma lui, ci enigma întreagă, enigma morală şi socială a unei generaţii.

Problemele pe care le pune desfăşurarea evenimentelor sînt răsfrînte în sufletele cele mai deosebite, în mediurile sociale cele mai variate şi prezintate sub unghiurile de vedere cele mai neaşteptate. Ele sînt analizate cu o luciditate crudă, tratate cu o fineţă, o neîntrecută justeţă şi precizie de judecată, într-o coloratură potrivită fiecărui suflet, fiecărui moment. Trăim în lumea aceasta variată şi multiplă toate etapele intermediare între viaţa de toate zilele din vremea neutralităţii şi dezlănţuirea catastrofei. Simţim toate nuanţele gradate pe care le-a stabilit războiul între civil şi combatant, între cei dindărătul, din jurul frontului şi cei de pe front. Războiul e redat mai mult în efectele lui secundare, în ecourile din sufletul populaţiei din toate păturile sociale. Aceste ecouri devin sub condeiul d-lui Cezar Petrescu reactive arzătoare care fac să iasă la iveală componentele cele mai tăinuite ale sufletului omenesc.

În preziua războiului, nimic nu tresare încă în viața obișnuită, în prevederea furtunii. Chiar lui Radu Comșa „viața îi apare simplă, limpede și fără primejdii". Cîtăva vreme oamenii continuă a trăi după vechile norme, în puterea inerției. În curînd însă, realitatea disproporționată a evenimentelor nu mai intră în cadrele mărunte și bine orînduite ale vieții lor de vietăți de apă stătătoare, sufletele se turbură și se descompun deformîndu-se.

În lupta cu primejdia, durerea și moartea, tensiunea excesivă a ființii scoate din adîncuri aspecte neașteptate. Personalitatea se reconstituie pe alte planuri, decăzînd pînă la instinctele primitive, sau atingînd exaltarea eroismului și expresiunea sa în valori etice supreme.

Drama în jurul căreia centrează romanul e drama vieții interioare a lui Radu Comșa. E o dramă de conștiință, cu atît mai puternică în încadrarea ei tragică, cu cît se ascunde mai mult în adîncimile sufletești.

Ceva ce nu mai putea răbda „strivit și asfixiat" în el îl împinge să meargă pe front. Acel ceva e sufletul său adevărat așa cum i-a fost dat de „părinții din părinți" și care, sub reactivul suferinții din jurul său, apare în lumina sa adevărată [...].

Personalitatea, refăcută pe acest nou plan, e fixată violent și dureros într-o înfățișare fizică nouă. Radu Comșa nu mai e bărbatul frumos și voinic al cărui viitor era temeinic și precis croit înainte de război. Rănile l-au desfigurat și i-au luat dreptul la iubire și căsnicia visată. După război, în sufletele simple și primitive coeziunea se stabilește fără rezistență. De cum a încetat furtuna ele reintră în real, cu unele nuanțe noi și unele rezonanțe neașteptate, dar fără importanță. Sufletele cu elemente complexe, de un echilibru mai nestabil, oscilează însă multă vreme pînă să-și găsească anumite condiții de stabilitate, iar dacă nu găsesc nicăieri tonalitatea sufletească pentru rezonanțele lor, se deformează complet, se dizolvă și se nimicesc.

Radu Comșa se găsește în fața „frontului intern" singur și complect dezarmat, prin însăși calitatea nouă a personalității sale și diapazonul prea înalt al tonalității sufletești. El intră în conflict cu viața și viața îl răpune.

În total — o operă de o bogăție, de o amploare, de o alură și o calitate nebănuită în literatură obișnuită. [...]

Povestirea se desfășoară în ritmul vieții, cu fapte mărunte și întîmplări ce depășesc covîrșitor puterile ființei noastre. Personagiile sînt vii pînă la halucinație, în colțuri de lume evocate pictural, din cîteva trăsături. Episoadele se succed sau se încrucișează, complec-

tindu-se şi înlănţuindu-se, pare-se, la întîmplare, dar integrîndu-se într-un tot bine închegat şi construit, într-o sinteză vie şi organizată.

Stilul dezbrăcat de pitoresc şi de orice sentimentalitate e sec şi rece, uneori ca stilul unui hronic vechi, dar poate din această cauză dă o impresiune de sinceritate simplă şi cumpătată, trimiţînd emoţia, sub forma ei vie şi înfiorată, ca o săgeată fină, în partea cea mai sensibilă, a inimii. Analiza rece, crudă şi neiertătoare a sufletului său propriu, tonul de mărturie şi mărturisenie a lui Radu Comşa din ultimile pagini ale romanului, ard şi dor ca un corosiv. Sfîrşitul său tragic şi neîmpăcat, în apa lucie, neagră şi blestemată, care nu vrea să primească nici trupul înecaţilor, e de un pesimism iremediabil, aspru şi amar, care e singura tonalitate sufletească ce se potriveşte în această întunecare.

O operă „tare" ca gîndire, ca concepţie, ca atitudine sufletească, în aceste vremuri moi şi fără consistenţă, în care înotăm fără vlagă, acum, după război. *(Cezar Petrescu: „Întunecare"*, în „Adevărul literar şi artistic", an. IX, nr. 9, 3 martie 1929, p. 5.)

CEZAR PETRESCU: Primele mele volume, pînă la romanul *Întunecare*, inclusiv acest roman, n-au fost altceva decît lichidarea acestui proces de degajare, care a mers încet, fiindcă în fiecare carte subliniam o realitate spirituală, veche de zece ani, măcar. Niciodată n-am scris pe o emoţie sau un subiect sau o experienţă umană proaspete. Între geneza unui volum şi realizarea lui materială au trecut întotdeauna cîţiva ani. Timp în care prelucram materialul brut, interior, fără nici un plan pe hîrtie şi fără nici o fişă, pentru ca mai apoi, povestirea, nuvela sau romanul să fie scris direct şi trimis tiparului în prima şi singura versiune. [...]

Romanul *Întunecare* a fost conceput în primii ani după război. Contemporan cu *Scrisorile unui răzeş*, îl purtam cu mine, ca amănunte şi atmosferă, tipuri şi episoade, aşteptînd doar să mi se lămurească linia centrală. Mi-a precizat-o destinul generaţiei mele, pe care insist să o numesc: generaţia semănătoristă. Am lucrat la roman trei vacanţe de vară, cîte două luni, şi se afla gata pentru tipar încă de acum patru ani. Toţi editorii l-au refuzat socotindu-l prea întins şi riscat. (Aceiaşi editori care solicitau pe întrecutele, mai deunăzi, cedarea ediţiei a doua.)

Astfel, deşi apărut în acest an, *Întunecare* reprezintă pentru mine încheierea unui proces spiritual situat cam între anii 1920—1924. Scriind romanul generaţiei semănătoriste, care mă împiedica să văd

altceva, să scriu altceva şi să mă regăsesc, m-am degajat de o prezenţă tiranică.

Numai atunci m-am simţit purificat de vechile influenţe, pentru a scrie *Omul din vis*, *Omul care şi-a găsit umbra*, *Simfonia fantastică*, toate concepute, cred, sper, dincoace de canoanele, *Sămănătorului*. [...]

Socot tot ce am publicat pînă la romanul *Întunecare* dibuieli de ucenicie. N-am fost niciodată prea grăbit. Şi, mai ales, am avut oroare de literatura livrescă. Cred că un romancier trebuie mai întîi să trăiască viaţa, lăsînd la o parte teoriile estetice şi toate preocupările deformate ale breslei. Numai după aceea va folosi, brut sau stilizat, după temperament, un capital tezaurizat, care se enfişează de curente estetice, de canoane şi de tot ce, o dată cu modelele, e trecător şi perisabil. Eu am trăit viaţa, parcurgînd toate categoriile sociale şi toate situaţiile, încît am învăţat să o văd cu ochii dezbăraţi de convenţiunile livreşti. (F. Aderca: *De vorbă cu d. Cezar Petrescu*, în „Adevărul literar şi artistic", an. IX, nr. 30, 11 august 1929, p. 1.)

PERPESSICIUS: Dacă se poate vorbi de un roman, nu atît rechizitoriu, dar icoană a războiului nostru, cu toate stările lui, de suflet, de variaţii ale societăţii, cu pervertiri sau eroisme anonime ale neamului nostru, este desigur vastul roman *Întunecare* al d-lui Cezar Petrescu. E adevărat că uneori aceste discursuri par oarecum prea minuţioase, prea stilizate, dar totul se datoreşte artei literare, unităţii de ton, îngrijirii cu care d-l Cezar Petrescu a tratat evenimentele şi oamenii din *Întunecare*. Dar şi aici, cată să fim atenţi. De pildă, cînd pe front, pe frontul de care îl ferise, o vreme, grija de ginere a deputatului Alexandru Vardaru, tatăl logodnicei sale, Luminiţa, locotenentul Radu Comşa cunoştea realitatea, el tot mai continuă să fie acelaşi apărător al necesităţii războiului, şi lucrul este prea firesc pentru că Radu Comşa este o conştiinţă curată şi el nu poate admite că din toată această seismică zguduire de suflete ar putea să iasă viermii neajunsurilor ulterioare, decepţiile, ca şi revoltele care, de altfel, pe el îl vor prinde mai aprig, ca pe o pradă fără de scăpare, pentru că el crezuse mai neprihănit în idealuri şi lui îi zîmbiseră, cu atîta puritate, ochii şi sufletul Luminiţei Vardaru.

„Războiul a apărut să scoată din lumea aceasta veche, obosită, nesatisfăcută noţiuni noi, pentru un veac de acum înainte, cum din fructul putred scoţi de la mijloc sîmburele sănătos, care conţine germenul altei vieţi", perorează ofiţerul Radu Comşa la sindrofia cu joc de cărţi a camarazilor lui ofiţeri, pentru ca, fără să-şi dea seama, sub

prognosticurile subjacente ale viitorului, pe care n-avea de unde să-l bănuiască aşa de crud cu dînsul, să încheie cu această sentinţă, răsturnată şi caricaturizată aşa de violent de ce avea să urmeze: „Cum putem crede că din război ne vom întoarce tot cum am fost?"

Crez, nu numai dezminţit de realitate, dar şi prezis, fie de bonomia căpitanului Pleşea: „Să ne mulţumim cu toţii dacă ne-om mai regăsi vreodată cafeaua noastră şi ţigările Regale", fie mai ales de bunul-simţ al minunatului locotenent Ghenea: „Cum adică, îţi închipui serios d-ta că Ionescu se află aci fiindcă aşteaptă din război să ţîşnească cine ştie ce ideal pentru umanitate? Dar numai pomeneşte de aceasta, şi are să te întrebe îndată: «Ce e aia ideal? Ce e aia umanitate?» Ori maiorul a venit să comande batalionul aşa cum îl comandă ţinînd lăturile, pentru asemenea baliverne? sau eu, sau noi toţi? Şi fac excepţia pentru Minea, el e filosof. Dacă-i aruncă cineva o piatră în cap, în loc să o ridice de jos şi s-o trăsnească la mirul individului, se opreşte îndată şi ne ţine o alocuţiune despre..." Teze şi antiteze, la prima vedere artificioase, dar la prima analiză — organice şi integrate naraţiunii cu toată naturaleţa. Discursuri, palavre şi glume, periferice în definitiv, pentru că toţi flecarii aceştia, fiecare cu hazul şi şartul lui, cu acel Ionescu în frunte, minunată creaţie de ofiţer obtuz, pre cît şi viteaz (fără cauzalitate, negreşit), sînt nişte bravi bieţi oameni, călcaţi, deopotrivă, în picioare de roatele şi copitele carului istoric.

La fel ne-am putea înşela dacă, nesocotind psihologia de război a soldatului român de obşte, am privi taifasurile de pe front ale soldaţilor şi mai ales figura aceea de mistic al apocalipselor, pe soldatul Mucenicu, ca pe o creaţie hibridă. Nu înseamnă că de la numele pe care d-l Cezar Petrescu i l-a ales şi pînă la amănuntele povestirii lui cu vedenia semnului ce s-a arătat nu este oarecare literarizare, oarecare retuşare, dar acestea sînt ale artei, şi d-l Cezar Petrescu nu le putea nesocoti de îndată ce a năzuit să dea în Mucenicu un tip al marei obşti anonime. Fără să spunem că psihologia nu suferă şi că într-adevăr ţăranul soldat, oricît de viteaz, n-a fost mai puţin sensibil la suferinţele altora, şi la oroarea de război: „Drept să vorbesc, parcă nici pentru nemţii aceia şi pe unguri nu mai simţeam atîta duşmănie, nici pentru dînşii, nici pentru toate seminţiile care s-au ridicat cu gînd vrăjmaş împotriva legii noastre. N-au şi dînşii casele lor? N-au şi dînşii neveste şi copii şi necazuri de vai de mama lor?"

Poate cu mult mai literarizat şi de o necesitate oarecum de simetrie arhitectonică să fie Mihai Vardaru, care de la expansiunea juvenilă a războinicului cu orice preţ, îl vizitează pe Radu Comşa pe front ca să se confeseze de crima de a fi omorît un om, un semen, un ungur

doctorand în litere, care tocmai lucra la o teză asupra lui Petőfi. Caracterizarea tipică și stilizarea strică, aici, ceva din autonomia naturală a eroilor.

Am desprins aceste trei aspecte din ideologia legată de război a romanului d-lui Cezar Petrescu pentru a le pune în marginea, sau dacă voiți, înaintea ideologiei romanului lui Remarque, — pentru ca să se vadă cît de actuală și de plină semnificație este, prin cutia de rezonanță pe care se aplică, vasta frescă a războiului nostru din romanul d-lui Cezar Petrescu.

Însă nici recentul *Nimic nou pe frontul de vest*, al lui Remarque, nici *Focul* lui Barbusse, nici *Crucile de lemn* ale lui Dorgeles, nici *Civilizația* și *Martirii* lui Duhamel nu interesează și mai ales nu fac apel la posteritatea, pe care se pare că și-au scontat-o de pe acum, numai grație acestei scorburi de ecouri a războiului, ideologiei sau tincturei umanitariste. Este ceva mai presus de aceste derivate periferice artei, care cel mult pot să-i strice într-o doză necumpătată. Și acel ceva ce se întîlnește în toată literatura de război, pe bază de viață nefalsificată de imagină verosimilă a vieții, este și în *Întunecare* a d-lui Cezar Petrescu, construcție de minuțioase proporții, în tiparele căreia autorul a turnat o substanță prin excelență epică și o lume multiplă și diversă, pe care o regizează cu abilitatea unui romancier consumat.

Dacă ar fi să luăm din literatura noastră un punct de reper, pentru a da o imagine mai precisă de efortul epic săvîrșit de d-l Cezar Petrescu în *Întunecare*, am aminti pe *Ion* al d-lui Liviu Rebreanu și, pînă la un punct, *Arhanghelii* părintelui Ion Agârbiceanu. Dar d-l Cezar Petrescu aduce, parcă (fără să ne gîndim, încă, la o ierarhizare), un element în plus. Este caracterul de mai largă semnificație ce-l are canavaua pe care se brodează evenimentele. Și ea nu este, cum s-ar crede, războiul. Cît prefacerea sufletelor și stărilor sociale stîrnite de ciclonul războiului. Și *Ion*, și *Arhanghelii*, cu toată multiplicitatea figurației ce populează aceste vaste arene epice, subordonează totul — așa cum în *Întunecare* totul se subordonează eroului Radu Comșa — cîte unui erou torturat de demon; Ion, de foamea de pămînt, notarul Rodean de setea de aur, numai că aceste două instincte, raportate la canavaua din *Întunecare*, sînt de dimensiuni mai mici.

Aici e istoria unei epoce, a epocei dintre 1916—1925 (ba chiar și după aceea). Aici cutremurul războiului a dărîmat nu numai așezările gospodărești, dar și suflete, și în măsura în care autorul va fi reușit să preumble printre ruine oameni ai cutremurului, cu spaima, deznădejdea și înstrăinarea în suflete, în măsura aceea arta lui va fi

izbutit să ne dea ceva mai mult decît simpli indivizi. Şi *Întunecare* izbuteşte să scrie istoria romanţată a apocei războiului nostru cu toate reacţiunile inerente.

Istorie romanţată, pentru că toate evenimentele, destul de familiare contemporanului (dar care vor cîştiga în semnificaţie cu cît vor trece anii), sînt integrate în acţiuni principale sau episodice şi în eroi principali sau de figuraţie, aşa de autonomi însă şi mişcîndu-se după legile celei mai personale creaţiuni literare, că ies din marea masă a anonimilor de toate zilele şi se înscriu cu starea lor civilă mai presus de starea civilă a muritorilor. Şi între ei, între primii, eroul din *Întunecare*, avocatul şi locotenentul Radu Comşa. Rănit grav, pe urma exploziei unei granate în unul din asalturile la care ia parte, Radu Comşa, ameninţat să-şi piardă vederea, zace în spital, pachet de bandaje, însoţit de atenţiile din ce în ce mai rare ale logodnicei sale Luminiţa Vardaru şi familiei ei, pentru ca în ziua însănătoşirii să se aleagă, desfigurat, cu dizgraţioase cicatrice pe faţă. E începutul declinului. Un cerc de izolare se strînge în jurul său, şi repulsia pe care o provoacă duce în chip firesc la desfacerea logodnei.

Şi aici trebuie să notăm cît de dificilă este o astfel de situaţie şi cu cîtă justă intuiţie a sufletului omenesc a abordat d-l Cezar Petrescu scena aceasta a despărţirii celor doi logodnici. Zbaterea logodnicei între repulsia fatală şi între deznădăjduita nădejde că-şi va putea înfrînge această repulsie este de mare şi impresionant adevăr psihologic. După cum tot atît de just intuită este şi împotrivirea lui Radu Comşa, care înţelege, din cuvinte, din întreruperi, din tăceri, că iubirea Luminiţei s-a stins şi că tot ce ar mai dura ar fi o fericire „din resturi", cum spune dînsul, în care ar fi să se regăsească logodnicul „de altădată", cum ar dori Luminiţa.

Scena, de brutală sinceritate, dintre Radu şi Alexandru Vardaru încheie definitiv raporturile lui Radu Comşa cu trecutul. Cu acel trecut pentru frumuseţile căruia fusese, pare-se, predestinat şi din care l-a smuls mai puţin idealismul său, cît fatalitatea inexorabilă a războiului, care l-a exilat din culcuşul fericirilor şi care de astăzi înainte îl va mîna, neînduplecată, din decepţie în decepţie.

E adevărat că, scriind aceste lucruri, reduse la această linie descărnată de orice fibră epică, noi înşine ne surprindem cu o uşoară bănuială. Ca nu cumva cetitorul, care n-ar fi experimentat cu lectura sa proprie darurile nefalsificate ale acestui roman, să aibă impresia că este în linia descendentă a eroului Radu Comşa ceva artificios. Ca nu cumva cetitorul să creadă că Radu Comşa e mai curînd victima romancierului, care l-ar voi pradă simbolică a decepţiilor, cît victima vieţii

însăşi. Or, d-l Cezar Petrescu are în privinţa aceasta marele merit de a fi aglomerat, aşa de firesc, evenimentele în jurul lui Radu Comşa şi de a fi reconstituit aşa de tiranică această lume, şi această societate, că procesul de izolare, de nedreptate şi de înveninare a lui Radu Comşa se desfăşoară fără cea mai vagă impresie de silnicie din partea autorului.

Mai mult chiar. Înveninarea aceasta, întunecarea sufletească a lui Radu Comşa nu se petrece fără de împotrivire din parte-i. Dacă valurile de fiere se revarsă de atîtea ori şi-i întunecă conştiinţa, de atîtea alte ori Radu Comşa se surprinde în această inferiorizare animalică, se urăşte, pentru că sufletul lui originar cunoscuse frumosul, şi cînd la sfîrşitul romanului, după un scurt popas întretăiat de gînduri negre, sub fereastra fostei sale logodnice, fericită în mijlocul familiei sale, Radu Comşa se îndreaptă spre lacul negru „asfaltit“ ca să-şi pună capăt zilelor, încheierea nu este decît foarte firească.

Ajuns la capătul înveninării şi degradării lui sufleteşti, asediat de pretutindeni, trădat de însuşi sufletul său, pe care nu şi-l mai poate stăpîni şi care-l îndurerează mai mult ca toate, Radu Comşa se va purifica prin moarte. Sfîrşit cu atît mai impresionant, cu cît victima e mai nevinovată, pentru că *Întunecare* ţese în jurul acestei vieţi decepţii peste decepţii, ca o serie de porţi la care Radu Comşa bate zadarnic, înainte de a i se deschide singura, cea din urmă, izbăvitoarea vamă a morţii.

Decepţii pe care le vom aminti, în trecere, mai mult pentru perspectivele ce se deschid în romanul d-lui Cezar Petrescu, dovedind cetitorului cît de adevărată este afirmaţia ce făceam adineaori, că *Întunecare* este o veritabilă istorie romanţată a ultimilor noştri zece ani.

Demobilizarea a adus o stare de spirit haotică. Nemulţumirile îşi fac drum în toate sufletele, zvonurile prind consistenţă, întruniri se decid între foştii camarazi, o sete după prefaceri aşa cum juraseră cu toţii în tranşee îi stăpîneşte pe toţi, şi Radu Comşa ia parte cu fostul său tovarăş de suferinţă în spital, cu profesorul Mogrea, la o consfătuire din capătul Păcurarilor.

Prilej pentru d-l Cezar Petrescu ca să portretizeze o serie de foşti ofiţeri, care umanitarist, care sceptic, sau pe acest Mogrea, admirabil suflet de răzvrătit şi de revoluţionar, care visează la „răfuiala cea mare“, sau pe acel expresiv căpitan Simion, brav peste fire în lupte, simplu şi patrat, lipsit de elocinţă, dar opunînd cu o încăpăţînare eroică şi impresionantă tuturor pledoariilor pentru revoluţie un lacedemonian: „eu aceasta nu o fac“. Consfătuirea ratează pentru că din efervescenţa aceasta neliniştitoare nu se poate alege nici o linie de conduită,

decît un mic concurs de elocvență, culminînd cu excelent-caricaturala-conferință, refugiată în compilații de enciclopedie politică, a voluminosului căpitan-conferențiar universitar, logoreic pedant, căruia îi vine de hac francheța brutală a căpitanului Mogrea. Și consfătuirea se sparge, mergînd fiecare, singur cu sine, în întunericul de afară, cum merge și Comșa, gîndindu-se la întunericul în care a vegetat cînd era cu ochii legați: „Dar atunci lumina era înăuntru. Se temea ca de o bucurie prea mare de ceastălaltă de afară... Iar cînd venise, pentru ce venise?" Pentru ca din frunzărirea înstrăinărilor succesive să conchidă, ibsenian: „numai omul singur e tare".

Și alte decepții se urmează. În politică, ia parte la înjghebarea proaspătului partid „al României Mari, care vrea să fie nouă", cunoaște moravuri noi, care sînt tot așa de vechi ca și ale celorlalte partide, cunoaște pe șireata vulpe moldoveană, mare om politic în Iași și mare om de afaceri la Bacău, pe d-l Lică Cartojan, ia parte la campania electorală (delicioasă serie de portrete) din care avea să fie fraudat și se întoarce cu o experiență dureroasă mai mult în sihăstria lui din București.

La o scrisoare a surorii sale, rămasă în satul lor de naștere, Hîrtoapele, văduvă de război, harnică altminteri, dar cerînd sprijin pentru copilul de școală cel mare, ce urmează să fie dat mai departe, pornește înviorat, cu gîndul că renașterea lui sufletească de acolo va veni, din împlinirea datoriilor față de ai săi, cei mai de aproape. Înstrăinarea se dovedește tot așa de adîncă, de pleacă la miez de noapte înapoi, spre bucuria abia stăpînită a surorii și gălăgioasă a concubinului ei, sergentul de jandarmi, șeful de post, Iftodiu Dumitru, cu care are o întîlnire, savuroasă și de un comic pe cît de omenesc pe atît de dureros. O vizită pe front, în regiunea păduroasă a Oneștilor, la locul unde au fost jurămintele și unde acum operează d-l Lică Cartojan, căruia îi susținuse la Casație procesul cu obștea țăranilor, proces pe care-l cîștigă și căruia îi urmează invitația, îl pune pe Radu Comșa în fața realității celei mai triste și-l duce pe dealurile cu mormintele părăginite ale foștilor săi camarazi. O vizită la fosta sa gazdă, din satul de pe front, o curmă la timp să nu mai vadă pe Catrinel, iubirea instantanee și idilică din vremea războiului, astăzi gospodină, care s-ar teme de hîzenia lui. Și-apoi urmează înstrăinarea de Vasile Mogrea, caracter neînduplecat și bănuitor și care nu iartă nici abnegațiile cele mai curate, o vizită la fostul revoluționar Ieronim Pacu, astăzi un bătrîn cuminte și fericit că poate să înjghebe un cărucior rudimentar pentru bucuria nepotului, și-apoi, după o scurtă ședere la Agapia, o cură de alungat reumatismele la Techirghiol, cu întîlniri (afară de aceea a Luminiței),

dureroase, mortifiante, o plasă de amărăciuni şi o înveninare progresivă şi devastatoare, care-l duc la rezoluţia finală, pe care am amintit-o deja, a suprimării de sine.

Peregrinare care va fi arătat, poate, cîteva din secţiunile cîte se pot opera în straturile bogate de substanţă epică din *Întunecare*. Dar care e departe de a putea da o imagine reală de bogăţia şi multiplicitatea de tipuri din toate straturile societăţii, ţărani, orăşeni, oameni politici, de afaceri, militari etc., etc., galerie vivantă, şi nu numai de nume proprii, la care am adăuga cele două capitole de creaţii în care d-l Cezar Petrescu se vădeşte maestru: femeile, de la Luminiţa şi Elena Bilbor la bacanta Zoe Vesbianu, şi copiii, păpuşi amuzante şi teribile, ale căror resorturi sufleteşti d-l Cezar Petrescu le cunoaşte aşa de bine.

Întunecare este desigur — şi prin procesul urmărit cu minuţiozitate, al înveninării lui Radu Comşa, şi prin canavaua amplă pe care se brodează acest proces, şi care dă romanului acel caracter de istorie contemporană romanţată — o lectură de necontenită crispaţie sufletească. Între viaţa de toate zilele şi aceasta din roman există o sensibilă deosebire de intensitate. De bună seamă pentru că arta fixează ceea ce e trecător în viaţă, încremeneşte destinele şi le dă acel caracter irevocabil şi dăinuitor în memorie. E o potenţare a amărăciunii, aşa cum însuşi Stendhal formula despre una din lucrările sale, cînd asemuia actualitatea romanţată cu senzaţia omului care ia chinină, se strîmbă şi, privindu-se în oglinda care-l arată palid şi puţin verde, se repede să o sfarme: „asta va fi soarta volumelor ce urmează. Din nenorocire pentru ele, ele nu povestesc o acţiune de acum o sută de ani, personagiile sînt contemporane şi, dacă nu mă înşel, trăiau acum doi sau trei ani." (*Cezar Petrescu: „Întunecare"*, cronică scrisă în 1929, şi reprodusă din *Menţiuni critice*, seria a III-a, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă, 1936, p. 32—45.)

E. LOVINESCU: Chiar la apariţia *Scrisorilor unui răzeş*, s-a recunoscut în literatura lui Cezar Petrescu (n. 1892) o continuare a sămănătorismului şi în scriitor un continuator al lui Sadoveanu. Deşi urbană şi neîndeplinind, deci, una din condiţiile considerate ca esenţiale sămănătorismului, încadrarea e îndreptăţită, întrucît găsim în această literatură cîteva din notele sămănătoriste, cum e, de pildă, poezia amintirii şi a regretului; faptele nu sunt povestite în actualitatea lor, ci refulate în trecut şi brusc reîmprospătate printr-o revedere a locurilor unde s-au desfăşurat odinioară; totul se învăluie, astfel, în poezia depărtării, a nostalgiei şi a regretului (*În podgoria de odinioară*, *Moara lui Iliuţă*,

Valsul rozelor etc.). Întrebuințarea tematicei sadoveniste a atras, de altfel, după sine și asimilarea expresiei lui M. Sadoveanu, în ritm, în topică și vocabular. *Scrisorile unui răzeș* (1922) au fost primite cu o necontestată simpatie de publicul rămas încă sămănătorist, adică în faza lirică a povestirilor de dragoste, urmărind cu interes temele sămănătoriste, a dezrădăcinării, a întoarcerii la pămînt, a vechei stări de lucruri patriarhale. Rural cel puțin în teorie, bucolic, moldovean, Cezar Petrescu aduce cu sine o stare sufletească firească tuturor scriitorilor moldoveni; flexibil și plastic, el mai aduce, o dată cu poezia trecutului și a naturii a lui M. Sadoveanu, și un spirit vioi, ziaristic, format în redacții și în cafenea, cu simțul actualității de moldovean bucureștenizat, care nu suspină numai după trecut și răzășie, ci pune și probleme și, mai ales, știe să le îngrădească pentru a fi pe gustul publicului grăbit. Prin talentul său mlădios și fluid, sămănătorismul a prins, astfel, o nouă vitalitate și a încîntat o nouă generație de cititori, ce nu așteaptă decît să fie încîntați prin mijloace, de altfel, încercate mai de mult ca eficace.

Deși talentul scriitorului s-a dovedit destul de mlădios și aparent capabil de evoluție, e de semnalat, totuși, în celelalte volume de nuvele predilecția lui pentru senzaționalul de fapt divers și pentru coincidența melodramatică. *Înjunghierea din Fundătura 13 Septembrie*, *Inelul cu piatra de rubin*, *Povestire de iarnă* etc. participă din acest melodramatism exterior. Oricare i-ar fi subiectele, povestirile scriitorului au prins însă siguranța mișcării pe axa lor și o ușurință de expresie mereu actualizată; chiar cînd tematica nu mai e sămănătoristă sau e de un sămănătorism supravegheat și modernizat, materialul omenesc rămîne tot moldovean și în celelalte producții ale scriitorului, prin lipsă de reacție, specific moldoveană, a sufletului eroilor față de mediul social (*Cariera lui Vidran*, *Adevărul* etc.). Sămănătorismul cu caracterul său moldovenesc se menține și în marile romane ale acestui scriitor, care de la „schițe" și „scrisori" a trecut în chip neașteptat la vaste compoziții lirico-epice, adevărate fresce sociale, poate cele mai largi — cu excepția lui *Ion* — ce s-au scris în literatura noastră. Sămănătoristă e, de pildă, tematica din *Întunecare* (1927), cel mai bogat și, într-un fel, mai reușit roman al războiului nostru de întregire națională; povestea feciorului de țăran, pornit cu avînt la război, procesul tuturor deziluziilor întîmpinate pe front, credința că totuși generația călită în tranșee se va întoarce alta acasă, succesiunea de decepții, rănirea, desfigurarea, părăsirea lui de către logodnică, îngrămădirea tuturor amărăciunilor în fața realităților întru nimic schimbate de baia de sînge ce-l împing pe Radu Comșa pînă la deznodămîntul sinuciderii, constituie una din

marile teme de pesimism social prezentă în toată literatura moldovenească de inadaptare. Romanul dovedește o mare putere de amplexiune și de evocare de grupări sociale, în care, ceea ce e mult mai rar la scriitor, nu lipsește nici puterea de analiză psihologică. Sămănătoristă e și tematica din *Calea Victoriei*, cu declasarea caracterelor în contact cu marele nostru oraș tentacular, căruia eroii nu-i opun nici o rezistență morală, nici un fel de reacțiune; după cum sămănătoristă e și tematica socială din *Aurul negru* și *Comoara regelui Dromichet* cu zugrăvirea ruinii morale și economice a țarinii noastre patriarhale prin industrializare; după cum moldovenesc e și bahismul dizolvant din *La Paradis General* etc.

E neîndoios că Cezar Petrescu reprezintă o mare forță materială de producție și am putea spune chiar de creație, surpată de tot atît de mari defecte. Dezlănțuirea ei se produce în genere extensiv, prin revărsări uriașe de ape descriptive, de ordin mai mult verbal, cu excrescențe uluitoare, într-un stil fluent, poetic, dar și extrem de adipos; lipsă totală de compoziție în mare și de economie în mic; belșug și risipă; senzațional de carton (vol. I din *Baletul mecanic)*, lipsă de proporții, de orice incisivitate și lapidaritate; expresie grasă, flască, fără nerv; purulență continuă de carne prea bine hrănită. Totul, de altfel, extensiv, pe pogoane de hîrtie, nu fără poezie și căldură de evocare. Sute de pagini ale primului volum din trilogia lui Eminescu, *Luceafărul*, sunt pline de poezia naturii din jurul Ipoteștilor, totul admirabil și inutil, căci, oricît ar fi voit scriitorul să vadă în amănuntele copilăriei temele esențiale ale viitoarei cariere literare a lui Eminescu, ele se potrivesc aproape oricărei copilării. Rămîn, așadar, ca bucăți literare lirico-descriptive, fără raportare la subiect. În această cursivitate generală atît de dezolantă și de inexpresivă se infiltrează și apele tulburi ale cotidianului ziaristic ce transformă unele romane în cronici actuale sau istorice *(Plecat fără adresă*, *Carmen saeculare)* fără relief, sau în satire sociale mai mult facile *(Nepoata hatmanului Toma*, *Kremlin*, *Greta Garbo* etc.). Cezar Petrescu este, așadar, o mare forță, pe care nimic n-o poate scăpa de destinul inflației; iar opera lui, o uriașă revărsare extensivă fără sonde adînci în sufletul omenesc. *(Cezar Petrescu*, în *Istoria literaturii române contemporane*, București, Editura Socec, 1937, p. 206–209.)

G. CĂLINESCU: *Întunecare* este o astfel de scriere largă în care, toate tumulturile putînd să încapă, tonul este liniștit ca al unei ape revărsate în voie. Nu se poate tăgădui că romanul e scris bine. Bine,

nu din punct de vedere artistic, ci gramatical. Frazele au rotunzimea, îndemînarea şi spiritul ce un om cult e obişnuit să le pretindă oricărei pagini literare sau nu. Această distincţie induce de obicei în eroare asupra naturii operei lui Cezar Petrescu. [...]

Cea mai mare parte din roman se desfăşură ca o cronică a epocii, făcută din momente caracteristice, cu această observare că metoda e foarte rar descripţia şi aducerea în scenă. În genere, eroii vorbesc despre evenimente şi aceste referinţe şi opinii constituie corpul însuşi al scrierii. Regăsim pe toţi eroii iniţiali [după izbucnirea războiului]. Alexandru Vardaru îşi continuă existenţa pozitivă. Despre fanfaronul Pavel Vardaru „aflăm" cu intermitenţe că ar fi un foarte bun luptător. Radu Comşa ţine cu orice chip să meargă pe front. Ni se dă şi un fragment de luptă, corect, dar lipsit de dramatism. Comşa e rănit grav, dus la spital, prilej de a ásculta acum interminabile dialoguri între răniţi. Pe de altă parte, ofiţeri ruşi, toţi internaţi, beau şi joacă cărţi foarte convenţional. Nimic nu se întîmplă, din punct de vedere epic, în roman. Eroii alunecă, prin convorbiri, spre sfîrşitul războiului. Considerat ca o cronică, romanul e superficial, cu toate că nu-i lipsit de o anume eleganţă jurnalistică. Nici o transfigurare, nici un sens nu se ridică deasupra nudelor fapte care luate în individualitatea lor nici nu sunt substanţial exacte. Din cauza revărsării temperamentului scriitorului în fapte, impresia este a unui război vesel, în care suferinţa e fără rezonanţă, în care toţi beau vinuri cu numiri cosmopolite şi ţin pe dinafară minte versuri franceze şi titluri de cele mai pretenţioase cărţi. Comşa iese din spital desfigurat şi în treacăt asistăm la ceea ce ar fi putut deveni un moment dramatic capital. Luminiţa, logodnica lui, îi dă a înţelege că, faţă de neprevăzutul accident, sentimentele ei nu mai pot rămînea aceleaşi. Izolat, acest motiv ar fi putut da naştere la un roman, cu condiţia de a se proporţiona evenimentele. Dar scriitorul este atras de o aplicare mai generală, cu care distruge unica intrigă interioară schiţată. Soarta lui Comşa e a oricărui combatant. Acum începe ancheta prin toate mediile. În preajma armistiţiului toţi discută şi meditează asupra învăţămintelor ce sînt de tras din marea tragedie, asupra cercetării noii societăţi. Romancierul „studiază" psihologia epocei. Şi soldaţii ţin lungi dizertaţii, pe pagini întregi. [...]

Cronica ia dar coloare umanitaristă şi pacifistă. Războiul se încheie şi în încă un volum autorul, din ce în ce mai prolix, caută să studieze urmările lui. El anchetează mergînd la ţară, vizitînd pe cîte o văduvă de combatant, înregistrînd schimbările politice, la care ia într-o măsură parte, spiritul noii societăţi şi ajunge la încheierea că sacrificiul eroului este uitat. Şi ancheta aceasta cu alte personagii,

nebizuită pe nici o înlocmire epică, ar putea merge la infinit. Ca să poată încheia romanul, Cezar Petrescu e nevoit să reînvieze un moment de mult stins. Comşa zăreşte, tot la Constanţa, pe Luminiţa cu copilul ei, pe plajă. Mîhnit de această continuare a vieţii în afara lui, face un gest imprudent şi se înţeapă cu nişte spini în obraz şi poate chiar în ochi (textul e sibilin). Gest patetic cu înţelesul: era mai bine ca eroul să nu supravieţuiască.

Romanul ca roman este eşuat. Nimic etern omenesc nu se poate memora. Ca simplă cronică e superficial şi n-ar putea nicidecum înlocui substanţialitatea unei opere istorice. Totuşi, o uşurinţă agreabilă, o distincţie în stil şi o indiscutabilă răbdare arhitectonică, ajutată din cînd în cînd de norocul efemer al unui creion îndemînatec, îi dau o oarecare personalitate şi oricine era îndreptăţit ca după acest exerciţiu să aştepte de la autor opere mai închegate care n-au venit. A rămas însă, după dezamăgirea de mai tîrziu, ideea că în orice caz *Întunecare* reprezintă adevăratul roman al lui Cezar Petrescu, idee eronată, dedusă din împrejurarea fără putere de constrîngere asupra criticei că opera a obţinut o aprobare academică.

De aci înainte formula „mare romancier" însoţeşte cu frenezie numele scriitorului, pus totdeauna alături de M. Sadoveanu şi de L. Rebreanu. Scriitorul însuşi capătă un suflet optimist, impermeabil la critică. Uneori intenţia de a vinde cu orice chip cărţile pare aşa de neîndoielnică, încît cel puţin asupra unor anume opere s-ar crede că interesul artistic al autorului a căzut pe al doilea plan. Şi totuşi scriitorul îşi apără aceste producţii înfocat. E limpede că el îşi bănuieşte o putere creatoare excepţională, în stare să înnobileze subiectele cele mai hazardate. În prefeţe de volume, el îşi arată intenţia de a construi un tot ciclic „într-o succesiune de 15—20 romane ale epocii, unele de investigaţie orizontală în realităţile şi în procesele sociale, altele de investigaţie verticală, în realităţile şi în procesele psihologice ale individului". [...]

Sînt suficiente semne că Cezar Petrescu a urmărit, nici mai mult nici mai puţin, să refacă opera lui Balzac. Luciditatea intelectuală îi lipseşte, spre a înţelege complexele probleme ale genului. El e un cititor de lucrurile cele mai amestecate, îndeosebi de romane, răsfoite izolat, abstrase de literatura organică din care fac parte. Cărţile sale abundă în citate din toate limbile; fără a da impresiunea unei minţi care profită de lecturi. Este învederat că oricare ar fi fost intenţia lui Balzac, elementul tipologic covîrşeşte în *Comedia umană* materialul istoric. Balzac studiază omul general, nu omul epocal. Indus în eroare de anume romane ciclice moderne care sub propunerea de a studia

o epocă ascund mai degrabă intenții politice (Jules Romains, Roger Martin du Gard) și sînt o degenerare a naturalismului, scriitorul român, adînc înrîurit de altfel și de tehnica cinematografului, tinde să „studieze" societatea română pe o porțiune de timp, să definească mentalitatea claselor sociale (boierime, burghezie, țărănime), să determine raporturile politice între sat și oraș, să înregistreze stadiul nostru cultural, să stabilească izvoarele unor mișcări. Acesta e în fond program de istoric, cu totul fără interes într-un roman, chiar dacă s-ar admite că un romancier ar fi în stare să intuiască excelent unele relații. În orice caz, este de reținut că observația lui Cezar Petrescu se simbolizează în cîteva profesii caracteristice (proprietar, răzeș, țăran, preot, învățător, ministru, prefect, profesor universitar, romancier, poet, jurnalist) și în cîteva nume care, ca și la Balzac, revin: prefectul Emil Sava, bancherul Iordan Hagi-Iordan, ofițerul Muți Leonardescu, romancierul Teofil Steriu etc. În fond, oricare ar fi estetica scriitorului, fundamentală rămîne numai chestiunea realizării. În privința aceasta modeste apar mijloacele cu care Cezar Petrescu înțelege să înfăptuiască o arhitectură așa de vastă. „Incontestabilul talent" apare de la început ca o facultate foarte onorabilă de a ocupa cîteva sute de pagini cu promisiuni și indicații de procese epice și analitice, într-un limbaj jurnalistic, tumultuos, niciodată însă înjosit, ba chiar cu multe digresiuni de ușoară erudiție. *(Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, Fundația pentru literatură și artă, 1941, p. 682—684.)

TUDOR VIANU: Dacă romanele lui Ionel Teodoreanu sînt construite cu o largă întrebuințare a dialogului, care strîmtează în proporție spațiul pe care și-l rezervă comentarul și povestirea autorului, acest spațiu este mult dilatat la Cezar Petrescu, care își analizează personagiile cînd strămutîndu-se în interiorul lor, cînd privindu-le din afară. Dialogul joacă la acest scriitor primul dintre rolurile pe care le-am distins mai sus, acela de a reliefa imaginea unui ins sau a unei situații. Întinsul loc destinat comentarului și narațiunii acordă unui roman ca *Întunecare*, 2 volume, 1928, acela în care Cezar Petrescu ajunge la plinătatea măsurii lui, caracterul unei lucrări de analiză și de reconstrucție a unui moment important al societății noastre, Războiul Întregirii, cu epoca de înfrigurare care l-a precedat și cu dezamăgirile apărute mai tîrziu. Printre autorii care au contribuit la înflorirea contimporană a romanului, Cezar Petrescu este fără îndoială acela care dispune de cel mai întins cîmp de observație. Nimeni altul, alături de el,

n-a erijat o frescă la fel de completă a societății noastre. Aproape nu există categorie care să nu fie reprezentată în vasta și stufoasa construcție a *Întunecării*, unde un mare număr de personagii, cu fizionomii individualizate, își trăiesc drama lor. Efortul de integrare al *Întunecării* este unul din cele mai diligente ale literaturii noastre. Mulțimea detaliilor, forfota omenească în care apar tot alte și alte figuri dau un caracter oarecum nelimitat construcției lui Cezar Petrescu, pentru care modelul diriguitor pare să fi fost epopeea naturalistă a lui Tolstoi, *Război și pace*, sau *Comedia umană* a lui Balzac, nu romanul francez după formula mai nouă a lui Flaubert în *Madame Bovary*, operînd cu un număr restrîns de personagii și construind pe axa unei intrigi unice, ca în compozițiile dramatice ale tradiției clasice. Dar pe cînd și la Balzac, și la Tolstoi, și la Flaubert, creația în întregime obiectivată dă poetului un fel de indiferență demiurgică față de creaturile sale, așa încît rămîne totdeauna o problemă oarecum insolubilă a criticii să identifice printre acestea pe autorul însuși, cu atitudinile și sentimentele lui, în romanul lui Cezar Petrescu, figura lui Radu Comșa îndeplinește incontestabil acest rol, și prezența lui de-a lungul întregii compoziții o subliniază liric în întregime. Pe de altă parte, analizele lui Cezar Petrescu, foarte întinse în suprafață, îmbrățișînd un mare număr de situații și reacții sufletești, este drept a spune că nu coboară niciodată în adîncimi. Ceea ce ni se arată că trece prin sufletul eroilor săi, nu depășește uneori nivelul unor generalități ale reflecției, sub care simțim că pot fi straturi mai profunde, mai inedite. [...]

Într-un chip destul de surprinzător, printre mijloacele sale stilistice, Cezar Petrescu folosește adeseori pe acele ale estetismului modernist, cu multele elemente puse la dispoziție de aluzia literară, de arte, de științe, feluritele asociații pe care i le procură o curiozitate cam răspîndită. Iată, la cazinoul din Constanța apare o portugheză: „O portugheză — exclamă Luminița citind *Larousse*-ul — o femeie din Portugalia, fost imperiu colonial, actualmente modestă republică situată la extrema Ibericei!... Capitala: Lisabona, în provincia Estramadura, arhibanalizată de poeții simboliști. Oraș însemnat: Porto, cu vinuri vestite, despre care poate să ne spună ceva mai pe larg unchiul Pol. Portugalia, în sfîrșit, patria apei de păr, a lui Camoëns și donei Ines de Castro!... Pentru rest și detalii precise, adresați-vă domnului, care-o face pe mironosița. Vă poate delecta și cu un *Fado do amor*, din repertoriul popular..." Un alt personagiu își amintește vizita sa la Muzeul Oceanografic din Monaco: „E o clădire foarte frumoasă, explică el, cu priveliște la cincizeci de metri deasupra mării și cu minunate

decorațiuni de mozaic și vitralii. Ce crezi că am descoperit, etichetat cu cele mai poetice numiri din mitologia greacă? Nereis, Hermione, Meduza, Astarte, Argonauți... Tot felul de larve urîcioase, viermi păroși, crustacei dezgustători și gîngănii, să nu le vezi!... Bietul Omer, nu și-ar mai recunoaște divinitățile!..." Științele, foarte mult puse la contribuție, dau explicațiilor lui Vasile Probotă caracterul unei adevărate dizertații doctorale, debitată însă cu zelul unui școlar. Este oare știința imorală? „Nu e morală, nici imorală, zîmbi dascălul de științe, de astă dată el cu compătimire și ironie față de asemenea erezii comune. Nu e morală, nici imorală, fiindcă nici natura nu e morală ori imorală. E indiferentă! Nimeni nu s-a indignat fiindcă sulfura de carbon miroase neplăcut, ori fiindcă acidul prusic ucide fulgerător. Sînt realități, pe care știința le constată, le verifică și cîteodată încearcă să le explice. Omul e o oxynitrocarbură de hidrogen coloidal cu cîteva impurități, atîta știm sigur" etc. Atîtea elemente ale culturii, strecurate în vorbirea personagiilor, în lipsa unei imaginații care vede mult, trebuie să dea varietate stilului, o însușire mai cultivată, după cum s-a văzut și mai sus, de către autor. (*Arta prozatorilor români*, București, Editura Contemporană, 1941, p. 374--378.)

MIHAI GAFIȚA: Apariția romanului *Întunecare* a marcat începutul unei noi etape în dezvoltarea lui Cezar Petrescu, cea fundamentală, care dă măsura personalității sale literare.

Originea romanului e mai veche. Cea mai îndepărtată mărturie a preocupărilor autorului de a scrie despre „drama generației războiului" o avem în fragmentul *Sîngele* din *Hiena* [...]. De asemenea, schițe și nuvele din ciclul *Scrisorile unui răzeș (Șoseaua, Prietenul meu Jan, Pe Arieș în sus, Lîngă o piatră veche de hotar, Fugarul, Întoarcerea eroului)* elaborează motive care vor intra în compunerea romanului. După apariția volumului de nuvele *Drumul cu plopi*, proaspătul scriitor, care avea în cartoane și alte lucrări, unele chiar apărute în reviste, așteptînd volumul, se încumetă la construcții ample și începe *Întunecare*. Retras trei veri la rînd la una din căsuțele din jurul mănăstirii Agapia — unde se adunau de obicei scriitorii moldoveni — el scrie romanul, a cărui primă parte începe să o publice în *Gîndirea*, o dată cu toamna anului 1924, și în *Viața românească*, din vara anului următor. Ultimele capitole apar, de asemenea, în *Viața românească* din 1926, cînd romanul se afla în întregime scris. [...]

Cronologic, *Întunecare* este unul dintre primele romane, de la noi și din Europa, consacrate războiului din 1914—1918. *Focul* de Henri Barbusse îl premerge, întrucît apăruse în 1916. Jurnalul lui

Rudolph Georg Binding, intitulat *Despre război* și publicat în 1925, făcînd în Occident un mare zgomot la apariție, îi este însă contemporan. La fel *Cazul sergentului Grișa* (1921) de Arnold Zweig, ca și *Omul este bun* de Leonhardt Frank, sau *Oameni în război* de Andreas Latzko. Însă *Pe frontul de vest nimic nou* (1929) de Erich Maria Remarque, romanul despre război de cea mai mare circulație la apariție, îi este ulterior. Romanul european al războiului abia se scria în 1924, cînd Cezar Petrescu publica începutul cărții sale. Dintre scriitorii altor țări care vor fi avut o influență puternică asupra sa, orientîndu-i proiectul acestui roman, trebuie să-l situăm la un loc important pe Alexei Tolstoi, atunci în emigrație la Paris, unde l-a și cunoscut Cezar Petrescu în 1922 și a avut cu el numeroase și lungi discuții. Alexei Tolstoi încheia prima carte a trilogiei *Calvarul*, romanul *Surorile*, început în 1919, iar dezbaterile cu tînărul gazetar și scriitor român, aflat la începutul nuvelisticii și fără nici un volum apărut, s-au purtat, după cum povestește Cezar Petrescu[1], și despre intențiile apropiatei întoarceri în Rusia Sovietică, dar și despre chestiuni mai ample, privind situația generală de după război și, concret, problemele literare. *Întunecare* trebuie, de asemenea, comparată cu acele cărți care oglindesc decepțiile omenirii după război, ca de exemplu multe nuvele ale lui Jakob Wassermann, romanele *Karl și Anna* de Leonhardt Frank, *Hotel Savoy* și *Goană fără sfîrșit* de Joseph Roth și *Întoarcerea de pe front*, de același Erich Maria Remarque.

Dintre romanele consacrate războiului și epocii din preajma lui, apărute pînă atunci, singurul cu caracteristici de amplă frescă socială, cu o vastă galerie de personaje și cu intenție de cronică a războiului rămîne primul volum din *Calvarul*, din care apărea o ediție germană în 1922 la Berlin, imediat după publicarea în franțuzește. Acest roman îi era cunoscut lui Cezar Petrescu în perioada cînd începea lucrul la *Întunecare*. Discuțiile cu autorul *Calvarului* au putut să limpezească unele din liniile proiectului pe care tînărul romancier aspirant îl purtase cu sine. Explorarea în diferite straturi și categorii ale societății mărturisește înrudirea, dacă nu chiar unul din exemplele care i-au stat în față. Originalitatea romanului *Întunecare* este însă incontestabilă. După *Ion* al lui Liviu Rebreanu, apărut în 1920, este primul roman românesc dintre cele două războaie conceput pe planuri diferite și multiple, cu o problematică foarte cuprinzătoare și cu o valoare literară care i-a asigurat durabilitatea. În literatura românească de război, care l-a precedat, trebuie menționate nuvela amplă, aproape un roman, *Catastrofa* (1921) și romanul *Pădurea spînzuraților* (1922) de

[1] *Alexei Tolstoi*, în *Despre scris și scriitori*, Editura de stat pentru literatură și artă, 1953.

Rebreanu. *Pădurea spînzuraţilor* este însă romanul unui singur erou; problematica sa îl situează mai degrabă între romanele psihologice, aşa cum va fi mai tîrziu, în special în prima sa parte, *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război* de Camil Petrescu, apărut la trei ani după *Întunecare*, în 1930; cea de-a doua se apropie de structura cărţii lui Barbusse, fiind, cu alte cuvinte, jurnalul de campanie al unei mici unităţi.

Roşu, galben şi albastru (1924) de Ion Minulescu era mai mult o satiră a spatelui frontului; scene de front, ca şi o problematică mai complexă aducea romanul *Strada Lăpuşneanu* (1923) al lui Mihail Sadoveanu.

Balaurul (1923) de Hortensia Papadat-Bengescu se apropie şi el de formula romanului psihologic, caracteristică autoarei la data respectivă. Structura lui rămîne, ca şi la Camil Petrescu, aceea a unui jurnal de război. *Întunecare* însă se constituie social, cu problemele complexe ale unor întregi clase şi categorii, cu o desfăşurare pe o arie geografică largă, vădind de pe acum ambiţia autorului de a da lucrări de proporţii, fresce şi cronici ample ale evenimentelor, de a dezbate mari probleme politice, sociale şi umane. [...]

Geneza şi liniile romanului *Întunecare* şi ale episoadelor corespunzătoare din alte cărţi ale scriitorului se explică prin următoarea afirmaţie dintr-o scrisoare: „Eu am asistat la drama generaţiei care a aşteptat de la război o purificare şi o justă valorificare a umanităţii şi cu disperare a văzut că nimic nu s-a schimbat în lume".

„Romanul generaţiei semănătoriste", „roman sumbru — ca realităţile din timpul războiului şi de după război", roman despre „drama generaţiei care s-a trădat" — cu astfel de cuvinte îşi caracterizează Cezar Petrescu acest prim roman al său. Capitolele de început sînt consacrate speranţelor pe care diferitele categorii, şi în special reprezentanţi ai intelectualităţii tinere şi generoase, şi le puneau în război. Unii au crezut că în felul acesta slujesc un „ideal naţional", că îşi dau contribuţia la aducerea Ardealului între hotarele ţării. Alţii au avut în faţă obiective de ordin social sau etic — îmbunătăţirea soartei celor mulţi, un nou tip de relaţii între oameni, o nouă scară de valori morale.

Speranţele acestea se prelungesc între ţăranii purtaţi pe front ca soldaţi, între ofiţerii care au plătit tribut greu în bătălii, dar care erau încă însufleţiţi de ideea că au datoria, faţă de ei înşişi, faţă de morţi, ca şi faţă de cei rămaşi în viaţă, să întreprindă ceva, să încerce o schimbare. Unii au purtat această credinţă mult după război — aceasta va fi drama lui Radu Comşa, eroul romanului *Întunecare*, iar, mai tîrziu, a lui Bogdan Cernegură, din *Ochii strigoiului*.

Autorul urmăreşte cum o răsturnare continuă ucide toate bunele intenţii. Căci intenţiile celor mai mulţi din eroi erau bune, chiar dacă premisele lor erau false, argumentele limitate, concluziile greşite. Contrastul amintit face ca din aspiraţiile lor generoase să se nască tot atîtea drame, prăbuşiri şi înfrîngeri, fie că eroii respectivi îşi păstrează ideile cu care au pornit sau şi le părăsesc, fie că mor în război sau scapă, fie, în sfîrşit, că după război îi caracterizează mulţumirea sau nemulţumirea.

Care sînt cauzele adînci ale acestor contraste, parte reieşind chiar din elementele cărţii, parte neînţelese nici de autor?

Eroii pornesc la drum, toţi, în vălmăşagul războiului, cu cîte o eroare — am spune o „vină tragică" — a cărei amprentă o poartă întregul lor destin. Ei speră că războiul cu toate nenorocirile lui va aduce o însănătoşire a vieţii sociale, o trezire a conştiinţelor. [...]

Aceasta e în realitate adevărata înfăţişare a dramei pe care o străbate tînărul intelectual, capabil, dar derutat, Radu Comşa, eroul romanului *Întunecare*. O străbat şi alţii ca el, alcătuind „generaţia războiului": agitatul ardelean Onisfor Sachelarie, filozoful bergsonian Stelian Minea, tînărul fiu de moşier şi nepot de ministru Mihai Vardaru, Gabriel Ghenea, Bogdan Cernegură, apoi insurgentul zgomotos cu aere de revoluţionar intransigent Vasile Mogrea şi alţii. Lipsa de bază reală a poziţiei lor este cauza derutei şi dezechilibrului moral care-i aşteaptă pe toţi, care determină drama lor.

„Simt că am să săvîrşesc o faptă bravă — spune Mihai Vardaru, cel mai tînăr dintre cei menţionaţi mai sus. Numai să nu sfîrşească războiul pînă îmi vine rîndul şi mie... Trăiam ca un imbecil! Mi se părea un act de curaj să îndrăznesc a fuma înaintea tuturor ţigara pe care o fumam pe ascuns. Şi mie mi se părea evenimentul cel mai formidabil examenul care îmi dădea diploma de opt clase de liceu... Acum, abia, îmi dau seama ce sens are viaţa şi ce mare fericire mi-a rezervat destinul, să trăiesc o catastrofă, care va trece prin văpăi umanitatea!... Cei care ne vom întoarce de acolo avem să fim alţi oameni..." Psihologia fiului de moşier este explicabilă: el priveşte războiul ca o aventură care va aduce schimbări în viaţa lui, îl va emancipa de tutela măruntă a vieţii şi a familiei şi-i va deschide cîmp larg în faţă. În ce scop? Mihai Vardaru nu are un ideal concret, deşi e la vîrsta cînd ar putea avea unul. Îl deducem drept un fel de liberal nedecis, dar bine intenţionat la început — şi pentru aceasta personajul ne e apropiat; dacă n-ar fi murit, el ar fi devenit, desigur, după legile clasei lui, o făptură mai mult sau mai puţin asemănătoare unchiului său, ministrul Alexandru Vardaru. Dar tînărul Vardaru pleacă voluntar pe front şi moare curînd

într-o luptă, împușcat, prăbușindu-se cu fața în jos într-o băltoacă. Comșa îl va descoperi, privind cu oroare cum o lipitoare vîscoasă i se prelinge din orbita golită. Soarta acestui tînăr impresionează, firește, și el rămîne în amintirea cititorului cu aureola unui entuziasm curat, deși irosit zadarnic — superior însă capitulărilor în care-i vom vedea pe cei ce au supraviețuit.

Stelian Minea, tînăr învățat, filozof, face parte dintre aceștia. Ardelean, el concretizează în problema Ardealului tot sensul vieții lui. Nu-i pasă, nu-l interesează lupta altora pentru libertate, nu-l mișcă ideile și nevoile lor. „Nu-i cunosc, nu știu cine sînt; admit că or fi avînd dreptate, ba încă nu numai din punctul lor de vedere, ci și din cel al întregii umanități... Dar ce să fac dacă nu pot participa sincer la suferințele, la idealurile, la lupta lor?... Cînd e vorba însă de Ardeal, e altceva!... Pentru mine, Ardealul devine o chestiune vitală!. A sunat mobilizarea — las tot, cărți, examene, dragostea, liniștea mea, risc tot ce am, și viața, adică tot ce am mai scump, dar nu pentru triumful ideii de libertate ori de dreptate! ci fiindcă de astă dată, ideea de libertate și de dreptate o văd și o simt prin sufletul celor cîtorva milioane de oameni cu care mă știu solidar...". Stelian Minea va ajunge un acrit dascăl de provincie, în Tîrgul Călimanului, cu o nevastă arțăgoasă și autoritară, cu copii și ticuri, renunțînd la nuanțările și subtilitățile foarte în spiritul ucenicului cărturar din 1915, dar cu totul nefolositoare în adormitul tîrg de provincie, unde își are catedra. „Solidaritatea cu milioanele de oameni", îndrăzneala de „a risca tot ce are" pentru Ardeal s-au topit de mult într-o chiverniseală măruntă de funcționar speriat, care face și puțină politică, atîta cît să-și păstreze tihnită, în continuare, existența vegetativă, larvară. Aceasta le vom afla în *Ochii strigoiului*.

Acestor poziții asemănătoare, dar distincte, totuși, Radu Comșa o adaugă pe a sa, nuanțată de o idee nouă: aceea a contribuției la o pace veșnică. „Și eu cred în forța morală a războiului — spune el adresîndu-se celorlalți ofițeri ai regimentului, pe front. Aci toți știu că au venit la moarte. Că accidentul, excepția, anormalul, e să scapi, nu să mori .. Prin ce mister oamenii au acceptat oare această sinucidere în masă? Eu cred... că toți au venit de bună voie... Fiindcă omul are încrederea nestrămutată că sacrificiul lui din acest război va răscumpăra pacea pentru copiii, nepoții, strănepoții noștri, împiedicînd orice alte războaie viitoare. De fapt, luptă fiecare pentru pace..." Iar de la această justificare a războiului pe care-l ducea el, la care venise voluntar să participe, smulgîndu-se din biroul unde-l adăpostise Vardaru ca

să-şi cruţe viitorul ginere de la îndreptăţirea războiului său, Comşa ajunge repede la justificarea războiului în genere; el crede că au dreptate egală şi atacatorii şi atacaţii, pentru că războiul ar fi apărut ca „să scoată din lumea aceasta veche, obosită, nesatisfăcută noţiuni noi, pentru un veac de acum înainte... Războiul general coincide cu o revoluţie care aşteaptă să se dezlănţuie în afară, în milioanele mulţimilor, cît şi în fiecare om."

Aceasta era şi poziţia autorului însuşi, nu numai înainte de război, ci chiar în perioada cînd publica în *Hiena* articolul ***Peste ruini***, adică la începutul lui 1919. Existau încă oameni, atunci, care doriseră războiul şi îl străbătuseră plătind un sîngeros tribut, dar încă nu deschiseseră bine ochii, nici după ce masacrul se încheiase. Ei tot credeau că jertfele nu fuseseră inutile, mai sperau că guvernanţii vor avea conştiinţă şi inimă şi aşteptau de la ei înşişi foarte mult, nu-şi pierduseră iluziile. Mai tîrziu, scriitorul va înţelege că, dacă astfel de amăgiri mai erau cu putinţă în perioada de pregătire a războiului şi la începutul lui — în orice caz nu mai erau justificate la încheierea păcii. El şi-a construit romanul pe aceste planuri.

Comşa devine un decepţionat încă pe patul de spital, cînd nu-şi scosese bandajul care-i astupa faţa oribil mutilată. Onisfor Sachelarie înţelege acestea în timpul refugiului din Moldova; la fel Stelian Minca. Mogrea mai păstrează o vreme aerul insurgent, putînd să-l ducă deopotrivă la extrema dreaptă ca şi la anarhism. Mihai Vardaru murise pe front, alţii se consolaseră curînd şi trecuseră la mărunte aranjamente şi afaceri, ca tata Pleşea, colonelul brav pe front, nutrind speranţa unor satisfacţii călduţe, casnice — pe care şi le realizează de altfel, pentru că nu se puneau în calea mărimilor.

Încolo, războiul, în care armata e victorioasă pe front, devine pentru toţi o înfrîngere cînd soseşte pacea — o înfrîngere morală sau una fizică. De aici drama lor.

Dezbaterea amplă a acestei probleme introduce în opera lui Cezar Petrescu o alta, de mare importanţă în epocă şi care antrena numeroşi scriitori: aceea a destinului intelectualului. (*Cezar Petrescu*, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1963, p. 93—96, 205—210.)

Romanul *Întunecare* s-a constituit în conştiinţa scriitorului, a crescut în imaginaţia sa de-a lungul unei perioade mai lungi, care cuprinde şi anii războiului, şi prima jumătate de deceniu care i-a urmat. Deşi el a fost scris numai în anii 1924—1925, zămislirea lui este rodul unor frămîntări şi tribulaţii întinse pe o durată mai lungă, petrecute pe un fond general de convulsii, înălţări şi prăbuşiri, acte sublime şi

urmări dramatice ale lor, care l-au impresionat profund pe tînărul Cezar Petrescu, abia trecut de treizeci de ani atunci cînd a început romanul. [...] Cu drept cuvînt, scriitorul își plasa acest roman la confluența tuturor albiilor din proza sa de pînă atunci și la punctul de pornire a „Cronicii" care se zămislea. *Întunecare* este un bilanț și schița unui program pentru construcția ce avea să urmeze și care, inițial, în 1929 și 1932 — cînd scriitorul îi indica dimensiunile, în interviuri și alte confesiuni publice — trebuia să cuprindă primele trei decenii ale secolului, secționate, exact la mijlocul lor, de cataclismul războiului. Cronică a acestuia, *Întunecare* fusese conceput și considerat mult timp după aceea pivotul unei opere, romanul în care se adună și din care se desprind cele mai multe din firele amplei construcții care avea să fie „Cronica românească a veacului XX" de Cezar Petrescu. [...]

După cum se observă numaidecît, Cezar Petrescu întreprinde în romanul *Întunecare* și o multilaterală dezbatere în jurul problemei intelectualului.

Cartea întreagă, cu excepția paginilor, puține la număr, privitoare la ostașii țărani purtați pe front, este o abordare din cele mai diverse unghiuri a acestei chestiuni.

Problema intelectualului a constituit una dintre atracțiile permanente ale literaturii noastre. Romanele lui Bolintineanu au fost cele dintîi care au așezat-o în preocupările centrale ale prozei. *Geniu pustiu* de Eminescu, *Liniște* și *Trubadurul* de Delavrancea, *Dan* de Vlahuță, *Budulea taichii* de Slavici, *Păcat* de Caragiale, *Viața la țară* și *În război* de Duiliu Zamfirescu sînt numai cîteva din nuvelele și romanele secolului trecut, care marchează poziții fundamentale în această dezbatere. Poporanismul și semănătorismul își creaseră teorii proprii despre rolul și relațiile omului de carte față cu societatea. Scriitorii noului secol au abordat-o din plin, începînd, de exemplu, cu *Însemnările lui Neculai Manea* de Mihail Sadoveanu, și continuînd cu toți autorii romanului citadin. Toate principalele opere de proză apărute pînă la *Întunecare* sînt, într-o parte a lor, cel puțin, contribuții și ilustrări ale aceleiași probleme. *Oameni din lună* de Sadoveanu aparține perfect categoriei, ca și, în anumite limite, *Arhanghelii* de Agârbiceanu și, ulterior, componentele „Cronicii" sale transilvane. Proza lui Galaction cu substrat ecleziastic este o continuă dezbatere a problemei intelectualului, în ipostaza opțiunii lui între acțiune și inacțiune socială; *Ion* și *Pădurea spînzuraților* abordează chestiunea prin Herdelea și Apostol Bologa, de asemeni *Catastrofa* și, într-o privință, aceeași problemă o dezbate chiar narațiunea autobiografică din *Calvarul* [...].

Ipostazele cele mai importante ale intelectualului, în termenii prozei din perioada dinainte de primul război mondial, sînt două: *dezrădăcinatul* și *inadaptabilul*. Cea de a doua a caracterizat mai cu seamă literatura secolului XIX și, de exemplu, I. Al. Brătescu-Voinești aduce în aproape toate nuvelele sale drame ale incapacității de adaptare. Este o literatură de respingere a contactului cu noua societate, burgheză, în plină ascensiune, respingere în numele unor virtuți omenești eterne, sălășluind în conștiințele pure, acestea descoperite de autor în categoriile sociale cele mai diferite — de la moșieri pînă la umili funcționari. [...]

Personajul central din *Întunecare* este o interesantă sinteză, un început al mai multor serii de personaje ulterioare ale operei lui Cezar Petrescu. Analiza lui mai aprofundată se impune în primul rînd pentru aceste considerente. Drama lui, dezechilibrul lui ating o limită maximă față de a tuturor celorlalți eroi ai romanului și prefigurează direcțiile tipologice principale din operele de mai tîrziu ale scriitorului, pentru că drama categoriei întregi se complică, se amplifică la acest personaj, cu retezarea bruscă, de către război, nu numai a carierei sale profesionale și politice, dar și a căilor de întoarcere către cei din rîndurile cărora plecase. Radu Comșa e ros de neputința de a regăsi fie și un singur crîmpei din împăcările la care s-au resemnat colegii de generație; lui îi e imposibil de a mai putea gîndi la fel cu profitorii războiului, alături de care-l poartă pașii un timp, dar nu știe cum să se alinieze celor ce încearcă să lupte, să caute o zare de lumină. *(Studiu introductiv* la *Întunecare*, București, Editura Tineretului, colecția „Lyceum", 1969, p. 5—36.)

OV. S. CROHMĂLNICEANU: Romanul cu care s-a impus atenției [Cezar Petrescu] e *Întunecare* (1927). El aparține ciclului *Război și pace*, dar, de fapt, deschide perspectiva întregii „cronici românești a veacului XX", prezentînd evenimentul aflat la originea societății pe care Cezar Petrescu a descris-o, adică lumea apărută după marea conflagrație mondială din 1914—1916. Romanul, așa cum va fi conceput și *Întoarcerea de pe front* a lui Remarque, luminează contrastul între experiența combatanților, tragică, amară și reacțiile celor rămași acasă și reveniți automat la preocupările lor curente, după încetarea măcelului.

Ambițiile cărții sînt însă mai mari; ea vrea să fie rechizitoriul pe care-l face societății românești postbelice o generație înșelată. Reprezentantul acesteia e Radu Comșa, eroul principal al romanului.

Băiat frumos, cu o „gură de cadînă", el se numără printre puţinii tineri care, în ciuda originii lor umile, sînt pe cale de a face, datorită norocului, o carieră strălucită. A urmat Dreptul, a devenit secretarul domnului Vardaru, mare moşier, avocat, om de afaceri şi politician, e logodit cu fata acestuia, Luminiţa. Lui Radu Comşa i se deschid aşadar, la izbucnirea războiului, toate căile; ginere al unui om influent, a pătruns în înalta societate, e preţuit, simpatizat, împins înainte. Dar, eroul nu s-a rupt încă definitiv de ai lui, se mai simte solidar cu lumea satului pe care l-a părăsit, cu colegii printre care a înfruntat mizeria din anii studenţiei, cu idealurile generaţiei sale. Cînd sună mobilizarea generală, refuză situaţia de ambuscat şi, cu toate protestele Vardarilor, pleacă pe front. Aici, trăieşte din plin tragedia războiului, e rănit şi desfigurat. Urmează întoarcerea. Plin de scrupule, Comşa, care are acum o faţă ca „un măr stricat", se oferă să rupă logodna cu Luminiţa. Întîlneşte doar nişte proteste formale şi înţelege repede că familia Vardaru aştepta o astfel de propunere. Comşa încearcă să-şi refacă viaţa, dar peste tot infirmitatea lui îl împinge la izolare. În jurul său, vechea societate, cu apucăturile ei egoiste, se reface repede; jurămintele din tranşee sînt uitate şi goana după căpătuire reîncepe mai sălbatică decît înainte. Comşa trăieşte o ultimă deziluzie: eşuarea într-o tristă combinaţie politicianistă a mişcării foştilor combatanţi. Toate stau pentru erou sub semnul „întunecării", sacrificiile s-au dovedit zadarnice, jertfa de sînge a unei întregi generaţii n-a schimbat structura societăţii. Comşa o reîntîlneşte pe Luminiţa la mare, căsătorită, fericită. Imaginea fericirii pierdute îl otrăveşte; aleargă disperat prin noapte şi, ca să-şi ucidă gîndurile duşmănoase, se aruncă în lacul negru de asfaltit. Dar acesta are apa „atît de grea şi blestemată, încît nu primeşte trupul nici unui înecat".

Romanul reuşeşte să ne familiarizeze cu diferitele medii sociale angrenate în răsturnările războiului.

Intersecţiile de planuri sînt ingenioase şi denotă o remarcabilă putere fabulatorie. Prin familia Vardaru, pătrundem în lumea aristocraţiei româneşti şi a marii finanţe, prin prietenii lui Comşa de la pensiunea Cimbru, unde eroul lua masa ca student, avem prilej să cunoaştem intelectualitatea mic-burgheză cu veleităţile, credinţele şi visurile ei. Pe front apar ţăranii, care povestesc la focuri ce-i doare. În sfîrşit, prin Zoe Vesbianu, fosta amantă a lui Comşa, luăm contact cu lumea profitorilor de război, a cartoforilor, speculanţilor, tripoteurilor şi prinţilor decavaţi. Acţiunea, bine condusă, dă sentimentul multiplicităţii de destine împletite prin capriciul hazardului; fauna personajelor e bogată: unchiul Pol, *bon viveur*-ul familiei Vardaru, plecat pe

front cu provizii de cafea veritabilă şi de coniac franţuzesc: profesorul Virgil Proboită, omul integru, cu drama lui conjugală; poetul Dan Scheianu, victimă a mizeriei, alcoolului şi stupefiantelor; felina Zoe Vesbianu, soţul ei paralitic, ofiţerii de pe front, soldaţii, politicienii apăruţi după război etc.

Romanul posedă, ca şi alte scrieri similare, o apreciabilă forţă critică. Însăşi drama lui Comşa ilustrează incapacitatea unei societăţi de a reintegra în sînul ei pe cei distruşi, luptînd ca s-o apere, sau, mai grav, rămaşi credincioşi idealului care i-a făcut să se sacrifice, spre a o clădi.

Supără însă o anume viziune simplificatoare a raporturilor umane. Ea va reveni în celelalte cărţi ale lui Cezar Petrescu sub forme şi mai evidente. Romancierul e înclinat să substituie conflictelor de clasă opoziţii ireductibile între medii omeneşti deosebite, fiindcă îl obsedează neconcordanţa lumilor închise, omogene. Aşa îi apar satul, oraşul sau tîrgul de provincie. Sînt uşor de recunoscut în aceste reprezentări tiparele viziunii tradiţionaliste.

În *Întunecare*, frontul şi spatele frontului tind să devină două universuri ireductibile, care fac să se şteargă antagonismul de clasă din interiorul lor sub efectul altei contradicţii, pentru autor mai puternică, mai definitorie. Se creează impresia că războiul a împărţit ţara în două: cei de pe front, cei buni, care au primit botezul purificator al focului, şi cei rămaşi acasă, cei ticăloşi, cei care urmăresc să profite de pe urma măcelului. De aici, o stranie unitate reciprocă. Pe front, ofiţerii se împrietenesc cu soldaţii ţărani, ascultă necazurile lor şi, dincolo de poziţiile sociale opuse, între combatanţi se naşte o solidaritate profundă. Desigur că ea apare, dar romancierul îi exagerează forţa transformatoare. De îndată ce intră în linia de bătaie, toate personajele suferă o miraculoasă prefacere morală. Un colonel de operetă, ca unchiul Pol, devine subit erou şi se comportă vitejeşte. La fel Mihai, odrasla alintată a Vardarilor, îşi descoperă o tărie de caracter nebănuită.

Toate destinele fiinţelor necorupte încă de civilizaţia modernă burgheză se reduc practic la cel al lui Comşa. Asemenea personaje sînt înzestrate cu un fond ancestral „sănătos", care sau le împinge pe front, sau iese la iveală în atmosfera de acolo. (*Literatura română între cele două războaie mondiale*, I, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1969, p. 344–347. Reprodus din ediţia revăzută, Editura Minerva, 1972, p. 318–320.)

ION ROTARU: *Întunecare*, primul roman din ciclul „Război şi pace", este şi cel mai valoros din toată creaţia lui Cezar Petrescu, putînd sta cu onoare alături de ***Pădurea spînzuraţilor*** al lui Rebreanu sau de *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război* de Camil Petrescu. Fără a fi prea complicat, subiectul se închegă aproape perfect: Radu Comşa, un tînăr deosebit de înzestrat, are în faţa sa un viitor strălucit. Este coasociatul marelui avocat, moşier şi om de afaceri Alexandru Vardaru, pe a cărui fiică, Luminiţa, urmează a o lua în căsătorie. Există chiar un clan al Vardarilor, în care tînărul, deşi provenind dintr-o familie de ţărani, ar putea pătrunde fără dificultăţi, prejudecăţile de clasă fiind puse cu totul în umbră de calităţile eminente ale omului. În momentul declarării războiului, Radu Comşa nu admite însă să devină un ambuscat, să profite adică de înaltele relaţii ale viitorului socru spre a se pune la adăpost. Întors de pe front desfigurat, în urma unei grele răniri, eroul se vede pus în situaţia de a cere desfacerea logodnei cu Luminiţa, lucru ce fiica lui Alexandru Vardaru părea a-l dori, deşi la mijloc fusese o iubire sinceră de ambele părţi. Drama lui Radu Comşa se accentuează şi într-alt chip. Pe front avusese prilejul să lege prietenii cu o serie de oameni care nu erau de acord cu orînduirea, cu nedreptăţile şi abuzurile de tot felul, mai ales cu obijduirea de către clasele exploatatoare a ţărănimii şi a unei părţi din intelectualitate, oamenii care duceau pe umerii lor greul războiului. Căutînd a-şi reface existenţa, a-i găsi un sens în direcţia luptei pentru mai binele societăţii, Comşa încearcă o nouă deziluzie, ca toţi foştii combatanţi care se văd acum înlăturaţi din arena politică de către noii îmbogăţiţi. Romancierul are ştiinţa de a îmbina drama pasională a eroului cu dezamăgirile profunde pe care le încearcă pe plan social. Într-o vară, întîlnind la mare pe fosta-i logodnică, acum căsătorită, cu copii şi fericită în modul burghez obişnuit, Radu se sinucide aruncîndu-se în „lacul asfaltit", care, simbolic, avea apa „atît de grea şi blestemată, încît nu primea nici trupul unui înecat". Simbolic este şi titlul romanului, *Întunecarea* semnificînd zădărnicia oricăror jertfe, chiar şi a celor de sînge, într-o societate alcătuită nedrept. Mulţi comentatori găsesc exagerată transformarea personajului în contact cu realităţile grave ale războiului, mai ales contradicţia pe care autorul o pune între combatanţii din tranşee şi cei rămaşi în spatele frontului, contradicţie ce ar umbri adevăratele conflicte de clasă. Se cuvine totuşi să observăm că primul război mondial a fost un eveniment de o asemenea amploare, angajînd spiritele la o încercare istorică atît de hotărîtoare, încît e de presupus că a fi sau a nu fi combatant pe front definea

o atitudine cetăţenească şi umană, cu totul caracteristică pentru epocă, pentru oamenii din generaţia lui Radu Comşa, Apostol Bologa, Ştefan Gheorghidiu. Într-un fel sau într-altul, a existat o „înfrăţire" a celor care înfruntau moartea în tranşeele Mărăşeştilor, opusă celor ce se ţineau la adăpost, cu atît mai mult afaceriştilor de soiul lui Alexandru Vardaru sau Nae Gheorghidiu, care nu se dădeau în lături de a livra furnituri de război inamicului, conform legilor negustoreşti lipsite de orice scrupul. Atunci, în vremea primului război, existau — lucru ce n-a mai fost cu putinţă în timpul celui de al doilea — realmente un front şi un spate al frontului, fatal opuse, contradictorii. Nemulţumirea cititorului de azi ar putea proveni, într-o măsură, din viziunea uşor simplificatoare a romancierului, care conduce destinele eroilor după o schemă oarecum prestabilită, nu lipsită nici acum de tenta sămănătoristă-poporanistă. Romanul se constituie totuşi rotund, printr-o bună ştiinţă a compoziţiei. Traversarea mediilor (lumea „bună" a Capitalei, încrîncenările frontului, suferinţele oamenilor simpli, tragediile din spitalele cu răniţi şi mutilaţi etc.) şi suita caracterelor (Alexandru Vardaru, politicianul şi afaceristul fără scrupule, fiica sa Luminiţa, o burgheză inconştientă şi superficială, Zoe Vesbianu, fosta amantă a eroului, femeia iubitoare de plăceri uşoare, nepăsătorul şi uşuratecul Paul Vardaru, tipul de ofiţer din vechea armată căruia i se întîmplă să fie cîteodată şi viteaz, Mihai Vardaru, adolescentul care mai crede în simţul onoarei pentru un moment, profesorul Virgil Probotă, tipul intelectualului lucid, sfîşiat de contradicţiile sociale la care asistă, poetul Dan Scheianu, boemul de epocă, pradă mizeriei şi alcoolismului etc.) sînt executate cu multă măsură, fără încărcăturile laterale, parazitare, obişnuite în aproape toate celelalte romane, ceea ce-l făcuse pe E. Lovinescu să exclame, cu dreptate, în a sa *Istorie a literaturii române contemporane:* „Cezar Petrescu este aşadar o forţă pe care nimeni n-o va putea scăpa de destinul inflaţiei". [...]

Lui Cezar Petrescu îi lipseşte însă cunoaşterea *exactă* a realităţii, *experienţa* de viaţă ca atare, imperios cerute de proza modernă, de la Hemingway pînă la Camil Petrescu, cu deosebire în romanul de război. Mărturisit sau nu, modelul său este Tolstoi. Războiul modern, de mase, dar şi de mare tehnicitate, implică însă coordonate sufleteşti noi, deosebite, şi accentul se pune în primul rînd pe *faptul trăit*, în foarte mică măsură pe imaginaţie, care la Cezar Petrescu este, de cele mai multe ori, debordantă, barocă. *(O istorie a literaturii române,* vol. II, Bucureşti, Editura Minerva, 1972, p. 670—673.)

ION BĂLU: Denominația ciclului, împrumutată după titlul epopeii lui Tolstoi, îi sugerează coordonatele: destinul individului și al colectivității în zilele de pace și în încleștarea cu dușmanul pentru păstrarea ființei naționale. Pe pînza epocii, recreată în liniile esențiale, Cezar Petrescu așază problematica ce a preocupat generația sa: dezamăgirea, cu adînci ramificații în conștiințe, că războiul, dus în numele unui ideal patriotic, nu a avut drept urmare o valorificare mai dreaptă a umanității, „o purificare". Societatea nu s-a schimbat; existența „nemernică pe care a dus-o mulțimea zgomotoasă de furnizori lacomi, de cocote luxoase, de politicieni venali, pletora aceasta de paraziți care furnica pe străzile neîndestul de încăpătoare, alergînd tiriță de viciile, de plăcerile, de pasiunile ei, avidă și nervoasă..."[1] — a rămas aceeași. Combatanții, neputînd crede că jertfele lor fuseseră inutile, se trezesc într-o lume ce nu semăna cu aceea făurită romantic, în tranșee, între două lupte. [...]

Fără a egala *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război*, *Întunecare* rămîne o carte viabilă a literaturii interbelice și neîndoielnic scrierea fundamentală a lui Cezar Petrescu. Din mulțimea romanelor incluse în „Cronica românească a veacului XX", puține se apropie valoric de *Întunecare*. Prozatorul însuși și-a considerat cartea — a afirmat-o în multe interviuri — opera sa de maturitate, considerînd-o într-un anume sens drept prefața întregii sale creații.

Romanul a fost gîndit în primii ani de după război. [...] Publicistica risipită în „Chemarea", „Hiena", „Bucovina" stă dovadă. Numeroase sînt „scrisorile unui răzeș" a căror substanță a fost ulterior trasă în roman. Destinul lui Radu Comșa pare să fi fost inspirat de un caz real, relatat de un burghez căruia „războiul i-a rotunjit averea și i-a dăruit două case, cu venituri cît două moșii în mijlocul capitalei" și din care reproducem paragraful ce ne interesează: „cu cealaltă fată am greșit-o... I-am ales un bărbat cum nu credeam să găsesc altul Cine putea bănui ce gărgăuni ascunde-n cap? Cuminte, nu zic; nici un viciu. Citit, nevoie mare, toată ziua căra acasă vrafuri de cărți, reviste, broșuri, parcă vrea să cîntărească lumea de la început. Cînd s-a declarat mobilizarea ce crezi c-a făcut? Nu, că se duce pe front — la datorie... M-am închis în birou cu el, l-am descîntat, a plîns nevasta-sa de se ofilise în două zile, cu cearcăne la ochi ca o văduvă. Ce să-ți mai spun după aceea, de grijă, de plînsul fetii, de scrisorile care veneau tot mai rar?... Mi-a venit înapoi cu trei degete tăiate, de întoar-

[1] Cezar Petrescu: *Literatura de după război*, în „Hiena", an. I, nr. 3, 3 februarie 1919, p. 14.

și acum privirea cînd dau cu ochii de mîna lui ciungă. Și mai rău decît asta; s-a întors reformator, mă rog, apostol, om care o să prefacă țara. Două luni nu mi-a vorbit decît de justiție socială, de tranșee, de lumea cea nouă".

Lucrul a început în anul 1923. „O dată cu cartea — ne-a mărturisit doamna profesoară Smaranda Chehata, sora scriitorului — autorul a încheiat o lungă și grea convalescență în urma unui t.b.c. osos. Redactase romanul în cele două vacanțe de vară, 1924 și 1925, strămutîndu-se de la mare la munte și de la munte la mare, după cum îi dictau prescripțiile medicilor. Scria deci pe unde apuca, pe ce hîrtie se nimerea, cu ce cerneală se găsea..." După ce încredințase fragmente revistelor „Gîndirea", „Viața românească" și „Adevărul literar și artistic", primul volum a văzut lumina tiparului în foiletonul ziarului „Universul", în 1926; el a fost editat în anul următor de același ziar sub titlul: „*Întunecare*, roman, ediția I-a, partea I-a, București, 1927, Biblioteca ziarului Universul". În asemenea condiții, romanul a avut un slab ecou. Editurile bucureștene refuzîndu-i editarea integrală, Cezar Petrescu se adresează „Scrisului românesc" din Craiova, unde romanul va apare în două volume, în 1928. De la apariția integrală, cartea cunoaște un apreciabil succes de public.[...]

Capitolele ce au în centrul lor imaginea războiului sînt pozitiv influențate de „*Război și pace*. Scenele de pe front se împletesc, ca și în romanul lui Tolstoi, cu prezentarea amplă a vieții societății, multe personaje din *Întunecare* reluînd problematica eroilor romancierului rus. Destinul lui Petea Rostov i-a slujit drept model în crearea lui Mihai Vardaru; reacția lui Comșa, cînd îi găsește cadavrul pe cîmpul de luptă, este identică cu durerea încercată de Denisov. Personalitatea lui Radu Comșa în timpul războiului, și parțial după aceea, este tributară într-o oarecare măsură lui Andrei Bolkonski și Pierre Bezuhov. De ultimul îl alătură neistovita căutare a unui ideal moral; de cel dintîi, inteligența lucidă, atracția către oamenii caracterizați prin noblețe sufletească, înclinația spre autoanaliză. Ca și prințul Andrei, Comșa e rănit și înstrăinarea de Luminița pare a fi fost inspirată de ruptura lui Bolkonski de Natașa.

În mijlocul lumii contemporane lui, Comșa apare de la început drept un om echilibrat. Calităților native, cinstea, inteligența în primul rînd, li se alătură capacitatea de muncă, încrederea în viitor, dorința de a face o carieră după modelul lui Alexandru Vardaru. Unica plictiseală o constituie dragostea împovărătoare a Zoei Vesbianu. Și, deodată, intervine neprevăzutul. Izbucnind războiul, Vardaru obține

mobilizarea pe loc a viitorului ginere. Gestul său trezește în Comșa sentimentul frustrării personalității; hotărînd mobilizarea pe loc, Vardaru nu l-a consultat, a trecut nepăsător peste voința lui. Prezentarea la biroul special unde nu avea obligații precise, întîlnirea cu alți tineri „învîrtiți" este hotărîtoare. În mintea lui Radu Comșa încolțește ideea că față de sine însuși, față de colegii săi are o datorie de îndeplinit. Sentimentul datoriei îi consolidează convingerea că și-a găsit un ideal, incompatibil cu mediul artificial creat în familia Vardaru. În conștiința eroului prinde contururi o dramă ce se amplifică și se desăvîrșește pe măsură ce se va întoarce la matcă. Ascensiunea anterioară este pusă în antiteză cu coborîrea de acum spre clasa de jos a țării, țărănimea, de care se înstrăinase. Cînd va avea revelația fondului imens de omenie ce sălășluiește în inima țăranilor îmbrăcați în haină ostășească, drama interioară a eroului atinge apogeul. Comșa se întoarce spre sine, analizîndu-și critic ascensiunea în înalta societate: trăise o viață falsificată.

Drama lui Comșa este integrată dramei generației în ansamblu și amîndouă proiectate pe pînza societății românești postbelice. Perspectiva asupra realității se schimbă. Înainte de a pleca pe front, îi mărturisește lui Vardaru: „nu mă cunoșteam încă. M-am descoperit acolo! Acum sîntem mulți care am învățat că am fi dezertori, dacă după război nu ne-am întoarce să continuăm lupta aici, pe frontul intern". Desfigurat de explozia unei grenade, Comșa nu se mai poate întoarce în lumea căreia îi aparținuse. Intuiește în același timp că prezența lui nu mai e dorită de nimeni și cu disperarea omului ce și-a văzut speranțele prăbușite, îi aruncă lui Vardaru în față nemulțumirea, reproșîndu-i că l-a înstrăinat de sat. Într-o anume măsură, Radu Comșa este un străin. Nimic nu-l poate ajuta să-și găsească liniștea, dezechilibrul fiindu-i sporit de numeroasele eșecuri și dezamăgiri întîlnite la fiecare pas. Generația lui trădase jurămintele pentru care luptase în tranșee, dar nici Radu Comșa nu găsește în el energia de a lupta pentru impunerea și realizarea idealurilor de odinioară. Nu se afirmă ca o forță, în jurul căreia partizanii să se strîngă ca sub faldurile unui steag. Pe erou îl caracterizează o anume pasivitate, de aceea sinuciderea apare ca singura soluție de salvare.

Radu Comșa prefigurează destinul viitorilor eroi ai lui Cezar Petrescu, oameni cu sentimentul acut al dezrădăcinării, deasupra cărora fumegă concluzia generală a cărții: societatea, rău întocmită, grăbește ratarea celor mai înzestrați fii ai ei. (*Cezar Petrescu*, București, Editura Albatros, 1972, p. 50—53, 56—58.)

NICOLAE MANOLESCU: La noi romanul romanesc trebuie căutat în cîteva din operele de succes ale genului epic în deceniile postbelice, în care se află deghizat în pictura de moravuri sau chiar psihologică, în zugrăvirea societății, a războiului, a lumii bune, a adolescenților etc. Poate lua orice înfățișare. Îl recunoaștem după faptul că, în loc să dezvăluie mecanismele unei lumi, se dovedește mai curînd un creator de mitologie. Apariția lui, într-un anumit moment, arată legătura strînsă care-l unește cu publicul. Romanul și-a creat la noi adevăratul public după 1920; la rîndul lui, publicul începe să-și creeze romanul preferat. Niciodată înainte, în timpul domniei povestitorilor și memorialiștilor, romanul n-a avut un public al său atît de numeros și de fidel; și niciodată înainte cititorii nu au impus romanului într-o măsură atît de mare gustul lor. Fidelitatea aceasta sfîșie practic romanul nostru în două: de o parte acele cărți ce se adresează marelui public, format în spiritul foiletoanelor din secolul XIX, și care recunoaște în spiritul romanesc un avatar evoluat al spiritului de aventură; de alta, romanele pentru, să zicem așa, scriitorii înșiși (ori pentru acea parte din public capabilă să admită noul), care-și devin și cei mai calificați cititori, romane în care se încearcă modernizarea epopeii naturaliste și a psihologismului. Între Ionel Teodoreanu și M. Blecher, între Cezar Petrescu și Camil Petrescu este exact această deosebire. O cauză importantă a întîrzierii romanului la noi G. Ibrăileanu o descoperea în „lipsa unui număr suficient de cititori, care să facă posibilă scriitorului o viață liberă, consacrată exclusiv literaturii" *(După război)*. Cînd, după 1919, acest număr se înfăptuiește, putem constata că el ajută, în adevăr, pe unii romancieri să trăiască din scrisul lor, dar cu condiția să scrie romanele pe care le citește publicul larg. E instructiv să vedem din ce se compune acest public, cum arată aceste romane.

Vorbind de best-sellersurile vremii: ele sînt în fond romane românești, chiar dacă nu pure, ca *Rusoaica*, oferind surogate de descripție socială și de analiză psihologică. Numărul autorilor e greu de precizat. Trei sînt totuși în atît de mare măsură reprezentativi, încît îi putem utiliza ca eșantioane: mai întîi, desigur, chiar Gib Mihăescu. Apoi Cezar Petrescu și Ionel Teodoreanu. În ei gustul care le dă naștere și gustul pe care-l întrețin se află în stare pură. Ei constituie cea mai bună dovadă că, o dată cu societatea, s-a schimbat și cititorul, și o dată cu cititorul, literatura. Vorbind de cititor: el se recrutează acum (firește, nu exclusiv) din profesiunile liberale ce înfloresc în marginea lumii industriei și finanțelor. Aparține vîrfurilor micii-burghezii. Iubește

confortul și înlesnirile tehnicii; umblă cu automobilul, cu trenul și cu avionul; e un spirit practic, pozitiv: afacerile înainte de toate. Are o singură latură vulnerabilă: e mîndru de poziția socială recent dobîndită și, de aceea, foarte vanitos și snob. Și este mai ales un cititor de romane. Cezar Petrescu (admirator al lui G. Duhamel, Jules Romains și Claude Farrère) își datorează, cel puțin în parte, succesul literaturii lui faptului de a fi speculat această vanitate snobă. El zugrăvește epoca și oamenii ei în chip foarte direct, uneori, jurnalistic; mulțumește nevoia cititorului de a se recunoaște în opera de ficțiune; dar totodată îl flatează, căci romanele lui în fond oferă noii burghezii, sub aparența de imagine realistă, o mitologie. În plus, romanele lui sînt confecționate abil, dînd totuși impresia de autenticitate, au o intrigă condusă limpede, tipuri clare, psihologie rezonabilă. S-a vorbit cu oarecare ușurință de frescă și de realism social în *Calea Victoriei* sau în *Întunecare:* ciclul proiectat, pe model balzacian și zolist, de Cezar Petrescu, reprezintă de fapt un triumf al romanescului, în latura picturii exterioare. Bucureștiul e în aceste romane o mare metropolă, trepidantă, modernă (chiar încă privită destul de des cu anxietate, din unghiul dezrădăcinatului, al omului vechi, din aceeași plămadă cu eroii sadovenieni); mijloacele de locomoție, barurile de noapte, luxul dau senzația de civilizație occidentală; starurile de cinematograf, eroii și aventurierii vremii, Greta Garbo și Guynemar, intră, prin Cezar Petrescu, în existența cotidiană a burghezului mijlociu, onorat de o companie atît de ilustră. Nu e vorba de romanesc de evaziune propriu-zisă, de acea funcție a imaginației, analizată de G.T. Chesterton în eseul despre Dickens, care face ca normalul să pară extraordinar, ci, din tocmai contra, de arta de a face ca lucrurile insolite să pară comune, de a aduce excepționalul la nivelul banalului.

Putem ilustra acest romanesc — unit cu un realism cumpătat, economic — prin *Întunecare*. Primit contradictoriu la apariție (1927) — cu elogii de către unii, cu mari rezerve de către alții — primul roman al lui Cezar Petrescu justifică deopotrivă ambele atitudini. Împrejurarea este ușor de explicat astăzi. Elogiile, romanul le merita datorită gradului neașteptat de profesionalizare a autorului, într-un gen ce părea (și, pînă la un punct, era) de dată recentă la noi. Romanul nu era doar bine scris, pasabil, viu, ci și actual. Pentru generația care făcuse războiul mondial era întîiul roman de război realist. *Pădurea spînzuraților* putea părea prea specific ardelenesc, iar *Strada Lăpușneanu*, doar o nuvelă dezvoltată. Dar și rezervele erau întemeiate: romanul n-avea adîncime și semăna destul de bine cu un reportaj al evenimentelor

încît să dea lui Pompiliu Constantinescu impresia că i lipsește orice transfigurare artistică. Citit astăzi, *Întunecare* nu apare ca un document notabil: nu atît pentru epoca pe care o zugrăvește, cît pentru stadiul genului ca atare la noi. Întîia parte este spiritual-sentimentală; a doua, numai melodramatică. Cezar Petrescu este un pictor alert al mondenității și unul ceva mai stînjenit al altor medii și mai ales al frontului. Tipurile sînt fixate ușor, în cîteva ace, neamănunțite. Lumea aceasta există, e vie, neîndoielnic, chiar dacă ne face impresia de *déja vu*, de absență a ineditului. Romanescul se demodează cel mai repede tocmai pe latura de insolit. Personajele se epuizează de obicei în momentul intrării în scenă: nu au evoluție. Să ne amintim o clipă de perifericul Virgil Probotă, profesorul stîngaci și șters, cînd își face apariția pe terasa Cazinoului din Constanța; totul despre el e spus într-un scurt paragraf: paharul răsturnat pe masă, mărul rostogolit cu cotul în poala unei doamne și celelalte semne ale stîngăciei lui. Defectul acestui roman (al romanelor lui Cezar Petrescu în general) este reversul însușirii lui principale: ușurința de a zugrăvi o scenă, un om, un gest, dialogul viol, evocarea melancolică. Un condei abil și fără profunzime compune rapid atmosfera, mișcă tipurile, închegă conflictele.

Și încă: Radu Comșa, tînăr frumos, ambițios și cuceritor, destinat unei cariere strălucite, nu rezistă vocii morale și se duce din proprie inițiativă pe front (deși putea să scape); se întoarce desfigurat de o urîtă cicatrice; în condițiile de după război, cînd rănile se închid repede și viața își reia cursul, nu mai reușește să se adapteze și ajunge în pragul sinuciderii. Aceasta fiind problema etică din *Întunecare*, putem nota două lucruri: întîi, că ea este oarecum problema-tip a generației lui Comșa, și o întîlnim în numeroase romane sau piese de teatru de după 1920, în variante apropiate; în al doilea rînd, că Cezar Petrescu îi dă o rezolvare sumară și exterioară. Procesul în care sufletul personajului se preface radical, îmbătrînit de cruda experiență a războiului, nu este nicăieri dezvoltat. Cezar Petrescu zugrăvește doar efectele unor cauze ce rămîn subînțelese. Aici întrevedem o limită a romanescului. Psihologia este eludată (din rațiuni de „economie": cititorul mediu de romane al epocii se plictisea de psihologie), totul rămînînd la nivelul orizontal al descrierii evenimentelor superficiale. Mondenitatea, în zugrăvirea căreia Cezar Petrescu își consumă talentul lui fragil, de reporter iute de picior, n-are suflet adînc, ci doar comportament caracteristic.

Și iată soluția: figurarea, oarecum facilă, a crizei spirituale prin ceea ce poate părea o metaforă (sau mai degrabă o metonimie): cicatricea Radu Comșa s-a întors de pe front cu obrazul mutilat. Această

schimbare la față, în sens propriu, înlocuiește cu totul schimbarea interioară. E o substituire de planuri. Analiza crizei e figurată de cicatrice, rezumată printr-o stereotipie. Comșa desface logodna cu Luminița Vardaru și își ratează cariera, din cauza cicatricei care-l marchează. Cicatricea face din arivist un inadaptat. Nu poate fi continuitate între cuceritorul (de inimi și de poziții sociale) de dinainte de război și dezabuzatul, slabul individ, de după război: cicatricea e semnul unei rupturi. Ea absoarbe toate sensurile etice și psihologice. Devine o pseudomotivare. Ține de mitologizare, nu de explicarea resorturilor intime. Ne-am putea imagina o clipă romanul în două variante: ca pe unul al dezadaptării, printr-o experiență ce a rupt punțile între două lumi și în care cicatricea ar fi trebuit să rămînă un pretext, un semn, un indiciu; sau, ca altul, al obsesiei, în care cicatricea ar fi fost, ea, generatorul dezechilibrului și al demenței. Cezar Petrescu nu e pregătit pentru cea de a doua, care cerea o vocație a sondării subconștientului, în manieră Gib Mihăescu din nuvele; dar nu e consecvent nici în prima, căci nu coboară niciodată cu adevărat în straturile conștiinței etice. *Întunecare* avea de ales între un roman al conștiinței (ca *Pădurea spînzuraților)* și unul al subconștientului obsesiv (ca *Venia):* a preferat o cale de mijloc, a melodramei romanești. Totul petrecîndu-se „pe față", în ambele sensuri ale expresiei, cicatricea devine tema părții a doua a romanului, așa cum mondenitatea a fost tema întîii părți. Legătura dintre ele se vede ușor: cicatricea este în definitiv semnul alterării mondenității, care, în acest fel pătată, își pierde imacularea caracteristică. Melodrama din *Întunecare* se joacă într-o mondenitate voioasă și inconștientă, de dinaintea marii conflagrații și cicatricea care o desfigurează. *(Arca lui Noe — eseu despre romanul românesc,* vol. I, București, Editura Minerva, 1980, p. 237–241.)

AL. PIRU: Fără să fie ieșite din comun, aceste trei volume [de nuvele] anunțau un prozator ce promitea îndeosebi în linia tradiției. Cezar Petrescu avea ambiții mai mari. Pe de altă parte, literatura fructifica tema războiului care tocmai zguduise lumea și în care fusesem angajați. Semnalul îl dăduseră, încă din 1916, Maurice Génevoix cu *Sous Verdun* și Henri Barbusse cu *Le Feu. Journal d'une escouade*, urmați de Georges Duhamel cu *La Vie des martyrs* (1917), *Civilisation* (1918), *Possession du monde* (1919), și Roland Dorgelès cu *Croix de bois* (1919). După francezi vin americanii, John Dos Passos cu *Man's initiation 1917* (1920) și *Three soldiers* (1921), și germanii, întîi cu Ernst

Jünger *(In Stahlgewittern*, 1920; *Der Kampf als inneres Erlebnis*, 1922; *Das Wäldchen 125*, 1925; *Feuer und Blut*, 1926), apoi cu jurnalele lui Hans Carossa *(Rumänisches Tagebuch, Kriegserlebnisse*, 1924) și Rudolph Binding *(Aus dem Kriege*, 1925). La noi apăruseră doar *Pădurea spînzuraților* (1922) de Liviu Rebreanu, *Strada Lăpușneanu* de Mihail Sadoveanu, *Balaurul* (1923) de Hortensia Papadat-Bengescu, *Roșu, galben și albastru* (1924) de Ion Minulescu. Dacă putem presupune că citise pe cele românești, nu e sigur că Cezar Petrescu cunoscuse; cînd a început să scrie *Întunecare*, romanele străine, nici măcar pe cele franceze. Vagile idei umanitariste și pacifiste nu veneau din literatură, erau ale epocii. În momentul apariției (1927—1928), *Întunecare* a fost, în genere, bine primit, chiar elogiat (între alții de Liviu Rebreanu), cu excepția lui Pompiliu Constantinescu, care obiecta primului volum (despre al doilea n-a mai scris), lipsa de reconstituire artistică, confuzia dintre realitate și artă, aspectul de reportaj al prezentării eroilor și faptelor. Adevărul este că autorul a avut un plan și că ficțiunea nu lipsește, în discuție putînd fi doar proporțiile expunerii și aglomerarea de lucruri exterioare. Radu Comșa, tînăr avocat de ispravă, se îndrăgostește de fata maestrului său, politician, om de afaceri și moșier, Alexandru Vardaru, pe nume Luminița. Nu e ceea ce se înțelege de obicei printr-un arivist, ci mai curînd un idealist care în nici un caz nu pune emanciparea socială mai presus de dragoste, mai ales că Alexandru Vardaru nutrește speranțe în el pentru odrasla sa. Sîntem în faza neutralității, și Alexandru Vardaru n-are scrupule, pentru că vinde grîu germanilor, în vreme ce Radu Comșa nu evită relațiile cu femeile de lume, de felul soției altui om de afaceri, Sofron Vesbianu, Zoe, fiica unui aristocrat ruinat la jocul de cărți, Dumitrașcu Racliș. Autorul e îndemînatic în creionarea figurilor, abil în prezentarea unor medii mondene (unde profesorul Virgil Probotă e stînjenit) sau obscure (unde poetul Dan Școeianu se drogheează). Alexandru Vardaru are un frate colonel, Pavel, om galant, cu un fiu, Mihai (ecou din Duiliu Zamfirescu). Cunoaștem și o gazdă de studenți, pe madam Cimbru. Scenele sînt derulate repede, intriga fiind înlocuită prin descrieri și conversații, în spatele eroilor ghicindu-se mai totdeauna autorul. În locul romanului de dragoste între Radu și Luminița, sîntem pe nesimțite purtați pe front, vedem o scenă de luptă, ofițeri români și ruși, soldați, tot ce aduce războiul, răniți și morți. Moare Mihai Vardaru, iar Radu Comșa, înrolat și el voluntar, ca să nu se rușineze de semeni, se alege desfigurat. Autorul își izolează momentul spre a urmări, în continuare, devotamentul sau ingratitudinea Luminiței; are loc doar o scurtă întîl-

rire, din care eroul înţelege că, în aceste condiţii, logodna se rupe. Drama rămîne mai departe în plan exterior. Cu o cicatrice pe faţă, Radu Comşa trăieşte mutilarea sa sufletească, e revoltat că războiul nu a adus nici o prefacere socială sau morală, regăseşte mizeria din lumea rurală, constată dezamăgirea foştilor camarazi de arme şi, revăzînd la Constanţa pe Luminiţa măritată şi cu un copil, se sinucide înecîndu-se. S-au făcut unele analogii cu eroii din *Război şi pace* de Tolstoi. Înstrăinarea Luminiţei de Comşa reproduce pe aceea a Nataşei de Andrei Bolkonski, psihologic mult mai puţin adîncită de Cezar Petrescu, care a repurtat prin specularea sfîrşitului tragic al eroului său un mare succes printre cititori. Amănunt semnificativ: mulţi părinţi au dat fiicelor lor, după lectura romanului *Întunecare*, numele Luminiţa, foarte răspîndit pînă azi. G. Călinescu vedea în *Întunecare* o cronică de o anume eleganţă ziaristică, expediind însă tipologia în favoarea studiului social. Adevărul e că, o dată cu romanul lui Cezar Petrescu şi mai tîrziu nu au apărut în alte literaturi romane de război mai bune, indiferent de ecoul lor contemporan. În această categorie intră *Im Westen nichts Neues* (1928) de Erich Maria Remarque, *Krieg* (1928) de Ludwig Renn, *Oameni în război* de Andreas Latzko, *A Farewell to Arms* (1929) de Ernest Hemingway, *Les Thibault*, VII, *L'Été 1914* (1936) de Roger Martin du Gard. Cel mai bun roman pe tema războiului din 1916–1918 l-a scris la noi Camil Petrescu: *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război* (1930). [...]

Unele personaje ale *Cronicii româneşti a veacului XX* se repetă dintr-un roman în altul, din păcate nu cele de prim-plan. Bogdan Cernegură din *Ochii strigoiului* e secundar în *Întunecare*. Teofil Steriu din *Calea Victoriei* reapare în *Oraş patriarhal*. Iordan Hagi-Iordan revine în *Aurul negru*, iar Zaharia Duhu trece din *Comoara regelui Dromichet* în *Aurul negru*, unde însă e personaj secundar. Grigore Panţîru figurează în *Oraş patriarhal* şi *1907*. Eleazar din *Baletul mecanic* e reluat în *Greta Garbo*. Emil Sava apare în *Oraş patriarhal*, *Aurul negru*, *Apostol*, *Războiul lui Ion Săracu* şi nuvela *Ai noştri ca brazii*. Dinu Grinţescu din *Plecat fără adresă 1900* e mai consistent în *Comoara regelui Dromichet*. Ion Lenş din *Ochii strigoiului*, *alter ego* al autorului, revine în *Adăpostul Sobolia*. Deşi unii eroi se ţin minte prin nume după lectură, precum Radu Comşa, Alexandru şi Pavel Vardaru, Constantin Lipan şi Ion Ozun, Ionel Florinel, Bibia, Guguf şi Eleazar, Zaharia Duhu, Adrian Sîntion, Tudor Stoenescu-Stoian, Sandu Buhuş şi Atanasie Blîndu, Nicolae Apostol, Sergiu Miclăuş, Paul I. Năgară, Iordache Cumpătă, Lalu Măldărescu, Neagu Tomaziu, cu greu s-ar putea vorbi la Cezar Petrescu de tipologie, mai toate personajele sale

întruchipînd figura inadaptabilului, învins chiar cînd e ambițios, arivist, aventurier, potentat, bogat sau sărac. Autorul nu izbutește să lasă din propria-i piele, să dea eroilor săi o existență de sine stătătoare, obiectivă. Lucrul e cu atît mai supărător în *Romanul lui Eminescu*. O greșeală e și aceea de a prezenta în romanele sale tipuri de scriitori care, nefiind evocați prin creația lor, rămîn goale nume. Multe personaje reprezintă doar profesiuni caricate în chip convențional. Analiza psihologică se oprește la suprafață, Radu Comșa nu mai e la sfîrșit decît cicatricea sa. În general, autorul ne oferă în loc de oameni vii, măști. Bogdan Cernegură nu e decît o fantomă. Se rețin cîteva portrete de femei.

Sînt și alte carențe ale prozatorului. Adeseori narațiunea sa trenează, fiind înlocuită de lungi divagații, relațiuni parazitare de fapte, reflecții gazetărești, interminabile conversații, demonstrații erudite, expoziții de peisaje sau decor, aglomerare de personaje, anecdote, reportaje, silind pe cititor să sară paginile, să găsească mai repede sfîrșitul. În ciuda vioiciunii și uneori chiar eleganței frazelor, o impresie de prolixitate și redundanță nu se poate evita. Romanele în trei volume puteau fi scrise într-un singur volum, la fel cele în două volume. Cu toate acestea, Cezar Petrescu are fantezie, știe să construiască (poate face o carte din orice, zicea fără maliție G. Călinescu), posedă darul evocării, sentimentul tragicului și al comicului, se pricepe să întrețină curiozitatea lectorului, să-l convingă de adevărul întîmplărilor, să-i ofere iluzia realității. E un scriitor realist, cum îi plăcea să se recunoască singur, un realist critic pînă în 1947, cu aspirații în direcția realismului socialist, după aceea, începînd cu volumul de nuvele *Vino și vezi*, din păcate confecționat, artificial. Substanțial, dovadă romanul rămas în manuscris *Vladim sau drumul pierdut*, editat postum numai în parte, Cezar Petrescu rămînea la reprezentarea subiectivă, dezamăgită, a unei lumi crepusculare.

Corespondența întîmplătoare sau prin contagiune cu scrieri contemporane de ecou ale unor autori reputați precum Hardy, Bourget, Barrès, Romain Rolland, Gide, Roger Martin du Gard, Giraudoux, Duhamel, Benoit, Morand, Remarque, Dos Passos, Romains a făcut din Cezar Petrescu un scriitor modern sau lăsînd impresia de modernitate. În același timp, el a satisfăcut și încă mai satisface gustul consumatorului de literatură curentă, de roman popular. În perioada interbelică, numai Ionel Teodoreanu, din scriitorii de merit, l-a concurat în această privință. S-au citit mai ales *Întunecare* (opt ediții pînă în 1944, șapte din 1953 pînă în 1966), *Calea Victoriei* (șase ediții pînă în

1944, încă două din 1957 pînă în 1965), *Fram, ursul polar* (opt ediţii pînă în 1944, încă trei din 1948 pînă în 1955), *Apostol* (cinci ediţii pînă în 1944, încă trei din 1955 pînă în 1963), *Comoara regelui Dromichet — Aurul negru* (cinci ediţii pînă în 1944, încă trei la un loc din 1949 pînă în 1961), *Romanul lui Eminescu* (şapte ediţii pînă în 1945, ediţia a opta în 1968, în timp ce *Viaţa lui Mihai Eminescu* de G. Călinescu era în 1964 la a patra ediţie, abia după această dată întrecînd numărul de ediţii al romanului lui Cezar Petrescu). [...]

Traducerea franceză a lui Iosif Igiroşanu din *Întunecare* (3 vol., 1956) a permis editorilor Laffont-Bompiani s-o insereze în *Dictionnaire des oeuvres contemporaines de tous les pays*, Paris, 1968, sub cuvintele: „Acest roman are vigoarea unei mărturii asupra societăţii româneşti din timpul şi de după primul război mondial. Personajele, prin reacţiile lor faţă de împrejurările locale, lărgesc subiectul şi-i dau o dimensiune universală..."

Credem că, într-o mare parte a operei sale, Cezar Petrescu este un scriitor viabil. Se vor citi, desigur, în continuare, nuvelele lui, îndeosebi cele din *Aranca, ştima lacurilor*, şi romanele *Întunecare*, *Calea Victoriei*, *Baletul mecanic*, *Comoara regelui Dromichet*, *Oraş patriarhal*, *Apostol*, *Duminica orbului*, *Cheia visurilor*, *Carlton*, *Tapirul* şi romanul pentru copii (recent ecranizat) *Fram, ursul polar* (*Cezar Petrescu, azi*, studiu introductiv la Cezar Petrescu: *Opere*, I, Bucureşti, Editura Minerva, 1985, colecţia „Scriitori români", p. XI—XIII, XLIII—XLVI.)

CUPRINS

CARTEA A DOUA (Continuare)

CARTEA A TREIA

REPERE ISTORICO-LITERARE

Lector : ANDREI RUSU
Tehnoredactor : VASILE CIUCĂ

Bun de tipar 02.04.1986
Coli ed. 21,50, coli tipar 22,5

Comanda nr. 50 583
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii"
Piața Scînteii nr. 1 — București,
Republica Socialistă România

Aparițiile anului 1986 :

G. Călinescu : Viața lui Mihai Eminescu
Barbu Delavrancea : Nuvele și povestiri
Ion Ghica : Scrisori către V. Alecsandri
Panait Istrati : Moș Anghel. Codin. Ciulinii Bărăganului
Ion Neculce : Letopisețul Țării Moldovei
A. I. Odobescu : Scene istorice. Pseudo-cynegeticos
Mihail Sadoveanu : Creanga de aur. Nopțile de Sînziene
George Topîrceanu : Poezii
G. M. Zamfirescu : Teatru

SERIA
«PATRIMONIU»

SCRIITORI CLASICI ROMÂNI
ÎNTR-O LARGĂ SELECȚIE
CUPRINZÎND
OPERELE LOR FUNDAMENTALE
ÎNSOȚITE DE
«REPERE ISTORICO-LITERARE»
TABLOU SINOPTIC
AL RECEPTĂRII LOR
DE LA APARIȚIE
PÎNĂ ÎN CONTEMPORANEITATE

Vol. I–II, Lei 30